

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Ucraina Magna

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies

UCRAINA MAGNA

Volumen II

**Ukrainian Woman in Another National Environment:
Household and Civil Manifestations**

Kyiv – 2017

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

UCRAINA MAGNA

Volumen II

**“Українська жінка у іншонаціональному середовищі:
побутовий та громадянський вияви”**

Київ – 2017

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 6 від 15 червня 2017 року)*

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Валентина Піскун (голова); д. іст. н. Георгій Папакін;
к. іст. н. Олександр Маврін; д. іст. н., проф. Надія Миронець; д. і. н.,
проф., Алла Атаманенко; д. іст. н. Ігор Гирич; д. іст. н. Ярослав
Федорук; д. іст. н. Ірина Преловська; д. іст. н. Вячеслав Корнієнко;
д. іст. н. Георгій Мамулія (м. Париж, Франція); д-р. Богдан Зілин-
ський (м. Прага, Чехія); д-р, проф. Рафал Ковальчик (м. Лодзь,
Польща); к. іст. н. Юлія Горбач; к. іст. н. Валентин Кавунник;
к. іст. н. Дмитро Гордієнко (відповідальний секретар).

Ucraina Magna. – К., 2017. – Vol. II: Українська жінка у іншо-
національному середовищі: побутовий та громадянський вияви / За
заг. ред. В. Піскун; упоряд. Д. Гордієнко та Ю. Горбач. – 536 с.

ISSN 2522-9184

Збірка наукових праць присвячена широкому колу питань історії украї-
нської еміграції, насамперед ХХ ст. Тематично збірка складається з двох бло-
ків праць. У першому опубліковані праці, основу яких склали матеріали Між-
народної наукової конференції “Українська жінка у іншонаціональному сере-
довищі: побутовий та громадянський вияви” (14 квітня 2016 р., м. Київ), від-
повідно, у другому – праці, основу яких склали матеріали Наукової конфе-
ренції “Працювати на користь Україні”: До 130-ліття від дня народження
української вченої-історика Наталії Полонської-Василенко (11 лютого 2014 р.,
м. Київ). Низка статей має і джерелознавче значення.

Видання призначене для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться
українською історією та культурою.

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 22794-12694Р від 14.06.2017)

ISSN 2522-9184

© Інститут української археографії та джере-
лознавства ім. М. С. Грушевського, 2017
© В. М. Піскун, 2017
© Д. С. Гордієнко, 2017
© Ю. С. Горбач, 2017
© Автори статей, 2017

УКРАЇНЬСЬКА ЖІНКА У ІНШОНАЦІОНАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ПОБУТОВИЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКИЙ ВІЯВИ

Валентина Піскун

РОДИННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕМІГРАНТІВ: ПОБУТ, ВЗАЄМИНИ (20-ті – 30-ті РОКИ ХХ ст.)

Українські політичні емігранти, опинившись у країнах західної Європи після поразки Української революції, у своєму буттєвому ви- мірі надавали перевагу цілеспрямованій організації українського життя навколо себе, оскільки процес комунікації зі світом країни проживан- ня був звужений через брак знання мови, обмеженість у правах та працевлаштуванні. Повсякденне життя українських політичних емі- грантів, як біженців, мало свою особливість у кожній країні прожи- вання і диктувалося визначенням статусу та можливостями самозабез- печення і самореалізації у рамках, визначених країною, норм.

Проблему родинного життя українських політичних емігрантів розглядаємо у декількох площинах. Як загальну практику вимушеного побутування людини в іншій країні, тобто соціально-правові аспекти перебування, та конкретно-особистісний, тобто як кожна конкретна українська родина, яка кардинально змінила свій побут, облаштува- лася й пристосувалася до нових умов життя, які суспільні виклики доводилося долати жінкам, чоловікам, дітям в умовах еміграції.

В українській історіографії при вивченні історії політичної емі- грації міжвоєнного періоду пріоритетними для висвітлення залиша- ються такі питання: українське політичне життя в умовах еміграції, громадсько-культурна самоорганізація, освітня й наукова праця. Особ- ливості родинних стосунків, міжособистісні взаємини: чоловік-дру- жина; батьки-діти, інтеграційні процеси в суспільства країн проживан- ня, міжетнічні шлюби, правові засади перебування в шлюбі залиша- ються поза увагою дослідників, а якщо і висвітлюються, то в контексті інших більш розроблених тем. Виключенням із правила є публікації Н. Миронець про стосунки В. Винниченка і його дружини Р. Ліфшиць, публікації Т. Ківшар про родину Петлюр та С. Сірополка.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

Джерелами до висвітлення теми є передовсім спогади самих учасників подій, листування, щоденники, публікації в тогочасній пресі та офіційні документи, що засвідчують родинний статус.

У попередніх дослідженнях я вже окреслювала основні хвилі еміграції з України у процесі революції, і в який спосіб ті чи інші діячі опинилися в еміграції¹. Тут наголошу, що процес оформлення документів для виїзду за кордон був пов'язаний з отриманням у Міністерстві внутрішніх справ паспорта², за яким здійснювалася ідентифікація особи. За заявами, поданими до МВС (або МЗС), та записами в паспорті можемо проаналізувати виїздила людина сама, чи з родиною. Так, наприклад, колишній міністр внутрішніх справ, контр-адмірал Михайло Білінський писав у зверненні до міністра закордонних справ: “Ласкаво прохаю Вас пане Міністре, не відмовити в розпорядженню видати паспорт моїй дружині Ганні Олександрівні Білінській 28 років, ісповідання лютеранського. Вступаючи в діючу армію, я маю потребу відправити жінку до одного з міст: Кракова, Варшави, Праги або Відня. 6 липня 1920 року”³. Сам Михайло Білінський брав участь у Другому зимовому поході і 17 листопада 1921 р. біля с. Малі Міньки, уже поранений, потрапив у оточення і, не бажаючи потрапити в полон до більшовиків, застрелився. На той час йому було 38 років. Як бачимо, родинне життя цього подружжя так і не склалося.

Міністр Пошт і Телеграфу Іларіон Косенко 26/VII 1920 року звертався до МЗС з проханням видати паспорт йому, дружині Софії і двом дітям: Євгену та Вірі⁴. На документі олівцем приписка “до Парижу”. Варто зазначити, що родина Косенків на довгі роки осіла в Парижі, а сам голова сімейства упродовж багатьох років був адміністратором часопису “Тризуб”, брав активну участь в українському

---

¹ Див.: В. Піскун, *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття)*, К. (МП “Леся”), 2006, с. 57–77.

² У справі “Міністерство внутрішніх справ УНР, адміністративний департамент, відділ «Пашпортний стіл»” зберігаються прохання окремих громадян про видачу закордонних паспортів 10 грудня 1920 – 8 листопада 1921 р. Зі справи також дізнаємося, що видача паспортів військовослужбовцям УНР здійснювалася тільки за згодою Військового Міністра, не завжди прохання окремих громадян задовольнялися, зазначалася також вартість бланків паспортів, збір, встановлений законом та порядок їх видачі. Див.: *ЦДАВО України*, ф. 1092, оп. 2, спр. 715 арк. 14, 42, 83. Самі паспорти зберігаються у ф. 1092, оп. 3, спр. 826.

³ *ЦДАВО України*, ф. 3696, оп. 2, спр. 555, арк. 119.

⁴ *Ibid.*, арк. 141, 141зв.

громадському житті у Франції⁵. Однак не всі ті, хто покинули територію України під час революційних подій, чи відступу Армії УНР, відразу стали емігрантами. Частина з них повернулися (як М. Грушевський з родиною), а декому як, наприклад, Олександрю Олесю вдалося воз'єднатися з дружиною і сином у 1923 році уже в еміграції.

Цікаво, що й сам закордонний паспорт був доволі інформативним. Так, про Василя Біднова читаємо: “громадянин УНР, їде з сином Арсеном. Місце і дата народження 1874. Заняття: Декан Богословського факультету Українського університету в Кам'янці. Постать: низька. Волосся: чорне. Очі: чорні. Обличчя: довге. Особливі прикмети: носить бороду”⁶. Родина Ростислава Лашенка, українського правознавця виїхала до Праги у 1921 р. у повному складі: дружина Марія, дочка Галина і син Олег⁷.

Одним із нагальних питань, що його доводилося розв'язувати емігрантам на початку 1920-х років, було воз'єднання родин. Загублені під час військових дій, виконанні службових обов'язків, люди шукали один одного роками, а декому так і не вдалося воз'єднатися; частина створила нові сім'ї за межами України. Такий гіркий досвід був у родинах Євгена Чикаленка (двоє дітей залишались в Україні і були репресовані), Івана Липи (дружина залишилась в Україні), Володимира Винниченка (батьки якого залишилися в Україні) та багатьох інших. Інформація про долю рідних, які залишилися в Україні, часто надходила через декілька років. У 1926 р. М. Шаповал писав у Щоденнику: “25.VII. «Олюця передала пізно в ночі лист від Дороша /брата з України. С. З./ Батько й мати померли ще три роки назад /1923 р. під час голоду. С. З./»”⁸.

Спецслужби СРСР ретельно стежили за переміщенням, листуванням, особистим життям найбільш активних політичних емігрантів. Серед таких був і політичний діяч Олександр Шульгин, міністр закордонних справ УНР в еміграції. Постійно стежили за його пересуван-

---

⁵ В. Піскун, *Портрет діяча УНР Іларіона Косенка за спогадами друзів та офіційними документами*, Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”, вип. 23 (2015), с. 261–265.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 3, спр. 826, арк. 7, 7зв., 8.

⁷ *Ibid.*, арк. 83–85.

⁸ М. Шаповал, *Щоденник від 1 січня 1925 р. до 22 лютого 1932 р.*, ч. II, упорядкував Інж. Сава Зеркаль. Накладом упорядника. Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1958, с. 32.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

ням у різних країнах. У донесенні від 20/IX 32 т. Чердаку, т. Левоцькому, т. Леплевському, т. Горбу читаємо: “Нещодавно з Парижу через Варшаву проїхав на Волинь Шульгин”⁹. Згодом в іншому агентурному донесенні повідомляється: “Цими днями був у Празі Шульгин, який розповідав дуже багато цікавого про міжнародний стан річей”¹⁰. А 8.XII у довідці-донесенні “Українці у Франції” повідомлялося: “Професора Шульгина у Парижі немає. Він був у Празі, а тепер тимчасово перебуває в Женеві”¹¹. 14.XII у донесенні “Про Шульгина”: “13.XI 32 р. в Чернівці із Бухареста приїздив Шульгин і увечері того ж дня в Українському Народному Домі був концерт українського хору, де був Шульгин... 14.XI увечері Шульгин прочитає лекцію про Драгоманова”¹². І подавався дуже детальний опис всього, що відбувалося.

Про Андрія Лівичького повідомлялося, що він “проживає у Варшаві під прізвищем Платковський. Паспорт цей Лівичькому видано польською владою. Під цим же прізвищем проживає і його дружина, а син і донька під своїм власним прізвищем”¹³. Тобто, життя українських політичних емігрантів перебувало під пильним “оком” радянських спецслужб, і це ускладнювало й так їхнє нелегке становище.

Найбільше, що докучало емігрантським родинам, – це невизначеність статусу в країнах перебування, складнощі із житлом та отриманням дозволів на працю. На початковому етапі еміграції була загальна надія на тимчасовість такого стану і швидке повернення в Україну, проте згодом ці ілюзії все менше надавалися до життя й люди поступово пристосовувалися до тих умов, які їм підкидала доля, проте не припиняли боротися за відродження УНР. Для Державного Центру УНР в еміграції одним із складних питань було узаконення шлюбів та розлучення українських громадян. Уже 14 листопада 1921 року на засіданні уряду розглядалося питання “чи законні шлюбні розводи українських громадян, переведених судами чужими” і було розроблено “Проект закону про розвід шлюбу українських громадян неправославного віросповідання за кордоном”¹⁴. 13 грудня 1921 р. міністр юстиції звернувся з листом до МЗС такого змісту: “Повідомляємо про

---

⁹ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України, Арх. № 12617, т. 6, спр. 7, УНР-1932, т. II, арк. 355.

¹⁰ *Ibid.*, арк. 215.

¹¹ *Ibid.*, арк. 274.

¹² *Ibid.*, арк. 300.

¹³ *Ibid.*, Арх. № 12617, т. 7, арк. 20.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 556, арк. 10, 14, 20–21.

одержання мною проекту «Закону про розвід шлюбу українських громадян не православного віросповідання за кордоном». Прошу Вас пане Міністр про те, аби мені було надіслано той фактичний матеріал, який мається у Вашому розпорядженні та на підставі якого вами розроблений вище згаданий проект»¹⁵. МЗС дало таку відповідь: “жодного факту в справах розв’язання шлюбів осіб неправославної віри воно не має. Мається за кордоном ряд випадків, коли нашим громадянам неправославної віри піднімається перед чужоземними цивільними судами або духовною владою справи про розв’язання їх шлюбів. Чужоземні суди погоджуються розглядати такі справи при умові, що їхні ухвали будуть визнані православними на Україні”¹⁶. За роз’ясненням з цих життєво важливих питань МЗС зверталося також і до Міністра ісповідань, “які саме документи необхідно розсилати заінтересованим особам для розгляду Церковною Радою прохань про шлюбну розлуку”¹⁷. 17 грудня 1921 р. Міністерство ісповідань дало відповідь: “Шлюби по православному обряду розв’язує утворена при Міністерстві ісповідань Церковна Рада, яка збирається сесіями. На проханнях і документах про розірвання шлюбу, які подаються до Міністерства ісповідань, належить приложити 2.500 м. п., згідно з постановою Церковної Ради – на покриття видатків зв’язаних з приїздом пан-отців – членів Церковної Ради. При розв’язанні шлюбів ЦР спирається на правила, в копії при цьому додані”¹⁸. При цьому міністр юстиції роз’яснив таке: “Загальні правні норми до вирішення питань про розлуку шлюбу православними визначені в Статуті Духовної Консисторії в Т. X, Збірник законів цивільних і в статуті цивільних судів Постановування Т. XVI. Нині ж розлука шлюбів православних провадиться на підставі постанов Священного Собору Православної Російської церкви від 7–20 вересня 1918 р. і Закона від 1 січня 1919 р. Про вищий Уряд Української Автокефальної Православної соборної церкви”¹⁹.

Так, наприклад, Сава Зеркаль, секретар Спільки українських інженерів на Словаччині писав І.ВІІІ.31 до Микити Шаповала: “В жовтні місяці цього року маю поїхати до Білгороду, щоби там оформити мою женитьбу, бо тут в ЧСР ніяк не можна потрібної формальности досягнути. Діло в тім, що на Україні в році 1913 я був по перше жонатий,

---

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 515, арк. 19.

¹⁶ *Ibid.*, арк. 22.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 17.

¹⁸ *Ibid.*, арк. 21.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 25.

В. Пісун, *Родинне життя українських політичних емігрантів...*

дружина вийшла заміж, а розводу від неї ніяк не дістану, вже більше двох років як за тим папірцем розводом вовтузья і все ніщо. Тепер вже тут «жонатий» більше року, маю вже доньку – гайдамачку! І то все якось на чесне слово – тож за всяку ціну мушу поалагодити ці формальності до одруження, а це можливо або в Болгарії, або в Сербії”²⁰.

Не облаштованість побуту, туга за рідною землею, а часто й за рідними, які залишилися в Україні, невідомість про їхню долю, туга штовхали людей до різних вчинків. Так Ю. Тищенко-Сірий записав у своєму Щоденнику 11/IX 1921 року: “Олесь в розпуці, дудлить пиво десятками літрів денно. Коли починаєш йому дорікати, виправдовується тим, що мусить щоденно наповнити жили свої, бо без того не може заснути. Заснути ж йому треба конче, щоб не думати про оточення й про свою родину, жінку та сина Льолю, які перебувають на Україні. Грошей ні в його ні в мене немає. Але моє становище усугубляється ще тим, що мушу вислати понад сто тисяч Винниченкові, який сидить в Берліні буквально без копійки, а також дати щось і Черкасенкові, який нидіє тут в біді”²¹. Виявом самотності були згадки про минуле життя, ностальгія за втраченими можливостями. Це можна простежити, наприклад, за записами у Щоденнику Юрія Тищенка (Сірого). “Цілу ніч снилась Віра²², але якось то без Борі. З дня нашої розлуки минуло понад чотирнадцять літ, а все-таки ще й сьогодні я можу сказати, що нікого я так не кохав, як її, та чи й кохав до неї і після неї взагалі?... Дев’ять місяців життя з Вірою варто всього життя”²³. Життя Юрія Пилиповича було доволі напруженим. Як видавець, він постійно мав зустрічі з різними людьми, їздив в інші країни, часто сам позичав гроші, у нього робили позички. А однією з особливостей тих, хто, як і він, мав житло, було те, що в них часто ночували,

---

²⁰ ЦДАГО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 163, арк. 36.

²¹ О. Мельник, *Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924 роки)*, Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 12. Український археографічний збірник, т. 15, К., 2007, с. 614.

²² Перша дружина Ю. Тищенка, у дівоцтві – фон Ротріх, вчителька народної школи при залізничній станції Долгінцеве на Катеринославщині. Взяли шлюб влітку 1906 р. У 1907 р. у подружжя народився син Борис. Як свідчать листи Ю. Тищенка до М. Грушевського, після свого повернення в підросійську Україну він відвідав дружину та сина і мусив розірвати шлюб. 27 березня 1908 р. Ю. Тищенко писав: “Все, що було в житті найкращого, в що я вірив, для чого жив, – розбито і зруйновано. Нема в мене семі. Час розлуки зробив своє, і я втерав дружину. Був там, розійшовся як найкраще і зів’язався сам. Вибачте, що ділюсь своїм горем. Се була причина того, що я хотів лишити все на світі, а тепер одумався і буду жити для діла” (ЦПАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 871, арк. 222). О. Мельник, *Op. cit.*, с. 657.

²³ О. Мельник, *Op. cit.*, с. 616.

проживали знайомі. “Черкасенко ще й досі живе в мене і ще й досі почуває, що так воно й слід. І дешево і вигідно. Я цілими днями не буваю дома. Прихожу тільки спати. Працюю більше в кавярні, де пишу «Пізнью осені», бо дома і холодно, і нервно”²⁴, – писав 6/II.1922 року Ю. Тищенко (Сірий) у Щоденнику. Турбуючись про свого сина, який проживав в Україні, Юрій Пилипович з різними okazіями передавав йому гроші, намагався посприяти його переїзду в ЧСР на навчання.

Допомагав своїм рідним в Україні і Андрій Лівичський. Радянські спецслужби так про це зазначали: “Лівичському відомо про арешт його тестя Ткаченка з дочкою. Після того, як вияснилося, що ГПУ відомо про отримання Ткаченком грошей через Польське Консульство. Лівичський посилає тепер їм гроші листами (детально як листом невідомо)”²⁵.

Найбільшою складністю для емігранта було винаймання житла, тобто пошук свого власного захищеного місця. Ось як описували проблеми з житлом різні за статусом емігранти з України. 19 листопада 1921 р. Олександр Хомик, який за дорученням уряду УНР в еміграції перебував у Відні, в одному з листів писав: “Кедровський купив собі у Бадені (27 кіл. від Відня) маленьку віллу за 1.200000 австрійських корон. Зараз багато українців не маючи змоги знайти у Відні помешкання перенеслися до Бадену. І так зараз замешкав там Кашинський, директор «Вернигори»; др. Володимир Кушнір, Русов і т. п. Наш бувший копенгагенський посол Дмитро Лівичський зараз теж в Бадені в санаторії”²⁶. А Д. Дорошенко 10 лютого 1924 р. повідомляв В. Липинському: “Учора ховали тут у Празі Г. М. Сидоренка: помер в шпиталі для вбогих від хвороби серця. Дивак був великий і неврівноважений, але патріот. Журба за Україну властиво і звела його в могилу”²⁷. Про свої ж митарства зазначив: “А у мене тимчасом стільки було клопоту й домових неприємностей: я найняв собі з 1-го липня ціле маленьке помешкання з двох кімнат і кухні на селі, 20 кіл. від Праги, щоб «раз на завжди» увільнитись від рабства у квартирних хазяйок і утворити мені елементарну можливість працювати. Одмовившись від теперішньої квартири, довелось посваритись з господинею, яка претендувала на нас за те, що кидаємо хату влітку, коли в городі ніхто не найме. Утво-

---

²⁴ О. Мельник, *Op. cit.*, с. 621.

²⁵ *Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України*, Арх. № 12617, т. I, спр. № 7, т. 2, арк. 406.

²⁶ *ЦДАВО України*, ф. 3696, оп. 2, спр. 171, арк. 56зв.

²⁷ *Вячеслав Липинський. Архів*, т. 6. *Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського*, редактор Іван Коровицький, Філадельфія, 1973, с. 73.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

рилась така атмосфера в хаті, що Нат. Мих. (дружина Д. Дорошенка – В. П.) на цілий день виходить з дому, щоб не бачитись з господинею, і пересиджує у знайомих. Я також навідуюсь до хати лиш на годинку вдень, та ще ночуємо”²⁸.

У більшості родин українських політичних емігрантів побутове сімейне життя прагматично вписувалося у творення “свого” світу в еміграції, а жінки і діти розділили долю політичного вибору своїх батьків. До таких родин можна впевнено віднести родини Симона і Ольги Петлюр, Марії й Андрія Ливицьких, Ольги і Микити Шаповалів, Іларіона та Софії Косенків, Ніни та Степана Сірополків, Клавдії та Марка Безручків, Вікторії та Олександра Удовиченків, Дмитра та Наталії Дорошенків, Лідії та Валентина Садовських, Івана та Зінаїди Мірних та багатьох інших.

Так, осідком для напівлегального життя Голови Директорії УНР і Головного отамана військ УНР Симона Петлюри були: м. Тарнів, потім Варшава і останнє місцеперебування – Париж. Його родина – дружина Ольга Панасівна і донька Леся слідували за ним. На час еміграції Лесі було 8 років. Як відомо, Ольга Петлюра з Лесею наприкінці листопада 1919 р. з метою забезпечити життя виїхали до Праги, а з батьком листувалися. Як зазначала у вступній статті до життєпису Лесі Петлюри упорядник Таїсія Ківшар, життя їхнє було нестабільним і небезпечним. “Родина жила досить скромно, як і більшість українських інтелігентів-емігрантів. Матеріальна скрута змушувала навіть продавати дорогі й пам’ятні речі, зокрема, про це свідчить відомий епізод, коли С. Петлюра послав ад’ютанта продати навіть свій військовий плащ”²⁹. Родинне листування Петлюр насвітлює не лише життєво-побутові колізії повсякдення, а й психологію стосунків, турботу один про одного й щирю любов і ніжність. Про це, наприклад, свідчить один із листів до доньки від 4 квітня 1925 р. з Парижа:

“Дуже мене цікавить, чи отримали ви з мамою по парі панчіх, які я вислав вам? Якщо вони дійшли, то напишіть мені, чи прийшлись вони до ноги та чи колір вподобався? Тут всі ходять в панчохах такого кольору.

Ну, нарешті, повідом мені також, чи подобається тобі ота стрічка, яку я вклав до свого листа, посланого два дні тому? Щоб він

---

²⁸ Вячеслав Липинський. *Архів*, т. 6, с. 86.

²⁹ Леся Петлюра, *Народе мій, улюблений...*, підготов. до вид., передне сл. упорядкув., життєпис та комент. Т. Ківшар, К. (Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського), 2009, с. 23–24.

дійшов напевне, я послав його рекомендованим. Цього листа також посилаю рекомендованим, щоб він дійшов разом з марками.

Вкладаю до нього і кілька пелюстків від квіток, що привіз сьогодні вранці Коля Ковальський з-під Парижу, з міста Уз, куди він їздив на цукроварню, де працюють наші козаки”³⁰.

Після вбивства С. Петлюри його родина залишилася без будь-яких коштів, а донька Леся, хвора на туберкульоз, потребувала лікування. Йї слід віддати належне українській громаді, Уряду УНР в екзилі, які надавали допомогу цій родині. Після вбивства С. Петлюри українськими діячами було створено Комітет для вшанування пам’яті Симона Петлюри у Франції. Головою обрано генерал-хорунжого О. Удовиченка, заступником – кн. Я. Токарежеського-Карашевича, секретарем І. Базяка, скарбником В. Мешковську. 22 червня 1926 року видав комунікат “До вірних синів – патріотів українського народу в Америці та Канаді”, в якому зазначалося: “Покійний залишив дружину і доньку без ніяких засобів до життя. Відзначаючись надзвичайною безкорисністю протягом усього свого життя, він ніколи не дбав про забезпечення своєї та своєї родини... Організувати спецфонд для забезпечення родини”³¹. У цій же архівній справі зафіксовано й грошові надходження, які отримав оргкомітет від різних осіб.

Попри труднощі побутового життя, безгрошів’я українські політичні емігранти допомагали один одному пережити скрутні часи, опікувалися дітьми померлих, збирали кошти на допомогу хворим. Так 15.XI.1922 р. Модест Левицький звертався до Микити Шаповала і очолюваного ним Громадського комітету допомоги з грошима вчити Юрка Матушевського. “Це наш громадський обов’язок заопікуватися сиротою Федора Павловича Матушевського”, – писав він³². А дочка генерала Всеволода Змієнка Галина після смерті матері виховувалася в родині генерала Марка Безручка. Про це вона писала в листі до Івана Огієнка, митрополита Іларіона 1946 р., березня 9: “Я дочка пок[ійного] тепер генер[ала] Всеволода Змієнка, стратила в 2-гому році життя маму і від того часу виховувалась в родині панства К. (Клавдії – В. II.) і М. Безручків. Тепер в Канаді не визнають їх стосунків матері й дочки”³³. К. Безручко так і не одержала дозволу на виїзд до Канади,

---

³⁰ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 448–449.

³¹ ГАРФ, ф. 7437, оп. 1, д. 4, л. 1.

³² ЦДАГО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 177, арк. 3.

³³ Листування митрополита Іларіона (Огієнка), упорядник о. Юрій Мицик, професор, доктор історичних наук, К. (Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”), 2006, с. 37.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

вона померла в 1948 році, про що Галина Змієнко-Сенишин повідомила митрополита Іларіона 1948 р., серпня 2: “Клавдія з Корнієнків Безручко вдова св. пам’яті генштабу генерал-хорунжого Марка Безручка, колишня голова «Союзу Українок» і гуманітарної секції у Варшаві, народжені 31 травня 1889 року в Харкові, померла 15 квітня 1948 року в Бравнаві, у Горішній Австрії, після довгої важкої недуги...”³⁴. Такі приклади були непоодинокі.

Попри політичну опозиційність представники різних політичних течій в еміграції допомагали один одному у скрутних життєвих обставинах. Наприклад, 20 грудня 1925 р. Д. Дорошенко писав до В. Липинського: “Я вже не кажу про те, що й тепер мене гнітить не так матеріальна залежність від чужого уряду, від якого я не знаю за що і про що дістаю допомогу, – як залежність моральна, яка в’яже мене в тисячу разів більше. Не забувайте, що я тут сотнями зв’язків зв’язаний з людьми, з якими доводиться ідейно ворогувати: я ж сижу в одній жмені з усіма тими «сохвинцями»: живу в однім домі (буквально), працюю в одних інституціях, приймаю тисячі допомог і услуг, і взаємно плачу тим самим. Я не знаю, наприклад, що було би зі мною, як би в часі хвороби Нат. Мих. не помогала б нам пані Шульгинова, що живе по сусідству. І так на кожному кроці. А доки я сижу в тих обставинах, як зараз, – не може бути інакше. Для Вас усі ці Лотоцькі, Шульгини – це літературні імена, які Ви зустрічаєте лиш на друківаних сторінках, для мене ж – це живі фігури, які я бачу що дня, з якими ділю хліб-сіль, ділю долю і недолу, і це утворює для мене те, що я називаю «Моральною залежністю». Якби не дай Боже, перестав існувати наш університет, то ця залежність ще збільшиться, і ці люде будуть по мірі сил своїх старатись допомогати мені десь устроїтись, як і я допомагав їм”³⁵. І саме ця думка Д. Дорошенка підважує усі твердження дослідників про ворогування різних політичних течій українців в еміграції. Протиріччя, що ширились між ними, – мали суто політичний характер.

Євген Бачина-Бачинський у своєму “Щоденнику із Женеві” занотував про своє кількарічне знайомство з родиною Коновальців. “Женева, 24 серпня 1929 року. Сьогодні день мого народження – минає 44 роки. Ми з дружиною сіли якраз обідати, як поштар приніс посилку-експрес із Парижу. Пише мій давній приятель (з 1915 р.) Василь

---

³⁴ *Листування митрополита Іларіона (Огієнка)*, с. 39.

³⁵ *Вячеслав Липинський. Архів*, т. 6, с. 193.

Панейко, сповіщаючи, що завтра має приїхати вечірнім потягом до Женеви родина Коновальців. Коновалець повертається із США, в Женеві нікого не знає, а з ним жінка й дитина. Панейко просить мене зустріти Полковника на вокзалі, знайти йому пансіон і взагалі заопікуватися ним. Мовляв, пізнаєте їх по тому, що їх хлопчина має років 5, має поранену ногу з перев'язкою. Приїдуть на тиждень”³⁶. У подальшому це знайомство переросло в дружбу двох родин про що свідчить ще один красномовний запис у щоденнику. “13.1.1935. Як майже щороку, так і тим разом зустрічали Новий Рік разом з родиною Коновальців. Але крім цього прийшли до нас: колишній уповноважений Грузії п. Харитон Шавішвілі, наш давній приятель, тепер журналіст при Лізі Націй, і два наші пенсіонери д-р мед. Сава Марценюк і д-р мед. Федір Мартинюк – обидва з Волині, теж наші приятелі. Новий рік зустрічали дуже добре. Дружина приготувала «мигдалеве желе» і пунш з ананасу, а Коновальці принесли смачний торт”³⁷. Ці слова зі щоденника не просто оповідають про стосунки між окремими людьми в еміграції, а й засвідчують їхню спорідненість і взаємодопомогу на побутовому рівні.

На початку 1920-х років урядові УНР доводилося вирішувати й такі питання, як право спадкоємності на майно родичів за кордоном. Так, до Посольства УНР у Австрії звернувся громадянин УНР Олександр Хомик із такою заявою: “дня 10 березня ц. р. (1921) помер мій брат громадянин УНР Артим Хомик, який залишив після себе спадок у манускриптах літературного характеру і інших предметах.

З огляду на те, що я не можу довго залишатись у Відні, щоби самому боронити права спадкоємця, прошу високих посольств настановити д-ра В. Старосольського”. 25 квітня 1921 р. посольство ухвалило відповідне рішення: “Консульський відділ при Посольстві УНР в Австрії сим признає п. Д-ра Володимира Старосольського опікуном над всім майном, залишившим після смерти Артіма Хомика”³⁸. У подібний спосіб вирішувалася справа з майном Петра Болбочана. Розпорядницею майна було призначено його дружину Марію Болбочан. Міністр закордонних справ у цій справі повідомляв посольство УНР у Відні 11 січня 1921 р.: “Для підтвердження судової скарги проти Румун-

³⁶ Євген Бачина-Бачинський, *Щоденник із Женеви. Життя і смерть полковника Коновальця*, Л. (“Червона калина”), 1993, с. 129.

³⁷ *Ibid.*, с. 154.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 269, спр. 15, арк. 105–106.

В. Піскун, Родинне життя українських політичних емігрантів:...

ського Військового Міністерства необхідні для мене слідуючі документи: 1) посвідчення про смерть полковника Петра Болбочана 28 червня 1919 р.; 2) Посвідчення про те, що родина полковника Болбочана складається з Петра Болбочана і його дружини Марії Болбочан, і що по смерті Петра Болбочана все рухоме майно родини його, в тім числі автомобіля фірми Бенц, 4-х циліндровий, який находився при штабі Запорозького корпусу, яко приватна власність родини Петра Болбочана, бувшого командувача тим корпусом і який був переданий румунській владі під час переходу Запорозьким корпусом Румунської території, – належить тепер Марії Болбочан”³⁹.

Одним із найвідоміших буковинців, котрі підтримували уряд УНР в еміграції, був Микола Василько. Про його особисте життя відомо, що він “оженився вдруге з німкенєю, кабареетовою артисткою, якій записав усє майно. Це стало причиною до процесу його доньок з мачухою за спадщину” після його смерті 2 серпня 1924 р.⁴⁰. І такі справи були непоодинокі.

У вирі військових подій люди переміщувалися з одного місця в інше і часто або не мали документів (підтвердження особи, про освіту тощо), вони залишилися на окупованій території, або втратили їх під час бойових дій. А, отже, зверталися за допомогою до урядових структур. Так про те, що Федір Павлович Слюсаренко, народжений 6 червня 1886 р. в м. Черкаси, греко-православної віри, закінчив Київську духовну семінарію в 1907 р., а потім Імператорський Історико-Філологічний Інститут у Петербурзі в 1911 р. 22/II. 1921 р. Посвідчили це Лотоцький, Якименко Кушнір, Шульгин Олександр⁴¹.

Для того, щоб налагодити якусь свою справу в іншій країні, громадяни УНР зверталися за допомогою до уряду з наданням різних посвідок. Так, Сергій Пермінів звертався з таким проханням: “Прошу посвідчити, що пан Володимир Іванович Полетика у себе в маєтку Масоновщина, Полтавської губернії, Роменського повіту производил мармелад, фруктову пасту и повідло.

Ця посвідка потрібна на відкриття производства варення”⁴².

Були випадки зміни українських прізвищ через їх немилозвучність в інших мовах. Наприклад, до української дипломатичної місії в

---

³⁹ ЦДАГО України, ф. 269, спр. 14, арк. 3–4.

⁴⁰ Тривуб, ч. 50 (1928) 45.

⁴¹ ЦДАГО України, спр. 14, арк. 101–105.

⁴² *Ibid.*, арк. 111.

Румунії звернувся громадянин УНР Іван Васильович Тягнибіда з проханням змінити його прізвище на “Росненко”, пояснював, що “сучасне його прізвище «комічне». 5 лютого 1923 р. Голова місії К. Мацієвич звернувся до Міністерства закордонних справ УНР з листом: “приймаючи на увагу, що на еміграції серед чужих людей таке прізвище дійсно може викликати глум і тим більше обмежувати і без того сумне становище людини, підтримати прохання”⁴³. Часом прізвища змінювали з метою конспірації, бо на території УСРР залишилися рідні і тому прагнули відвернути від них увагу каральних органів у такий спосіб.

Однією з небезпек, що чигали на політичних емігрантів та їхні помешкання, були завербовані російськими більшовиками шпигуни, які намагалися проникнути (під різними приводами) в помешкання та викрасти архівні матеріали тощо. Про один із таких епізодів описує в своєму Щоденнику Микита Шаповал: “11 лютого 1926. Одкрилась перед тижнем афера українських комуністів, які хочуть напасти на мое помешкання, щоб забрати архив і кореспонденцію. Під видом чеської таємної поліції! Коноводить Тимко Малик, а допомагають Омелян Білик, Кравчук, Гулька... Дійсно Білик двічі бував у мене на помешканні, під видом прохача «стипендії»”⁴⁴.

Свідченням тому, що питання українських політичних емігрантів упродовж усього міжвоєнного періоду так і не було вповні розв’язане в різних європейських країнах можуть бути рішення IV з’їзду Українського Центрального Комітету в Польщі від 2 листопада 1937 р. В його резолюціях констатувалося таке:

“1. На внесок Головної Управи просити відповідні міністерства про виділення українських емігрантів, яко заслужених, в окрему групу чужинців і трактування їх нарівні з обивателями польськими.

2. а) просити відповідні міністерства про видачу інструкцій про знесення клязуль взаємности, які знаходяться в різних законах, а особливо в праві промислового, кодексі поступування цивільного права і в уставі про опіку суспільну;

б) Просити про виклопотання дозволу на провадження без спеціальних дозволів гандлю як звиклого, так і окружного, а також провадити заклади ремісничі;

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 505, арк. 180.

⁴⁴ М. Шаповал, *Op. cit.*, с. 20.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

в) ділянці судівництва признати право убогих для українських емігрантів, а також названі обивателі Польщі не вимагали від емігрантів кавцій (грошова застава – В. П.) для забезпечення коштів процесу.

В ділянці опіки суспільної, щоб гміни та відповідні інституції уділяли б опіку бідним українським емігрантам на рівні з обивателями польськими, а також приміщували б їх до шпиталів, а особливо б. заборах Пруському та Австрійському.

а) Просити польські урядові чинники про видання відповідної інструкції, аби українських емігрантів приймали до праці в підприємствах державних так само урядових, а також підприємствах концесіонованих;

б) Просити, аби видавали безтермінові посвідчення на право праці;

в) Просити, щоб відповідні влади адміністративні також уділяли право на працю українським емігрантам, які прибули до Польщі після 1 січня 1922 р.

5. Просити відповідні влади про скасування обмежень вільного вибору місця замешкання, а також вільного пересування в межах Польщі.

6. Просити про зменшення обмежень при набуванні українськими емігрантами нерухомостей, аби дати можливість цим шляхом мати власний дах над головою.

7. Просити аби в доводах тожсамости, що тепер влади видають, було зазначено національність «українська», приналежність державна також українська, а не російська, місце народження Україна, а не Росія⁴⁵.

Зазначені питання були притаманні для всіх країн проживання емігрантів, які роками змушені були відчувати себе людьми другого сорту. А всі ці негаразди відбивалися на особистому житті людей.

Найпоширенішою хворобою, що в буквальному розумінні косила ще зовсім молодих людей, був туберкульоз. Від цієї хвороби пішла з життя донька Симона Петлюри Леся. Українська громада в еміграції фінансово допомагала родині, дізнавшись про ускладнення хвороби Лесі на початку 1936 р. Громадськість навіть утворила фонд на непередбачені потреби, пов'язані з родиною С. Петлюри, що складався зі спеціальних ощадностей і був таємницею небагатих людей. Проте

---

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3508, оп. I, спр. 4, арк. 32–32зв.

коштів не вистачало, тому було оголошено відозви-звернення до людності Волині з проханням про допомогу⁴⁶. Надавав допомогу і двоюрідний брат Лесі Степан Скрипник та інші знайомі.

Українська громада збирала кошти і на лікування дружини Олександра Удовиченка Вікторії з дому Яценко. Вона у 1918 р. вісімнадцятилітньою вийшла заміж за Олександра Удовиченка. У 1924 р. виїхала до Франції. Їй як зазначається в некролозі, “В ніч з 28 на 29 жовтня ц. р. почила після тяжкої і довгої хвороби Вікторія Удовиченко, дружина видатного нашого генерала Олександра Удовиченка на 26 році життя від туберкульозу”⁴⁷.

17 березня 1926 року також від туберкульозу у санаторії “На Плеше” у м. Плешове поблизу Праги помер український поет Юрій Дараган.

Як повідомлялося в некролозі, “21 березня в 6.30 вечора в Віноградській лікарні в Празі упокоївся на віки на 43 році життя від туберкульозу легенів, ускладненого туберкульозом гортані, професор Володимир Дмитрович Коваль”⁴⁸. Ще на початку ХХ ст. він став активним діячем кооперативного руху, був одним із організаторів та головою Централу Сільськогосподарських Кооперативів, а коли навесні 1917 р. утворилася Українська Центральна Рада, обрався її першим скарбником.

Як правило, жінки в еміграції не лише доглядали за дітьми, вели домашнє господарство, а й були активними учасницями громадського життя. Найпопулярнішою формою самоорганізації жінок були різноманітні жіночі товариства, об’єднання за професіями, опіка над шкільництвом. У кожній із країн перебування жінки утворювали “Союзи українок” та намагалися через представництво в міжнародних жіночих організаціях не лише відстоювати права жінок, а й ставити загальнонаціональні питання та спільно зі своїми чоловіками продовжувати боротьбу за відновлення незалежності України. У 1921 році українські жінки, які волею долі опинилися у Відні, заснували Українську національну секцію Міжнародної Ліги миру та свободи, Головою обрали Валерію О’Конор-Вілінську, до управи увійшли: Оксана Драгоманова-Храпко, Надія Суровцова, Івга Лоська, Олена Залізник, Оксана Лотоць-

---

⁴⁶ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 40.

⁴⁷ Вікторія Андріївна Удовиченко (*Некролог*), Тризуб, ч. 42(100) (1927) 29.

⁴⁸ *Пам’яті Володимира Коваля (Некролог)*, Тризуб, 19(72) (1927) 15.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

ка-Токаржевська, Ольга Галаган⁴⁹. У свою чергу жінки країн, які стали переможцями у першій світовій війні, мали свої стосунки з емігрантами. Все це обговорювалося на Міжнародних конгресах. 10–16 липня 1921 року відбувся Жіночий конгрес. Газета “Воля” (Відень) напередодні самої події надрукувала редакційну статтю з цього приводу, де зазначалося:

“Збереться жіноцтво цілого світу – всі ті, що бажають людности миру і свободи. Станемо між ними ми – ті, що не мають віддавна миру, ті, що стратили свою свободу. Чи буде багато тих, хто б так прагнув осягнення лозунгів Ліги?

Tout comprendre – tout pardonner – будемо надіятись що найкращі представниці всіх націй зрозуміють нас, жінок України, Ірландії, Індії, Єгипту. В кожному разі користаймо з нагоди пізнати других і даймо другим пізнати нас!

Наше завдання навчити чужих жінок зрозуміти нас – завдання нелегке, бо різні психології націй пануючих і пригнічених. Багато місця може бути для незадоволення до нас, що зі зброєю в руках стояли на фронтах”⁵⁰.

З-поміж українських жінок, які в еміграції налагоджували громадське життя й брали активну участь у різноманітних організаціях, варто назвати також найактивніших: Софію Русову, Зінаїду Мірну, Ніну Онацьку, Оксану Лотоцьку-Токаржевську, Марію Лівницьку, Надію Суровцову (в першій половині 1920-х років, до повернення в УСРР), Лідію Садовську.

Родина Валентина і Лідії Садовських на початку еміграції жили у Варшаві, а в 1925 році переїхали до Праги, де з 1923 року діяв Український Жіночий Союз, що його очолювала Зінаїда Мірна. Відтоді, упродовж 20 років Лідія Садовська виконувала різні функції в управі: секретарки, заступниці голови, голови ревізійної комісії, голови культурно-освітньої комісії. “І на кожному пості виявляла широку ініціативу, знання справи, обов’язковість і педантичну точність”⁵¹. Після Другої світової війни радянські спецслужби заарештували й вивезли до СРСР Валентина Садовського, як одного з активних діячів УНР в

---

⁴⁹ Див.: Тамара Скрипка, *Оксана Драгоманова, Леся Українка: доля, культура, епоха*, вип. I, Луцьк, 2010, с. 80–81.

⁵⁰ *Жіночий конгрес (10–16 липня)*, Воля, ч. 1/2 (1921) 62–63.

⁵¹ Стефанія Нагірня, *Над могилою Лідії Садовської*, Наше життя, (1955, січень) 10–11.

еміграції, а Лідія Садовська померла в 1955 р. так і не дізнавшись про долю свого чоловіка.

Левко Лукасевич, який після закінчення навчання в Празі в 1924 році переїхав до Польщі, доволі складно переживав труднощі нового оточення, опанування мови та пристосування до чужих умов життя. А, як згадував, “особисте нещастя – смерть у 1925 році одинокої доньки пригнітило мене і дружину. Були це часи тяжкої депресії та великих намагань, щоб не втратити життєвої рівноваги, увійти в орбіту нормального життя повновартісної людини, щоб знайти собі місце під сонцем”⁵². Та молодий вік допомагав долати всілякі життєві труднощі, а розширення кола знайомств сприяло увіходженню в нове середовище. “Товариське життя розвивалось особистими контактами з членами нашого представництва в польському соймі – все це виключало почуття емігранта й емігрантського існування. Емігрантом я став аж у 1944 році! Моральною підпорою і помічником у моїй праці була мені моя дружина, яка поринула у вир громадської праці до чого звикла вже з часів перебування у Празі. Дружина працювала теж над літературними перекладами, а її громадська праця зосереджувалась, переважно, в Союзі Українок, в українському клубі та в українській дитячій школі. ... Жили ми всіма радостями й злиднями нашого населення під Польщею. Лиха було більше, як радостей, бо крім стихійного лиха, як голод в 1925 році, повинь 1927, 1929, 1933 рр. ще й відбувались постійні адміністративні заборони і систематичне нищення проявів організованого життя та його здобутків”⁵³.

Попри складнощі еміграційного життя деяким родинам вдалося належним чином облаштувати своє життя. Для прикладу можна назвати родину Івана Фещенка-Чопівського, який, взявши польське громадянство, уже на початок 1930-х років став відомим металургом у Польщі, доктором наук і користувався повагою своїх польських колег. Сам він описував один із важливих епізодів свого родинного життя.

“Улітку 1935 року купили ми в Крем’янецькому повіті на Волині хутір – 57 гектарів орної та присадибної землі, з мурованою поверховою хатою, садом і маленьким парком. Правда, хутір цей (приписаний до с. Млинівці Староолексинецької гміни) був досить

---

⁵² Левко Лукасевич, *Роздуми на схилку життя*, Нью Йорк; С. Бавид Брук (Українське православне видавництво Св. Софії), 1982, с. 158.

⁵³ *Ibid.*, с. 159.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

далеко від залізничної станції (Корначівка – 18 км, Крем'янець – 32 км), однак його положення між Почаєвом (16 км) та Вишнівцем (6 км) так нам подобалося, що ми з дружиною вирішили приготувати собі там гніздо на старість.

Це було зовсім помилкове вкладення капіталу. Хутір був замалий, щоб завести інтенсивне господарство, та завеликий для господарства «селянського» типу. Помимо того, що довелося чотири роки поспіль вкладати великі кошти в побудову господарських будинків (стодола, стайня, шпихлір, возівня), то і на майбутнє не зносилося на прибуток, хіба що осіли б ми самі особисто на господарстві. Деяку сатисфакцію давало почуття «власности» на етнічно рідній землі. Туди перевезли ми частину меблів, бібліотеку, влаштували чотири спальні кімнати, їдальню, кухню – одно слово, – з'явилась у нас друга хата, де ми відтоді проводили кожного року два літні місяці. Хутір називався Jeżow, але ми воліли писати його Jerzów і називати по-українськи «Юркове» – на честь нашого сина, який, може, став би в будучому агрономом. Мріяли ми, що наш хутір стане українським культурним осередком... поволі, однак, ми вросли в місцевий ґрунт, думав я, що бодай діти мої не залишаться «емігрантами», а будуть мати свою ближчу «малу батьківщину» ... Воно, може, так би ся і стало, якби не війна 1939 року»⁵⁴.

Війна зруйнувала всі надії на майбутнє, була немилосердною й до долі І. Феценка-Чопівського, якого 14 березня 1945 року заарештовано органами НКВД в м. Катовіце, Польща, 2 жовтня 1945 р. засуджений Військовим трибуналом військ МВС Київської області за ст. 54-3 та ст. 54-13 КК УРСР до 10 років позбавлення волі. Помер 2 вересня 1952 року після тривалої хвороби в таборі Абезь.

Отже, незважаючи на складнощі побуту, обмеженість можливостей у більшості родин панувала атмосфера дружби і взаєморозуміння. А об'єднання навколо громадських організацій, культурологічних, спортивних (переважно молоді) давало можливість до тіснішого спілкування. Саме в цей час запрацювала система надання допомоги як для конкретних емігрантів, так і на гуртовому рівні: створення бібліотек, архівів, музеїв тощо зусиллями самоорганізованих громад емігрантів у різних країнах.

---

⁵⁴ І. Феценко-Чопівський, *Хроніка мого життя*, Іван Феценко-Чопівський. Життєписно-бібліографічний нарис, Л., 2000, с. 188–189.

ГРОМАДСЬКИЙ, РОДИННИЙ ТА ОСОБИСТІСНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ В РОЗУМІННІ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

Якою має бути жінка-українка? Яке її призначення в суспільному житті, в родині, в долі коханого чоловіка? Ці й подібні питання займають помітне місце в поетичній, публіцистичній творчості й епістолярній спадщині Олени Теліги. На розуміння їх Оленою Телігою вже звертали увагу дослідники, окремі аспекти цієї теми обговорювалися на наукових конференціях¹, частково вони розглянуті в розвідках інших дослідників² і автора цих рядків³, темі, дотичній до означеної, присвячена історіографічна стаття⁴, у якій справедливо зазначено, що попри численні висловлювання стосовно екзистенції жінки у творчості Олени Теліги, вони є переважно спорадичними, фрагментарними, інколи суперечливими, недостатньо аргументованими і стосуються передусім поетичної спадщини письменниці⁵. Тобто акцентується, що відсутня узагальнююча праця, яка б комплексно розглядала означену тему. Саме таку мету ставить автор пропонованої статті.

Статус жінки-українки в громадському й особистому житті Олена Теліга розглядала крізь призму її ролі в боротьбі за українську державу, за українську націю. Це було й метою життя Олени Теліги, і вона розуміла, що досягти цієї мети можна буде лише згуртувавши націю, виховавши свідомих борців, готових до самопожертви в ім'я

---

¹ О. Кобець, *Олена Теліга: громадське і духовне покликання жінки*, Олена Теліга: громадське і духовне покликання жінки: Матеріали наук. конф., К. (Вид-во імені Олени Теліги), 1998, с. 7–13; О. Нахлік, *Поетія і проза Олени Теліги: спроба самоствердження*, *ibid.*, с. 51–59; М. Ковальчук, *Образ нової жінки у творчості Олени Теліги*, *ibid.*, с. 87–90; Т. Ткаченко, *Особливості феміної рецепції світу в творчості Олени Теліги*, На сторожі цілості, щастя і могутності більшої родини – нації: Матеріали наук. конф. 21–23 верес. 2006. До 100-річчя Олени Теліги, К. (Всеукр. жіноче т-во ім. Олени Теліги), 2006, с. 76–79; І. Набитович, *О. Теліга versus Л. Мосендз: ідеал жінки-борця в поезії та публіцистиці*, *ibid.*, с. 106–111.

² Л. Сливка, *Осягнення жіночої свободи в художніх творах Олени Теліги*, Наукові записки. Серія Філологічні науки, вип. 142 Кіровоград, (Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка), 2015, с. 101–106.

³ Н. Миронець, *"І злитись знову зі своїм народом". Біографічний нарис* [в:] Олена Теліга, «О краю мій... Твори. Документи. Біографічний нарис, вид. 2, К. (Вид-во ім. Олени Теліги), 2006, с. 313–400.

⁴ Н. Писко, *Екзистенція жінки у творчості Олени Теліги: історіографічні аспекти*, Молодь і ринок, 3(110) (2014) 163–166.

⁵ *Ibid.*, с. 166.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

перемоги. Тому так глибоко задумувалася й над своєю особистою місією як жінки-поетки, й над місцем у житті українських жінок загалом.

Про власну громадянську позицію, про своє розуміння ролі жінки у близькій майбутній боротьбі Теліга вперше заявила у вірші “Мужчинам”. Вона вважала його для себе програмним, бо включила (єдиний із своїх творів) у нею ж підготовлену збірку віршів українських поетів “Буде буря!”, яка мала вийти у Празі 1941 року і покликана була сприяти патріотичному вихованню⁶.

Вірш “Мужчинам” побачив світ у четвертій книзі “Літературно-наукового вістника” за 1932 рік. У ньому звучить передчуття бою, в який жінки зберуть своїх чоловіків. А якою ж має бути їхня, жінок, власна роль? Найвища місія жінки, на думку авторки, – дарувати чоловікам свою ніжність, віру в їхню силу і цим підтримувати їхній бойовий дух. “Бо ми – лише жінки. У нас душа – криниця, / З якої ви п’єте – змагайся і кріпись!”⁷

Братися за спис – не жіноча справа... Та коли треба буде для здобуття перемоги, жінка стане поряд із чоловіком, щоб продовжити його справу хоч і ціною власного життя.

“Гойдайте ж кличний дзвін! Крешіть вогонь із кремнів!
Ми ж, радістю життя вас напоївши щертъ,
Без металевих слів і без зідхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!” (18).

Проголошені в цьому вірші ідеї звучатимуть і в інших поетичних та публіцистичних творах О. Теліги. У вірші “Відповідь” (Вістник, 3 (1935) 165) вона від імені жінок запевняє чоловіків, що вони прекрасно знають, яке їхнє місце в житті і в боротьбі, що жінкам “не до лиця / З мечем в руці і з блискавками гніву” кидатися у вир боротьби: “Ми ж ваша пристань – тиха і ясна, Де – кораблями ваші збиті крила. / Не Лев, а Діва – наш відвічний знак, / Не гнів, а ніжність – наша вічна сила”.

Але коли чоловікам у бою загрожуватиме поразка, жінки підхоплять зброю з їхніх ослаблених рук, щоб “вдарить твердо там, де треба вдарить”. Та лише появиться впевненість у перемозі, жінкам “Час роз-

⁶ М. Мушинка, *Невідома антологія Олени Теліги*, Слово і час, 7 (1992) 34–39.

⁷ Олена Теліга, *О краю мій...*, с. 18. Далі при цитуванні творів О. Теліги у тексті зазначені сторінки цього видання.

горне звиклі сторінки: / Любов і пристрасть... Ніжність і турботи..." (41).

А лірична героїня її “Вечірньої пісні” готова перебрати у свої долоні, на свої коліна всі тягарі, які пригнічують душу коханого, своєю ніжністю розтопити його тривоги. Її жіноча зброя – поцілунок, то теплий, м’який, “як дитячий сміх”, яким вона готова згасити “полум’яне пекло” “в очах і думках” коханого, то “гострий, як ніж”, який вона дарує коханому, проводжаючи його в бій, “Щоб мав ти в залізнім свисті / Для крику і для мовчань – / Usta рішучі, як вистріл, / Тверді, як лезо меча” (46).

Якою ж, у розумінні О. Теліги, мала бути українська жінка, щоб її не тільки кохав, а й поважав чоловік, щоб могла вона його надихати на подвиги? Свої роздуми з цього приводу вона в гострій полемічній формі виклала в рефераті з дещо викличною назвою: “Якими нас прагнуть?”, що був опублікований у “Вістнику” (10 (1933) 735–745). Це був її перший оприлюднений публіцистичний твір. Над його змістом О. Теліга серйозно тривалий час розмірковувала, а поштовхом до написання послужив лист від Л. Мосендза, в якому він відгукнувся на щойно опублікований у “Вістнику” (7–8 (1933) 481–482) її вірш “Подорожній”. У листі до Наталі Лівницької-Холодної від 13 липня 1933 р. вона писала: “Мосендз зустрів мого «Подорожнього» з великим захопленням. Написав мені багато доброго про нього. Найголовніший же його плюс, на думку Леоніда, є з’єднання «найкращої жіночости з найкращою мужністю»”⁸. Подібну оцінку цього вірша Л. Мосендз дав і в листі до Д. Донцова: “Вірші п. Лени були цілковитим сюрпризом. Це щось надзвичайного, як по техніці, так по змісту й гармонійному з’єднанні одного з одним. Зверніть увагу, що вірш зовсім не бабський! Його писала та сторона душі, що спільна обом полам. <...> Я був давно не писав п. Лени, але після «Подорожнього» зараз же вшкварив натхненну реляцію. Дай їй Боже! Щастя, що не замерзає на «бабській точці»...”⁹.

Ця “натхненна реляція” дуже втішила О. Телігу, і, як писала вона Н. Лівницькій-Холодній, – навела її “знов на нашу стару думку: напи-

⁸ Олена Теліга, *Листи. Спогади*, упоряд. Надія Миронець, вид. 2, К. (Вид-во ім. Олени Теліги), 2004, с. 160.

⁹ Цит. за: Г. Сварник, *Олена Теліга і Леонід Мосендз*, На сторожі цілості, щастя і могутності більшої родини – нації: Матеріали наук. конф. 21–23 верес. 2006. До 100-річчя Олени Теліги, К. (Всеукр. жіноче т-во ім. Олени Теліги), 2006, с. 114.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

сати реферат, про який ми з тобою мріяли минулого року”. “У мене є багато цікавих думок”, – повідомляла вона й пропонувала подрузі воєсени разом їх обговорити й обробити¹⁰. Але співпраці з колишньою подругою не вийшло, бо восени їхні дружні стосунки розірвалися через конфлікт, що виник навколо журналу “Ми”. Отже, в статті О. Теліга виклала свої власні роздуми над питаннями, які її хвилювали, і деякі з них вона раніше висловила в листах до подруги.

Вона переймалася тим, що в українській літературі не створено жодного позитивного образу сучасної жінки-українки, який був би взірцем для жінок, відповідав би на питання, якими їх хочуть бачити чоловіки. “Бо жінка в кожній нації є такою, якою її прагне мужчина”, – вважала О. Теліга. З аналізу ж сучасної авторці української літератури народжувався сумнів: “чи можна мистцям-мужчинам задавати питання – якими нас прагнете? – коли вони самі, здається, не можуть на це відповісти...” (80).

О. Теліга докоряла українським письменникам, у тому числі Є. Маланюкові – “найвизначнішому поетові нашої доби”, а також своєму близькому другові Л. Мосендзу за те, що в літературі жіночі типи малюються двома кольорами: жінка-рабиня і жінка-вамп. Обидва ці типи, наголошує О. Теліга, незважаючи на свою нібито протилежність, є тим самим типом жінки, що є “лише джерелом хвилевої насолоди й увигіднення життя в найпримітивнішому розумінні того слова. І рабиня, і «вамп» виключають пошану до жінки.

Є, щоправда, – продовжує вона, – і третя відміна: різка, енергійна, позбавлена сентименту, “жінка-товариш”. Але ця відміна має переважно так мало жіночости, що – викликаючи пошану – ніколи не викликає любови й адорації” (80).

Щедро цитуючи поезії Є. Маланюка, О. Теліга наголошує, що він, не давши позитивного образу української жінки, принаймні геніально відтворив “всю огиду української жінки типу рабині, Анти-Марії і, зжахнувшись сам, зумів викликати і в інших жах перед тим образом” (83).

Те саме можна сказати і про Л. Мосендза, констатує вона, у творах якого жінка також є лише Анти-Марією, він так само переконуюче змальовує “усю зайвість і безпросвітну сірість такої жінки, що лише валиться тяжкою колодою на дорозі мужчини до його мети” (83).

---

¹⁰ Олена Теліга, *Листи. Спогади...* с. 160.

На думку О. Теліги, погірдливе, позбавлене пошани й ніжності, ставлення до жінки, як до “сонної весталки”, або до тої, що дає лише “хвилиевий шал”, принижує, розслабляє й самого мужчину, ламає порив до справді великого і справді мужесьького в самого мужчини, і доказом цього вона вважала той факт, “що якраз у тих країнах, де мужчина є найбільшим мужчиною – в англо-саксонців – розвинена найбільша пошана до жінки і в суспільному житті, і в літературі” (87). Вона звертається до жіночих образів у творах Джека Лондона, Редьярда Кіплінга, Джона Голсуорсі, Кнута Гамсуна, Генріка Ібсена та інших і акцентує увагу на тому, що головна прикмета галереї їхніх “прекрасних жіночих образів – це їх з’єднання жіночости з мужністю, а коханки з товаришем, що робить з них правдиву людину і прив’язує до них мужчину” (88).

О. Телігу хвилювало не лише те, які образи української жінки є в літературі, а й те, якою вона є в реальному житті і якою прагне бути. Вона підкреслювала, що в житті все частіше зустрічаються жінки, які віддають усі свої думки, всю свою працю і хотіли б віддати своє життя рідному краю. Але багато хто з них, на її думку, стали тепер “суровими амазонками, мужчинами в спідницях, позбавленими всякої жіночости. Безперечно, вони можуть багато зробити для суспільности, але той викривлений, хоч часом і корисний, тип жінки ніколи не стане джерелом натхнення мужчини, який потребує поважності в чині й при праці, але ніжності й гумору – в перерві” (88).

Для О. Теліги ідеалом української жінки, який найбільше відповідав добі і до якого вона сама намагалася наблизитися, була жінка, яка “вже не хоче бути ні рабинею, ні «вампом», ні амазонкою. Вона хоче бути жінкою. Лише такою жінкою, що є відмінним, але рівновартісним і вірним союзником мужчини в боротьбі за життя, а головне – за націю” (91).

Крізь призму боротьби за націю, за національну державу розглядала О. Теліга і родинний статус української жінки. Головним завданням жінки-матері О. Теліга вважала виховання покоління майбутніх патріотів, захисників своєї вітчизни, а не яничар і “сліпих курчат”. Але для виконання такої місії саму жінку треба готувати, її треба виховувати, бо коли інтереси нації будуть для жінки байдужими і рідна стріха буде для неї важливішою від рідної землі, то дітей своїх (а часом і чоловіка) виховає вона “по своєму образу і подобию” на героїв

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

боротьби за життєві вигоди і за всякі, для того потрібні компроміси. Тоді їй прив'язаність до свого тіснішого колективу – родини не раз штовхне її до зради ширшого колективу – нації.

“Так буде завжди, – наголошує О. Теліга, – доки кожна українка не навчиться дивитися на чоловіка, дітей, а головне на саму себе, не лише як на сторожів домашнього вогнища, а передусім – як на сторожів цілоти, щастя і могутності більшої родини – нації” (86).

Таку українку мала виховувати і художня література, і періодична преса, які далеко не завжди, на думку О. Теліги, виконували цю функцію. Як приклади, вона наводить твір С. Руданського “Наука”, де мати вчить свого сина стелитися, гнутися, коли того вимагає вигода, та “Синів” В. Стефаника, де мати “з німим докором дивиться на синів, які тікають з-під рідної стріхи боронити рідну землю” (85). Українські часописи також не відповідали у цьому плані вимогам О. Теліги. Вона мала претензії до львівських двотижневиків “Перемога” та “Назустріч”, перший з яких ніби й зазначає, що жінка повинна дбати про “збереження і поширення гатунку” племен, націй, але це говорить лише між іншим, цей постулат не розвинений. Натомість виразно підкреслюється, що жінка не повинна бути товаришкою життя, лише матір'ю, найбільшим завданням жінки є “придбання дітей, синів”. Але “яких дітей, яких синів?”, – підкреслює О. Теліга і констатує, – “про це нема ні слова” (84). Далі вона цитує “Перемогу”, де зазначено, що жінка має дбати про “фізичне збереження раси”, і ставить риторичні запитання: “Лише фізичне? Чи ж не замала така роля для жінки?” (84).

Ще більше претензій О. Теліга пред'являла до двотижневика “Назустріч”, який у спеціальному числі, присвяченому жінці (12 (1934)), надзвичайно легковажним тоном під маскою модернізму повторює “передпотопові погляди на жінку-кухарку («мати») і «любку», що має мужчин для своїх «щоденних примх» (чи себе лише для примх мужчини?)”. Цитуючи фразу зі статті М. Рудницького, у якій автор твердить: “Єва чи емансипантка – між цими двома типами мусите вибирати!”, О. Теліга зауважує: “Так нібито й один, і другий вже не перестарівся смертельно...” (85).

Будучи переконаною в тому, що тільки в співпраці з чоловіками повинні шукати жінки своє місце в громадському житті, О. Теліга дуже скептично ставилася до феміністичного руху, до тих жіночих організацій, які ізолюються, “творять свій власний, «баб'ячий світ» з найвними журналами, зібраннями, підкреслюючи на кожному кроці і на

кожному слові свою рівність з чоловіками і в той же час вкладаючи в свою справу чисто бабську наївність і дрібничковість. Жінки ніколи самі, – підкреслювала вона, – не зможуть створити цікавої газети, журналу, клубу. З цим треба погодитися. Лише в співпраці з чоловіками, а не замикаючися в тісні феміністичні організації, жінка може розвинути-ся цілковито”¹¹.

Ці думки, які її дуже турбували, О. Теліга пізніше розвинула й обґрунтувала в статті із символічною назвою “Сліпа вулиця (Огляд жіночої преси)”, яка була прочитана нею як доповідь в Українській студентській громаді в Варшаві в лютому 1938 р., а потім опублікована у “Вістнику”. Перед тим як подати її до друку О. Теліга писала в листі до Марії Донцової, що хотіла б дати статтю до “Вістника”, але не знає, “чи вона відповідає зовсім Вашим, пані Марійко, поглядам. Доктор (тобто, Д. Донцов. – *Н. М.*) в цих справах не орієнтується. Отже Вас питаюся”¹². У листі вона висловила свою позицію стосовно жіночої преси, яку вважала гальмом у розвитку жінки, свідомим будівництвом мурів. Вона виділяла лише “Нову хату”, як потрібний журнал для жінки-господині (вишивки, кухня, різні практичні вказівки), але цілковито відкидала потребу такої феміністичної газети, як “Жінка”, і такої “жіночої солодкавості”, як “Жіноча доля” (“Руки як магнолії”, “Поради, що робити, коли чоловік звертає менш уваги” і т. п.).

Очевидно, М. Донцова не мала принципових заперечень стосовно позиції О. Теліги, бо стаття вже того року була опублікована у “Вістнику” (4 (1938) 290–297).

У ній О. Теліга дала високу оцінку жіночому альманаху “Перший Вінок”, який вийшов у світ у 1887 році і був “великою подією в житті тисяч українок”, бо в ньому вмістили свої твори “найліпші письменниці і поетки того часу з усіх земель українських: Олена Пчілка, Уляна Кравченко, Ганна Барвінок, Дніпрова Чайка і Леся Українка”, і ці твори були сповнені бажанням пробити не лише вікна, а й двері в тому “високому мурі, що ділив тісне подвір’я жіночого життя від широкого світу, доступного тоді лише мужчинам” (109). Вона вважала актуальним тогочасний жіночий рух, захоплювалася його “найяскравішою

¹¹ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 16 серпня 1932 р.* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 88.

¹² О. Теліга, *Лист до М. Донцової від 24 червня 1938 р.*, ЦДАВО України, ф. 3849, оп. 1, спр. 24, арк. 57.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

представницею” Наталією Кобринською, яка вважала, що “жінка не повинна сповняти якоїсь окремої ролі в суспільстві”, вона може стати “рівновартісним і співвартісним чинником в усіх справах життя”, як тільки отримає рівні права з чоловіками. Адже для тодішніх “емансипанток”, підкреслює О. Теліга, мрією, майже недосяжною, був “доступ до університетської освіти і до незалежного фаху”. І здавалося їм, що “ледве буде знищена сліпа, вузька вулиця т. зв. жіночого світу, відразу ж і жіноча психіка позбудеться всього слабкого, млявого і солодкавого, що було наслідком специфічного виховання жінки і причиною її нездатності у багатьох ділянках життя” (109).

Минуло кілька десятків літ, і всі найсміливіші бажання жінок здійснилися, їм стали доступні й освіта, і громадська праця, але самі жінки не завжди поспішають ними скористатися. І О. Теліга ставить запитання: “Чи ж дійсно, сучасна жінка стала тим, чим могла бути? Чи нові обставини, нове виховання зробили з неї те, чого сподівалися 50 літ тому її сміливі попередниці у жіночому альманаху «Перший Вінок»? І чи потрібні їй *тепер* жіночі журнали й газети, коли ціла преса повинна бути доступна і для її сприймання і її співтворчості?” (110).

О. Теліга сумнівається в позитивній відповіді на поставлені запитання, бо, якщо виходити з того, що “найбільшим бажанням жінки було завжди стати рівноцінним чинником в загальному житті, то вже сам факт існування до сього часу жіночої преси підкреслює лише відокремленість і підрядність жінки, будуючи знов сліпу вуличку «жіночого світу» з його специфічними зацікавленнями” (110).

Виходячи з такої позиції, О. Теліга аналізує “Жіночу долю”, що виходила в Коломії під редакцією сенаторки Олени Кисілевської, та львівські двотижневики “Нова хата” за редакцією Лідії Бурачинської і “Жінка” (редактор Мілена Рудницька). Найбільш поблажливо О. Теліга поставилася до “Нової хати” – журналу, який не намагався мати публіцистично-літературного характеру, і в цьому О. Теліга вбачала його великий плюс. Це був звичайний фаховий, господарський журнал, у якому подавалися українській жінці поради, потрібні для ведення господарства й взагалі життя.

Натомість “Жіночу долю” вона жорстко критикувала і за саму назву (яка викликала асоціацію із нещасною, бідною жінкою, що має чоловіка-п’яницю, який знущається над нею, а вона не бачить ніякого виходу із такого життя), за низький художній рівень вміщених на її сторінках літературних творів жінок-авторів, зокрема молодих, а особ-

ливо за так звані дискусійні питання. Це не були дискусії про літературні, громадські чи господарські справи, а зводилися, по суті, до обговорення родинних пліток. А це, вважала О. Теліга, “та сама сліпа вулиця жіночого світу, куди жінка сама себе добровільно заганяє”. Адаже “після такої лектури тяжко читати жінці звичайну людську, а не лише «жіночу газету», а часом навіть цікаву, але не примітивну повість” (112).

Газета “Жінка”, що виходила у Львові з 1935 р. і була органом жіночої організації “Союз українок”, викликала в О. Теліги суперечливі думки. До речі, коли це видання лише задумувалося під назвою “Українська жінка” і мало виходити в форматі журналу, його організатори – Мілена Рудницька від імені “Союзу українок” та Олена Шепарович від імені редакційної колегії майбутнього друкованого органу – звернулися до Олени Теліги з листом, у якому коротко викладали його програму і запрошували її до співробітництва й публікації своїх творів на його шпальтах. “До Вас, Високоповажна Пані, – йшлося в листі, – звертаємося з сердечним проханням не відмовити Вашого цінного співробітництва у нашому журналі. Залежить нам дуже на тому, щоб наш журнал не мав партикулярного галицького характеру, а з’єднав біля себе представниць різних українських земель та завдяки цьому мав всеукраїнський і понадпартійний характер”¹³.

Нам не відомо, на жаль, що відповіла О. Теліга на цей лист, можемо лише констатувати, що згоди на співробітництво з двотижневиком вона, очевидно, не дала, бо творів своїх у ньому не публікувала.

Аналізуючи зміст газети “Жінка”, О. Теліга відзначала той позитивний момент, що в ній видна рука інтелігентної редакторки, літературні матеріали й ілюстрації до статей підібрані зі смаком. Разом з тим, вона мала серйозні застереження до ідеології газети, програмних статей, бо вважала, що від них “віє не свіжий подих сучасности, а давно відшумілий вітер минулого століття: фемінізм, в його давній, не актуальній тепер формі, і лібералізм з гуманністю, що вже раз назавжди здискредитовані в очах сучасного покоління, з огляду на ту ганебну гальмуючу ролю, яку вони відіграли в нашій визвольній боротьбі” (114). Та й саме поняття фемінізму, на думку О. Теліги, в газеті визначається не чітко: іноді він ідентифікується з цілковитою рівнознач-

¹³ Мілена Рудницька, Олена Шепарович, *Лист до Олени Теліги від 19 листопада 1934 р.*, Осередок Української Культури й Освіти, Вінніпег [Канада]. Архіви, № 295/4.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

ністю жінки в загальному житті й у всіх організаціях, іноді нерозривно зв'язується з лібералізмом, а роль жінки зводиться до полагодження конфліктів між різними напрямками і до застосування якнайбільшої гуманності в усіх ділянках життя, а інколи роль жінки зводиться до якоїсь помпи, завданням якої є витягнути з чоловіка максимум праці, а головне – грошей. Навівши приклади публікацій у “Жінці”, які ілюструють ці тези, О. Теліга зауважує, що не мають раці ні ті, що бачать місце української жінки лише при господарстві в родині, ні ті, що роблять з неї лише громадську діячку, чи ще гірше – дуже коштовну здобич у руках нещасного знаряддя грошей – чоловіка. І робить висновок: “Роля української жінки є так само війняткована, як війнятковим є положення її краю. Вона мусить бути і його будівничим, допомагаючи чоловікам, і в той же час господинею в житті чоловіків” (115).

Якою ж жінкою була сама О. Теліга в громадському й особистому житті, чи відповідала вона вимогам, виголошеним у своїх творах? Дослідження поетичної, публіцистичної та епістолярної спадщини О. Теліги та її біографії дають підставу стверджувати, що усе своє свідоме життя вона керувалася принципом єдності слова і діла, намагалася діяти так, як проголошувала у своїх творах.

Вона глибоко переймалася тим, що деякі письменники й поети, як її близькі знайомі (Є. Маланюк, Ю. Липа), так і відомі класики (Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстой) у своєму особистому житті не завжди дотримувалися тих моральних принципів, які проголошували у своїх творах. “Звичайно, – писала вона, – життя одне, а творчість – друге, але для мене незрозуміло, як можна виголошувати якісь ідеї і не служити їм?”¹⁴. Здатність єднати слово і діло була тією рисою характеру, яку вона особливо високо цінувала в людях. Характеризуючи в листі до приятельки Ксенії Світлик спільного знайомого Сергія Кушніренка, вона писала: “Чим більше я його пізнавала, тим більше я набирала до нього пошани. Яка це горда, шляхетна і вперта вдача! І до того – талановитий на рідкість. Буде з нього, здається, тип людини, що ми так мало маємо: яка вмєє єднати слово з ділом!”¹⁵

Своє слово з ділом намагалася єднати завжди. Так як основною метою її життя була незалежна Українська держава, вона свою місію

---

¹⁴ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 7 жовтня 1932 р.* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 123.

¹⁵ О. Теліга, *Лист до К. Світлик від 9 серпня 1936 р.*, *ibid.*, с. 196.

як поетки і публіцистки бачила в тому, щоб готувати націю до майбутньої боротьби, вона хотіла своїм полум'яним словом запалити, повести за собою інших:

“Хай мій клич зірветься у високість
І, мов прапор в сонці, затріпоче,
Хай кружляє, мов невтомний сокіл,
І зриває рідних і охочих!” (21)

Та розуміючи, що наближаються часи, коли українським патріотам доведеться боротися за свою націю і державу не лише зброєю слова, вона вправлялася в стрільбі. Живучи разом з чоловіком влітку 1932 р. у глухому польському селі, вона з легким гумором писала подрузі про речі досить серйозні: “Захоплююся стрільбою в ціль. З кожним днем стріляю все краще і краще. Для мене це велика розвага, але Міша мусить жити в вічному страху, що я когось підстрелю. Та все ж він подарував мені вчора 100 набоїв”¹⁶.

О. Теліга була завжди активною в громадському житті, працювала в Українській студентській громаді в Варшаві разом зі своїм чоловіком Михайлом Телігою й молодшими товаришами-чоловіками, серед яких були Олег Штуль, Іван Коровицький, Сергій Кушніренко та ін., коли почалася Друга світова війна, Теліги переїхала до Кракова, де Олена прийняла пропозицію О. Ольжича і включилася в роботу Культурної референтури ОУН, готувала групи ОУН до походу на Україну і сама прагнула туди якнайшвидше дістатися, багато працювала в краківській “Просвіті”, очолила її мистецьку секцію “Зарево”, виступала з рефератами, брала участь у різних літературно-мистецьких акціях. При першій же можливості разом з Уласом Самчуком нелегально перейшла кордон, якийсь час працювала в редакційній У. Самчуком газеті “Волинь”. Прибувши до Києва, очолила Спілку українських письменників, редагувала “Літаври” – літературно-мистецький додаток до газети “Українське слово”. Коли нависла загроза арешту і О. Ольжич наполягав на її евакуації з Києва, вона категорично відмовилась, а на аргумент, що вона жінка, навела незаперечні приклади того, що жінки вміють умирати не гірше від чоловіків. Її попереджали, щоб не йшла у Спілку письменників на призначені нею збори, бо там уже чекає засідка гестапівців, а вона заявила, що не може не

¹⁶ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 4 червня 1932 р.*, *ibid.*, с. 55.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

піти, бо будуть заарештовані її товариші, і хтось може сказати: в небезпеці нас лишила, а перед небезпекою говорила про патріотизм і жертвовність. Вірна своєму життєвому принципу єдності слова і діла, вона свідомо пішла на смерть.

Ці та інші факти громадської діяльності О. Теліги, в основному, відомі. Тож варто тут більше зосередитися на її особистому житті, бо хоч написано про нього чимало, але нерідко ті писання повні занадто поверхових оцінок, “сенсаційних відкриттів”, а то й просто поширення пліток.

Як жінка талановита, розумна, чарівна, яка завжди була в центрі уваги будь-якого товариства, якою захоплювалися чоловіки, яка сміливо крокувала по життю, не оглядаючись на міщанські пересуди, вона часом викликала у кого заздрість, а у кого й неприязнь, і про неї поширювали різні плітки.

Про її характер, стиль життя і поведінки чимало сказано у спогадах. Відзначають, як правило, її веселу і разом з тим запальну вдачу, товариськість, любов до танців і гарного одягу, до чоловічого товариства. “Хотіла подобатись мужчинам і сміялася з жінок з пуританськими нахилами...”¹⁷, – писав Улас Самчук. У своїх спогадах він додав ще деякі подробиці вражень від О. Теліги, з якою познайомився і подружився після переїзду до Кракова. Він пригадував їхні вечірні зустрічі за столиком у кав’ярні, де Олена “могла безпечно оповісти мені докладно і барвисто свої пригоди, а в тому числі й любовні, яких вона не цуралася, а вважала за своє велике добро, але не завжди могла оповісти їх людям, хоч і хотіла повісти, бо любила дружбу, ніжність, щирість, приязність і тепло, як контраст до її бравурної, майже гусарської постави героїзму...”¹⁸.

Згадавши відому карикатуру Едварда Козака, яку не обминув увагою жодний, хто писав про О. Телігу, як жінку, і яка представляла її як грайливу дівчину у стрічках, за якою біжить юрба парубків, з підписом: “А за мною, молодю, сім пар хлопців чередю”, У. Самчук зауважив: “Але це було так і не так. Любила вона таких хлопців і навіть таку череду, але разом з тим уміла дуже чітко і дуже категорично розрізняти людей від людей”, “вміла тих людей вибирати, пізнавати і

¹⁷ У. Самчук, *Лист до Ганни Черинь*, Слово і час, 7 (1997) 13.

¹⁸ У. Самчук, *На білому коні. Спомини і враження*, Вінніпег (Видання Товариства “Волинь”), 1972, с. 36.

покоряти”. Він наголошував, що “це не була поза, легковажна кокетерія, данина добі”. “Усе, що вона висловлювала у своїх віршах чи в своїй поведінці, було у неї автентичне”¹⁹.

Сама О. Теліга свій особистісний статус як української жінки окреслила ще в юному віці в одному з перших відомих нам листів до свого майбутнього чоловіка Михайла Теліги: “«Любов свобідна», Михайлику, і я ніколи не візьму ніяких обіцянок і нічого такого... Робіть, любий, як знаходите краще, ходіть всюди, знайомтесь, танцюйте, «фліртуйте». І мені Ви ніколи не зробіте неприємности. Тільки така любов гарна, як у нас, коли вона не «каторга єгипетська», не обов’язок, а світле, радісне, вільне щастя! Любов неможлива без повного цілком довір’я. А я Вам вірю безмежно! Тільки будьте завжди щирим, а я знаю, що я для Вас – ЄДИНА”²⁰.

Таких принципів вона дотримувалася все життя. Для неї головними і в родинному житті були – щирість і повне довір’я. Вона цінувала те, що чоловік її був одноступенем, до якого мала щирі почуття, а не якийсь меркантильний розрахунок. Вона писала Н. Лівницькій-Холодній: “І я і ти одружилися без натяку розрахунку і ділимо долю своїх чоловіків, чоловіків-українців. Наша «українськість» не підлягає під жадні вітри, не йде на жадні компроміси. Хай у нас були якісь захоплення, хай би ми навіть кинули колись чоловіків – все це було б з жадністю, а не розрахунку”²¹.

У свою чергу, Н. Лівницька-Холодна, яка мала можливість спостерігати зблизька стосунки у родині Теліг, так писала про них: “Михайло безмежно кохав свою дружину. Він був для неї всім – і чоловіком, і батьком, і опікуном, і товаришем, часто старшим братом, який міг і пожаліти, а іноді і зганити. Але й вона відповідала йому тією ж прив’язаністю і любов’ю. Ніколи не залишала його самого на селі, навіть тоді, коли мала можливість виїхати і пожити якийсь час у кращих умовах”²².

О. Теліга ділила з чоловіком усі труднощі емігрантського життя. Побутовим умовам їхня родина не надавала великого значення, бо “молодече бажання чину” весь час жило в їхніх душах. Вони постійно

¹⁹ У. Самчук, *На білому коні. Спомини і враження*, с. 36–37.

²⁰ О. Шовгенова, *Лист до М. Теліги від 30 квітня 1925 р.* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 38.

²¹ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 9 серпня 1932 р.*, *ibid.*, с. 85.

²² Н. Лівницька-Холодна, *Спомин про короткий період життя Олени Теліги*, *ibid.*, с. 252–253.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

перебували в передчутті майбутньої воєнної грози, до якої готувалися. “Може завтра вже нас відкличе / Канонада грізного грому!”, – писала у вірші “Чоловікові” (34).

Проте, при необхідності О. Теліга займалася й домашніми справами. Коли жила разом з чоловіком у польському селі Желязна Жондова, то залюбки господарювала, намагаючись хоч цим скрасити їхнє одноманітне життя. Подрузі писала: “Коли почуваю себе добре, то багато господарюю. Раз на тиждень, обов’язково щось печу, і то цілий десяток листів: бісквіт, коржики, ріжні тістечка. У нас тут така одноманітна їжа, що хоч цім вношу щось цікаве в наше меню. Ти знаєш, я дуже люблю господарство, звичайно, не миття посуду, а саму хемію. Мене ніщо так не заспокоює, як, напр[иклад], вимішування тіста. Дуже гарно тоді думається: логічно, чітко і тверезо”²³. А в іншому листі до тієї самої адресатки вона так описує свою щоденну роботу: “Печу, перу, латаю 101-й раз Мішини штани і вивертаю комірці його спортивних сорочок («Мені не треба одягів, хочу фотографічний апарат!»)”²⁴.

У розумінні О. Теліги, вірність чоловікові не виключала дружби з іншими чоловіками і навіть захоплення ними. “Любов лише тобі... / А це її уламки...”. Її душу переповнювали почуття, які виривалися із закритих рамок, “Щоб зайвину свою розсипати перлисто: / Комуś там дотик рук, комуś гарячий сміх” (36).

Майже всі, хто знав О. Телігу, відзначали її любов до флірту, та й вона сама вважала цю рису притаманною своїй вдачі. У листі до Марії Донцової з Ворохти, де О. Теліга відпочивала разом з її чоловіком, Дмитром Донцовим, вона ділиться своїми враженнями, зустрічами зі спільними знайомими, зауважує, що “переважно бродимо вдвох з Доктором”, і насамкінець додає: “Є ще один цікавий інженер зі Львова, з яким я фліртую за столом. Отже, всі атрибути вакацій!”²⁵

Про стосунки О. Теліги з Д. Донцовим буде ще мова далі, тут важливо відзначити її самооцінку як жінки, для якої флірт – невід’ємна частина повноцінного відпочинку. Її тишила та увага до неї як жінки, яку мала з боку чоловіків, їхнє захоплення нею. Обговорюючи в листах з Н. Лівницькою-Холодною питання про те, що найбільше

²³ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 25 серпня 1932 р.*, *ibid.*, с. 94.

²⁴ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 6 вересня 1932 р.*, *ibid.*, с. 102.

²⁵ О. Теліга, *Лист до М. Донцової від липня 1936 р.*, ЦДАВО України, ф. 3849, оп. 1, спр. 24, арк. 61зв.

приваблює чоловіків у жінках, вона писала, що, на її думку, зовнішня краса не є вирішальною. Себе вродливою не вважала, але ж мала у житті багато тепла, ніжності й пошани від чоловіків. З цього робила висновок, що успіх жінки залежить від того, чи має вона ту “родзинку” (“ізіюмінку”), яка є плодом розуму, душі, дотепу “і творить те «щось», яке затирає неправильність наших рис”²⁶. Вона була переконана, що жінка не повинна занадто перейматися роздумами про свій вік, боятися кожної зморшки і сивої волосини, бо головне – бути молодю душою. Про себе писала 22 липня 1933 р.: “Вчора мені стукнуло 27 років! Старалася засумувати, але це мені не вдалося, бо день був чудесний, а я себе почувала молодю, як і завжди”²⁷.

О. Теліга протестувала проти аскетичного відречення від радощів життя, полемізувала з тими, хто закликав: “Не треба слів. Хай буде тільки діло”. Вірш, що починався таким рядком, вона написала, як полеміку із В. Стерницьким, що в статті “Стиль нового покоління”, опублікованій у “Вістнику”, переповідав один із розділів книги Е. Гюнтер-Грюнделя про місію нового покоління, яка вийшла 1932 р. в Мюнхені і набула широкого розголосу. В. Стерницький солідаризувався з автором і також вважав, що, так як стиль молодого покоління стверджується з допомогою холодного вітру, суворої мужності, сучасна молодь не показує своїх почуттів, навіть береже їх щільно зачиненими. Нове покоління, писав він, вважає: “Ми стільки пережили, що не маємо слів, щоб все це виразити. Та й не хочемо цього, бо маємо укриту думку при тім: те, чого ми не можемо і не хочемо виразити в словах, стане живим в ділах”²⁸.

Вірш починається строфою-цитатою, у якій поетеса переказує викладену вище думку, якій опонує:

“Не треба слів. Хай буде тільки діло.
Його роби – спокійний і суворий.
Душі не плутай у горіння тіла,
Сховай свій біль. Стримай раптовий порив”.

До речі, в багатьох статтях і виступах, присвячених Олені Телізі, ці слова, вирвані із контексту, цитуються як такі, що ніби виражають її

²⁶ О. Теліга, *Лист до Н. Лівичької-Холодної від 16 серпня 1932 р.* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 89.

²⁷ *Ibid.*, с. 163.

²⁸ В. Стерницький, *Стиль нового покоління*, Вістник, 6 (1933) 442.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

позицію. Чомусь не звертають уваги на те, що ці слова взяті в лапки, що за цією тезою йде антитеза, і позиція поетеси – в ній: “Але для мене – у святім союзі / Душа і тіло, щастя з гострим болем”, “Не лічу слів. Даю без міри ніжність. / А може в цьому й є моя сміливість...”. Саме в цьому вірші-полеміці О. Теліга чітко виголосила свою життєву позицію: “Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив, / Та там, де треба, я тверда й сувора: / О краю мій, моїх ясних привітів / Не діставав від мене жодний ворог” (28).

Дійсно, попри позірну легкість характеру, вона могла бути суворою, різкою й принциповою: порвати з колишніми друзями, якщо доводилося в них розчаруватися (як це сталося з Лівницькою-Холодною), різко публічно виступити проти недавніх приятелів, поведінку яких вважала непорядною (як сталося з Липою), написати публіцистичну статтю, у якій серед “партачів життя” впізнавали себе її сучасники, а деякі були названі поіменно. А стосовно ворогів свого краю, то “ясних привітів” не діставали від неї ні більшовики, політику яких викривала гострим словом публіциста, ні нацисти, служити яким не стала навіть ціною життя.

Натомість високо цінувала щиру дружбу, любила чоловіче товариство, дружила з багатьма чоловіками. У період, коли вважала Н. Лівницьку-Холодну найближчою подругою, писала їй: “Я, як і ти, завжди приятелювала з чоловіками і дуже ціную цю дружбу, бо дійсно вона має в собі щось невловиме, гарне і ніжне...”. Разом з тим, зауважувала: “Але... завжди така дружба має своє «але», хай поетичне, але «але»”²⁹.

Це “але” мало багато відтінків: від простого приятелювання до закоханості, а між ними – чимало різних нюансів. Нею захоплювалися вже в студентські роки, була вона завжди оточена багатьма прихильниками. У цитованому вище листі до Михайла Теліги вона, розповідаючи йому про свою велику зайнятість, писала: “Потім я деякий час мушу уділяти своїм «претендентам» і вести з ними «інтелігентні» розмови. І це найтяжче. Краще три години лекцій Білецького плюс реферат з грецької літератури, ніж година розмови з деякими із них”³⁰.

І зовсім інший відтінок мало спілкування з цікавими для неї друзями-поетами. Михайло Мухин залишив такий спомин: “Одного разу,

---

²⁹ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 15 липня 1932 р.* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 67.

³⁰ *Ibid.*, с. 39.

десь влітку 1925 чи 1926 року, в українській студентській їдальні в замку короля Юрія в Подебрадах, я побачив Гриву, що з зосередженим виразом обличчя щось час од часу вносив олівцем своїм дрібним чітким письмом до розгорненого зошиту. На моє машинальне запитання «що поробляєте?» він з усмішкою відповів: «Та ось пані Олена викликала мене на поетичний турнір»... Пані Олена <...> сиділа оподалік за сумежним столом із виразом пильної учениці, що пише іспитову писемну працю, й зрідка, відриваючи очі від свого зшитка, кидала погляд на Гриву³¹. Чи не про результат цього поетичного турніру згадує Максим Грива (Загривний) у вірші, присвяченому О. Т. (Олені Телізі) і опублікованому після його смерті: “Мені ще вчора було гірше, / А нині – зовсім добре знов: / упився Вашим милим віршем, / як незіпсованим вином...”?

І чи не натяк на закоханість без надії на взаємність вчувається в рядку:

“а для Вас – мені й вмерти не можна”³²?

Щира дружба пов’язувала О. Телігу з Василем Куриленком. Вона завжди морально підтримала його в тяжкий час, коли він підупадав духом через тяжку легеневу хворобу або через смерть від такої самої хвороби його нареченої. Присвятила йому вірші “Життя” і “Сонячний спомин”. У першому з них радила другові не впадати у відчай, не дати душі зім’ятій зсунутись на дно, закликала: “А ти її лови! Тримай! Тягни нагору! / Гребі скоріше і пливи, пливи! / Повір: незнане щось у невідому пору / Тебе зустрине радісним: «Живи!»” (17).

У другому вірші вона через певний час тепло згадує друга ранньої молодості: “Це знову ти, ніколи не коханий / І завжди близький, спогадом гориш” (54–55).

Інший вірний друг О. Теліги ще з подебрадських часів – Леонід Мосендз. Він допомагав їй готуватися до іспитів на матуральних курсах, він, разом із В. Куриленком та М. Телігою, чимало зробив для її “українізації”. Дружбу з ним вона зберегла на все життя. Коли вже після закінчення Української господарської академії в Подебрадах Л. Мосендз жив у Словаччині, тяжко хворів і втратив роботу, а

³¹ *Олена Теліга. Збірник*, ред. і прим. О. Ждановича, Детройт; Нью-Йорк; Париж (Видання Українського Золотого Хреста в ЗДА), 1977, с. 258–259.

³² *Вістник*, 4 (1938) 244.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

О. Теліга мешкала з чоловіком у польському селі, він часто писав їй хороші, теплі листи, а вона дуже вболівала за його долю, намагалася якось йому допомогти, хоч самі Теліги тоді ледве зводили кінці з кінцями. Вона з болем писала Н. Лівіцькій-Холодній: “Він вже вийшов із санаторії, але становище його жахливе. Попередню свою посаду він загубив за час хвороби, а нової роботи нема. Грошей теж нема... Сидить тепер в Братиславі, в брудному бараці і не уявляє, як житиме. Не дуже-то він розписується над своєю бідою, але розпач, аж в душу, вдарила мені з його листа...”. Вона додає, що вони з Михайлом несподівано одержали трохи грошей (старий борг), і вона збирається відіслати їх Леонідові. “Але що ж це? Крапля в морі... Ох, дорогесенька, як же тяжко на душі, коли не можеш допомогти своїм приятелям”³³ – журилася вона.

Підтвердження тому, що О. Теліга надсилала Л. Мосендзу гроші й, мабуть, не один раз, знаходимо також у листі Л. Мосендза до Д. Донцова від 20 грудня 1933 р.: “Я дуже Вас попрошу, пане Докторе, про одну річ. Я винен пані Олені 20 золотих. Якби Ви були так ласкаві й у рахунок моїх гонорарів (якщо такі передбачаються) віддати від мене цей борг, бо звідси це зробити незручно, а в листі посилати – не завше можна”³⁴.

Л. Мосендз високо цінував творчість О. Теліги. Крім уже згаданої оцінки ним вірша “Подорожній”, можна додати також висловлену в листах до Д. Донцова похвалу вірша “На п’ятім поверсі”, згоду з думкою редактора, що вона, як поетеса, росте і “на неї можна покласти велику надію”, пораду йому більше залучати О. Телігу до співпраці³⁵.

О. Теліга, у свою чергу, цінувала і творчість Л. Мосендза, і його людські якості, і його щиро дружбу. Саме йому, давньому і вірному своєму другові, присвятила вона прекрасну поезію “Лист” (49–50), який сприймається нині як її сповідь і пророцтво, як лист, адресований у вічність, бо саме в ньому вона щиро розкрила свою душу, висловила життєве кредо і передбачення свого трагічного кінця:

“Коли ж зйду на кам’янистий верх
Крізь темні води й полум’яні межі –

---

³³ О. Теліга, *Лист до Н. Лівіцької-Холодної від 9 серпня 1932 р.* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 83.

³⁴ Цит. за: Г. Сварник, *Ор. cit.*, с. 114.

³⁵ *Ibid.*

Нехай життя хитнеться й відпливе –
Мов корабель у заграві пожежі!”

А також найзаповітнішу мрію: “Щоб Бог зіслав мені найбільший дар: / Гарячу смерть – не зимне умирання”.

У варшавський період життя О. Теліги в її найближчому дружньому оточенні були студенти Варшавського університету, члени Української студентської громади Олег Штуль, Сергій Кушніренко і молодий магістр Іван Коровицький, стосунки з якими були окрашені серпанком захоплення нею. З ними спілкувалася не лише на заходах в Українській студентській громаді, в організації яких вона разом з чоловіком, інженером і бандуристом Михайлом Телігою, брала найактивнішу участь, але й у себе дома. В уже згаданому листі Олени Теліги до близької приятельки Ксенії Світлик, де вона давала характеристику їхньому спільному приятелю Сергієві Кушніренкові, писала: “Кілька разів був у мене Кушніренко <...> Розмовляли з ним багато, до полуночі і за північ”³⁶. Це той молодий поет, що написав присвячений Олені Телізі блискучий її “Психопортрет”, який був опублікований у “Вістнику” (9 (1936) 625).

Дещо інший відтінок мали її стосунки з Іваном Коровицьким, про якого у цьому самому листі писала: “Зустрічалися ми з ним часто, майже щодня. Сварилися теж дуже часто, але ще частіше розмовляли з ним довго і по-приятельськи”. Як видно із контексту листа, раніше у них були непрості стосунки, бо він був у неї закоханий, а вона не відповідала йому взаємністю. А тепер, писала вона, “я полюбила Івана – як приятеля чи брата. Бо іншого чуття я ніколи не могла йому дати, і не люблю приймати те, за що не можу відплатити тією ж монетою. Тепер же у нас відношення установилися дружні і рівні. Йому легко говорити зі мною і ділитися своїм життям, і так само легко мені бути в його товаристві”³⁷.

Збірка поезій І. Коровицького “Віще зілля”, що вийшла у Львові 1936 р., має присвяту: “Пані Олені Телізі”.

Олег Штуль, молодший від Олени Теліги на 11 років, відчував до неї глибоку платонічну закоханість. Вона з розумінням ставилася до його почуття, мала його за вірного молодшого друга, у цитованому

---

³⁶ О. Теліга, *Лист до К. Світлик від 9 серпня 1938 р.* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 196.

³⁷ *Ibid.*, с. 195–196.

Н. Миронець, *Громадський, родинний та особистісний статус...*

вже листі до Ксені Світлик читаємо: “Олег пише часто. Писав вже і сюди (Тобто, в Заліщики, де тоді відпочивала О. Теліга. – Н. М.). Мій дорогий хлопче!”³⁸ Влітку 1938 р. О. Теліга відпочивала в його родині в с. Заліси на Волині, де батько О. Штуля був священиком.

Вона відчувала глибоку симпатію до розумного юнака, вірного лицаря і свого політичного однодумця, в якому бачила майбутнього соратника по боротьбі. Один зі свідків їхньої дружби Борис Вітошинський пригадував: “Олег Штуль, тоді 17-річний тоненький, блідий юнак звертав на себе увагу небувалою зрілістю у такому віці. Зосереджений, поважний, при тому дуже дотепний, він був постійним «супровідником» пані Олени Теліги й тим ще більше звертав на себе увагу. Штуль усе мав дуже гарні краватки, які йому з різних нагод дарувала пані Олена...”³⁹ Саме йому, своєму молодому вірному другові, присвятила вона вірш із символічною назвою “Напередодні [Два сонети]” (52–53), який був опублікований у “Віснику” (1 (1938) 2). У ньому вона передбачила ті недалекі вже дні, коли вони зі зброєю в руках стануть на захист Батьківщини, і опоетизувала свої взаємовідносини з ним. Глибокий аналіз цього твору дав Іван Денисюк. Він писав, що в ньому “поетеса змальовує вдачу свого друга”, який тішить її якоюсь своєю “буревійністю”, і “дама дозволяє молодому лицареві на делікатний доторк до своєї руки, дозволяє обожнювати себе. Витворюється особливий настрій:

“Так радісно тримать мої долоні
У цій кімнаті, де в низькім поклоні
Схилились айстри на овальний стіл».

Прочитувавши образи, в яких поетеса передає свою візію майбутньої війни, “північна ріка якої” захлесне її друга, дослідник звертається до слів, у яких передана її впевненість у тому, що він не забуде її “лице і всі знайомі речі”, цитує строфу, що перегукується з наведеною вище:

“І раптом пам’ять, мов натхненний майстер,
Вогнем змалює золотавість айстер,
Овальний стіл і мій веселий сміх”.

³⁸ О. Теліга, *Лист до К. Світлик від 9 серпня 1938 р.*, с. 196.

³⁹ Б. Вітошинський, *На старті життя*, Париж – Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича, Париж (Вид-во “Українського слова”), 1986, с. 40.

і підкреслює: “Як гарно, як поетично, як ніжно сказано! Так багато почуттів вкладено у цей вірш – і переживання громадянки-патріотки, яка прозріває у майбуття, і бриніння інтимних струн. Тут уся жіноча грація авторки й чистота відносин”⁴⁰.

Він не забув її до кінця свого життя. Їм ще разом судилося пройти дорогами війни, у Кракові він був секретарем управи очолюваної нею мистецької секції краківської “Просвіти”, в Києві йому було доручено відновити діяльність Українського культурного товариства “Просвіта”. Чудом уникнувши арешту, він усе життя картав себе за те, що О. Теліга загинула, а він залишився живим. О. Штуль став відомим громадсько-політичним діячем, публіцистом (відомим під псевдонімом О. Жданович), очолив провід Організації Українських Націоналістів. Він зібрав, упорядкував і опублікував після війни збірки творів Олени Теліги⁴¹, став її першим біографом, доклав багато зусиль, щоб зібрати, упорядкувати, зредагувати збірник, у який включив усі відомі йому твори О. Теліги, спогади про неї й дослідження її життя і творчості⁴². Збірник був опублікований за кордоном, а в 1992 р. перевиданий в Україні Видавництвом імені Олени Теліги заходами Фондації імені О. Ольжича і на багато років став єдиним джерелом інформації про її життєвий і творчий шлях. Саме він спонукав Д. Донцова написати книгу про Олену Телігу⁴³, звернувшись до нього з цього приводу зі спеціальним листом⁴⁴.

Дмитро Донцов – найбільше захоплення Олени Теліги. Про їхні стосунки написано чимало, але інколи вони трактуються занадто спрощено (Теліга – коханка Донцова). Пишуть так, на жаль, не лише охочі

⁴⁰ І. Денисюк, *Поліське літо Олени Теліги*, Дзвін, 3 (1997) 119. Детальніше про стосунки О. Теліги та О. Штуля див.: Н. Миронець, *Олена Теліга та Олег Штуль: ідейна єдність та духовна близькість*, Розбудова держави, 9–12 (2003) 39–48.

⁴¹ О. Теліга, *Душа на сторожі. Вибір поезії*, Мюнхен (Культура), 1946, 31 с., фот.; *Прапори духа: Життя і творчість Олени Теліги*, впоряд. О. Жданович, [S. l.] (Вид-во “Сурма”. На Чу-жині), 1947, 179 с.

⁴² Олена Теліга, *Збірник*, ред. і примітки О. Ждановича, Детройт; Нью-Йорк; Париж (Видання Українського Золотого Хреста в ЗДА), 1977, 473 с., фот.

⁴³ Д. Донцов, *Поетка вогненних меж – Олена Теліга*, Торонто (Видана коштом Олекси Тяжкого), 1953, 93 с.

⁴⁴ Див.: Н. Миронець, *Напишіть, пане докторе, про її поезії, її життя, її стиль: Про Олену Телігу в листах Олега Штуля до Дмитра Донцова*, Українське слово, 3 (2003).

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

до сенсацій журналісти, але й деякі літературознавці як, наприклад, І. Бондар-Терещенко⁴⁵.

Слід визнати, що певний привід для такого трактування їхніх стосунків подала сама О. Теліга, поділившись у листі до Н. Лівницької-Холодної своїми сильними і щирими почуттями, які виникли в неї до Д. Донцова після особистої зустрічі з ним, сутність яких вона й сама не могла визначити: “Натусенька, ти собі не уявляєш, який він мені дорогий”, – писала вона. “Не мені зорієнтуватися в тому, що це є: кохання, обожання, приязнь, чи не те, не друге й не третє, але це почуття є таке глибоке, що ти, коли любиш мене, мусиш раз назавжди з ним погодитися і не ставитися до нього легковажно...”⁴⁶.

Ці самі емоції виразила вона й у вірші, що починався майже тими самими словами, що зустрічаємо в цитованому листі: “Не любов, не примха й не пригода – / Ще не всьому зватися дано!” (33).

Вірш був опублікований уже в 1933 р. у “Вістнику” (кн. 12, с. 866) без назви і без присвяти, а в посмертних виданнях творів О. Теліги друкувався з присвятою “Д. Д.” (Дмитру Донцову), яку проставив упорядник О. Жданович, бо він знав про стосунки О. Теліги з Д. Донцовим, і йому було зрозуміло, кому адресовані слова: “Не любов, не ніжність і не пристрасть... Але серце – збуджений орел!” І зрозуміло, що це ж його “натхненні весла / Темний берег вміли відштовхнуть”, і душа воскресла знову мчалась “у осяйну путь!”

До речі, відомий літературознавець Юрій Шевельов (Ю. Шерех), аналізуючи цю поезію, цитує два перші рядки і зауважує: “яке характеристичне окреслення! І саме це потрійне *не* – воно ж означає і любов, і примха, і пригода – тільки ще щось понад усім тим. Давній засіб романтичної поезії – творити надобрази позірним запереченням образів!”⁴⁷

У інших листах О. Теліги до тієї самої адресатки також зустрічаємо згадки про стосунки з Д. Донцовим. Вона розповідала, як він до неї ставиться: “...Все, що я кажу, роблю, пишу, кожний мій рух, усміх – все є для нього «надзвичайне». Моя прив’язаність до нього йому по-

---

⁴⁵ І. Бондар-Терещенко, *У задзеркалі 1910–1930 ...* [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litmir.me/bd/?b=218730>.

⁴⁶ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 8 червня 1933 р.* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 146.

⁴⁷ Г. Шевчук (Шерех Ю.), “Без металевих слів і без зідхань даремних...”, Олена Теліга. Збірник..., с. 460.

трібна, як і його – мені. Я його не ідеалізую, Натусь, о ні! Але я його люблю таким, яким він є, і я з ним можу бути самою собою...” Мабуть, на закид подруги на різницю в їхньому віці (Телізі було 27, Донцову – 50), вона писала: “Ріжниці в роках я не відчуваю. Зрештою, в наших відношеннях вона не грає жадної ролі”⁴⁸.

Коли ці листи були опубліковані⁴⁹, появилoся ніби документальне підтвердження здогадок про інтимні стосунки О. Теліги і Д. Донцова, які й раніше мали місце, тим більше, що перший з цитованих тут листів мав продовження, яке охоче цитували усі прихильники такої точки зору. О. Теліга, нагадуючи подрузі її слова, що якби в неї, Олени, “щось” сталося, то щоб вона не розповідала про те чоловікові, а прийшла і поплакала б у неї, далі пише: “У мене «нічого» не сталося, але все ж таки я дуже хочу поплакати. Мене так мучає останній час одна й та ж думка: при всій моїй великій любові до Михайла, у мене, переконується, нема до нього кохання. При таких умовах – життя є дуже тяжким для нас обидвох, а зокрема для мене, бо я з любови до Міші стараюся не показати йому брак кохання”⁵⁰.

Отже, з цих та інших фактів напрошується висновок, що стосунки, які склалися у цей час між О. Телігою та Д. Донцовим, можна назвати коханням.

Але ж кохана жінка – не завжди коханка, і не варто ставити між цими поняттями знак рівняння, як це роблять деякі автори. Для прикладу, розглянемо статтю Наталі Кляшторної “«Даю без міри ніжність»: інтимний портрет Олени Теліги”⁵¹.

У цій статті авторка уже на самому початку безапеляційно заявляє, що Теліга – коханка Донцова, і далі весь сюжет будується, виходячи з цього твердження. Із захватом описуючи, яким “шаленим” успіхом користувалася Теліга у чоловіків, вона кидає фразу: “І романи Олени Теліги не завжди були платонічними”. Хочеться запитати: “А звідки Ви знаєте?” Адже пошуком жодних доказів авторка себе не обтя-

⁴⁸ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 22 липня 1933 р.*, [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 164.

⁴⁹ Вперше ці листи були опубліковані у зб.: *Матеріали до історії літератури та громадської думки*, т. 3: *Листування з американських архівів. 1857–1933*, Нью-Йорк (УВАН у США), 1992, с. 696–699 (Далі – Листування). Передруковані у: *Теліга Олена. Листи. Спогади...*, с. 145–147, 163–165.

⁵⁰ *Ibid.*, с. 146.

⁵¹ *Політика і культура*, 2000, 29 серпня [інформаційний ресурс]: <http://joanerges.livejournal.com/373401.html>

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

жує. Вона все і так знає. Для неї важливо донести свої знання до читачів, а для цього не обов'язково перевіряти і щось доводити, можна вихопити окремі факти з біографії, окремі (часто скорочені) цитати з документів або й послатися на думку якихось анонімних “сивочолих” літературознавців.

Стаття рясніє фактичними помилками, ось деякі з них: “Писати вірші Олена почала 1929-го, вперше вони з'явилися друком через три роки”. Хоч насправді невідомо, коли вона почала писати (сама вона згадувала, що складала уже в дитинстві), зате точно відомо, коли з'явилася перша публікація її віршів завдяки “майже детективній історії”, про яку згадає авторка: хтось із друзів О. Теліги без її відома, але від її імені надіслав 3 вірші редактору “Літературно-наукового вістника” Д. Донцову. Але сталося це не в 1929 р., а в 1928 р., лист від імені О. Теліги з доданими її віршами був написаний у вересні того року, а перші два з надісланих віршів були опубліковані в ЛНВ уже в 11 і 12 книгах за той самий рік⁵².

Як аргумент на доказ того, що Михайло Теліга так любив дружини, що все їй прощав, авторка кидає фразу: “Поїхала до Львова познайомитися з Миколою Сціборським – отже, цього потребує її творчість”. Хоч зовсім не зрозуміло, для чого їй треба було їхати до Львова знайомитися з Сціборським, якщо той навчався в Українській господарській академії в Подєбрадах на одному курсі з Михайлом Телігою і, звичайно ж, вона була знайома з ним з тих часів? Але авторці, очевидно, було вигідно “приліпити” О. Телігу до М. Сціборського, якому, як пише, закидали, що витрачає гроші організації на коханок.

Подібні приклади можна продовжити, та звернемося до тих “аргументів”, які авторка наводить на підтвердження своїх думок, зокрема розповіді про те, хто був у Теліги після Донцова. Вона твердить, що “прямих доказів, що Теліга мала адюльтери з колегами-мельниківцями, немає. Це правда. Правда й те, що після роману з Донцовим у її серце увійшов інший чоловік. Хоча дослідники й досі не можуть визначити його особи. Та «амурна» участь цього чоловіка в житті Олени незаперечна”. Як бачимо, логіка авторки “залізна”: “прямих доказів” немає, ніхто імені того чоловіка не знає, але факт його існування в житті Теліги для авторки незаперечний. Для чого все це пишеться? Очевид-

---

⁵² Див.: О. Теліга, *О краю мій...*, с. 58–59, 337–340; Олена Теліга, *Листу. Спогади...*, с. 41–44.

но, для того, щоб зробити висновок: “Виходить, роман з Донцовим – не просто випадок?”

Приблизно така ж логіка й доказів того, що Теліга була коханкою Донцова. Правда, авторка звертається до цитованих нами листів О. Теліги до Н. Лівницької-Холодної, але використовує їх своєрідно. Вона не згадує рядків, де Теліга пише, що в неї “нічого не сталося”, бо це могло б у читача викликати сумнів, чи була Теліга коханкою Донцова, якщо в неї “нічого не сталося” такого, чого не можна розповісти чоловікові. Але авторка в цьому не сумнівається, її більше дивує, чому Михайло Теліга і Марія Донцова не влаштували скандалів у своїх родинах, знаючи про розмови, які йшли навколо них. У статті читаємо: “Тільки-но Дмитро з Оленою влітку 1934-го з’явилися разом у Ворохті, Марію відразу ж поінформували. І вона пише чоловікові листа, у котрому – жодного докору”, тільки “коротенька фраза: «Передавай вітання пані Лені»”. Тут вчувається натяк на те, що поїхали вони до Ворохти таємно, а “злі язики” зразу ж поінформували дружину Донцова. Але насправді все було не так. По-перше, відпочивали вони разом у Ворохті не в 1934, а в 1935 р., і 9 липня 1935 р. Донцов писав дружині: “Приїхала Лена, п. Михайло приїде у серпні”. На цій же листівці О. Теліга дописала:

“Дорога пані Марійко!

Я вже від п’ятниці тут. Відпочиваю і підготовуюся. Тут дуже гарно, лише я ще трохи сонна і втомлена. Які новини у Львові? Де Таля?⁵³

Цілую міцно.

Лена”⁵⁴.

Слід зазначити, що практично на всіх листівках, надісланих дружині Д. Донцовим з Ворохти, були приписки від О. Теліги. Написала вона їй і лист від себе особисто (18 липня 1935 р.) у відповідь на її листівку, за яку сердечно дякувала і писала: “Я дійсно щиро зраділа їй”⁵⁵.

Але були і більш ранні листи, які свідчать, що ніякої таємниці зі своїх зустрічей О. Теліга і Д. Донцов не робили. 15 липня 1934 р. Донцов писав дружині з Варшави, що вони з Леною збираються йти до

⁵³ Таля – Наталка Зибенко (уродж. Пирогова, 1903–1995) – письменниця, приятелька О. Теліги.

⁵⁴ *Українське слово*, 27 (2006, 5–11 липн.) 12.

⁵⁵ *Ibid.*

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

театру, що п. інженер (так часто Донцов називав М. Телігу. – Н. М.) писав, що “може, коло 17-го буде тут (а може через Львів?) тоді побачимось”. На цій самій картці Олена дописала:

“Я так страшно тішуся, що Доктор приїхав, бо було мені тут останній час дуже сумно. Писав мені чоловік, що Ви і Д-р були до нього дуже милі. Дякую за нього щиро. Зараз підемо до театру, в якому я вже сто літ не була. Шлю сердечний привіт. Лена”⁵⁶.

Відомо ще кілька листівок, відправлених Донцовим з Варшави до зустрічі з Телігою у Ворохті. Одну з них варто процитувати повністю, бо вона багато про що говорить.

“21/IV [1935] [Варшава]

Знов сидимо в Лірі⁵⁷!

Доктор знайшов замість мене труп, замучений школою.

Потроху відхожу, але ще виглядаю пригнічено.

У травні може буду у Львові.

Сердечний привіт!

Лена

Найкращі побажання Шановній Пані!

М. Теліга

Бачив Є[вгена] М[аланюка] – завтра хрестять нехрещенця⁵⁸. Їду на Волинь. Па! Дмитро”⁵⁹.

З цитованих та інших листівок і листів бачимо, що Д. Донцов був бажаним гостем у домі Теліг (і в присутності чоловіка Олени і в його відсутність), що Теліг радо приймали в домі Донцових, що Михайло Теліга через зайнятість на роботі не завжди міг відпочивати разом з дружиною, а коли міг, – відпочивали втрьох, як було в Заліщиках влітку 1936 р. У листівці, надісланій звідти О. Телігою своїй приятельці К. Світлик 6 серпня, після її підпису читаємо такі автографи: “Привіт! Дм. Донцов. Цілую!.... Мих. Теліга”⁶⁰. А в листі до тієї самої адресатки від 9 серпня 1936 р. О. Теліга писала: “Тиждень я вже як живу в Залі-

⁵⁶ *Українське слово*, 27 (2006, 5–11 лип.) 12.

⁵⁷ Ліра – кав’ярня у Варшаві, де Олена і Михайло Теліги часто зустрічалися з Дмитром Донцовим. Там написано ними кілька спільних листівок до Марії Донцової.

⁵⁸ Ідеться про сина Є. Маланюка Богдана.

⁵⁹ *Українське слово*, 28 (2006, 12–18 лип.) 12.

⁶⁰ Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 194.

щиках і насолоджуюся сонцем, Дністром, прогулками і товариством Доктора. Гарно мені тут і яюсь особливо радісно”⁶¹.

Цих листів та листівок Н. Кляшторна, звісно ж, не читала. Вона, правда, звертається до слів справжнього професіонала, найкращого знавця епістолярію Д. Донцова Галини Сварник, яка засвідчила, що Марія Донцова у листах дорікала чоловікові за брак грошей, за якісь дрібниці, але ніколи не згадала злим словом Олену. І які ж висновки з цього свідчення робить авторка? А ніяких, крім здивування: чому в обох родинх не було скандалів? Вона не може також пояснити, чому Марія Донцова “не залишила у спогадах про коханку свого чоловіка жодної неприємної деталі”.

А й справді: чому?

Якби авторка глибше задумалася над цим питанням, то могла б засумніватися в бездоганності свого твердження, що Теліга – коханка Донцова. Бо якби М. Донцова її так сприймала, то чи написала б такі теплі спогади⁶²? Жінки ж коханкам своїх чоловіків не прощають такого й після їхньої смерті. Її ж ніхто не змушував писати саме такі спогади. Могла б написати інші або просто промовчати. Як ніхто не змушував її й за життя Олени Теліги не тільки писати їй листи, а й передавати торти (за що та дякувала їй у листівці від 23 листопада 1936 р.⁶³), приймати її в своєму домі й докоряти, якщо довго там не появлялася. Це видно з листа О. Теліги від 24 червня 1938 р., в якому вона, відповідаючи на лист М. Донцової, писала, що ніхто з них Куркової (вулиці, на якій жили Донцови. – *Н. М.*) не бойкотує, що Михайло заходив, але нікого не застав, а вона тяжко хворіла, зараз видужує, і як тільки буде готова, приїде до них “конче”⁶⁴.

Очевидно, що стосунки між О. Телігою і Д. Донцовим були не зовсім такими, як їх уявляє собі авторка, але вона наполягає на своєму. Правда, інколи в неї (мабуть, на рівні підсвідомості) виникають сумніви і вона так коментує розмови про О. Телігу “сивочолих літературознавців”, які в приватних розмовах “схиляються до думки, що Теліга мала інтимні стосунки з багатьма чоловіками, і це було основним джерелом її творчого натхнення”. “Від таких гіпотез, – пише Н. Кляшторна,

⁶¹ Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 195.

⁶² Див.: М. Бачинська-Донцова, *Теліги (Жмут спогадів)* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 261–270.

⁶³ Див.: *Українське слово*, 27 (2006, 5–11 лип.) 12.

⁶⁴ *Ibid.*

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

– тхне махровим чоловічим шовінізмом...”. Але далі цього вона не йде. Кидаючи саркастичні зауваження в бік “злих язиків”, які пліткували про стосунки О. Теліги і Д. Донцова, вона сама опинилася в їхньому полоні й малювала образ відомої поетки, який мало чим відрізнявся від того, про який вони говорили. Так, пояснюючи, чому Михайло Теліга не влаштував скандалів і “закривав очі навіть на те чого інші чоловіки не стерпіли б”, вона пише: “Насправді ж Олена «нічого такого» Михайлові ніколи не обіцяла. Ще до шлюбу вона писала: «Любов свобідна, Михайлику, і я ніколи не візьму ніяких обіцянок»...” Обірвавши на цьому цитату, авторка зміщує акценти, і створює враження, що О. Теліга вже до шлюбу була орієнтована на подружню зраду. Насправді ж зміст цитати говорить зовсім про інше, бо далі йдуть такі слова: “Любов неможлива без повного цілком довір’я. А я Вам вірю безмежно! Тільки будьте завжди щирим...”. Отже, Олена вважала, що в основі справжнього кохання повинні бути цілковите довір’я і щирість. Якби авторка не обірвала цитату, то, може, ці слова навели б читачів на думку, що Михайло Теліга так щиро кохав дружину (в чому ні авторка, та й ніхто інший не сумнівається), що цілковито їй довіряв і був переконаний, що попри будь-які захоплення, що можуть трапитися в неї, вона ніколи не опуститься до зради свого чоловіка. Але таке припущення не вписувалося в її концепцію, запрограмовану задалегідь, і зорієнтовану не на пошук істини, а на дешеву сенсацію.

Отже, спробуємо неупереджено розібратися в непростих стосунках Д. Донцова і О. Теліги й уявити психологічний стан останньої після їхньої особистої зустрічі. Треба враховувати, що українська молодь в еміграції та на західноукраїнських землях, якій були доступні праці Д. Донцова, обожнювала редактора улюбленого журналу “Літературно-науковий вістник” та автора праці “Націоналізм”, що вийшла друком 1926 року, і яку із захопленням читали й обговорювали. О. Теліга не була винятком.

То ж можна уявити, яке враження справив на неї несподіваний лист (від самого Донцова!), що надійшов до неї в результаті “майже детективної історії”, про яку вже згадувалося. Вона потішила, мабуть, і самого редактора, й він проникся повагою до талановитої молодой жінки. Друкував усе, що вона надсилала, вони листувалися, і не виключено, що вже тоді їх пов’язувало почуття взаємної симпатії. Але перша їхня особиста зустріч відбулася в січні 1933 р. в домі Лівницьких

під час приїзду Д. Донцова до Варшави. Д. Донцов закохався з першого погляду. У листах до Н. Лівницької-Холодної він називав О. Телігу “милим сотворінням”, докоряв Наталі за те, що ніби під її впливом Олена не прийшла на його відчит, а він так хотів, щоб вона прийшла. “Я хотів побачити миле сотворіння в балевій сукні, і вона так гарно йшла вже до шафи – і на півдорозі вернула, заворожена Вашим поглядом...”⁶⁵.

Під час приїзду Д. Донцова до Варшави на початку травня того самого року відбулася друга його зустріч з О. Телігою, яка поклала початок їхнім досить близьким стосункам, хоч про ступінь цієї близькості ми, напевне, ніколи не дізнаємося (та чи й потрібно?). У всякому разі, в листі до О. Теліги від 6 травня 1933 р. Д. Донцов дякує їй “за все”, натякає, що щось інтимне написав “в залученім листі” і радить того листа не читати приятелькам. Ставить запитання: “Що Ваша «кара божа» (іспити моральності)?”⁶⁶ Це запитання свідчить, очевидно, про те, що новий характер стосунків з Д. Донцовим викликав у душі О. Теліги велике душевне сум’яття, яке й вилилося у цитованому вище сповідальному листі до подруги.

17 травня Д. Донцов пише О. Телізі: “Миле Сотворіння, Ви надзвичайні у Вашій мінливості: мінитесь наче шкельце кольорове”. І далі: “Зрештою, хай то буде «лірика», аби лиш вона – повторилася. Ні? Чеснотливим бути не можу, бо це передусім – нудно”⁶⁷. 30 травня, перед від’їздом О. Теліги з Варшави він пише їй, звертаючись: “Моє любе сотворіння”, шкодує, що вона не побувала у Львові, повідомляє різні львівські новини, а далі: “З Вашим credo – Ви є надзвичайні, миле сотворіння. Ось для чого я прошу, жадаю і вимагаю, щоб Ви мені *конче дали щось до IX кн. «Вістника»* (I.VIII. мушу мати вірші в руках)”⁶⁸.

На цю “вимогу” О. Теліга надіслала Д. Донцову два вірші: “Не треба слів...” та “Літо”. Про останній писала в листі до Н. Лівницької-Холодної: “(еротика!)”⁶⁹. Обидва вірші були опубліковані, як і обіцяв редактор, у “Вістнику” (кн. 9, с. 651, 627). Дослідники творчості О. Те-

⁶⁵ Листування, с. 451.

⁶⁶ *Ibid.*, с. 527.

⁶⁷ *Ibid.*, с. 529.

⁶⁸ *Ibid.*, с. 540.

⁶⁹ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 22 липня 1933 р.* [в:] ОленаТеліга, *Листи. Спогади...*, с. 163.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

ліги висловлюють припущення, що “героєм” вірша “Літо” міг бути саме Д. Донцов.

Ці короткі уривки з листів дозволяють висловити припущення, що Д. Донцов готовий був іти якомога далі в їхніх стосунках, бо “чеснотливим бути” йому нудно, їй же “іспит моральності” цього не дозволяв і вона намагалася утримати їх на рівні “лірики”.

Повернувшись з Варшави на село після таких бурхливих переживань (адже сам Донцов, якого вона й раніше обожнювала, звернув таку пильну увагу на неї як на жінку, і це не могло її не схвилювати), О. Теліга намагалася розібратися в своїх почуттях, аналізувала їх, порівнювала.

Той рік для неї взагалі був багатим на сильні емоції. Ще на початку року вона зустріла чоловіка, з яким мала роман ще живучи в Чехословаччині, але чомусь не могла з ним одружитися, можливо, були проти батьки, бо в одному з листів до Н. Лівницької-Холодної вона писала, що у своєму житті вона багато раз поступалася своїми інтересами для батька, “а раз навіть тим, що здавалося мені щастям”⁷⁰. Ця зустріч стала сюжетом для написання одного з найкращих її ліричних віршів – “Подорожній”, хоч багато хто вважав, що його героєм був Д. Донцов. Порівняння Д. Донцова з “подорожнім” виникло у тих, хто знав про симпатії між ним і О. Телігою. Почуття, зображені в поезії через зустріч, розлуку і знову зустріч, могли трактуватися як зустріч Д. Донцова і О. Теліги в січні того року і в його наступний візит до Варшави у травні. Хоча О. Теліга нагадує в листі до Н. Лівницької-Холодної, яка знала історію “Подорожнього”, що написала вона вірша в лютому, ще перед поверненням Д. Донцова до Варшави, і не можна порівнювати події їхньої зустрічі з сюжетом вірша⁷¹, але це збуджувало інтерес багатьох. Більше того, і сам Д. Донцов, мабуть, вважав себе “подорожнім” і поширював таку думку. Більше того, в тому самому числі “Вістника”, де був опублікований “Подорожній”, він умістив вірш під назвою “Без присвяти”, образи якого перегукувалися з образами “Подорожнього”. Автор цього вірша заховався за криптонімом N, але багато хто вважав, що ним був Д. Донцов. Сама О. Теліга таке припущення не підтвердила, але й не спростувала. Відповідаючи Н. Лі-

---

⁷⁰ О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 30 серпня 1932 р.*, *ibid.*, с. 100.

⁷¹ Див.: О. Теліга, *Лист до Н. Лівницької-Холодної від 22 липня 1933 р.*, *ibid.*, с. 163–164.

вицькій-Холодній, вона писала: “Щодо вірша «Без присвяти», то, їй Богу, не знаю, чи писав його редактор. Може”⁷².

Про автора цього вірша чимало дискутували, було бажання встановити його особу, тому що, на думку Шереха (Ю. Шевельова), припущення, що в поезіях з “Вістника” відбилися взаємозахоплення “редактора” і авторки, може свідчити про те, що це була не тільки “ідейна близькість”⁷³. Проте, як справжній учений, Ю. Шевельов не робить категоричних, однозначних висновків, а слушно зауважує: “Хоч не можна виключити й тієї можливості, що в своїй поезії N видав бажане за здійснене”⁷⁴.

Порівнюючи емоції, викликані “подорожнім” і Донцовим, з тими, що відчувала до чоловіка, О. Теліга каралася від того, що вони були різними. А вони й не могли бути однаковими, бо минало вже сім років їхнього з Михайлом подружнього життя. Статистика свідчить, що приблизно на цей період припадає найбільше розлучень. Притупляється гострота відчуттів, пристрасть переходить у більш спокійні почуття любові, прив’язаності, взаємної поваги, турботи. І коли такі почуття зберігаються, зберігається й сім’я, в іншому випадку – руйнується.

О. Теліга писала подрузі, що чоловіка вона любить, але це було не зовсім те почуття, яке раптом вона відчула до іншого чоловіка і не могла визначити його однозначно, але воно бентежило, вона відчувала докори сумління, свою провину перед чоловіком. І вона пише в не раз уже цитованому листі: “Зрештою, дай Боже, може це лише такий період мого життя”⁷⁵.

Можемо висловити припущення, що О. Теліга доклала зусиль, щоб ті почуття, які так її схвилювали і які сприймала як “кару Божу”, перевести в інший, ліричний регістр, і її почуття до Доктора набули іншого відтінку.

Минуло шість років з часу пам’ятної зустрічі з Д. Донцовим, і О. Теліга написала вірш із характерним заголовком “1933–1939”, під яким поставила дату: “2.V.1939”, а епіграфом узяла слова В. Сосюри: “Наближається спогадів повінь”. У ньому вона висловила свої емоції того часу, коли “минулі дні вернулися як спогад”, і зафіксувала, що їхні

---

⁷² О. Теліга, *Лист до Н. Лівцької-Холодної від 22 липня 1933 р.*, с. 164.

⁷³ Ю. Шерех, *Скарби, якими володіємо*, Сучасність, 6 (1993) 161.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 147.

Н. Миронець, Громадський, родинний та особистісний статус...

кроки, “зв’язані навек, / У Божих меж – назавжди розминулись. / Без теплих слів, без дрогонення повік / Ми попросились десь на розі вулиць!..” (56).

Про стосунки О. Теліги і Д. Донцова написано багато різного. Найближчими до правди видаються слова Н. Лівницької-Холодної, з якою О. Теліга ділилася своїми найпотаємнішими думками й почуттями, і, очевидно, не лише в листах, а і в відвертих розмовах при зустрічах, отже, вона була найбільше поінформована. У розмові з Богданом Бойчуком на його припущення, що між О. Телігою і Д. Донцовим була “якась романтична взаємність”, вона відповіла: “Знаючи добре Телігу, я думаю, що все те було тільки платонічне. Вона дуже любила фліртувати, була дуже весела, чарівна в товаристві, – і тому ходили всякі чулки про неї”⁷⁶.

Важливо підкреслити, що почуття, які виникли в О. Теліги до Д. Донцова, як би їх не називали, хоч і викликали в її душі велике сум’яття, але стали й джерелом натхнення для прекрасної любовної лірики.

А велика любов, дружба, взаємна повага і вірність Олені і Михайла Теліг витримали випробування не лише життям, але й смертю. Збираючись у довгоочікувану, але й небезпечну дорогу, перед від’їздом з Рівного до Києва О. Теліга писала чоловікові: “Любий мій, коханий! Вже так пізно. Бажаю тобі, як найдорожчого, здоров’я і успіху. Хай тебе Бог хоронить! Вірю, що ми зустрінемося живі і здорові і заживемо знов разом. Пам’ятай одно: яка я не є, але я тебе рідного дуже і дуже люблю і життя без тебе не уявляю.

Цілую тебе, милий, міцно, міцно!”

“Рушай, рідний!”⁷⁷ – покликала вона. Він приїхав і розділив з коханою дружиною її трагічну долю.

Отже, Олена Теліга своєю творчістю і власним життям довела, що українська жінка повинна і в громадському, і в особистому житті стати рівноправним партнером чоловіка, разом з ним боротися за українську націю та українську державу і бути готовою заради цього пожертвувати власним життям.

---

⁷⁶ *Сучасність*, 3 (1985) 11–12.

⁷⁷ О. Теліга, *Лист до М. Теліги від 17 жовтня 1941 р.* [в:] Олена Теліга, *Листи. Спогади...*, с. 224.

Олена Теліга та Дмитро Донцов. Варшава – Львів, 1930-ті роки
Публікуються вперше. (Архів Осередку Української Культури і Освіти Вінніпегу (Канада),
фонд Михайла та Олени Теліге)

Олена Теліга та Дмитро Донцов. Ворохта, 1935 рік
Публікується вперше. (Архів Осередку Української
Культури і Освіти Вінніпегу (Канада), фонд Михайла
та Олени Теліги)

Дмитро Донцов, Олена Теліга та Михайло Теліга.
Заліщики (?), 1936 рік. Публікується вперше.
(Архів Осередку Української Культури і Освіти
Вінніпегу (Канада), фонд Михайла та Олени Теліги)

**РОДИННІ ВЗАЄМИНИ ПОДРУЖЖЯ ГРІНЧЕНКІВ
(на основі їхнього епістолярію з Василем Доманицьким
в 1909–1910 рр.)**

Епістолярій Василя Доманицького містить значний масив інформації не лише про нього, а й про його друзів, колег, соратників. Надзвичайно цікаві та цінні відомості подає його листування з Борисом Грінченком. Тут представлені такі моменти, як творчість, важливі біографічні дані про себе та про інших особистостей, спільною в листуванні була тема прохання надання допомоги, підтримка їх іншими особами. Дуже цінні відомості їхнє листування подає про завершальний етап життя Б. Грінченка, де естафету “головного” в родині взяла на себе його дружина Марія Грінченко. Ця інформація є надзвичайно цінною не лише для реконструкції життя цього без сумніву геніального вченого, а й для гендерних студій загалом. Тут М. Грінченко постає не лише в ролі супутниці Б. Грінченка, жінки-вченої, а й як людина з твердою і незламною волею, жагою до життя, чого наприкінці першої декади ХХ ст. так не вистачало її чоловіку.

Василь Доманицький (1877–1910) – український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор. Постійний співробітник видань “Киевская старина”, “Літературно-науковий вістник”, “Нова громада”, “Записки НТШ”, “Громадська думка”, “Рада”, фактичний редактор органу Української парламентської фракції у Другій Державній Думі “Рідна справа – Думські вісті”. Співзасновник видавництва “Вік”, учень В. Антоновича. Редактор першого повного “Кобзаря” Т. Шевченка (1907, 2-ге вид. – 1908, 3-ге – 1910), автор багатьох праць з історії України, редактор “Історії України-Руси” Миколи Аркаса. Організатор кооперації на Київщині та автор низки брошур з питань кооперації.

Борис Грінченко (1863–1910) – письменник, педагог, редактор-видавець, публіцист, біограф, етнограф, лінгвіст, громадсько-політичний діяч. З кінця ХІХ ст. друкувався у галицьких часописах, східно-українських альманахах “Рада” та “Нива”, у 1880–90 рр. з’явилися його перші поетичні збірки та прозові твори. У 1894 р. родина Б. Грінченка переїхала до Чернігова, де він працював на різних посадах, спочатку

Л. Кузьменко, *Родинні взаємини подружжя Грінченків...*

діловодом оціночної комісії, потім секретарем губернської земської управи. Разом з дружиною, М. Загірньою, організували в Чернігові українське народне видавництво, яке видало 45 книжок популярно-освітнього змісту. 1903 р. оселився в Києві, за дорученням київської Громади редагував “Словар української мови”, брав активну участь у підготовці видання щоденних газет “Громадська думка”, був редактором “Ради” (№ 1–5, 1906), редагував місячник “Нова громада” (1906). Голова й засновник товариства “Просвіта” в Києві, очолював там Всеукраїнську учительську спілку.

Марія Грінченко (1863–1928) – письменниця, перекладач, педагог, громадська діячка. Працювала вчителькою в народній школі на Луганщині. Авторка популярних брошур та книг, перекладала українською мовою твори Г. Ібсена, М. Твена, Г. Х. Андерсена та ін. Друкувалася в українських періодичних виданнях, тісно співпрацювала з редакціями “Громадської думки” та “Ради”, вела в них відділ “по Україні”, виконувала обов’язки секретаря редакції “Нової громади”. У 1910–1918 рр. керувала видавництвом ім. Б. Грінченка. З 1919 р. – член комісії ВУАН для складання словника сучасної української мови.

Незважаючи на те, що з 51 листа, який представляє увесь епістолярний доробок В. Доманицького та Б. Грінченка, листування між дружиною останнього та В. Доманицьким нараховує лише 9 листів (3 листи В. Доманицького до М. Грінченко, 4 листи М. Грінченко та 2 спільні листи разом з чоловіком до В. Доманицького), воно є доволі інформативне і дозволяє в достатній мірі реконструювати особливості перебування родини Грінченків за кордоном у 1909–1910 рр. та їхні взаємини.

Історіографічна традиція висвітлення цього питання в українській історичній науці не знайшла широкого відображення. Дослідники побіжно характеризують важливість листування лише в стосунках В. Доманицького та Б. Грінченка¹, відмічали схожість їхніх творчих натур, що знайшло прояв не лише в спільному світогляді, а й в однакових хворобах та роках смерті². Лише І. Старовойтенко³ та І. Гирич⁴

---

¹ А. Балабольшенко, *Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький. Нариси життя та творчості*, К. (Щек і Хорив), 2003, с. 103.

² В. Поліщук, *Як зоря невідкрита*, Літературна Україна, (15 листопада 2007) 3.

³ І. Старовойтенко, *Василь Доманицький та Микола Аркас у творчій співпраці*, “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким 1906–1909., К. (Темпора), 2009, с. 16, 17.

відмітили великий пласт епістолярію між ними. Натомість постать дружини М. Грінченка в історичних студіях була представлена свого часу нами в узагальнювальній публікації про її епістолярій як історичне джерело⁵.

Завершення першого десятиліття ХХ ст. принесло чимало горя родині Грінченків. Хвороба і смерть доньки Насті, а потім і її сина та матері Б. Грінченка, лягло важким тягарем на сім'ю. І коли дружина Марія ще знайшла в собі сили отямитися, то психологічний, а головне фізичний стан чоловіка значно погіршився. Саме хвороба стала тією причиною, через яку Б. Грінченко був змушений залишити товариство “Просвіта”. Про це він повідомляв В. Доманицькому листом від 15 березня 1909 р., зазначаючи про свій від'їзд з дружиною з Києва на лікування⁶. Тому не дивно, що починаючи з цього часу, в епістолярії В. Доманицького та Б. Грінченка з'являється ще один респондент – дружина останнього.

Не маючи ні психологічних, ні фізичних сил листуватися з другом, цю місію на себе прийняла вірний друг, товариш і життєвий супутник – дружина Б. Грінченка Марія. Здавалося б, про яке листування може йтися, коли твій чоловік прикутий до ліжка, а ти робиш все можливе для його лікування і порятунку. Однак тактовність М. Грінченка, повага до такого вірного друга, як В. Доманицький, спонукали її продовжити цей епістолярний діалог. Була ще одна причина, через яку дружина Б. Грінченка зголосилася підтримувати листування з В. Доманицьким. Йдеться про однакові хвороби В. Доманицького та Б. Грінченка, які страждали на легеневі захворювання. У цьому сенсі М. Грінченко сподівалася не лише на підтримку з боку друга родини, а й на практичні поради людини, яка вела боротьбу з недугою вже довгий час (В. Доманицький страждав на сухоти з 1901 р.). І В. Доманицький справді своїми порадами та значним досвідом у боротьбі з хворобою намагався всіляко допомогти бідолашній дружині хворого товариша.

---

⁴ І. Гирич, *Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів*, Вячеслав Липинський. Листування, т. 1. (А–Ж), К.; Філадельфія (Смолоскип), 2003, с. 83–118.

⁵ Л. Кузьменко, *Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 20 (К., 2010) 250–277.

⁶ *Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 15 березня 1909 р.*, Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (далі – ВР ІЛШ.), ф. 47, № 117.

Л. Кузьменко, *Родинні взаємини подружжя Грінченків...*

Вболіваючи про долю друга, В. Доманицький неодноразово запрошував Б. Грінченка з родиною до Закопаного, сподіваючись, що кращий клімат цього курортного містечка поліпшить його здоров'я. Так, у листі від 6 лютого 1909 р. у зв'язку із загостренням хвороби Б. Грінченка В. Доманицький, переконував його завітати до себе на два місяці⁷.

Б. Грінченко у листі від 7 лютого 1909 р. висловлював В. Доманицькому щиро вдячність за запрошення, однак змушений був відмовитися через сімейні обставини та фінансові негаразди, хоча й дав обіцянку на майбутнє подумати над цією пропозицією⁸. Останній у свою чергу висловлював жаль з приводу відмови приятеля⁹.

Однак В. Доманицький не полишав надії побачити Б. Грінченка в Закопаному. В листі від 15 лютого 1909 р. він знову наполягав на його приїзді, наголошуючи на цілющих властивостях цієї місцини¹⁰. 20 березня / 2 квітня 1909 р. В. Доманицький у листі Б. Грінченку розхвалював клімат, який, на його думку, зимою був дуже схожий на український, але не такий холодний. Щодо грошей, то В. Доманицький пропонував жити удвох, таким чином, була б можливість значно зекономити на коштах. Він розглядав також можливість недорого найняти для Б. Грінченка поблизу санаторію помешкання разом із прислугою. Розхвалював В. Доманицький і харчування в Закопаному, від якого був у захопленні його гість В. Сімович¹¹.

Але, попри усі вмовляння В. Доманицького, Б. Грінченко вибрав для лікування інше місце – м. Оспадолетто в Італії. У листі від 26 вересня 1909 р. Б. Грінченко описував своє вимушене перебування на чужині. Жили вони з дружиною в готелі через відсутність квартир. Перебування було не з дешевих, оскільки з іноземців брали платню вдвічі дорожчу, ніж з місцевих¹².

В. Доманицький щиро сподівався, що теплий клімат Італії піде на користь здоров'ю Б. Грінченка, про що писав у листі від 17/30 вересня

---

⁷ Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 6 лютого 1909 р., Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, № 36914.

⁸ Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 7 лютого 1909 р., ВР ІЛШ., ф. 47, № 116.

⁹ Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 11/24 лютого 1909 р., ІР НБУВ, ф. III, № 36913.

¹⁰ Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 15 лютого 1909 р., ІР НБУВ, ф. III, № 36912.

¹¹ Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 20 березня/2 квітня 1909 р., ІР НБУВ, ф. III, № 36909.

¹² Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 26 вересня 1909 р., ВР ІЛШ., ф. 47, № 119.

1909 р. У той же час з власного досвіду відзначав, наскільки шкідливою для легень є місцевість з теплим кліматом (крім Ялти, де В. Доманицький розпочинав лікування). Він зауважував, що його перебування на півдні (в Корфу і Рагузі) погіршили його здоров'я. І лише п'ять тижнів, проведених В. Доманицьким у Закопаному, дозволили йому, за його словами, вилікувати “найстрашніші речі”. За минулу зиму він не хворів ні дня. Однак весна та літо в Закопаному, за свідченням В. Доманицького, були найгіршими порами року. Саме в цей період хвороба допікала йому найважче. Тому він знову запрошував Б. Грінченка на зимовий період у три з половиною місяці до Закопаного. По приїзді радив не мешкати в санаторії (через дорожнечу), а зняти житло на віллі, при цьому обіцяв добру компанію із земляків (В. Гнатюка, Миколіва, Яворського та ін.)¹³.

І справді, слова В. Доманицького про шкоду теплого клімату невдовзі справилися. Саме по переїзді до Італії в Б. Грінченка розпочалися крововиливи. Так, відразу після поселення в готелі, як видно з його листа до В. Доманицького від 26 листопада 1909 р., у Б. Грінченка піднялася температура до 39°¹⁴. З часом про переїзд в Оспадолетто дуже жалкувала дружина М. Грінченко. В одному зі своїх листів В. Доманицькому від 3 грудня 1909 р. вона визнала правдивість його слів на рахунок шкідливості м'якого клімату на здоров'я чоловіка: “Страшно тяжко нам тут жити! Та вже тепер мусимо тягти до весни”¹⁵.

Із моменту переїзду до цього італійського містечка для М. Грінченко настали нелегкі часи. Незважаючи на короткочасне полегшення, на початку грудня 1909 р. Б. Грінченку стало зле. Тому не дивно, що листування з В. Доманицьким продовжила його дружина. Саме з нього дізнаємося, з якими поневіряннями зіткнулася М. Грінченко, і з якою мужністю і завзятістю вона боролася за життя та здоров'я чоловіка у чужій і малознайомій країні. Так, зокрема у листі від 3 грудня 1909 р. вона з жалем повідомляла В. Доманицькому про перший крововилив з легень чоловіка, який стався вночі 21 листопада. Всього ж їх, як зазначала М. Грінченко, було сім за останні чотири чи п'ять днів, через які Б. Грінченко втратив дуже багато крові (близько 15–20 стаканів) і був

---

¹³ Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 17/30 вересня 1909 р., ІР НБУВ, ф. III, № 36904.

¹⁴ Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 26 вересня 1909 р., ВР ІІІШ, ф. 47, № 119.

¹⁵ Лист М. Грінченко до В. Доманицького від 3 грудня 1909 р., ВР ІІІШ, ф. 47, № 122.

Л. Кузьменко, *Родинні взаємини подружжя Грінченків...*

дуже знесилений. До цього додавалася температура, яка іноді сягала вище 38⁰. Причиною цього, на думку лікарів, була велика каверна в правій легені. Виникла вона через катаральне запалення, що було в Б. Грінченка в декількох місцях, на які він мало зважав і не дотримувався режиму лікування¹⁶.

Проте, прогнози лікарів щодо майбутнього Б. Грінченка були досить оптимістичними. Як писала в цьому ж листі М. Грінченко, чоловік мав досить здорове серце, не хворів склерозом і взагалі мав досить здоровий організм. Температура на певний час спала і не піднімалася вище 37,7⁰. Однак занепокоєння М. Грінченко викликав біль з правого боку попереду у нижній половині грудей і попри заспокоєння лікарів, що цей біль викликаний надмірним кашлем, вона ніяк не могла заспокоїтися. Тому й запитувала В. Доманицького, чи доводилося йому бачити хворих, які видужували б після значної втрати крові, маючи каверну і дуже схуднувши. Крім того, вона висловлювала зацікавленість, яке харчування дають таким хворим у Закопаному¹⁷.

Щодо харчування та ліків, то як зазначала М. Грінченко, чоловік вживав “Плазмон” – молочний білок, про який схвально відгукувалися лікарі. Її непокоїло те, що Б. Грінченко дуже мало споживав їжі, тому лікарі радили йому вживати від хвороби м’ясний сік. Але, як бідкалася бідолашна дружина, чоловік і печене м’ясо неохоче їв, не говорячи вже про м’ясний сік. Тому, М. Грінченко просила В. Доманицького поради щодо ліків, а зокрема щодо відхаркуючих засобів¹⁸.

Через певний час біль під ребрами змістився вище та піднялася температура, що викликала велике занепокоєння у М. Грінченко. Лікарі її заспокоювали тим, що це кров “всасується”, однак коли через деякий час температура тривалий час не спадала, і вони занепокоїлися. Ситуація почала погіршуватися набряком внизу легень і “уплотнением”, проте лікарі висловлювали надію на покращення ситуації в разі належного харчування і дотримання режиму. Натомість з цим виникли певні труднощі, оскільки Б. Грінченко при найменшому відчутті приливу сил, намагався стати до роботи. У зв’язку з цим М. Грінченко прохала В. Доманицького вплинути на чоловіка щодо належного ліку-

---

¹⁶ Лист М. Грінченко до В. Доманицького від 3 грудня 1909 р.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*

вання і дотримання режиму. У той же час вона просила не посилатися на неї щодо надання інформації про хворобу Б. Грінченка, натомість як джерело просила називати С. Єфремова¹⁹.

У відповідь В. Доманицький 7/20 грудня 1909 р. заспокоював М. Грінченка, зазначаючи, що інколи крововиливи з легень відіграють позитивну роль для хворого, очищаючи таким чином заражене місце від гною і тоді людина починає видужувати. Таких випадків В. Доманицький з власного досвіду знав досить багато. Але передумовою для покращення стану здоров'я після таких крововиливів мало бути нормальне харчування та абсолютний спокій²⁰.

Щодо ліків, то тут В. Доманицький відзначав, що “Плазмон”, який приймав Б. Грінченко, в Закопаному лікарі йому не рекомендують, натомість дуже схвально відгукуються про “Вісвіт” та радять сік із сирого м'яса. В. Доманицький відзначав, що попри огидний вигляд, запах та смак лише цей засіб принесе бажане полегшення Б. Грінченкові. Він рекомендував вживати м'ясний сік з борщем або огірковим соком. Також В. Доманицький подавав список ліків, які приймав у Закопаному від кашлю та флегми²¹.

У листі ж до Б. Грінченка від 7/20 грудня 1909 р. В. Доманицький висловлював надію, що ці крововиливи принесуть довгождане полегшення для нього. Допомогти цьому повинні, за задумом В. Доманицького, абсолютний спокій, чисте повітря та добре харчування. Б. Грінченко, попри відрази до їжі, мав їсти через силу: “Вважайте кожен шматочок м'яса за цілющий бальзам і їжте його як лікарство. Адже яке не гидке часом дають нам лікарство, а проте ми його пьем! Те саме треба робити й з мясом, чи взагалі їжею. Треба завжди пам'ятати, що легкі гояться тільки з їжі”. Саме в м'ясі та в овочах і фруктах містяться необхідні вітаміни для лікування захворювання легень²².

На середину грудня ситуація зі здоров'ям Б. Грінченка не покращилася. М. Грінченко писала В. Доманицькому 19 грудня 1909 р., що вже другий тиждень поспіль Б. Грінченка замучував сухий плеврит, який мазали йодом, втирали йодистий препарат та інше. До цього додалися висока температура і великі болі, які час від часу затихали.

---

¹⁹ Лист М. Грінченко до В. Доманицького від 3 грудня 1909 р.

²⁰ Лист В. Доманицького до М. Грінченко від 7/20 грудня 1909 р., ІР НБУВ, ф. III, № 42492.

²¹ Ibid.

²² Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 7/20 грудня 1909 р., ІР НБУВ, ф. III, № 36903.

Л. Кузьменко, *Родинні взаємини подружжя Грінченків...*

Щоб зменшити їх, йому давали морфій. Лише за одну ніч Б. Грінченко витримував значну кількість процедур: йому клали гірчичники, втирали йод, чотири рази кололи морфій, але все, на жаль, було безрезультатним. Біль настільки діймав Б. Грінченка, що йому важко було ворухнутися. Від нього він скреготав зубами, стогнав та плакав. Тому М. Грінченко прохала В. Доманицького поділитися інформацією з власного досвіду про лікування плевриту²³.

На початок 1910 р. стан здоров'я Б. Грінченка не покращився, але й не погіршився. Про це повідомляла його дружина в листі від 5 січня 1910 р.²⁴ Однак на початку лютого знову почалося погіршення: до кашлю додалися проблеми з серцем, яких до цього не було. Через це, як вважали лікарі, Б. Грінченко не міг сидіти і тому вони на той момент робили все можливе для зміцнення, у першу чергу, серця. Проблема погіршувалася відсутністю апетиту. Тому М. Грінченко благала В. Доманицького надіслати рецепт пігулок для покращення апетиту²⁵.

Очевидно вона їх невдовзі отримала, за що дякувала В. Доманицькому в листі від 10 лютого 1910 р.²⁶ Цього ж дня В. Доманицький повідомляв подружжю Грінченків про ще одні, винайдені недавно, пігулки для покращення апетиту, які йому дуже допомогли. Користь від них була також у тому, що інфекція далі не поширювалася. В. Доманицький обіцяв привезти їхній рецепт під час свого переїзду до Аркашону²⁷. У відповідь Б. та М. Грінченки прохали листом від 15 лютого 1910 р. терміново надіслати рецепт нових пігулок²⁸. Він виконав їх прохання 21 лютого 1910 р., додаючи інформацію про денну норму споживання цих ліків²⁹. Листом до подружжя Грінченків від 28 лютого 1910 р. В. Доманицький уточнював дані про прийом пігулок та висловлював співчуття у зв'язку з підвищенням температури у Б. Грінченка³⁰.

---

²³ Лист М. Грінченко до В. Доманицького від 19 грудня 1909 р., ВР ІЛШ, ф. 47, № 123.

²⁴ Листівка подружжя М. та Б. Грінченків до В. Доманицького від 5 січня 1910 р., ВР ІЛШ, ф. 47, № 124.

²⁵ Лист М. Грінченко до В. Доманицького від 4 лютого 1910 р., ВР ІЛШ, ф. 47, № 125.

²⁶ Листівка М. Грінченко до В. Доманицького від 10 лютого 1910 р., ВР ІЛШ, ф. 47, № 126.

²⁷ Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 10 лютого 1910 р., ІР НБУВ, ф. III, № 36899.

²⁸ Листівка подружжя Б. та М. Грінченків до В. Доманицького від 15 лютого 1910 р., ВР ІЛШ, ф. 47, № 127.

²⁹ Листівка В. Доманицького до подружжя Б. та М. Грінченків від 21 лютого 1910 р., ІР НБУВ, ф. III, № 36902.

³⁰ Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 28 лютого 1910 р., ІР НБУВ, ф. III, № 36900.

Проте всі зусилля В. Доманицького допомогти М. Грінченко вилікувати свого чоловіка в кінцевому рахунку не принесли бажаних результатів. Невдовзі 6 травня Б. Грінченко помер. Незабаром у вічність відійшов і сам В. Доманицький.

Цей епістолярій засвідчує, наскільки сильною і незламною особою була М. Грінченко. Здавалося б, черга сімейних втрат доньки, внука та свекрухи вже повинні були б зламати будь-яку волю до життя. Єдиною відрадою для неї став чоловік, який на відміну від дружини, був фізично придушений пережитим, результатом чого стало погіршення його здоров'я. Окрім того, з листування родини Грінченків із Василем Доманицьким дізнаємося, наскільки теплими були їхні стосунки, проникнуті співчуттям і співпереживаннями у звичайному побутовому житті.

ДОЛЯ ЖІНОК У ВІЙНІ 1812 РОКУ

Ця стаття є спробою висвітлення долі жінок у війні 1812 року. З цієї метою автор намагається показати їхню життєву ситуацію у контексті воєнних дій на території Росії Великої Армії, яка перемогла пів Європи. Разом із тим зупинимось на долях тих жінок, яких торкнулась війна, що прокотилася їхніми поселеннями під час походу Великої Армії. Власне то були дівчата з Герцогства Варшавського (польки), як і з південно-західних губерній Російської імперії, себто Поділля, Волині, Полісся, частини правобережної України – українки. Похід солдат Великої Армії, що були вихідцями з Німеччини (корпуси: саксонський та вестфальський) та Австрії, нагадував похід гуннів. Жінки: польки і українки, як і литвинки та білоруски зазнали багато лиха, їх брутально гвалтували, вони втрачали здоров'я і навіть життя. Це дослідження не було б повним, якби автор не висвітлив і того, що діялося з місцевим населенням у Росії. Варварство воєнного губернатора Москви графа Федора Ростопчина, який підпалив місто, залишивши близько 200 тисяч мешканців без даху над головою, засобів до життя. Своім наказом змусив їх покинути місто без будь-якої підтримки, без їжі, тим самим примусив російських жінок до відповідної поведінки. Окрім того, фельдмаршал Михаїл Кутузов не дозволив цивільним жодним чином скористатись їжею та фуражем, зібраними з краю, що зберігались у Калузі та Тулі. Якби вже тоді була зима, він присудив би бідних людей до смерті, і був би відповідальний за знищення власного народу. Важко оцінити, скільки мешканців Москви загинуло внаслідок цих двох осіб: губернатора Москви Ростопчина та командира головної російської армії Кутузова. Однак залишається фактом, що обидва були дуже жорстокими і немилосердними. І факти про те свідчать. Отже, Кутузов після Бородінської битви видав наказ, щоб випалити округу і забудову Можайська, де перебувало понад 10 000 поранених російських солдатів. А Ростопчин видав наказ про підпал Москви, де перебувало 30 000 поранених російських солдатів, і всі вони загинули у вогні.

Росіянки, мешканки Москви, були змушені унаслідок складної ситуації шукати способи для виживання і одним із них стала проституція. Заради їжі, відчуття безпеки і турботи вони ставали утриманками. Унаслідок такої ситуації упродовж п'яти тижнів кількість жінок у Москві значно зросла. Згодом більшість з них покинули Москву ра-

зом з Великою Армією, боячись, що будуть потрактовані як колаборантки, і безжалісно замордовані після жорстокого гвалтування російськими солдатами. На жаль, брак джерел не дозволяє зобразити становище російських жінок під час походу російської армії, а потім контактів під час перебування Великої Армії в Москві. Це було викликано неграмотністю російських солдатів. Російські ж командири не були зацікавлені в таких описах. Деяке світло на ситуацію проливають щоденники сера Роберта Вільсона, англійця з Великої Британії при штабі російської армії. Можна лише припустити, що росіяни щодо жінок і в часі походу, а згодом під час перебування Наполеона в Москві очевидно були більш жорстокими, ніж французи, як і взагалі солдати та офіцери Великої Армії. Про це свідчить той факт, що росіяни, які покинули армію Кутузова під час переходу його військ через Москву, скоїли багато злочинів проти цивільних осіб. Вони грабували, вбивали, а жінок жорстоко гвалтували. Залишається фактом і те, що до поранених, які потрапили в руки наполеонівських солдатів, ставилися з повагою, ставилися як до своїх. Ними опікувалися сестри, їх лікували у шпиталях та лікарнях. Натомість росіяни убивали поранених, що належали до ворожої армії¹.

¹ *Correspondance du Maréchal Davout prince d'Eckmül ses commandements, son ministère 1801–1815, avec introduction et notes*, par Ch. de Mazade de l'Académie Française, t. 3, Paris, 1885, p. 79–86; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par André Bouvery, Paris, 1912, p. 71–76; 1812. *La guerre de Russie*, Notes et documents par Arthur Chuquet, Membre de l'Institut, Paris, 1912, p. 93–97; A. Bourgoigne, *Pamiętniki sierżanta Bourgoigne'a*, t. 1, Warszawa, 1899, s. 181–188; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, Poznań, 1899, s. 112–119; A. J. F. Fain, *Mémoires du baron Fain*, t. 2, Paris, 1908, p. 88–96; E. Labaume, *Relation complète de la campagne de Russie en 1812*, Paris, 1816, p. 119–126; J. Brun-Bronowicz, *Narodziny Armii Narodowej 1789–1794*, Warszawa, 1956, s. 6–8, 12, 15–18; R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa, 1995, s. 88–111; G. J. B. Dufour, *Guerre de Russie 1812*, par Jacques Perot, Biarritz, 2007, p. 212–234; A. A. Ernouf, *Maret duc de Bassano*, Présentation de Thierry Lentz, Paris, 2008, p. 167–187; Raymond-Aymery-Philippe Joseph de Montesquiou duc de Fézenac, *Souvenirs militaires de 1804 à 1814*, Présentation et annotations par Alain Fillion, Paris, 2008, p. 101–113; M. Kukiel, *Jazda polska nad Moskwą. Bitwa pod Możajskiem 7 września 1812 r.*, Poznań, 1925, s. 28–32; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, Poznań, 1912, s. 287–367; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków, 1937, s. 298–329; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź, 2007, s. 287–299; R. Kowalczyk, *Malajarostawiec 1812*, Warszawa, 2008, s. 131–139; P. Ковальчик, *Наполеон и Украина в 1812 г. Почему Наполеон недооценивал роль Украины в войне с Россией царя Александра I?* Чорноморський літопис, Науковий вісник, випуск 16, Миколаїв, 2016, с. 96–99; P. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи – конфронтація Востока і Запада в війні 1812 года*, Весвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин. Статті та матеріали IV-ї міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревсь-

Сам відступ Великої Армії показує страждання, яких зазнали жінки, що вийшли з наполеонівською армією з Москви. Вони проявили той же високий дух, але, на жаль, ситуація на маршруті відступу означала, що вони часто потрапляли в руки російських воєнків. Росіяни не тільки жорстоко гвалтували полонених жінок, але часто вбивали їх без жодного милосердя. Вони робили з них сексуальних рабинь, принижували, перетворювали їх на іграшки. Розпад Великої Армії також призвів до того, що жінки потрапляли у руки мародерів, дезертирів, які формували групи, що нападали на своїх колишніх товаришів. Ці бандити не знали пощади, вони жили за рахунок цивільних осіб, що перебували в таборах. Захоплені жінки стали їх сексуальними рабинями. Відтак, доля жінок у війні 1812 року, на фронті, була надзвичайно трагічною. Їх доля була страшною. Багато з них ніколи не повернулось до себе додому. Це стосується як маркитанок*, так і жінок, які з різних причин зіткнулися з наполеонівською та російською армією².

Із військами революційної Франції жінки були пов'язані від самого початку. Запровадження національної армії, загального військового обов'язку стало одним із чинників участі жінок в армійській службі. На момент вибуху революції у Франції була армія старого типу, заснована на аристократії, де переважав офіцерський склад, а під час революції в армію прийшли прості солдати, які не походили з аристократичного стану, проте вони не мали шансу на службове просування і здобуття звання офіцера. Із радикалізацією революції французька армія, а точніше аристократія, все більше і більше боялася змін, в які входила Франція. Втеча короля Луї XVI, його захоплення, процес і страта ви-

---

кого (1920–2003 pp.), Луганськ, 2013, с. 239–241; R. Kowalczyk, *Pogranicze w ogniu. Ukraina, Białoruś, Litwa w 1812 r.*, INTERMARUM: історія, політика, культура, випуск 2, Житомир, 2015, с. 263–271; Р. Ковальчик, *Чому Мишелей Ней став маршалом Франції, історический архив*, Науковий вісник, випуск 16, Миколаїв, 2016, с. 88–93; Р. Ковальчик, *Чому Наполеон програв війну з Росією в 1812 році?*, Епоха 1812 года в Subdach Rosiji i Ewropy, red. A. N. Artizov, A. K. Levynkin, J. A. Petrov, Moskva, 2013, s. 43–44; Р. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року*, Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, серія: Історичні науки, 7(284) (2014) 122–124.

* Маркитанки – дрібні торговки, що супроводжували війська в походах у європейських арміях, переважно у французькій. – Ред.

² 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof.*, p. 76–83; 1812. *La guerre de Russie*, p. 93–107; A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa, 1858, s. 325–343; E. Labaume, *Op. cit.*, p. 121–129; R. Sołtyk, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie*, Paris, 2006, p. 131–139; G. J. B. Dufour, *Op. cit.*, p. 234–251; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii.*, s. 291–312; R. Kowalczyk, *Małojarsławiec 1812*, s. 136–146; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, Warszawa, 2015, s. 256–286.

кликали глибокі зміни у французькій армії. Синя армія, армія Бурбонів перестала бути силою, яку вона представляла з часів її реформи в часи Луї XIV – короля Сонце. Офіцери, що походили з аристократичного стану, масово почали дезертирувати, втікати з країни. Це було пов'язано з втратою ідентичності у новій Франції, що виникла після революції. Все, в що вони вірили, що було пов'язано з їх становими правами, дотогочасним соціальним устроєм феодальної Франції, було підважено подіями революції. Їхня Франція була за межами країни, це була антиреволюційна коаліція феодальних держав, яка вирішила відновити *status quo* у Франції, вважаючи, що ситуація на Сені розвивалась у поганому для феодальних держав напрямку. Радикалізація революції загрожувала всім феодальним державам, системі, що була панівною в Європі. Натомість у Франції революційний запал захоплює все ширші і ширші соціальні кола. Підважували дотогочасні права упривілейованих станів, Католицької церкви та аристократії. У той час, коли на Францію вели наступ армії феодальних держав, над Сеною усвідомлювали, що армія старого порядку, що танула в результаті відходу офіцерів аристократичного походження, не буде захисником нової революційної Франції. Було вирішено творити армію з добровольців і зроблено заклик – батьківщина в небезпеці. З цього моменту змінюється і роль жінки у французькій армії. Жінки також були і в армії старого режиму, але ніколи не відігравали такої ролі, як у часи загрози революційній Франції у 1791–1792 роках. У Франції запанував шал, чоловіки, добровольці зі старого третього стану масово зголошувались захищати свою батьківщину, свою Францію, яка виникла після революції, і особливо після того, як відмовилася від ідеї співпраці з Конституантою короля Луї XVI, коли над Сеною радикалізувалися настрої. В шаленому темпі була створена армія. Вишкіл солдатів, який, як правило, тривав кілька місяців, було скорочено до кількох днів. Це призвело до того, що національна армія складалася з піхоти. Вишколити кавалериста у такий короткий термін часу було неможливо, а відтак основою армії ставала піхота. Зазвичай доброволець отримував рушницю, давано йому було кілька стрільб і відправлено проти армій феодальних держав, які наступали на Францію. Головною була ідея, що добровольці захищатимуть революцію, воюючи й одними багнетами. Разом із чоловіками серед добровольців з'явилося багато жінок. Жінки в цьому загальнонаціональному пориві, в обороні завоювань революції, тих перетворень, які змінили попередню соціальну систему Франції, засно-

Р. Ковальчик, Доля жінок у війні 1812 року

вану на праві панівних верств, хотіли брати участь, боротися поруч з чоловіками. Як правило вони були дружинами, сестрами, коханками чоловіків, які творили армію добровольців. Згодом жінки почали відігравати певні ролі в армії. Підчас бою вони фактично брали участь у ньому: заряджали рушницю, передавали їх чоловікам, доглядали за пораненими, допомагали вивести їх з лінії вогню, а часто брали рушницю і пліч-о-пліч з чоловіками воювали проти солдатів противника. Жінки, які пов'язали свою долю з армією, не були боязкими. Це були дуже сміливі жінки³.

У той же час жінки відігравали й певні специфічні ролі. Власне, вони творили своєрідну базу постачання для солдат. Вирушивши в похід разом із армією, вони володіли типовим крамом, возами, наповненими різними предметами, потрібними солдатам, офіцерам і взагалі військовим. У них купували їжу, одяг, військове устаткування та предмети розкоші. Саме таким чином утворилися маркитанки, жінки, які пов'язали свою долю з армією. Незважаючи на всі позитиви такого явища, такі жінки не були у великій пошані, оскільки провадили свій бізнес, дрібну торгівлю, задовольняли потреби військових, солдатів та офіцерів. Головна причина неповаги полягала в тому, що жінки також пропонували свої тіла жадібним солдатам. Сексуальні послуги були важливою частиною цього бізнесу, і за них бралася відповідна винагорода. Таким чином, маркитанки провадили на широку ногу бізнес, заснований на співпраці з солдатами, офіцерами та армією. В моменті оборони Франції перед навалою військ держав старого порядку, вони часто були єдиним джерелом отримання їжі для солдатів. Після перелому в 1792 році, коли революційна армія почала окупувати країни старого порядку, несучи на своїх штиках ідеї революції, змінюючи існуючий баланс сил у Європі, створюючи на окупованих територіях супутникові республіки, як то після окупації Нідерландів – Батавської Республіки, так і після окупації Швейцарії – Гельвецької Республіки, зросла і роль маркитанок. У Франції вони брали участь в обороні своєї батьківщини, хоча й тут же отримували прибутки від сплюндрованих солдатами маєтків ворогів революції. Разом із реформою армії, амальгамою⁴, яка стала основою нової республіканської армії, а згодом напо-

---

³ J. Brun-Bronowicz, *Op. cit.*, s. 11–22; R. Bielecki, *Wielka Armia*, s. 96–119.

⁴ Амальгама полягала в об'єднанні чинної армії старого порядку з добровольцями. Полки були замінені на півбригади, об'єднавши їх таким чином, що 1/3 складу склали солдати старої армії та 2/3 добровольці.

леонівської, маркитанки стали невід'ємним елементом тодішніх французьких збройних сил. Відтак з переходом революційних військ до контрофензиви, окупації нових територій, основним принципом забезпечення республіканської армії, а згодом наполеонівської, став підхід, за яким утримувати армію мала зайнята країна. Маркитанки, так само як і солдати, всі черпали з того джерела. Вони викупували у своїх солдатів награвовані речі, коштовності, які згодом з прибутком продавали. Натомість, військові отримували потрібні речі, їжу та сплачували борги, мали обігові кошти⁵.

Увесь період революційних і наполеонівських воєн роль маркитанок у французькій армії, а пізніше і у Великій Армії залишалась значною. Їх не шанували і не любили солдати, оскільки покупки у них завжди були за непомірною ціною. А лихварство, себто відсотки за позики, отримувані маркитанками у рахунок майбутніх виплат або грабунків, були дуже високими. Проте варто зазначити, що діяльність маркитанок була пов'язана зі значним ризиком. Солдат міг загинути кожного моменту. Відтак маркитанки завжди залишалися з несплаченими боргами, що завдавало їм збитків, а тому доводилося пропонувати продукти за завищеними цінами. Однак, незважаючи на те, що їх не любили, наполеонівська армія не могла функціонувати без них. Тому, зі збільшенням числа військ Наполеона, їхня роль і кількість зростала.

Маркитанки були тісно пов'язані з армією республіканської та наполеонівської Франції. Однак, варто підкреслити, що маркитанки були не єдиними жінками, пов'язаними з французькою армією часів республіки та імперії. Маркитанки були просто невід'ємним елементом французької армії того періоду. Однак варто зауважити, що з солдатами пов'язані були всілякого роду жінки легкої поведінки. Сексуальними послугами маркитанок солдати переважно користувалися під час походів, воєнних кампаній та пересувань військ, у часі ж перебування у гарнізонах користувалися послугами професійних повій, не пов'язаних з армією, з обозом. Варто зазначити, що пов'язані з французькою армією жінки також були жертвами війни. Наприклад, під час облоги австрійською армією Мантуї неповнолітні дівчата віддавали себе французьким солдатам за невелику їжу. У ході придушення роялістського повстання шуанів республіканські солдати масово гвалтували жінок,

---

⁵ J. Brun-Bronowicz, *Op. cit.*, s. 6–8, 12, 15–18; R. Bielecki, *Wielka Armia*, s. 23–119.

які там проживали, були тісно пов'язаними з Католицькою церквою та повстанцями, а потім разом з іншими мешканцями – чоловіками, священиками, дітьми, усіма підозрюваними бійцями та прихильниками повстання роялістів були загнані і підпалені в будинках, як правило, в костелах. Жінками, пов'язаними з армією, також були ті, які стали дружинами військових. Поляки, які воювали в лавах Великої Армії, вивезли чимало жінок з Іспанії. Командир 4-го полку Надвішлянського легіону Сикст Естко привіз свою дружину з Іспанії. Антоні Павел Сулковський, який був пов'язаний з прекрасною Євою Клікою заради маєтку, привіз декілька коханок з Іспанії. Також офіцер Йозеф Брант, який залишив знаменитий щоденник з бойових дій в Іспанії, дуже запобігав перед іспанкою. Маса жінок проходила через ліжка французьких офіцерів, генералів і маршалів. Під час вступу наполеонівської армії в землі Польщі після перемоги над пруською армією під Єною та Аушtedтом багато солдатів було обдаровано привабливими польками, багато аристократок подарували своє тіло наполеонівським маршалам. На той час це було модним. Проведення п'яної ночі з маршалом, генералом, який хоча й походив з села, але був з переможної армії Наполеона, було не лише модним, але також свідчило про патріотизм, оскільки це могло полегшити контакти з переможцями, найвідомішим є роман Наполеона з полькою Марією Валевською, як-не-як був інспірований польською аристократією. Польська аристократія, пов'язавши Наполеона з молодю і надзвичайно прекрасною панною Валевською, прагнула через той роман привернути увагу непереможного імператора до польської справи, створити з польських земель, окупованих Великою Армією, новий потужний польський державний організм з панівним соціальним та політичним становищем аристократії⁶.

Проте особливу роль відігравали жінки у Великій Армії під час війни з Росією 1812 року, що пов'язано як з масштабом війни, так і її наслідками. У війні з Росією було залучено рекордну кількість маркитанок, і серед них не було жодної жінки, яка б не впевнилася, що отримуватиме прибуток, адже була відома велич армії Наполеона. Тоді

---

⁶ A. Bourgeois, *Op. cit.*, s. 91–115, 123–141, 181–201; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 112–123; D. Chłapowski, *Szlakiem legionów*, t. 1, Warszawa, 1903, s. 67–73; A. Caulaincourt, *Wspomnienia z wyprawy na Moskwę 1812 r.*, Gdynia, 2006, s. 86–97; R. Sołtyk, *Op. cit.*, p. 131–139; A. P. Sułkowski, *Listy do żony z wojen napoleońskich*, Warszawa, 1987, s. 212–267; J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, Kraków i in., 1912, s. 112–132; E. Jezierski, *Bóg wojny – Napoleon Bonaparte*, Warszawa, 1921, s. 38–46; J. Brun-Bronowicz, *Op. cit.*, s. 6–8, 12, 15–18; R. Bielecki, *Wielka Armia*, s. 23–119.

ніхто не повірив би, що така потужна армія, накопичена з величезними зусиллями з усіх куточків наполеонівської Європи, буде знищена. Хоча Наполеон нагромадив незнану, як на часи наполеонівських війн, кількість провіанту, що мала повністю забезпечити солдатам виживання, однак маркитанки не хвилювалися, що то складе ним конкуренцію. І, як виявилось, що вони були правими, оскільки команди обозів застрягли на польських і російських дорогах і не могли наздогнати східні похідні групи Великої Армії. З самого початку маркитанки мали хороший дохід, бо голодні солдати, без будь-якої альтернативи, платили їм ту суму, яку вони очікували. Проте не тільки маркитанки пішли на війну з Росією, мріючи про великий заробіток. Насамперед вони були солдатами.

Велика наполеонівська армія 1812 року включала нації з усієї підкореної Францією Європи. Значна частина цих солдатів навіть не бажала воювати. Марш через Європу відбувався гладко, але у Варшавському герцогстві виникла проблема з солдатами, що йдуть на Росію. Хоча влада герцогства приготувала великі запаси продуктів харчування та кормів для Великої Армії, зібраних на десятках складах, було складно забезпечити всі підрозділи відповідними припасами. Це спричинило до того, що деякі з похідних солдатів скористалися ситуацією. Проте у Варшавському герцогстві вона не виглядала настільки масштабною, як дезертирство під час перебування у Литві. Солдати боялися, що вони швидко попадуться. Інакше в Литві, де після відходу російських військ адміністративні структури лише створювалися. Солдати-дезертири могли там розраховувати на безкарність. Проте у Варшавському герцогстві солдати, які здійснювали згвалтування, мушили розраховувати на прихильність командирів. Ось чому лише частина корпусів прославилася огидними згвалтуваннями. Особливо саксонці з 7-го корпусу генерала Яна Рейнера та вестфальці 8-го корпусу генерала Андоче Юнота. Саксонці і вестфальці зробили величезні спустошення на шляху маршу через герцогство, грабували місцеве населення, гвалтували скрізь, де зустрічалися жінки, незалежно від віку. Окрім того, насилля супроводжувалося крадіжками великої рогатої худоби та коней, підпалами збіжжя на полях тощо. Масштаби цього явища були значними, а тому селяни ховали своїх жінок у лісах, знаючи, що йдуть бандити. Були також випадки, коли селяни, отримавши новину, що йдуть німці з цих корпусів, тікали із сіл. Німці не тільки гвалтували польських жінок, але й жорстоко били їхніх близьких, чоловіків, бра-

тів, батьків. Ще більші спустошення саксонці та австрійці чинили в Україні. Знаючи, що там готується антиросійське повстання, і, не маючи жодного контролю над своїми діями, шлях тих корпусів позначився значними руйнуваннями. Жінки з Поділля, Волині на шляху маршу або розселення військ Великої Армії, у цьому випадку згаданих саксонців та австрійців, використовувались без будь-яких покарань. Захоплених жінок солдати передавали за їжу, або за кілька монет, чи за будь-що. Життя захоплених жінок для них не мало ніякого значення, і розглядалося як належна складова грабунку у ворожій країні. Ігнорувались письмові звернення Уряду Варшавського герцогства – Ради міністрів, що то є союзницька країна. У результаті українки опинилися в дуже складному становищі. Їх неодноразово гвалтували, часто дуже жорстоко. У той же час саксонці та австрійці завдали страшної шкоди землям Поділля, Волині – землям України, а поляки, які намагалися організувати нову адміністрацію, кидали їх у в'язниці, не зупиняючись перед катуванням. Не дивно, що Україна не вітала таких визволителів. Однією з помилок Наполеона було те, що він відправив в Україну такий розбещений і ворожий полякам та українцям німецький корпус, який складався з саксонців та австрійців. Як результат, саме з ініціативи українських жінок, які, боячись за свою честь, здоров'я та життя, люди втікали зі своїх земель, знелюднюючи їх. Джерела говорять, що втечу до Галичини під опіку австрійської адміністрації в 1812 році рятувалися з Поділля, Волині та України не тільки окремі сім'ї з різних сіл, але й цілі села⁷.

Ситуація в Литві, через яку пройшли головні корпуси Великої Армії слідом за відступаючою російською армією, була теж дуже поганою. На шляху походу було важко знайти жінку, яка не була звалтована. Це було зроблено дезертирами, а також солдатами, офіцерами та начальниками другого рівня, проте серед них дуже рідко були випадки, коли такі дії вчиняли французи чи поляки. Така поведінка військових щодо жінок була зумовлена багатомісячними військовими напруженнями, труднощами повсякденного життя та розчаруваннями.

---

⁷ R. Wilson, *Narrative of events during the invasion of Russia*, London, 1860, p. 181–197; R. Wilson, *Private Diary of the travels, personal services and public events in the campaigns of 1812, 1813 and 1814*, London, 1861, p. 231–246; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 115–127; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 456–467; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 363–379; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa, 1927, s. 112–116; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 302–312; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 252–312; R. Kowalczyk, *Pogranicze w ogniu...*, s. 263–271.

Офіцери також брали участь у подібних діях, підлеглим видавали накази привести їм красиву жінку. Слід констатувати, що важко говорити про згвалтування, це були радше домагання, що закінчувалось зближенням, сексом. Жінки отримували певну винагороду – дорогі подарунки або гроші. Офіцерам залежало, щоб то були інші жінки, ніж ті, що перебували в обозі, яких вони могли мати в будь-який час за певну суму. Свіжа кров, секс з невідомою селянкою, або дворянкою був дуже привабливим для офіцерів Великої Армії. Відомий випадок, коли ординарець маршала Йоахіма Мюрата, поляк, отримав наказ привести маршалу красиву жінку. Остання, входячи до палати маршала, була засмучена. І польський офіцер дуже тяжко переживав за її долю, навіть пообіцяв собі, що після тієї ночі подасть у відставку. Проте, яким було його здивування, коли жінка, вийшовши з палацу маршала з гаманцем, наповненим золотими монетами, усміхнена і сяюча, звернулась із вдячністю до пригніченого, настільки глибоко враженого польського офіцера, з радістю в голосі мовила, що гроші за цю ніч дозволять їй змінити своє життя, і запропонувала, польському офіцерові, як своєму благодійнику, кілька монет. Заскочений і збентежений цією ситуацією, офіцер відмовився, але та ситуація на довго запала йому в пам'яті.

Однак такі випадки, як зазначений вище, були рідкісними. На жаль, жінки ставали здобиччю, насамперед, дезертирів, бандитів, банд, які масово виникали в Литві, де склалася трагічна ситуація. Новопостала влада намагалася утворити тут адміністрацію за зразком Варшавського герцогства. Територія Литви була поділена на чотири департаменти та 33 повіти: Віленський – 11 повітів (Віленський, Завойський, Вілкомейський, Браславський, Осмянський, Ероцький, Ковенський, Упіцький, Росенський, Шавельський та Телшевський); Мінський – 10 повітів (Вілейський, Пінський, Деснянський, Борисовський, Ігуменський, Бобруйський, Мозирський, Гечицький, Слуський та Мінський); Гродненський – 8 повітів (Гродненський, Лідзький, Новогрудський, Слонімський, Волковський, Пружанський, Кобринський та Брестський) та Білостоцький – 4 повіти (Білостоцький, Сокольський, Бельський та Дрогіцький). Наполеон сподівався на підтримку Литви, яка надасть йому багато солдатів, подібно до того, як було в Польщі після вступу наполеонівської армії та перемоги поляків у великопольському повстанні. Однак Наполеон повівся так само, як у випадку з Україною, де командувачем своєї армії призначив ворожого йому австрійця, гене-

рал-лейтенанта Кароля фон Шварценберга. Він призначив генерал-губернатором Литви генерала Дірка графа ван Гогендорпа (9 липня), якому 24 серпня довірив ще й функції Президента Тимчасової комісії Уряду Великого князівства Литовського. Поляки дуже хотіли, щоб у Литві була створена власна армія, союзна Наполеону. Цю думку відстоював Александр Сапєга, голова Військового комітету Тимчасової комісії Уряду Великого князівства Литовського. Проте Наполеон довіряв голландцеві Гогендорпові. Конфлікт з ним спричинив до того, що більшість поляків, на чолі з Александром Сапєгою, покинули уряд. Навіть міністр закордонних справ Імперії Марет герцог Бассано, на якого Наполеон поклав нагляд за литовською владою, не був у стані як полагодити суперечку, так і переконати Наполеона, що вина за таку ситуацію лежить на Гогендорпові. В умовах відсутності сильної адміністрації, воюючої російської армії, в Литві виникли величезні проблеми. Таким чином, з Великої Армії, що тягнулася на схід за відступаючою царською армією втікало тисячі солдатів, переважно союзників Франції, з Рейнського союзу – німців. Дезертири, об'єднані у групи, створювали в Литві великі проблеми: нападали на лінії комунікації Великої Армії, на її мешканців – литовців та польську шляхту, грабували, гвалтували усіх захоплених жінок. У той час доля жінок у Литві, подібно як і в Україні, була незавидною. Масштаб бандитизму в Литві та на окупованих територіях був величезним. Влада Литви намагалася протидіяти цьому шляхом створення так званих “Рухомих колон”, що склалися з вибраних солдатів, у тому числі й місцевих литовців. “Рухомі колони” прочісували міста, містечка, села та округи, де могли знаходитись бандити та дезертири. Захоплених зі зброєю в руках доставляли до найближче розташованої досудової комісії, яка упродовж доби по доведенню вини виносила вирок – смерть через розстріл. Зважаючи на розмір дезертирства з Великої Армії, в Литві та окупованих територіях жодні дії влади не змогли відновити порядок. Тому не дивно, що в Литві не було створено власної армії, союзної Наполеону. Шляхта була зайнята захистом своїх багатств і жінок перед зграями банд, які знищували цілий край⁸.

Тому становище жінок у районах, зайнятих Великою Армією, включаючи Литву та Україну, було трагічним. Патологічна поведінка

---

⁸ E. Labaume, *Op. cit.*, p. 126–134; R. Sołtyk, *Op. cit.*, p. 134–147; G. J. B. Dufour, *Op. cit.*, p. 231–256; J. Iwaszkiewicz, *Op. cit.*, s. 109–138; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 252–312; R. Kowalczyk, *Pogranicze w ogniu...*, c. 97–101.

солдатів, дезертирів, різного роду бандитів унеможливили нормальне життя людей, і в першу чергу, жінок як об'єктів для насилля.

Подібним було становище жінок на всіх територіях на шляху просування Великої Армії далі на схід. Всюди, де з'явилася наполеонівська армія, для жінок це означало приниження, страх, сльози, страждання, часто втрату здоров'я і навіть життя. Особливо загострилася ситуація після Бородінської битви, коли наполеонівська армія підійшла до Москви. Тисячі москвичів були кинуті на поталу, оскільки московський губернатор Федір граф Ростопчин стверджував, що Москву не здадуть, а в останній момент оголосив про евакуацію міста, даючи жителям на залишення її лише 24 години. У Москві тоді відбувалися танцювальні бали. Переможені під Бородіно російські солдати, відступаючи з Москви, масово, неконтрольовано покидали армію. У цьому хаосі також страждали невинні люди, які намагалися втекти з міста. Підраховано, що в той час близько 15–20 % військовослужбовців покинули російську армію. Дезертири, з іншого боку, знаходили своїх побратимів, приєднуючись до плебсу і бандитів. Вони були озброєні, недоброчесні, голодні, грабували залишені будинки, нападали на втікачів, безжально вбивали, дуже часто жорстоко гвалтували захоплених жінок. Все це діялось у величезному хаосі, який давав цим бандитам відчуття повної безпеки. Вони мали силу, мали зброю, вони правили вулицею і вбивали тих, кого хотіли, вони гвалтували тих жінок, яких захоплювали у натовпі втікачів, які з найціннішими речами тікали з міста. На головних виїзних вулицях міста утворилися значні затори. Зневірених жителів підштовхували відступаючі російські солдати. Ті, хто падав, не мали найменших шансів врятувати свої життя – натовпи розтоптували їх без жалю. Жителі, які намагалися приєднатись до дезорганізованих частин російських військ, отримували від жорстоких російських солдатів побої. Багато хто з них був розчавлений колесами обозів. Вулиці Москви після проходження диких наляканих натовпів мешканців та відступаючих солдатів були сповнені людських трупів, в основному цивільних осіб, розбитих возів, приватних кібіток, колимаг, карет, колясок, військових фургонів та навіть візків. Діти, які дивом вижили, терпляче чекали своїх матерів, які або загинули розтоптаними, або ж були захоплені хвилею натовпу.

У залишеному місті блискавично творилися банди з простолюдинів, злочинців та дезертирів, які масово грабували покинуті будинки і це було чути, незважаючи на величезний шум натовпу втікачів, про-

Р. Ковальчик, Доля жінок у війні 1812 року

кльони, скрипіння возів та крики. У пошуках наживи, сп'янілі від алко-голю бандити, трошили меблі, руйнували все на своєму шляху і би-лись між собою. У результаті відчайдушний крик про допомогу тяжко поранених людей у поєднанні з криками дітей, криками брутально покривджених жінок, яким ніхто не думав у той час допомагати, зли-вався з диким ревом п'яного плебсу, бандитів і дезертирів. Все це мало жахливий вигляд.

Відразу після відходу цього натовпу мешканців, які послухали розпорядження воєнного губернатора Москви графа Розтопчина про негайну евакуацію, входили до міст перші підрозділи військ Великої Армії. Наполеон не міг натішитись так довго омріяним містом. Однак вже 15 вересня з мурів Кремля він з тривогою спостерігав полум'я пожеж на дахах і дим, що виходив із покинутих будинків, який все густішав та ставав нестерпним, а температура повітря зростала від роз-просторюваної пожежі.

Виходу не було, окрім як евакуація. Протягом майже чотирьох днів солдати Великої Армії та мешканці Москви, які залишалися в своїх будинках, спостерігали як палає Москва. 19 вересня несміло перші під-розділи Великої Армії та мешканці, що прагнули хоч якось зберегти свою власність, почали повертатися до міста, зруйнованого вогнем. У пограбуванні руїн Москви взяла участь також і наполеонівська армія і її ніхто не зупиняв. Наполеон навіть не намагався видавати наказ зали-шити в спокої зруйноване місто, обманюючи себе міражем миру з царем Александром І. Жертвами тих грабежів ставали, цілком зрозу-міло, й жінки⁹.

Одночасно зі вступом Великої Армії до Москви повернулися й натовпи жителів. За оцінками, в Москві, всупереч наказу графа Рос-топчина, залишалось близько 20 % населення. В основному це були сім'ї. Ніхто не зміг захистити їх від бандитських нападів. Жертвами цієї трагедії були мирні жителі, а злочинність не мала національності.

---

⁹ 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 73–78; 1812. *La guerre de Russie*, p. 91–99; A. Bourgogne, *Op. cit.*, p. 183–189; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, p. 112–119; A. J. F. Fain, *Op. cit.*, p. 88–96; E. Labaume, *Op. cit.*, p. 119–132; G. J. V. Dufour, *Op. cit.*, p. 212–243; Raymond-Aymery-Philippe Joseph de Montesquiou duc de Fézenac, *Op. cit.*, p. 101–113; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 287–367; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 298–329; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 287–299; R. Kowalczyk, *Malojarosławiec 1812*, s. 131–139; Р. Ковальчик, *Наполеон и Украина в 1812 г. ...*, с. 96–99; R. Kowalczyk, *Pogranicze w ogniu...*, с. 263–271; Р. Ковальчик, *Почему Мишеле Ней...*, с. 88–93; Р. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну...*, с. 43–44; Р. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 121–126.

Війна породжувала демонів. Люди, чоловіки, солдати поводитися як злочинці. Війна, як завжди, викликала повернення до найнижчих інстинктів. Злочинцями були як росіянами, так і солдати Великої Армії, хоча найвидатнішими серед них були німці.

Драма розгоралась і під стінами Москви, де перебували натовпи містян, які послушали свого великого начальника графа Ростопчина та покинули Москву. Тепер вони намагалися повернутися, але Наполеон у тому не був зацікавлений, бо маси знедолених не могли позитивно вплинути на стабілізацію ситуації у місті, де не вистачало їжі. На уцілілих складах її запасів не вистачало навіть для солдатів. Щоб забезпечити воїнство їжею і фуражем, Наполеон організував виїзди в околиці Москви за продовольством. Також із метою захисту запасів продовольства у зруйнованому місті, призначений Наполеоном губернатор Москви і маршал провінції Адольф Морт'єр наказав забезпечити постійні пости на його околицях, вони мали зупинити мародерство голодних мешканців, що кочували навколо Москви. Це було також важливо із точки зору військової безпеки, оскільки разом з ними на терени знищеної давньої столиці царів проникали ватаги козаків. Тому патрулі мали наказ зупинити їх будь-якою ціною, що не являло жодної проблеми для наполеонівських солдатів. Для цього вистачало кількох пострілів, спрямованих у напрямку козаків, і рішучий вираз бравих наполеонівських солдатів змушував легкі загони донців, башкирів, калмиків та інших етносів Поволжя зникати так швидко, як вони з'являлися. Так само завойовники діяли й щодо занадто надокучливих москвичів, які прагнули потрапити на обшир згарищ Москви. Пропускалися лише жінки, які з голоду, часто рятуючи від голодної смерті свої родини, змушені були віддаватись, навіть за їжу, наполеонівським солдатам. За секс вони отримали достатню кількість їжі, якої вистачало не лише для виживання їхніх родин, а й для того, щоб вигідно продати частину голодним людям навколо зруйнованого міста¹⁰.

У результаті було досить частим явищем бачити групи бідних та знесилених чоловіків і жінок у брудному, порваному одязі, що бродили по передмісттю, навколо звалищ, розкопували по городах грядки,

¹⁰ A. Thiers, *Op. cit.*, s. 325–383; *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 79–86; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 71–76; 1812. *La guerre de Russie*, p. 93–97; A. Bourgogne, *Op. cit.*, p. 181–188; H. Dembiński, *Pamiętnik Henryka Dembińskiego, jenerala wojsk polskich*, Poznań, 1860, s. 113–132; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 218–265; R. Kowalczyk, *Małajarsławiec 1812*, s. 89–126.

шукаючи якихось овочів, зелені, моркви чи буряків. Траплялося, що змучені люди їли залишених військом загиблих тварин. Інші ж, незважаючи на сильний холод, виловлювали з глибин ріки Москви зерно, вкинене в неї за наказом їхнього воєнного губернатора графа Ростопчина, і жадібно споживали його, хоча воно вже було заквашеним і затхлим.

Доля мешканців Москви, які бродили навколо руїн міста, була трагічною. Це був наслідок діяльності командувача російської армії фельдмаршала Михаїла Кутузова. Так, він наказав своїм підлеглим стріляти в кожного цивільного, хто хотів отримати їжу з військових складів. Вся їжа повинна була йти на потреби відновлюваної російської армії. В результаті продовольчі склади для армії в Калузі та Тулі будуть переповнені, а москвичі помиратимуть голодною смертю. Якби тоді була сувора російська зима, то майже 180 тисяч людей, такою була кількість тих, хто покинув місто і кочував на його окраїнах, були б приречені на неминучу смерть. Кутузов доконав би знищення одного з найбільш заселених міських центрів феодальної Росії. Проте російський полководець зовсім не переймався цими проблемами, нічого не робив, щоб врятувати від смерті і голоду москвичів, бо для нього важливою була лише армія. Страхіття війни породжували аномальні явища в людському середовищі: вбивства своїх співвітчизників заради їжі, згвалтування та наругу над людською гідністю. Однак у російських джерелах усе це не відображено, а почасти й замовчувано. Про ситуацію, що склалася, черпаємо відомості з мемуарів вояків наполеонівської армії, які написані після розгрому Великої Армії. До певної міри відсутність російських масових джерел про тогочасні події пов'язана з рівнем освіти і загалом письменності в Росії. У Великій Армії майже всі офіцери та багато рядових солдатів вміли писати і читати. Багато хто з них, трагічно переживши війну, її жорстокість та загибель багатьох своїх колег з Великої Армії, свої спостереження щодо перебігу тієї кампанії поклали на папір. Натомість серед росіян писемними були лише найвищі російські командири. З очевидних причин вони зосереджувалися лише на долях військових операцій, а не на жорстокості цієї війни, яка більше зачепила простих росіян. Для цих командувачів не важливо, чи загинула від голоду тисяча чи сто тисяч людей. Зрештою, навіть воєнні події вони описували з урахуванням власних інтересів. З огляду на це, дуже цінними є щоденники сера Роберта Вільсона, англійця, який перебував при штабі армії Кутузова, і виклав свої

спостереження на папері, а згодом опублікував їх у Лондоні. Це найбільш неупереджені щоденники з російського боку, які показують справжній характер тієї війни.

Як відомо, багато жінок повернулися до Москви, не бажаючи пережити голод, загрози здоров'ю та життю. У Москві, точніше, в руїнах міста, що перебували під управлінням французів, їх долі були різними. Деякі з них стали утриманками і, залежно від того, хто був їхнім опікуном, визначалася їхня доля і вона була набагато кращою, ніж у тих, хто залишився в таборах московитів поблизу міста. Деякі з жінок отримали опіку старших офіцерів і навіть маршалів, інші – офіцерів, молодших офіцерів, і навіть рядових солдатів. Все залежало від краси жінки. Загалом період перебування Великої Армії характеризувався розграбуваннями міста та насолодами з численними жінками. Багато жінок зайнялись проституцією. Це був рефлекс самозахисту, тому що повернення до Москви було ризикованим і непевним¹¹.

До табору в Тарутіно, де розташовувалася розгорнута група військ маршала Йоахіма Мюрата, авангарду Великої армії, за день до бою, який спонукав Наполеона покинути Москву, себто 17 жовтня, прийшов конвой з Москви, який доставив багато бочок з алкоголем і велику групу жінок, які не відмовляли спраглим солдатам своїх тіл. Ніч спливала сповнена алкоголю і сексу. Усе це розклало армію і робило її недієздатною, а отже, коли Кутузов за наказом з Петербурга царя Александра I, здійснив атаку на наполеонівські війська перед самим світанком, напавши на підрозділи Мюрата, то лише поляки залишилися на постах і тримали оборону. Саме польські війська, якими командував Юзеф Понятовський, незважаючи на глупу ніч, залишалися пильними. Полякам також належить заслуга в тому, що вони підняли обоз, збудили п'яного маршала Мюрата, і врятували наполеонівську армію. Мюрат втратив обоз, але не втратив свою армію, а могло б статися зовсім інакше, коли б не позиція поляків. Доля жінок – росіянок, які прибули напередодні з конвоем з Москви, залишається загадковою. Вони потрапили до рук Кутузова, а далі їхня доля залишається невідомою.

¹¹ *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 79–86; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 71–76; 1812. *La guerre de Russie*, p. 93–97; R. Wilson, *Narrative of events...*, p. 181–185; R. Wilson, *Private Diary of the travels...*, p. 228–236; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 119–124; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 456–467; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 363–379; A. Bourgogne, *Op. cit.*, p. 181–188; H. Dembiński, *Op. cit.*, s. 113–132; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 218–265; R. Kowalczyk, *Malojarosławiec 1812*, s. 89–126.

мою. Можна лише висловлювати припущення щодо їхньої подальшої долі.

Битва під Тарутіно спонукала Наполеона покинути Москву. Разом з виходом з Москви розпочався найтрагічніший етап кампанії 1812 року, що так само вплинув і на долю жінок, які опинилися у вирі війни. 19 жовтня розпочався відступ наполеонівських військ. Першими вийшли стройові частини Великої Армії. З рівними інтервалами виходив полк за полком. Чоло колони складало ще понад сто тисяч виправних солдат, понад п'ятсот п'ятдесят гармат і дві тисячі ящиків боєприпасів та кілька тисяч справної кінноти. Армія нагадувала дисципліноване, непереможне військо Великої Армії. Однак за військом тягнувся величезний обоз і понад 50 тисяч чоловіків та жінок різної національності. Ті обози виглядали як загони татарської орди, що поверталися з грабіжницької виправи. Кількома нескінченно довгими рядами тягнулися карети, фургони, вагони та важкі селянські вози. Пурпуром і золотом сяяли здобуті штандарти: російські, турецькі та пруські, і сяяв гігантський хрест з церкви Івана Великого. Бородаті російські селяни ще поганяли коней, а то й самі несли величезні тюки. Усі втікали з Москви. Награбоване з руїн Москви майно знаходилося у кожному возі. Маса мародерів, примхливий, різнобарвний і багатомовний натовп складався з людей усіх національностей, з московського плебсу, беззахисних, з особистих слуг та обозових служителів. Всі вони були обтяжені багатомою здобиччю з Москви. Особисті вози, наповнені здобиччю, належали росіянам, Наполеонівському командуванню, офіцерам, підстаршинам, рядовим солдатам, та особливо збагатилися марки-танки, що йшли за Великою Армією майже через всю Європу. До незвично великого обозу приєдналося близько 500 іноземних сімей, переважно французьких, які в своїх упакованих возах вивозили нажите за життя своє майно з Москви. Наполеон оточив ту колонію втікачів – цивільних осіб особливою турботою, гарантуючи їм захист і безпеку. Їх охороняли солдати португальської національності. Іноземні сім'ї жили в Москві упродовж кількох поколінь, але вони тікали з міста, бо боялися помсти росіян. Ненависть росіян до іноземців була звичайним явищем і останні побоювалися, що можуть розділити долю найбагатших і найвизначніших іноземців, яких викрали з Москви перед 14 вересня поплічники воєнного губернатора міста графа Ростопчина. У тому натовпі були тисячі виведених зі строю воєнних (хворих, важкопоранених, медперсоналу). Усі вони втікали від помсти Ростопчина.

Побоювались, що росіяни усіх, хто залишиться в Москві, будуть трактувати як колаборантів, а козаки, що увійдуть до міста, зроблять властиву різню. Цей натовп разом з величезним обозом серед криків, прокльонів та волянь посувався дуже повільно. Було чути цілу палітру мов: французьку, німецьку, італійську, іспанську, польську, португальську, російську та ідиш, тому що серед російських сільських мешканців було багато євреїв.

Бажання прибутку було серед мародерів, селян настільки сильним, що деякі з них тягнули навіть тачки, наповнені награбованим, незважаючи на те, що армію чекало майже вісімсот кілометрів походу. Наполеон прийняв цей величезний обоз, сподіваючись, що на тих возах можна буде везти поранених. Велика Армія не мала медичних карет. Проте було добре відомо, що поранених росіяни, козаки вбивали без милосердя. Саме тому Наполеон, боячись за життя поранених, вивіз їх із Москви. Однак він не оцінив людської жадібності. Кожен, хто тягнувся за Великою Армією з Москви, хотів мати власний зиск. Жага наживи виявилась сильнішою за милосердя. Тому поранених, яких їм призначали до возів, вбивали і позбувались їхніх тіл. Йшлося про тоннажність возів, поранені були занадто важкими. Зважали лише на награбоване. За армією йшло багато насильно забраних з Москви росіян. Вони використовувались для руху транспорту, позаяк коней було занадто мало і вони падали від перевантаження від самого початку.

Перебування в Москві деморалізувало також солдатів, які вийшли в регулярних підрозділах. У результаті більшість солдатів Великої Армії прагнули забрати з руїн міста награбовану під час майже шести тижнів перебування здобич. Багато хто це робив за рахунок теплового одягу та навіть їжі. В результаті замість наказу Наполеона взяти на 20 днів припасів їжі ранці солдатів були наповнені награбованими речами. У деяких випадках в кишенях замість боєприпасів знаходилося награбоване з царської столиці.

У возах знаходилася навіть така здобич, яку вивезти з Росії так і не вдалося. Це були антикварні меблі, книги в розкішних оправах, до рога порцеляна, що билася на вибоїнах. Як наслідок, зворотній шлях Великої Армії був устелений розбитою порцеляною, зламаними меблями, важкими ящиками з книгами та трупами людей. З Великою Армією йшло дуже багато жінок, серед них і вже згадані маркитанки, що добре нажилися в Москві, і дружини та коханки тих офіцерів, які

вирішили їх взяти з собою на війну, в тому числі і росіянки, для яких втеча була єдиним шансом вижити.

Трагізм відступаючої армії був зумовлений стратегічною помилкою Наполеона повернути військо з-під Малоярославця, де він міг розбити росіян під орудою Кутузова, на старий Смоленський шлях – дорогу, якою Велика Армія йшла на Москву в серпні та вересні. Спершу росіяни, під командуванням Кутузова були шоковані поразкою під Малоярославцем і боялися погоні Наполеона. Кутузов був переконаний, що Велика Армія рушила дорогою Медин – Юхнов – Єльню до Смоленська, тобто південною дорогою, багатою на їжу, не зруйновану, вільну від росіян. Який же був сюрприз, коли з'ясувалося, що Наполеон вибрав стару знищену дорогу.

На початку листопада почалися морози. Хоча це був і невеликий заморозок, але він дуже негативно вплинув на становище Великої Армії, що прямувала на Смоленськ. Виникали величезні затори. Коні падали. Армія не мала коней, потрібних, щоб тягнути величезну кількість гармат, які Наполеон забрав із Москви. Коні не були підковані шипованими підковами, і на льоду ламали собі ноги. Відповідно до погодних умов була підготовлена лише польська кіннота. Князь Понятовський радив ще в Москві, щоб належним чином підкувати коней Великої Армії, але ніхто тоді його не послухав. У жовтні 1812 р. в околицях Москви погода була по-справжньому аномальною, було тепліше, ніж у вересні, тепліше, ніж у той час у Франції. З цієї причини, лише поляки, які знають реалії російської зими, не лише належно приготували коней, але й для себе набрали дуже багато різноманітних кожухів, хутр, теплої одягу, які тоді можна було купити в Москві за безцінь. У результаті, за відсутності тяглових коней, до транспорту гармат запряжено було солдатів. 12-фунтова гармата разом з лафетом важила понад 1200 кілограмів. Як наслідок, солдати після транспортування таких гармат відмовлялися від служби, йшли в банди – банди мародерів та дезертирів. Вони були дуже небезпечними для оточення: атакували приватні вози, вбивали своїх товаришів, наживалися здобиччю. На той час реальніше було вижити серед банд мародерів, ніж у стройових частинах. Разом із заморозками почався голод. По дорозі були відсутні продовольчі склади, і Наполеон, усвідомивши складність ситуації, харчуванням та фуражем забезпечував лише гвардію. Хоча кожного захопленого дезертира чи мародера розстрілювали негайно, ніхто не був спроможний зупинити дезертирство. Бандити

нападали, вбивали, грабували, захоплювали жінок, гвалтували та затримували. Вони були надто цінними. Вони служили бандам як сексуальні раби. Відсутність відповідного зимового одягу призвела до того, що солдати, мародери, всі одягнулися в те, що хто мав. Як наслідок, вся армія була одягнена в чудернацький і різноманітний одяг, як то різноманітні хутра, кожухи, шуби, як чоловічі, так і жіночі, єврейські жупани, усіляких форм шапки, селянські сіряки, загорнуті в ризи і покривала. На ногах вони часто мали лахміття, порвані капці, прив'язані шнурками. Армія мала вражаючий вигляд. Ще більша загроза для відступаючої Великої Армії настала тоді, коли їх почали атакувати легкі відділи козаків, башкирів та калмиків, які не нападали на регулярні підрозділи, бо боялися їх, а атакували беззахисні групи мародерів. Спійманих у полон не брали, бо це було обтяжливо, їх убивали, а здобич забирали собі. Захоплених жінок жорстоко гвалтували та перепродували своїм товаришам. Для козаків і башкирів вони також були надто цінними, бо мали служити сексуальними рабнями. Окрім того, що це було привабливим для козаків, башкирів та калмиків. Згвалтування, секс з європейкою, її біле тіло було додатковим стимулом для збереження життя цим жінкам. Іноді вони передавали захоплених чоловіків російським селянам, які мордували їх ще більш витонченими тортурами. Нападали також на транспортні вози. Солдати, мародери, офіцери, всі володарі возів позбулися росіянок, яких так жадібно забрали з Москви. Вони ставали непотрібним баластом. У той момент прокинувся основний інстинкт виживання, що змушував приносити в жертву все, що було можливим, також прекрасних, сексуальних росіянок. У результаті вони часто потрапляли в руки козаків, башкирів та калмиків і гинули, особливо під час різноманітних сварок і сутичок в обозі. Крім того, серед Великої Армії почала поширюватись епідемія, яка забирала більше людей, ніж атаки козаків, башкирів та калмиків разом узятих. Відтак відступаючу Велику Армію, і то незалежно чи то чоловіки, чи жінки, солдати регулярних підрозділів чи мародери, чи обслуга обозу, атакував грип. Грип принеси башкири з Поволжя. Відступаюча Велика Армія і маси мародерів, жінок і чоловіків, були послаблені маршем, почало бракувати їжі, не мали відповідного теплового одягу, що сприяло утворенню відповідних умов, щоб грип забирав людські життя. Всі ці фактори призвели до того, що Велика Армія, досягнувши Вязьми, втратила більш як третину свого особового складу. Значно докучала зростаюча величезна маса мародерів, що сліду-

Р. Ковальчик, Доля жінок у війні 1812 року

вала за регулярними корпусами Великої Армії, але й серед них багато хто загинув та помер у результаті шаленої епідемії грипу¹².

Відтак, коли Кутузов вислав проти відступаючої Великої Армії корпус генерала Михаїла Милорадовича, російські регулярні частини прийняли битву. Битва під Вязьмою ледь не призвела до знищення тилових корпусів Великої Армії. Це був поворотний момент відступу армії Наполеона. В тому, що не відбулось повне знищення Великої Армії, зіграли роль два чинники. Наполеонівські солдати з чотирьох корпусів Великої Армії: I корпус Луї Даву 13.000 чоловік; III корпус Міхала Нея 6.000 чоловік; IV корпус італійського віце-короля Євгена 12.000 чоловік; V корпус князя Понятовського 3.500 чоловік, та з двох резервних кавалерій: I генерал-майора Стефана графа Нансута і III-го генерал-майора Еммануїла графа Гручі, в складі 3000 людей, разом 37.500 чоловік, ціною великої самопожертви і втрат в особовому складі зупинили натиск російських військ. Особливо хоробро стояли поляки V-го корпусу князя Понятовського.

Проте героїзм наполеонівських солдатів був би змарнованим, якби не двучинність Кутузова. Він вирішив не використовувати більших сил, хоча на тому дуже наполягали генерал Милорадович та козацький отаман Матвей Платов. Тим самим він зберіг тилові корпуси, як і всю Велику Армію.

У битві під Вязьмою стройові частини втратили більшу частину свого багажу, тисячі мародерів, возів, обозу потрапило в руки росіян і козаків. Діялись там дантівські сцени. Російські солдати не брали вже полонених, хіба що офіцерів. Вони не знали, що з ними робити. Для російських підрозділів полонені були зайвим тягарем. Потрібно було ділитися з ними скромними продовольчими пайками. Відтак більшість полонених були по-звірячому замордовані, а перед тим у них було забрано все награване майно. Так само постраждали і жінки. В таких умовах не йшлося про людяність. Вони сподівалися на подальшу здобич, переслідування та остаточну перемогу, у чому переконавало їх становище Великої Армії. То не була вже та сама Велика Армія, як 10

---

¹² *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 79–86; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 71–76; 1812. *La guerre de Russie*, 93–97; R. Wilson, *Narrative of events...*, p. 181–185; R. Wilson, *Private Diary of the travels...*, p. 228–236; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 119–124; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 456–467; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 363–379; A. Bourgogne, *Op. cit.*, p. 181–188; H. Dembiński, *Op. cit.*, s. 113–132; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 218–265; R. Kowalczyk, *Małojarosławiec 1812*, s. 89–126; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 292–323.

днів перед тим, яка поблизу Малоярославця громила їхні війська. Цей чинник визначив масштаби вбивств, здійснених російськими солдатами над захопленими, беззахисними полоненими незалежно від статі, чоловіків та жінок.

Ті, хто вирвалися з російського кільця, були щасливцями. Проте про масштаби втрат, як і російських вбивств, промовляє той факт, що найчисельніший стройовий корпус Великої Армії – I-ий Даву, який колись конкурував з імператорською гвардією, тепер нараховував ледве кільканадцять тисяч солдатів. З корпусом йшли тисячі мародерів, цивільних та жінок, єдиним бажанням яких було вирватися з Великою Армією з Росії. Для тих, хто вижив, почався найважчий період відступу, на відміну від того, коли росіяни були дезорієнтовані в ситуації, не атакували упродовж перших днів після повернення Великої Армії на старий Смоленський шлях. На головній дорозі безперервно виникали затори.

Прагнучи запобігти заторів, щоб якнайшвидше дістатися до Смоленська, Наполеон убачав вихід у прискоренні маршу. При тому ж він хотів уникнути негативних наслідків розтягнення корпусів на значну віддаль. Він вважав, що відступ різними дорогами сприятиме корпусам простіше і швидше досягти місця призначення. Саме тому разом з гвардією він рушив безпосередньо до самого Дорогобужа. VIII-й корпус генерала Юнота був направлений до Смоленська дорогою, вздовж лівого берега Дніпра. Наполеон хотів, щоб цей корпус йшов шляхом, багатим на їжу, не знищеним, на відміну від старого Смоленського шляху. Юнот мав вийти на контакт з передовим авангардом 29-ї дивізії генерала Луї Бараге д'Ільє, який діяв у районі Смоленська, або ж з бригадою генерала Яна Ожеро. Генерал Бараге д'Ільє ще з Вязьми отримав наказ знайти і охороняти дорогу, що веде на Смоленськ, паралельно до головного шляху відходу, очевидно саме ту південну дорогу. Цей маршрут проходив через Мединь, Юхнов, Сльню, Балтутіно та Ляхово. Власне під час наради в Городні, після битви під Малоярославцем, Наполеон відмовився йти тією дорогою, зробивши одну з найтрагічніших помилок війни з Росією у 1812 році скерувавши війська на старий Смоленський шлях. Ідея навіть була доброю, але підвели командувачі корпусів. З іншого боку, IV корпус віце-короля Євгенія, у свою чергу, був спрямований на північ і по переправі через Дніпро під Дорогобужем мав рухатись дорогою вздовж правого берега ріки, що вела до Духовщини. Євгеній попрямував на Засельє, Прошу та Ульхову

Слободу, для чого мав переправитися через річку Вовп, а звідти мав рухатися безпосередньо до Духовщини через Марково. На час визначення маршруту “італійського” корпусу Наполеон не знав, чи після досягнення Духовщини скерує його так само, як і більшість Великої Армії, на Смоленськ чи ж на Вітебськ. Все залежало від ситуації на північному фланзі, де російській армії генерала-лейтенанта Людвіка графа Вітгенштейна протистояли наполеонівські корпуси: II і IV корпуси маршалів Лорана де Гувіона маркіза де Сен-Сіра та Ніколя Удіно¹³.

Здавалося, що італійський корпус дасть собі раду. З корпусом тягнулись величезні обозові вози, наповнені цивільними, жінками, чоловіками, дітьми, цілими масами, тисячами мародерів, позбавлених будь-якого бажання воювати, прагнучи лише одного – втекти з Росії. Усі вірили в зірку Євгенія. Після ночівлі у місцевості Засельє корпус повільно посувався на Прощу та Ульхову Слободу. Його становище стало трагічним вже під час переправи через річку Вовп. Євгеній 8 листопада відправив саперів і понтонерів до річки Вовп, щоб побудувати міст, який би уможливив вільно перейти солдатам з усього корпусу. Об'єднана команда французьких та італійських понтонерів і саперів почала працювати на Вовпі. Євгеній допустився кардинальної помилки, тому що належно не забезпечив переправу, побудову стратегічного мосту. Після прибуття 8 листопада до ріки сапери та понтонери були вражені рікою. Заповнена стічними водами з танення снігу, вона текла швидкою, широкою течією. Наказ Євгенія, щоб на побудову мосту використати матеріал з сусідніх будов, був виконаний, але з огляду на розміри ріки міст не був закінчений. У результаті вночі з 8 на 9 листопада виконаний абияк і незакінчений міст був зруйнований масою льоду, несеного швидкою течією.

Коли Євгеній вранці 9 листопада прибув з усім корпусом до берега ріки, виявилось, що з огляду на відсутність мосту він не може переправитись через Вовп. Скориставшись ситуацією, що склалася, тилову охорону Євгенія атакував Платов. Євгеній не справився з роллю коман-

---

¹³ *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 87–93; *1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof...*, p. 82–88; *1812. La guerre de Russie*, p. 99–103; R. Wilson, *Narrative of events...*, p. 186–189; R. Wilson, *Private Diary of the travels...*, p. 234–239; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 131–139; D. Chłapowski, *Szlakiem legionów*, s. 67–73; E. Jezierski, *Op. cit.*, s. 44–48; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 462–471; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 387–398; A. Bourgogne, *Op. cit.*, s. 193–197; H. Dembiński, *Op. cit.*, s. 134–138; R. Sołtyk, *Op. cit.*, p. 143–151; A. Caulaincourt, *Op. cit.*, p. 101–106; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 303–329; R. Kowalczyk, *Malojarosławiec 1812*, s. 121–128; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 308–333.

дувача і почав діяти під тиском ситуації. Замість того, щоб відбити атаку козаків, він наважився здійснити переправу. Козацькі гармати десятикували солдат, що переправлялись через річку. Багато солдатів, мародерів, цивільних, “відщепенців” загинули внаслідок артилерійського вогню, багато з них потонули у річці. Дантівські сцени діялися в обозі, який захопили козаки. Мародери, цивільні особи, які залишилися тут і не наважилися на переправу, потрапили в руки козаків Платова. Ці останні, грабуючи вози, одночасно вбивали беззахисних цивільних та мародерів, а жінок жорстоко гвалтували. З полоненими обходились жорстоко. Більшість із них голими вишикували в колони і погнали на схід. Із них мало хто вижив. Підчас переправи через Воль, Євгеній втратив більше 4.000 солдатів, майже всю артилерію, обоз, транспорт, увесь запас боєприпасів та продовольства. У руки козаків потрапили більшість мародерів та цивільних осіб, які йшли за IV корпусом. Трагічна у своїх наслідках переправа тривала цілий день.

IV корпус, без багажу, артилерії та обозу, як тактичний підрозділ перестав функціонувати. Однак з важкими боями він таки досяг Смоленська, оскільки росіяни зайняли Вітебськ. Жінки ж з корпусом не пробігли до Смоленська. Всі з них, хто йшов з IV-м корпусом, потрапили до рук козаків Платова. Значна частина з них була піддана тортурам і внаслідок травм померла. Однак частина з них опинилися в неволі, де служили козакам як сексуальні рабіні.

Наполеон по прибуттю до Смоленська пережив шок. Він був переконаний, що Смоленськ послужить базою для Великої Армії, стане основою для зимових квартир. Він був впевнений, що після зими його нова Велика Армія, підкріплена припливом новобранців з Франції та союзних держав, також поляками з Литви та Білорусі, рушить проти Росії на нову кампанію зі Смоленська – брами Москви. Проте, коли він вступав до Смоленська 9 листопада, виявилось, що той план не можливо втілити в життя. Інтендатура Великої Армії весь цей час уводила Наполеона в оману. Склади у Смоленську не були належним чином наповнені так, щоб упродовж півроку з них можна було прогудувати і одягати на зиму, на російську важку зиму, понад 100-тисячну армію. Мури та будови фортеці, що були зруйновані під час облоги в серпні, також не були повністю відбудовані. Більше того, вони не гарантували захисту від ймовірної атаки противника. Склади були заповнені на 30 %, і то головним чином борошном. Губернатори Смоленська і провінції виправдовувалися відсутністю людей, будівельних мате-

ріалів, постійними нападами козаків. Хоча Наполеон негайно й змінив губернаторів, Велика Армія в Смоленську не могла залишитися. Потім Наполеон прийняв низку миттєвих рішень. Відтак, до Смоленська можна було впускати лише солдатів, які прибуватимуть до стін фортеці у регулярних підрозділах і у повному спорядженні. Окрім того, за порядком мала стежити охорона, складена з гвардії, яка у випадку напору натовпів, мародерів, жінок та чоловіків, що прагнули жити в обіцяних їм теплих кварталах у Смоленську. Вони могли б прибути щомиті під мури з головного шляху від Вязьми та Дорогобужа. Наполеон ухвалив таке рішення ще й тому, що на той час він мав намір реорганізувати сили Великої Армії, навіть за рахунок того, що росіяни могли обігнати його на шляху маршу. Ризикуючи потрапити в оточення, він вирішив, що продукти харчування та фураж зі складів будуть використовуватися для забезпечення регулярних підрозділів. Фактично, упродовж кількох днів він реорганізував підлегли йому сили і приготувався до дальшого маршу. Однак у той час дійшов до стін Смоленська дикий натовп, якого різко розлютило рішення Наполеона, за яким вони мали спати під мурами міста.

Під мурами Смоленська накопичилися химерно вдягнені громади мародерів, дезертирів, хворих, цивільних, у тому числі жінок, що переживали разом з чоловіками пекло повороту. Новина про те, що вони мають ночувати під мурами, на морозі, що мають розбивати табір, що не отримають жодної підтримки з міста, оскільки Наполеон не мав наміру видавати дикому натовпу ані їжі зі складів, ані палива, викликало серед зростаючого з кожною хвилиною дикого натовпу, юрби мародерів, дезертирів, цивільних, шалену лють. Дикий натовп завив і розпочався штурм. Вони зовсім не зважали на виставлену з гвардії охорону, яка не вагаючись відкрила вогонь та скидала штурмуючих зі стін. Перевага була занадто великою. Лють величезна. Гвардійці загинули розшарпаними диким натовпом, голодним і спраглим тепла, їжі й горілки. Цивільні, мародери вдерлися до міста. Громади чоловіків і жінок майже одразу почали штурм продовольчих складів. Натовпи натискали на склади, намагаючись силою здобути їжу. Багато хто з тих, хто кинувся на продовольчі склади, був затоптаний їхніми ж товаришами. Ніхто ні на кого не зважав. Не враховувався ні мундир, ні ранг, ні стать. Хто сильніший, той вигравав. Спроба раціонально розподілити їжу також зазнала невдачі. Було притягнуто кілька цивільних посадовців, відповідальних за видачу продовольства зі складів. Багатьох з них було

вбито. Кілька складів – зруйновано. Генерал-губернатор Генрік Шарпентьєр не передбачав такої ситуації, тому він не виставив біля складів посиленої охорони зі зброєю в руках. Однак натовп не зміг дати собі ради з власної перемоги. Натомість, одразу ж, після отримання чи здобуття їжі, мародери розпочинали бійки між собою. В хід ішли ножі, багнети, всіляка зброя, яку вони мали. Не мало з них загинуло в братовбивчих битвах насамперед за здобуття їжі та горілки. Психіка цих людей була спотворена протягом кількох днів трагічного відступу. На щастя, людська хвиля, що досягла Смоленська вранці 9 листопада, не була надто великою. Мародерам, дезертирам та цивільним не вдалося значно дестабілізувати ситуацію в місті. За наказом губернатора Смоленська на підходи до складів були направлені нові солдати, одночасно було замкнено ворота. На воротах, на мурах з'явилося подвійне число озброєних охоронців. Солдатам було наказано застосовувати зброю в кожній ситуації. Завдяки цим розпорядженням губернаторові вдалося утримати порядок у той день. Наполеонові не йшло про відстріл дикого натовпу, лише про утримання порядку всередині міста, позаяк зруйнований Смоленськ не гарантував квартир навіть для усіх солдатів, не кажучи вже про групи мародерів, дезертирів, цивільних, натовпу, що тягнувся за військом, у тому числі десятків чи сотень жінок. Всі ті обмежувальні рішення мали сприяти реорганізації Великої Армії, яку Наполеон мав намір якнайшвидше зробити в Смоленську, щоб дальший похід на захід через Оршу був успішним¹⁴.

Наполеон, побоюючись дестабілізації в Смоленську, не дозволив навіть увійти до міста всім регулярним підрозділам Великої Армії. У той же час, коли солдати регулярних підрозділів терпіли мороз, у місті діялось пекло. На складах хліба вже не було. Хліб раніше отримала лише гвардія. Мародери, цивільні, чоловіки та жінки здобули лише борошно в мішках, рис, сухарі та горілку в бочках. Брак хліба змусив цей натовп концентруватися на вулицях навколо кухні, де готували гарячі страви. Готували там супи, пекли хлібці. Голодні споживали їх напівсирими. Всі воліли горілки. На вулицях палили вогнища, навколо них утворювались табори, наповнені солдатами, цивільними, мароде-

¹⁴ S. Wotowski, *Zima w 1812 r.*, Biblioteka Warszawska, t. 1 (1913) 18–23; R. Bielecki, *Marszałek Ney*, Warszawa, 1998, s. 136–143; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 386–392; R. Kowalczyk, *Smoleńsk w okowach lodu. Rzecz o reorganizacji Wielkiej Armii Napoleona w listopadowe dni 1812 roku*, Prace Historyczne Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. 1(140) (Kraków, 2013) 51–58; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 348–356.

рами та жінками. Мародери під впливом алкоголю розпочали масові вбивства. Всіх, кого зловили, мордували. Позбавившись моральних норм, їм не було чого втрачати, з самого початку відступу вони жили завдяки вселякій здобичі (їжа, коні, одяг), які вони крали у своїх супутників – солдатів, інших мародерів, цивільних чи офіцерів. Вони вбивали один одного, схоплених солдатів, особливо гвардійців, яких вони ненавиділи за їх привілейоване становище. Не мордували тільки жінок. Вони були надто цінними. З ними займалися сексом. Щоб розважитися, вбивці викидали з домів їхніх мешканців, чи то росіян, колишніх уцілілих мешканців, чи солдатів з квартир. Їх візити закінчувалися смертю одних або ж інших. На червоних від крові ліжках, п'яні мародери займалися сексом з однаково п'яними жінками. П'яні солдати та мародери також спричиняли пожежі у спустілих будинках, звідки вони намагалися винести все, що якимось було придатне для підтримання вогнищ. Місячне світло освітлювало ці скупчення чоловіків і жінок, що співали навколо вогнів. Учасники тих вуличних свят поводили себе таким чином, ніби то були останні хвилини їхнього життя. Навколо вогнищ, в імprovізованих наметах або в сусідніх будинках вони віддавалися оргіям з однаково п'яними росіянками. З плином ночі п'яні крики і пісні стихали і багато хто з п'яних так і не побачив світанку. Сп'янілі, незважаючи на небезпеки, вони відходили від вогнищ і падали, чи то прямо на вулиці, чи поруч з будинками, у провулках, яких повно було у зруйнованому місті. Дуже швидко на лютому морозі їхні тіла закрістували, збільшуючи "натовп" трупів, який наповнював ціле місто. На вулицях, всередині будинків повно було закрістуваних трупів. Проте на солдатів то не робило жодного враження. Ніхто навіть не подумав, щоб допомогти помираючим. То були позбавлені морального духу вбивці, насильники, злодії. Ніч виявилася надто трагічною. Загинули сотні людей, солдатів та цивільних осіб. Багато хто помер від алкогольного сп'яніння чи інтоксикації. Зранку можна було побачити масу трупів у дивних позах, замерзлих насмерть, коли алкоголь захоплював почуття і не давав організму ефективно функціонувати. З кожним днем цей хаос зростав. Дикий натовп вечорами після spoєння алкоголем вривався до будинків, грабував, гвалтував всіх, хто траплявся, жінок, як мешканок Смоленська, так і тих, які прийшли до міста з армією. Тих, хто намагався чинити опір, – вбивали. Багато будинків, підпалених збожевілою черню, повністю поглинув вогонь. Масштаб знищення Смоленська був великим, однак пік настав у ніч з 12 на 13

листопада. Більшість грабіжників, насильників, вбивць погано скінчили. Споєні алкоголем, вони збільшили кількість жертв. Зранку вулиці знову були наповнені трупами – убитих чиновників, солдатів, офіцерів, мешканців – чоловіків та жінок, загиблих у братовбивчих боях. Однак більшість з них були жертвами морозу, того, хто не помилював ні чоловіків, ні жінок. Хаос, що запанував у Смоленську, сприяв знищенню великих запасів їжі та фуражу, який ще залишався в місті. Наполеон ніяк не реагував. Він відокремив свою гвардію та регулярні підрозділи від дикого натовпу, даючи йому змогу вимордувати один одного, а також мешканців, допускаючи безпрецедентні акти варварства, звалтування жінок та маленьких дітей. Увечері до мурів смоленської фортеці підійшли передові зағони I-го корпусу маршала Даву. Найчисельніший регулярний корпус Великої Армії, який колись конкурував з гвардією, налічував тепер ледве кільканадцять тисяч солдатів. З корпусом, який втратив більшу частину багажу в битві під Вязьмою, тягнулися тисячі мародерів, цивільних та жінок, яких єдиним прагненням було вирватися з Росії разом з Великою Армією. Більшість жінок, які прибули з корпусом Даву до Смоленська, в основній масі займалися проституцією. Вони не знали жодних обмежень. Зважали лише на прагнення вижити. Без жодної нотки співчуття, вони покидали тих, хто загинув у битві за їжу, віддавалися за їжу та захист чоловікам, які могли їм те гарантувати. Вони залишили без натяку на співчуття, від тих, хто впав у боротьбі за їжу, за першість, за життя. Вони знали, що мають перевагу, що вони завжди можуть змінити партнера, що секс був торговою картою, за яку не один віддав своє життя. Позбавлення будь-яких моральних обмежень було наслідком бажання вижити. Слабкі не мали шансів вижити. Зважали лише на сильних. І в тій екстремальній ситуації жінки так само мали бути сильними, щоб вижити.

14 листопада Наполеон вирішив залишити Смоленськ. Корпус Даву виходив з фортеці останнім. За корпусом тягнувся натовп з кільканадцятьма тисяч мародерів та дезертирів, цивільних, чоловіків, жінок, всіх, хто раніше не зміг покинути смоленську фортецю. Також з корпусом Даву Смоленськ залишала штабна група, яка мала б координувати вихід корпусів Великої Армії після того, як Наполеон залишив місто. Корпус Даву, однак, не був ар'єргардом. Ним був корпус Нея. Штаб мав чекати прибуття Нея. Однак страх був безмежним. Боялися потрапити в російський полон. Знали, що потрапити в неволю до росі-

ян означало смерть, а інколи й смерть була спасінням. Злочинність росіян, їх пристрасті до вбивства полонених були добре знані. В результаті Смоленськ залишили всі, хто був спроможний те зробити. У фортеці залишилися лише солдати III-го корпусу, що щойно прибув, та місцевий гарнізон. Крім того, ще залишались ті мародери, які вважали, що зможуть прорватися разом з Неєм, так само, як змогли подолати разом з ним шлях від Вязьми. Вони вірили в щастя, в зірку Нея. Серед них були і поранені, яких Наполеон і регулярні частини присудили на смерть, залишивши в Смоленську, а також медичні служби. 16 листопада всі залишали Смоленськ.

Ней дійшов до Смоленська надто пізно. Він міг або слідувати за корпусом Даву або ж залишатись і приготувати їжу для солдатів. 16 листопада по полудню солдатам Нея роздали випечений хліб. Харчових пайків їм мало вистачити на кілька днів походу. Однак до виходу з міста готувалися не лише солдати, але й маси мародерів, які поки що вважали за краще залишатися у Смоленську, ніж рухатись на захід. Також Ней не мав транспортних засобів, щоб забрати з собою поранених. Згромаджені в імprovізованих шпиталях, вони мали залишитись у Смоленську на милість росіян. Поранені знали, що на них чекає, багато хто, незважаючи на важкі поранення, намагався вийти з приміщень. З великим зусиллям вони вишкандибували назовні, де при дуже низькій температурі, з драматичними, роздираючими серце стонами, змішаними з гарячими проханнями, вони переконували своїх недавніх товаришів взяти їх із собою і не залишати на певну смерть – на милість росіян і козаків. Та ряди солдатів Ней, що проходили по вулицях Смоленська, залишалися бездушними. Війна. Поранені мали померти, щоб вижили здорові.

Марш зі Смоленська означав найтрагічніший етап відступу. Росіяни випередили Велику Армію і були на шляху маршу. Перший корпус авангарду, V-й польський корпус, під командуванням Кароля Княжевича, вогнем проклав шлях для вестфальців з VIII-го корпусу Юнота та спішеної кавалерії. Гвардію з Наполеоном ніхто з росіян не наважився атакувати. Наступні корпуси були розгромлені артилерійським вогнем. Втрати були величезними. Гинули всі солдати, офіцери, мародери, цивільні, жінки та чоловіки. Дорога була заповнена мертвими і живими тілами. Марш затоптував тих, хто не зміг зберегти рівновагу.

Був дуже сильний мороз. Температура падала нижче 30⁰ С. Крім того, снігові бурі і невідготовленість Великої Армії до виживання в ніч-

ному таборі в таких екстремальних умовах спричинили загибель тисяч солдатів, мародерів та різноманітних дезертирів, чоловіків і жінок, а також коней. Усі замерзали через значне зниження температури, що посилювалось снігопадом з пронизуючим холодним, крижаним вітром, що проникав навіть через кілька шарів одягу. В результаті навіть при згасаючих вогнищах лежали трупи замерзлих людей.

Росіяни атакували. Солдати покидали вози та табори на милість росіян. Останні легко схопили жінок. Доля захоплених росіянами жінок була жахливою. Поневолені, вони були доставлені до колон військово-полонених, приведені до уцілілих, що стояли далеко від шляху будинків, після чого піддані груповому звалтуванню. Так було зроблено з огляду на низьку температуру повітря. При тому багато жінок було піддано вишуканим тортурам, після чого найбільш закатовані були вбиті. Відносно більше пощастило тим, які були обрані офіцерами. Ними опікувалися, вони були їхніми слугами, лише тоді, коли вони набридали офіцерам, їх передавали колегам з полку. Доля ж тих, хто потрапив до рук солдатів, була набагато гіршою. Найтрагічнішою ж була доля тих жінок, яких вполювали козаки. Їх передавали з рук в руки, їх жорстоко гвалтували, до них застосовували силу. В обозі, де ділили здобич, здобуту від наполеонівської армії, поділено було також полонених. Голодних і побитих, їх сформували в колони, до них приставили охорону з козаків та відправили на південь, у тил. Офіцери і російські солдати, незважаючи на значну кількість продовольчих запасів, що знаходилася в здобутому обозі, не ділилися ними з голодними в'язнями. Інколи траплялися випадки, коли офіцери зверталися до командувачів корпусів, бажаючи покращити долю полонених в'язнів. Набагато ж частіше над ними знущались. Російські солдати були жорстокими. Багатьох полонених били винятково заради забави, і навіть знущались над ними. Козаки, обтяжені завданням супроводу в'язнів, були з того дуже незадоволені. Вони хотіли залишитися в обозі і воювати далі. Кожен розраховував на певну перемогу та легку здобич, яку мали солдати, офіцери, мародери та всілякі дезертири, які рухались на захід з Великою Армією. Тому в'язнів свідомо позбувались, вважаючи їх непотрібним баластом, їх вбивали по дорозі маршу, хоча б під приводом спроби втечі. Також частими були випадки утоплення в'язнів в ополонках на річках¹⁵.

---

¹⁵ S. Wotowski, *Op. cit.*, s. 23–26; R. Bielecki, *Marszałek Ney*, s. 141–146; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 389–395; R. Kowalczyk, *Smoleńsk w okowach lodu...*, s. 72–80; P. Ковальчик,

Битва під Красним, яка була наслідком помилкових рішень Наполеона, стала різнею Великої Армії. Це була найкривавіша битва в Росії після битви під Бородіно. Наполеон недооцінив росіян, він думав, що, як і на попередньому етапі відступу, вони не схочуть атакувати Велику Армію, вони будуть боятися атакувати його – Наполеона відступаючого з усією армією. Наполеон не передбачив битви. Він був впевнений, що Велика Армія пройде шлях з Смоленська до Дніпра без бою. Саме тому, пам'ятаючи трагічність походу на проміжку від Вязми до Смоленська та величезні затори, він вирішив, що корпуси будуть йти окремо. Битва під Красним була непотрібною. Загибель Великої Армії, що сталася в той час, була наслідком фундаментальної помилки Наполеона, який недооцінив росіян. Наполеон добре оцінив Кутузова. Кутузов не хотів атакувати Наполеона, він боявся його весь час. Він також не хотів знищувати Велику Армію. Саме тому його наказ полягав у тому, щоб дошкуляти, а не атакувати. Проте більшість російських полководців прагнули битви, включаючи командира авангарду генерала Михаїла Милорадовича.

Зміцнений корпус Євгенія пройшов швидше, ніж корпус Даву. На маршруті відступу Смоленськ – Красне не був атакований росіянами упродовж цілого дня 15 листопада. Вранці 16-го пройшов повз Лубни і десь за годину дістався до Коритного. Незабаром відрізок, що з'єднував Смоленську та Єленську дороги, був розбитий, і корпус далі рушив у напрямку Красного. Перепони зростали. Важко було йти по зледенілій дорозі. На всьому шляху повно були замерзлих тіл тих, хто загинув від російських обстрілів, як і замерзлих тіл залишених відступаючими корпусами поранених. Купи трупів людей та коней, а також зруйновані вози, покинуті упряжки, ящики та гармати дуже сповільнювали рух корпусу Євгенія. Євгеній був переконаний, що йому вдасться дійти до Красного, оминувши битву з росіянами. Однак сталося інакше. В околицях Мерліна, росіяни на них вже чекали. Важкі бої знесли корпус. Незважаючи на героїзм солдатів з корпусу Євгенія, загони росіян мали надто велику перевагу чисельну та по кількості гармат, які масово знищували солдатів Великої Армії, яким команду-

---

Україна – утрачений шанс на перемогу..., с. 125–127; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 358–366; R. Kowalczyk, *Bitwa pod Krasnem 14–21 listopada 1812 roku*, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, т. XVI(LVII), nr 4(254) (Warszawa, 2015) 7–16; Р. Ковальчик, *Известный и неизвестный герой. Рассказ о маршале Мишеле Нее и князе полковнике Константе Пишбендовском*, *Сторінки історії*, випуск 41 (К., 2016) 82–84; Р. Ковальчик, *Почему Мишеле Ней...*, с. 91–94.

вав Євгеній. Віце-король втратив своїх солдатів, втратив артилерію, багаж, обоз. Мародери, дезертири, цивільне населення, чоловіки, жінки намагалися прорватися, але росіяни не помилювали їх. Вони знищували їх артилерійським вогнем. Полонених не брали. Вщент пограбувавши, росіяни жорстоко вбивали полонених. Помилування не зазнали й жінки. Згвалтовані, вони були без милосердя замордовані. Проте в обозі козаки зіткнулися з опором. Всі знали, що не можуть розраховувати на милість жорстоких росіян, козаків, башкирів, черемисів, черкесів та калмиків. Фаланга вершників атакувала обоз. Проте в обозі не настала паніка. Кожен, хто мав якусь вогнепальну зброю, чоловіки та жінки, солдати, мародери та дезертири, всілякі цивільні особи вступили у битву. Чоловіки з великою рішучістю поспіхом почали з'єднувати вози, щоб ускладнити козакам доступ до обозу. Однак, незважаючи на рішучість, їм не вдалося зупинити натиск диких вершників. Захисників було занадто мало. Вершники прорвали оборону і розпочали бійню. Лють росіян була величезною. У відповідь на опір нападники вбивали всіх, жінок, чоловіків, поранених, дітей, навіть новонароджених дітей. Їх метою був грабунок. Вони кинулися до возів, щоби грабувати. Вони не брали полонених, бо знали, що їх чекають даліші бої. Згвалтування також були рідкістю, бо лють за спротив призвів до того, що замордовано було багато жінок. Більшість. Очевидно, деякі з них були притримані, щоби вночі їх згвалтувати. Вночі після жорстокого багатозового згвалтування жінки були замордовані. Їх живими вкинули в крижані ополонки. Росіяни не мали жалю до полонених. Росіяни не мали часу, тому вони вирішили позбутися зайвого баласту. Вони знали, що на них чекають важкі бої.

Італійців Євгенія від повного знищення врятувала ніч. Потім вцілілих врятував поляк, призначений до штабу корпусу Станіслав Кліцький. Він провів італійців повз російські застави.

Натомість корпусу Даву вдалося прорватись. Незважаючи на понесені втрати, корпус дістався до Красного. Там уже чекав Наполеон з імператорською гвардією. Він усвідомлював, що не може залишити у тилу в пастці росіян свої стройові частини: IV-й Євгенія, I-й Даву та III-й Нея. Він вирішив вступити у битву з росіянами. У битві під Красним вперше в ході війни з Росією 1812 р. були використані всі підрозділи імператорської гвардії. Битва, що розгорілась 17 листопада, була названа днем героїв. У ході битви підійшов корпус Даву і вступив у бій. Однак Наполеон не міг чекати на Нея, позаяк перевага росіян була

Р. Ковальчик, Доля жінок у війні 1812 року

величезною. Кутузов був заскочений тим, що Наполеон протиставив себе своїй же армії. Він не хотів вступати в бій з Наполеоном, тому віддав наказ не атакувати його підрозділи. Проте російські командири на чолі з Милорадовичем, Платовим, генерал-лейтенантом Павлом Строгановим не послушали Кутузова. Вони напали на Наполеона, вважаючи, що зможуть знищити ослаблену Велику Армію. Шалена битва гвардії і цілої Великої Армії в день героїв не врятувала б Велику Армію, якби Кутузов сам того не зробив. Розлючений на своїх підлеглих за те, що вони атакували Наполеона, він видав наказ зупинити наступ генерала кінноти Александра Тормасова, що й врятувало Велику Армію. Однак втрати були величезними. Більшість обозу потрапили до рук росіян, а з ним награбоване майно, чоловіки та жінки. У битві загинуло близько 13 тисяч солдатів, а 26 тисяч потрапили в полон. З приблизно 50 тисяч мародерів, дезертирів, цивільних осіб, чоловіків та жінок, що вийшли зі Смоленська до Орші прибуло близько 20 тисяч чоловік. У руки росіян потрапили сотні жінок. Захоплених у битві під Красним жінок росіяни намагались не мордувати. Вони ставали здобиччю, їх сексуальними рабнями. Найгірше було тим, які потрапили до рук козаків. Козаки обмінювалися жінками. Їх всіх спочатку групово гвалтували, а потім обмінювали на інших. Обмін був частиною їхньої неволі. В результаті, найкраще були тим, які потрапили в руки офіцерів. Вони знайшли захист, а взамін на секс – відчуття безпеки, що не будуть покривджені козаками, башкирами чи іншими дикими вершниками, які служили в російській армії.

Останнім епізодом битви під Красним був марш Нея. Нея, однак, поведився безглуздо. Він не послухав поляка, командира 1-го полку стрільців Герцогства Варшавського полковника Костянтина Пржебендовського, який радив йому уникати головної дороги і рухатись бічними. Нея не слухав нікого. Впевнено, зухвало йшов головною дорогою, навколо якої розташувалися на відпочинок після битви під Красним корпуси російської армії. У результаті, 18 листопада наступила різня III-го корпусу Великої Армії Нея. З 8 тисяч вижили лише 800 солдатів, і лише завдяки тому, що полковник Пржебендовський вивів недобитків. Нея втратив солдатів, обоз, багаж, гармати. В руки росіян потрапили вози, наповнені здобиччю, мародери, дезертири, цивільне населення, чоловіки та жінки. Це був великий успіх росіян. Жінок в обозі корпусу Нея було багато. Більшість з них потрапила до рук росіян і

розділили трагічну долю тих, які були схоплені ними в день героїв. Поділено їх як рабинь. І як завжди, найгірша доля зустріла тих жінок, які потрапили до рук козаків, башкирів та калмиків, які були надто жорстокими щодо полонених жінок.

Переправа через Березину стала наступним етапом, коли сотні жінок потрапили до рук росіян. Наполеон, прагнучи укріпитися на правому березі, вирішив обдурити командувача молдавської армії адмірала Петра Чічагова, чії війська охороняли переправи через Березину з правого боку ріки. З цією метою він вирішив пожертвувати життям іноземних сімей з Москви, які упродовж усього часу відходу перебували при частинах Великої Армії. Наполеон вирішив увести в оману росіян, ніби-то Велика Армія буде переходити Березину в Борисові. З цією метою він направив до Борисова обоз з п'ятистами іноземних сімей. Чічагов повірив, що Наполеон хотів би відремонтувати зруйнований міст і в тому місці перейти через Березину. А в той час, за наказом Наполеона, було розпочато переправу через Березину в Студянці. Доля ж іноземних родин з Москви залишається невідомою. Найімовірніше, всі вони були замордовані росіянами. Однак жодної інформації про цю подію немає. Можна лише припускати, що росіяни, козаки жорстоко помстилися за війну, за важку службу над беззахисними цивільними особами, іноземцями, вбиваючи їх, так само як і тисячі інших людей у звірячий спосіб, до якого здатні були лише росіяни у тій війні. Переправа через Березину стала катастрофою для тисяч цивільних, включаючи жінок. Вже 26 листопада Наполеон міг перейти річку, але не схотів цього зробити, бо вирішив дати росіянам бій. Армія Чічагова була більш-менш рівною Великій Армії, після того, як остання була підкріплена поляками, розташованими над Березиною. Обидві нараховували близько 40 000 солдатів. Наполеон сподівався, що перемога дасть йому пропагандистський ефект, що хисткі у вірності союзники залишаться на його боці. Армія Кутузова і генерал-лейтенанта Людвіка Вітгенштейна, що йшли з Двіни, зоставалися в тилу. Він вважав, що здолає Чічагова і встигне переправитись, перш ніж підійдуть до Березини сили Кутузова та Вітгенштейна. Однак виявилось, що росіяни були швидшими, ніж сподівався Наполеон. Він був змушений дати бій з середньої позиції, себто на правому березі Березини під Стаховим проти Чічагова, а на лівому під Студьонкою проти Вітгенштейна. Битва була успіхом Наполеона. Вдалося врятувати Велику Армію. У битві під Стаховим саме поляки утримали позиції і відби-

ли ворога. Про жорстокість битви свідчить той факт, що всі командири V-го польського корпусу Великої Армії були поранені. Насамперед генерал Юзеф Зайончик, який втратив ногу, після чого потравив у російський полон, потім генерал Ян Генрік Домбровський, врешті генерал Кароль Княжевич. Домбровського врятувала від неволі дружина, яка, незважаючи на небезпеку, на санях, дісталася до чоловіка і врятувала його. Однак на лівому березі залишилося близько 10 тисяч цивільних осіб, мародерів, дезертирів, чоловіків, жінок та дітей. Наполеон хотів їх врятувати і направив до них офіцерів, щоб всі переправилися через річку, оскільки мости, побудовані з такими зусиллями та відданістю інженерів і понтонерів, були готові до переходу. Офіцери пояснили, щоб вони негайно переходили, доки мали прикриття бойових сил маршала Ніколя Удіно. Проте мародери, натовпи цивільних, колишніх військових, чоловіків та жінок не слухали. Упродовж двох днів на лівому березі тривала вистава. Мародери, цивільні, чоловіки та жінки, в захваті від запасів, майна, їжі, горілки, що знаходились у навколишніх складах, пожирали їжу та впивалися горілкою. У стані постійного алкогольного сп'яніння вони не наважилися на переправу через річку. Наполеон був зацікавлений у цих мародерах, оскільки вважав, що після того, як вони одужають, коли прибудуть до Березини будуть становити кадри для майбутньої Великої Армії, з якою він буде воювати з Росією та її союзниками в новому 1813 році. Проте за відсутності реакції та наступу росіян він був змушений знищити мости, щоб армія Вітгенштейна не перейшла через Березину. Тільки тоді наступив трагізм ситуації, і натовп кинувся на мости. Проте, солдати отримали наказ підпалити мости. Багато мародерів, цивільних, чоловіків і жінок впало в безодні крижаної Березини. Загибло сотні людей. Тисячі були схоплені росіянами на лівому березі. Жінок гвалтували, чоловіків, роздягнувши, майже голих погнали в полон. Більшість із них не вижили. Шок організму, зумовлений роздягненням козаками, зумовив дуже швидке їх переохолодження. Як завжди, жінки були жорстоко згвалтовані, а потім розділені між росіянами, козаками, башкирами, черкесами, калмиками та іншими народами, щоби розділити долю своїх попередниць ставши сексуальними рабнями переможного варварського ворога.

У Литві наступили такі сильні морози, що розпалась Велика Армія. Ніхто більше не турбувався про жінок. Вони викидали своїх нещодавно, під час війни, народжених дітей, щоб врятувати своє життя. Самі

віддавалися в руки росіян, щоби отримати якусь їжу, за секс, опіку та їжу. Лише б вижити. Інстинкт виживання був найсильнішим. Розпад Великої Армії, її поразка зумовили загибель тисяч жінок, які йшли з наполеонівською армією як маркитанки, які під час війни пристали до Наполеона заради виживання. Багато французенок, німкень, але в основному росіянок були жорстоко згвалтовані їх катами – росіянами, козаками та представниками інших народів, що входили до складу російської армії. Багато стало сексуальними рабнями. Доля тих, хто потрапив в руки офіцерів, все-таки була кращою. Проте доля тих, кого захопили козаки, башкири, калмики чи звичайні рядові солдати, була страшною. Масштаб варварства, жорстокість, з якою росіяни поводитись із полоненими, у сучасних реаліях не мислимі, хіба що серед російської армії¹⁶.

Пам'ять про вбивства жінок, чоловіків та насильства над жінками залишилася у пам'яті французів назавжди. Війна 1812 року була дуже жорстокою і затрунула тисячі жінок, які втратили життя, здоров'я, були принижені та стали сексуальними рабнями. То була найкривавіша війна тієї епохи. Війна з росіянами була надзвичайно важкою, позаяк досвідчені у війні з турками, де вони вбивали цілі міста, без розбору позбавляли життя чоловіків, жінок, дітей та людей похилого віку. Цей текст мав показати, наскільки важкий то був час для жінок, і як вони стали іграшкою в руках долі в роки тієї жорстокої війни.

---

¹⁶ *Correspondance du Maréchal Davout...*, p. 81–89; 1812. *La guerre de Russie*, p. 96–99; A. Bourgoigne, *Op. cit.*, p. 186–189; D. Chłapowski, *Pamiętniki 1806–1813*, t. 1, s. 123–127; A. J. F. Fain, *Op. cit.*, p. 102–116; E. Labaume, *Op. cit.*, p. 125–132; G. J. B. Dufour, *Op. cit.*, p. 222–241; Raymond-Aymery-Philippe Joseph de Montesquiou duc de Fézenac, *Op. cit.*, p. 118–123; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 468–477; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, s. 398–411; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii...*, s. 368–411; P. Ковальчик, *Наполеон и Украина в 1812 г. ...*, с. 99–103; P. Ковальчик, *Почему Мишеле Ней...*, с. 89–93; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу...*, с. 124–126; R. Bielecki, *Marszałek Ney*, s. 141–146; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona...*, s. 369–374; R. Kowalczyk, *Bitwa pod Krasnem 14–21 listopada 1812 roku*, s. 12–17; P. Ковальчик, *Известный и неизвестный герой...*, с. 84–86; P. Ковальчик, *Почему Мишеле Ней...*, с. 92–96; *Vilna 1812 – Vilnius 2002. Les oubliés de la retraite de Russie*, sous la direction de Michel Signoli, Thierry Vette, Oliver Dutour, Yann Ardagna, Paris, 2008, p. 12–18.

ЛИСТУВАННЯ ЄЛИЗАВЕТИ І ГРИГОРІЯ МИЛОРАДОВИЧІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ДІЯЧКИ

Український громадський і культурний діяч Дмитро Пильчиков у листі від 1 серпня 1861 року до Василя Білозерського сказав про Єлизавету Милорадович: “Единственная из наших барынь – в уровень нашему времени”. Здавалося б, ім'я цієї жінки має згадуватись у кожному підручнику з української історії та літератури, де йдеться не тільки про Товариство імені Тараса Шевченка у Львові, а й недільні школи та жіночу гімназію у Полтаві, видання української абетки і ще безліч благодійних справ. Та в Україні, Полтаві, про неї знають дуже мало, хоч в благодійних діяннях вона може служити бездоганним взірцем патріотизму, служінню Батьківщині і бажанням пожертвувати на її розвиток великі кошти.

Колоритною постаттю на громадсько-культурному тлі 60–70-хх років ХІХ ст. була “провісниця волі”¹ Єлизавета Милорадович зі славетного роду Скоропадських, представниця української аристократичної еліти. Ця жінка зробила для Полтави і в цілому України так багато добра, що вона заслуговує на вдячну пам'ять земляків. Ім'я Єлизавети Милорадович має бути гідно пошановане нащадками. Її життя позначене перевагою найвищих громадських ідеалів, спрямованих на розбудову національної самобутності. Єлизавета Милорадович була свідомою україркою. Відомий полтавський літературознавець, краєзнавець, письменник і журналіст Петро Ротач порівнював її з Лесею Україркою і вважав, що в серці в неї горів прометеївський вогонь².

Високо оцінив Єлизавету Милорадович і канадський історик Ол. Луговий (Олександр Овруцький-Швабе), зауваживши: “Від самих початків нашого національного відродження з-поміж української шляхти окремі одиниці співчували українському рухові і йому допомагали. До таких одиниць належать – батько й син Василі Тарновські, основник ліцею у Ніжині князь Олександр Безбородько, основник колегії Григір Галаган, Олександр Лашкевич та Єлизавета Милорадович”³.

¹ О. Козуля, *Жінки в історії України*, К. (Український центр духовної культури), 1993, с. 82.

² П. Ротач, “Спасибі, мамо, спасибі навіки!”, *Демократична Полтавщина*, (16 березня 1993) 2.

³ Ол. Луговий, *Визначне жіноцтво України*, К. (Дніпро), 1994, с. 270.

Друга половина XIX ст. позначилася на Полтавщині зростанням національно-патріотичного руху. Дослідник писав: “Коли величезна більшість тодішньої інтелігенції обрусіла до тої міри, що цуралась всього, що українського, тож чим раз частіше почали появлятися одиниці, яким добро народу було милішим, чим рабські почесті. У постійно зростаючим числі патріотів-громадян на дуже почесне місце виби-лась тоді Єлизавета Іванівна Скоропадська-Милорадович”⁴.

Сучасники високо оцінювали суспільну активність і небайдужість до нагальних проблем громадського життя Єлизавети Милорадович, характеризуючи її, як “велику українську громадянку, світову жінку, що своїм книжним даром поклала основи під культурне і наукове життя галицької землі”⁵.

Окремі аспекти діяльності Єлизавети Милорадович розглядалися сучасними українськими дослідниками. Сукупність уже наявних розвідок дозволила визначити стан і особливості розробки проблеми, з’ясувати основні тенденції її розвитку.

Завідувачка відділу Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського С. Половнікова присвятила осмисленню постаті Є. Милорадович свої ґрунтовні студії⁶. Авторка у стислій формі висвітлила основні етапи життєвого шляху графині, проаналізувала її оточення і погляди, визначила активну участь у суспільно-політичному житті Полтави.

У статті В. Філіппович розглянуто життєвий шлях та культурно-просвітницьку діяльність патріотки Є. Милорадович, охарактеризовано її участь у справах полтавської громади та досліджено внесок у розвиток освіти та шкільництва на Полтавщині⁷.

Полтавський історик Тетяна Демиденко присвятила розвідку висвітленню ролі Є. Милорадович у контексті просвітницької діяльності полтавської громади⁸. У своїй статті дослідниця з’ясувала походження видатної краянки, особливості формування її світогляду, родинне оточення, основну увагу зосередивши на аналізі суспільно-культурницьких досягнень.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 1963, арк. 13.

⁵ К. Студинський, *До історії взаємин Галичини з Україною в роках 1860–1873*, Україна, 2 (1928) 37.

⁶ С. Половнікова, *Волелюбна пані Милорадович*, Жінка, 1 (2006) 14.

⁷ В. Філіпович, *Життєвий шлях та культурно-просвітницька діяльність Єлизавети Милорадович*, Педагогічні науки: Збірник наукових праць, 1 (Полтава, 2010) 131–136.

⁸ Т. Демиденко, *Єлизавета Милорадович у просвітницькій діяльності полтавської інтелігенції (50–60-ті роки XIX ст.)*, Слов’янський збірник, 5 (Полтава, 2006) 57–64.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

Н. Семергей розглянула освітню діяльність полтавських “громадівців”. Історик проаналізувала постать Є. Милорадович у контексті функціонування полтавської громади, визначила її роль у відкритті недільних шкіл, виданні книг, заснуванні бібліотеки для народу і проведенні народних читань, а також схарактеризувала добродійну діяльність⁹. У 2013 році автор цієї статті опублікувала монографію, присвячену Є. Милорадович, де на основі архівних документів, епістолярної спадщини і наукових праць представила життєвий шлях та суспільно-політичну діяльність діячки¹⁰.

Метою цієї статті є здійснити аналіз листування між Єлизаветою Милорадович і небожем її чоловіка Григорієм Милорадовичем, що становить важливе джерело для вивчення суспільно-політичних поглядів діячки.

Внутрішній світ Єлизавети Милорадович так би й залишився загадковим для нас, якби не зберіг і узяв в оправу 20 листів¹¹ від неї її небіж (з боку чоловіка, син брата Льва Григоровича Олександра), закоханий у цю неординарну жінку граф Григорій Олександрович Милорадович (1834–1905) – генерал-лейтенант, сенатор, історик. Закінчив пажеський корпус, служив по гвардійській кавалерії, протягом 1862–65 рр. був мировим посередником. Під час війни 1877–78 рр. Г. Милорадович перебував у світі государя за Дунаєм. Займаючи в 1890-х рр. місце чернігівського губернського проводиря дворянства, видав алфавітний список дворянських родів Чернігівської губернії, внесених у родовідну книгу, а в 1893 р. – список губернських і повітових проводирів дворянства з 1782 по 1893 р. Г. Милорадович багато писав з історії і археології; перший його історичний етюд “Любеч” був надрукований у “Черниговских Губернских Ведомостях”. Його авторству належать: “Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей” (К., 1871–1884; Санкт-Петербург, 1894), “Материалы для истории пажеского корпуса” (К., 1876), “Иностранные сочинения о Малороссии” (Чернігів, 1859), “Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии” (Чернігів, 1859), “О роде дворян Полуботок” (К.,

---

⁹ Н. Семергей, *Освітня діяльність полтавських “громадівців”*, Рідний край, 1 (2001) 99–102.

¹⁰ І. М. Петренко, *Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі*, Полтава (ПУЕТ), 2013, 151 с.

¹¹ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: *Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (1860–1865)*, упорядник С. О. Половнікова, Чернігів (Чернігівські обереги, Сіверянська думка), 2002, 104 с.

1870), “Воспоминания о коронации императора Александра II” (К., 1883), “Православный монастырь Житомыслич в Герцеговине” (Чернігів, 1890), “Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского” (Чернігів, 1889 і 1890 рр.), “Список лиц свиты их императорских величеств с царствования Петра Великого по 1886 г.” (К., 1886; доповн., Чернігів, 1891), “Князь Сергей Павлович Голицын” (Чернігів, 1888), “Аркадий Васильевич Кочубей” (Санкт-Петербург, 1878), “Малороссийское дворянство” (Чернігів, 1890) та ін.

Добірка листів, зброшурована в хронологічному порядку і оправлена у картонну палітурку темно-зеленого кольору з тисненим заголовком “Письма Е. И. Милорадович. 1860–1865”, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Видані вони були в Чернігові, укладачем виступила музейний працівник, заслужений працівник культури України, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського Світлана Половнікова.

На першому аркуші – власноручний підпис Григорія Милорадовича: “Елизавета Ивановна Милорадович, рожденная Скоропадская, дочь Ивана Михайловича и Елизаветы Петровны Скоропадских (р. Тарновской) р. 31 декабря 1832 и умерла в Полтаве от разрыва сердца 14 февраля 1890 года. Она овдовела 8 февраля 1879 г. Была замужем тридцать лет (1849–1879). Граф Милорадович. 1890 г. Чернигов”. На 2 аркуші власноруч написано: “Письма Елизаветы Ивановны Милорадович (1860–1865) к Григорию Александровичу Милорадовичу”.

Листування між Єлизаветою і Григорієм Милорадовичами – це один із фрагментів великого родинного архіву, який був свого часу дбайливо впорядкований Г. Милорадовичем. До складу цього зібрання зокрема належало понад 4500 листів до Г. Милорадовича, оправлені у 44 окремі томи, 30 книжок його щоденника за 1857–1905 рр., а також рукопис спогадів у 2 томах. У післяреволюційні часи архів Милорадовичів потрапив до Чернігівського губернського (з 1925 р. – краєвого) історичного архіву і разом з іншими пам’ятками писемності загинув у роки Другої світової війни. За яких обставин у Києві опинилась добірка листів Є. Милорадович – сказати важко¹².

Листування тривало упродовж 1860–1865 рр. Це був час епохальних зрушень у Європі і Росії, які цікавили молоду Єлизавету не мен-

¹² “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 19.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

ше, ніж особисте життя. Тоді Григорій був юним кавалергардом. Єлизаветі Іванівні не подобалась його посада. Вона відверто кепкувала з приводу служби близької їй за духом людини у царя. В одному з листів Єлизавета Милорадович закликала закоханого в неї юнака “истинное назначение потомка Полуботка быть полезным человечеству, а не потешать Романовское отродье”¹³ й намагалася залучити його до видання та розповсюдження українських книг: “Похлопочи, Грицик, ты же щирый украинец, в тебе течет кровь Полуботка. Кавалергардская ливрея не могла же тебя окончательно развратить, если соскоблеть ржу, ты все же украинец”¹⁴.

1849 року¹⁵ в сімнадцятирічному віці Єлизавету Милорадович віддали заміж за багатого й освіченого полтавця графа Лева Григоровича Милорадовича, який був сином відомого історика Григорія Милорадовича (1765–1828). Матір'ю Лева Григоровича була Олександра Павлівна Кочубей (1769–1838), сестра відомого канцлера Катерини II.

Єлизавета Милорадович часто хворіла, тому неодноразово виїздила на лікування в Київ, Одесу та за кордон: у Відень, Галль, Баден, звідки в листах писала: “Милая, родная Украина, чего бы не дала, чтобы скорее возвратиться и взглянуть на родной Киев”¹⁶. За відсутності графині її справи вів чоловік. У 1858 році в листі до нього, Єлизавета Іванівна писала: “Любезный друг Лев Григорьевич, Вам известно, что болезнь не позволяет мне оставить Киев до полного выздоровления; а потому покорнейше прошу вас: 1, принять на себя труды управления именем, находящегося в Полтавской губернии Кобеляцкого уезда в Новых Санжарах и деревнях <...>”¹⁷.

Сімейне життя не радувало графиню Милорадович. Дуже скоро Єлизавета зрозуміла, що чоловіка не любить – вони були дуже несхожими і духовно далекими людьми. Після смерті дочки Єлизавета ще дужче віддалилася від чоловіка і від сімейного життя. Лев Милорадович був старшим за Єлизавету на 25 років, і в листах вона його називала “дідом”. Лев Григорович ревнував свою дружину, іноді дорікав,

---

¹³ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 56.

¹⁴ *Ibid.*, с. 86.

¹⁵ Сказання о роде дворян и графов Милорадовичей, Санкт-Петербург (Печатня В. И. Голловина), 1873, с. 152; В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, К. (Типо-Литография “С. В. Кульженко”), 1912, т. 3 (Л–О), с. 534.

¹⁶ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 32.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 486, оп. 5, спр. 381, арк. 257зв.

що вона часто відїздила на лікування за кордон. А поїздки за кордон були для жінки не лише здійснені з лікувальною метою, а й приводом для того, щоб поїхати з дому. Вона завжди скрізь брала з собою сина Грицька, якого безмежно любила. З чоловіком вони не знаходили спільної мови, жінка не поділяла його захоплення містицизмом і релігією.

Єлизавета Іванівна відверто зізнавалася: “Благородный род Милорадовичей, с которым по несчастью родители мои сковали меня с шестнадцатилетнего возраста, конечно, не составил моего счастья. И среди всех горестей один Позен принимал сердечное и разумное участие. Он примирил меня иногда с невыносимым положением; настоял, чтобы отец отдал мне имение, что дало мне некоторую независимость, и если я не бросила Милорадовича, то благодаря, конечно, Позену”¹⁸. Жінка навіть відверто писала: “<...> дорого бы дала, чтобы не быть и Милорадовичевой”¹⁹.

Всю любов Єлизавета Іванівна втілила в синові Грицьку. Жінка з материнською турботою переживала за його здоров’я, коли були епідемії холери і скарлатини. Хлопчик був хворобливим, тому доводилося його лікувати як в Україні, так і за кордоном. Єлизавета Іванівна зізнавалася: “<...> жизнь моя принадлежит ему одному; славное мое диточко растет на славу <...>”²⁰. Крім того, графиня вирішила виховати сина в традиціях родини Скоропадських. Вона відверто признавалася: “<...> дитя это, конечно, не будет воспитано в духе Милорадовичей; он не будет торчать в передних царских, не будет ренегатом, а скорее кончит как Полуботко; иначе он не мой сын и я не его мать. Мой Грицько будет казак, а не пан; и дружно будет жить в своих Санжарах со своими бывшими крестьянами, которым я подарила и землю, и усадьбы”²¹.

Єлизавета Милорадович намагалася пробудити у небожа чоловіка Григорія національні почуття, у листах постійно нагадувала, що він нащадок наказного гетьмана, чернігівського полковника Павла Полуботка (1660 (?)-1724). Григорій Милорадович вважався через те його нащадком, що його прадід Петро Степанович Милорадович (1724-1798) був одружений із Софією Семенівною Полуботок, правнучкою наказного гетьмана.

---

¹⁸ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 74-75.

¹⁹ *Ibid.*, с. 76.

²⁰ *Ibid.*, с. 41.

²¹ *Ibid.*, с. 76-77.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

Є. Милорадович, звертаючись до небожа, зауважувала: “Тебе не может быть хорошо под латами и тяжким кивером гвардейско-лакейского наряда, а потомуку Полуботко, тюрьма легче передней царской, где приходится дежурить, и общество аристократической челяди для тебя невыносимо. Но и в этой сфере ты можешь жить собственной жизнью <...>”; “<...> больно мне видеть потомка Полуботка, зятянутого в кавалергардскую ливрею на царских маневрах и караулах, но что же делать, твой отец этого желает <...> если среди всей этой атмосферы, лести, унижений, блеска, сластолюбия и тщеславия, не взирая на юность, полуботковщина возьмет верх и ты не утратишь своей бодрости, прямоты, благородства и независимости, честный, вольный козаче. А впереди у тебя так много! Когда обрыднет тебе царский жупан, и вздумаешь надеть парубовскую сорочку, скажи мне; я вышила тебе рубаху, лежа в постели, вымережовала ее золотом и шелком, не стыдно б было б и самому Полуботке надеть ее”; “нет сомнения, что благородная казацкая кровь заговорила бы в тебе, и ты бы не отстал от меня в спичах и в моем сочувствии к Венгрии”²².

Єлизавета Милорадович любила Україну і не терпіла вислужування перед царатом. У листах до небожа зустрічаються такі її слова про Батьківщину: “<...> под нашим украинским небом, где так хорошо живется”, “<...> сына Украины, кольсье свободной”, “Милая родная Украина, чего бы не дала, чтобы скорее возвратиться и взглянуть на родной Киев”, “не цурайся рідної мови, коли не сам, то дай другим писать”²³.

Єлизавета Милорадович перебувала у надзвичайному захопленні від Джузеппе Гарібальді – ватажка італійських повстанців. Вона писала: “Честная, отрадная личность Гарибальди приводит меня в энтузиазм и восторг, все юное, верующее в добро, конечно, сочувствует Гарибальди, но наши дворяне за пятьдесят лет вопиют против всего свободного и клеймят Гарибальди <...>”²⁴.

Жінка все з більшою активністю цікавилася суспільним життям, виявляла співчуття польському рухові і борцям за свободу в Угорщині (під час подорожі Австрією у 1860 році). Вихована в дусі поваги до українських традицій та звичаїв, вона по-своєму намагалася підтримувати національну ідею, освіту, культуру. У листах до небожа вона

²² “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 31, 34, 44.

²³ *Ibid.*, с. 24, 28, 32, 87.

²⁴ *Ibid.*, с. 57.

відверто висловлювалася за підтримку борців Угорщини та таврувала Австрію, порівнюючи її з деспотичною і самодержавною Росією. Так, Є. Милорадович писала: “К тому же Австрия, в отношении правительства, продолжение России: свобода выражаться здесь в письме и на словах не допускается, а поэтому и звон Герценовского колокола здесь не слышен <...>”, “От всей души желаю Венгрии освободиться из-под ига ненавистной Австрии, народ этот чрезвычайно симпатичен славянам <...>”, “Австрия – совершенная Николаевщина; во всех отношениях <...>”, “Кровь четвертованной ими Польши подымается в их глазах всякий раз, когда в Европе освобождается народ <...>. Да неужели Польша жива? <...> А ведь жива!”, “В больших обществах мы катались, ужинали и постоянно говорили о политике и провозглашали задушевные тосты об освобождении чудной Венгрии, в особенности я отличалась красноречивыми спичами и приводила венгров в восторг”²⁵.

Єлизавета Милорадович активно виступала за скасування кріпосного права в імперії, в її вустах це звучало як “емансипація”. Жінка закликала: “<...> пора, пора дать свободу стольким миллионам людей!”²⁶. Нащадок вільного козацького шляхетського роду, вона не терпіла самодержавства, імперського правління і пригноблення мільйонів людей. Графиня відверто писала: “19 Февраля день именин мужа и счастливый смерти Николая Павловича; я дала обет всегда веселиться, и если только достоверно будет знать, что 19-го объявится эмансипация, я хочу дать бал!”²⁷.

1879 році відомого російського композитора Модеста Петровича Мусоргського (1839–1881) та оперну і камерну співачку Дарію Михайлівну Леонову (1829(1834/1835)–1896) запросили здійснити концертне турне по Україні. Вони побували на гастролях у Полтаві, Єлисаветграді, Херсоні та в Криму. У Полтаві творчий дует успішно відпрацював два концерти в приміщенні дворянського губернського зібрання (нині кінотеатр ім. І. П. Котляревського у Полтаві), про що писали місцеві газети²⁸.

Єлизавета Милорадович запросила погостювати музикантів у своєму Гожулянському маєтку на околиці Полтави, де М. Мусоргський і Д. Леонова дали концерт. Єлизавета Іванівна зачарувала гостей.

²⁵ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 29, 37, 42, 45, 36.

²⁶ *Ibid.*, с. 32, 72.

²⁷ *Ibid.*, с. 72.

²⁸ А. Рясний, *Сумна доля композитора*, Зоря Полтавщини, (14 травня 1996) 4.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

Красива, з молодим обличчям при сивому волоссі, одночасно і велична, і проста, вона зналась на мистецтві, вільно володіла грою на фортепіано, гарно співала. М. Мусоргський присвятив їй “Думку Парасі” з комічної опери “Сорочинський ярмарок”, з написом від 9 липня 1879 року: “Присячується Єлизаветі Іванівні Милорадович”²⁹.

У листі від 30 липня 1879 року М. Мусоргський до приятелів Марії Іванівни Федорової та Павла Олександровича і Сергія Павловича Наумових писав: “В мастку Є. І. Милорадович, під Полтавою, в Гожулах, ми були зачаровані витонченою художністю місцевості, розкішним партером, рожевими акаціями (всі квітнуть) і чарівною господаркою. Глибоко освічена, любляча, європейка до кінчика нігтів і спокійна, витончена, розумниця”³⁰.

У наступному листі, написаному в серпні 1879 року, до тих же М. Федорової і П. та С. Наумових, композитор так характеризував Є. Милорадович: “Славна, привітна, глибокоосвічена і глибокочуттєва Є. І. Милорадович одарувала в своєму розкішному полтавському будинку Дарію Михайлівну ледве не масою прекрасних вишиванок українських по полотну, самих різноманітних і самих вишуканих, в різних застосуваннях до життєвого ужитку: сорочки, наволочки, простирадла, різні «плато» та ін., а нам із Федором Дмитровичем Є. І. Милорадович подарувала по рушнику з дивними малюнками і вишитими написами”³¹.

На Гожулянській дачі та в міському будинку Єлизавети Іванівни Милорадович бували корифеї українського театру М. Кропивницький, М. Старицький, композитор М. Лисенко, а згодом актори М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий, Г. Затиркевич-Карпинська та інші. Не даремно М. Мусоргський називав будинок Милорадовичів “центром мистецтв”, а Є. Милорадович – “симпатичною красунею європейкою, глибоко освіченою, передовою жінкою”³².

Полтавське шляхетське оточення з плітками, мертвою тишею, загальною апатією і нерухомістю, не радувало Єлизавету Милорадович. Вона не знаходила з ним спільної мови, адже відрізнялася активністю, демократичністю, незалежністю і прогресивними поглядами. Вона частіше перебувала вдома, ніж відвідувала салони і різноманітні

---

²⁹ М. Мусоргский, *Письма*, Москва (Музыка), 1981, с. 293.

³⁰ *Ibid.*, с. 207.

³¹ *Ibid.*, с. 211.

³² *Ibid.*, с. 216.

світські заходи. Вона навіть іноді вдавалася до певних хитрощів, аби позбавити себе сумного і неприємного товариства, говорячи, що хвора. Однак, “когда мне приходится выйти в гостиную и поддерживать разговоры с отсталым чиновничеством, – писала Єлизавета Іванівна, – когда я посмотрю в окно и вместо Альпов и открытого моря вижу передо мною грязную площадь с грязным почтовым домом в конце, но мне делается невыносимо грустно, безнадежно. <...> Но провинция зла как старая дева, груба и деспотна, как отсталый помещик и грязна как жид. <...> Злословие и клевета не новость для меня”³³.

Розраду жінка знаходила в читанні книг і поширенні грамотності і виховання серед народу. Єлизавета Іванівна активно займалася самоосвітою, захоплювалася політичною економією, вивчала мови, зокрема англійську, мала навіть намір написати історію України і для цього студювала “Историю Руссов или Малой России” Георгія Кониського. У цій історії помітне місце посів би гетьман Павло Полуботок, яким жінка дуже захоплювалася. Єлизавета Іванівна планувала висвітити героїзм і лицарство українського народу.

Є. Милорадович слідувала за подіями за кордоном, особливо в Італії та Угорщині. Вона була в курсі всіх новинок того часу, бо активно цікавилася пресою і передплачувала часописи: “Русский вестник”, “Современник”, “Русское слово”, “Русская речь”, “Основа”, “Журнал воспитания”, “Учитель”, “Православное обозрение”, “Вестник промышленности”, “Журнал для акционеров”, “Искру”, “Художественный листок”.

Активна громадська позиція і бажання допомогти широким масам населення сприяли тому, що Єлизавета Іванівна активно включилася в суспільне життя. Із сумом вона констатувала: “В нашей Полтаве, обыкновенно не принимавшей участия во всеобщем прогрессе, три воскресных школы, женская гимназия, в которой все учителя преподают даром; желающих учиться везде так много, что мест не достает, что служит доказательством, какая потребность была в школах. Благородное дворянство, купечество сочувствует всему на словах, но не жертвует ничем, и вряд ли женская гимназия в состоянии будет продержаться”³⁴.

Звісно, Єлизавета Іванівна не могла погодитися з більшістю, вона була надто заповзятою, неординарною і вихованою в інших традиціях,

³³ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 53.

³⁴ *Ibid.*, с. 57.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

щоб мовчки споглядати суспільні зміни. І в таких умовах тихої, провінційної Полтави, вона вирішила: “И в худшем найти хорошее и возможность быть полезным”³⁵. Однак, для цього потрібно було мати відповідне свідоме, діяльнісне і надійне оточення. І Є. Милорадович його знайшла в особі членів Полтавської громади.

Отже, листи графині Є. Милорадович вражають гостротою і розкутістю думки, широтою ерудиції, сміливістю у висловленні своєї позиції, небайдужістю до громадських справ. Епістоли Є. Милорадович – це унікальний джерельний комплекс, який дозволяє розкрити внутрішній світ кращих представників української дворянської інтелігенції. Листи є справжньою пам’яткою літератури середини XIX ст. Ідея національного відродження була святою для Єлизавети Іванівни Милорадович. Вона своїми справами сприяла пробудженню національного духу: організовувала недільні школи, поширювала книги для народу, опікувалася народним театром, не шкодувала коштів на благодійництво. Дім Єлизавети Милорадович у Полтаві став справжнім центром українства, а кожна українська акція знаходила в ній щедрого мецената й опікуна-покровителя. Єлизавета Милорадович була постаттю неординарною, яскравою, багатогранною і харизматичною. Вона вміла об’єднати навколо себе небайдужих, мала чудові організаторські здібності, була щирою і сміливою.

---

³⁵ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 69.

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1890-ті рр.)

Русько-Українська радикальна партія (далі – РУРП) була заснована на початку жовтня 1890 р. у Львові¹. Є. Ярошинська, буковинська письменниця та культурно-громадський діяч, у недатованому листі до М. Павлика з цього приводу зазначала: “Даруйте, що так спізнила-м ся пожелати Вам і Вашій партії всего добра і славного успіху на будучність, но се не сталося з неохоти або з лінивства, але через тяжку недугу [...]. Тепер кличу з цілої душі: най жіт русько-українська радикальна партія і д[обродій] Павлик, яко перший основатель тої, най дочекаєт сіяних собою овочів, що Вам, певно, наймилішим в світі щастем було б. Я годжусь зо всім в програмі радикальній”².

Програма РУРП, опублікована на сторінках часопису “Народ” (1890–1895), також містила вимоги, що стосувалися жіночого питання. Передусім радикали домагались “повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без ріжниць пола, як найповнішого впливу на рішанє всіх питань політичного життя”³. Програма вимагала “заведене загального, безпосередного, тайного голосованя”. При цьому наголошувалося, що “під правом голосованя розуміємо активне і пасивне право вибору. Право те повинно бути признане як мущинам так і жєнщинам”⁴. Водночас РУРП виступала за надання “можности користаня з науки в школах народних, середніх і університєтах для всіх без ріжниць пола”⁵. Влітку 1890 р. М. Павлик навіть подав ідею заснувати спеціальне жіноче товариство (“Руське товариство для жіночого образования”). “Котре би, – за словами діяча, – збирало фонди на стипєндії для руських школярок, при чім одні, найспосібніші, повинні би йти до гімназій та до університєтів, а інші до шкіл практичних, хоть до чужих країв”. М. Павлик навіть пропонував “позакладати цілу сїть таких товариств, після повітів або сторін, і

¹ J.-P. Himka, *Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890)*, Cambridge, 1983, p. 167.

² Євгенія Ярошинська, *Твори*, К., 1968, с. 392.

³ *Програма Русько-української радикальної партії*, Народ, 20 (1890, 15 л[атинського] жовтня) 301.

⁴ *Ibid.*, с. 302.

⁵ *Ibid.*, с. 303.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

аж після того звести їх ув один союз (федерацію) [...]”. А також “закладати напр[имір] виключно руські жіночі школи в більших містах для тих, котрим би ніяк було йти вище”⁶.

Поступово у Галичині набирив обертів масовий вічевий рух. Однією з традиційних і найчастіше використовуваних тем для скликання зборів стала вимога запровадження загального виборчого права. З цього приводу в 1890 р. у грудневому номері часопису “Народ” (ч. 23) було надруковано текст звернення під назвою “До наших женщин! ...”⁷. Авторок відозви встановити не вдалося. Натомість звернення поширювалося, за словами М. Павлика, “приватно з рук до рук” серед польок, єврейок і українок Львова⁸. 14 грудня 1890 р. у залі львівської ратуші за участі робітників, інтелігенції і жінок відбулося віче, присвячене справі загального виборчого права. Захід був організований із ініціативи Галицької робітничої партії (далі – ГРП) і спільно з РУРП⁹. За свідченням М. Павлика (одного з двох секретарів віча), більшість серед присутніх на зборах жінок становили єврейки. Останні входили до

---

⁶ В справі просвіти Русинок, Народ, 13 (1890, 1 л[атинського] липня) 199; П. Шкраб'юк, *Ми, українські радикали...* (Михайло Павлик і Радикальна партія), Л., 2012, с. 125.

⁷ “Справа дуже важна і дотикаюча загалу женщин, – наголошувалося в зверненні, – буде небавом порушена публічно. Народне віче, що небавом має бути скликане, для обговорення справи загального голосованя, дає й нам нагоду упімнутися о наші права людські й горожанські. В передових освічених державах європейських, справа допущу женщин до голосованя вже від давна на порядку деннім. Вимовні та енергічні представниці публічної опінії словом і пером домагаються рівноуправненія женщин у салі університетській, в судовій палаті, на полі політичнім і на інших полях суспільного житя. Перед переконуючою силою їх аргументів, при слушности їх домагань, отворяються чим раз частійше для женщин домівки знаня й науки, в краю ж свободи, в Америці, зазнають уже женщины благодатних наслідків виконуваня своїх горожанських прав. Чи-ж тільки польські, руські та жидівські женщины мають оставатися позаду за загальним поступовим рухом? Чи-ж тільки вони мають своєю мовчанкою стверджувати кривдне для них підозрінє, що вони недозрілі духово, що не вміють відчути власного покороеня, не спосібні забачити того, що їм слушно належиться?? Пора й нам вийти зі стану пасивности і здобутися на перший самостійний крок. Користаймо з нагоди, зберімся численно на народнім вічу дня 14 грудня, заманіфестуймо численними підписами наші переконаня, сформулюймо наші бажаня і пристаньмо до численної громади женщин, свідомих своєї людської гідности і домагаючихся для свого полу прав горожанських, на рівні з іншими, а в першій ряді права загального голосованя”. Див.: М. П., *В справі робітних людей і женщин у Галичині*, Народ, 23 (1890, 1 л[атинського] грудня) 372.

⁸ М. П., *В справі робітних людей і женщин у Галичині*, с. 372.

⁹ М. П., *В справі робітних людей і женщин у Галичині*, с. 372; М. Павлик, *Загальне голосованє в Галичині*, Народ, 1 (1891, 1 л[атинського] січня) 13; О. С. Жерноклеев, *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 pp.)*, Ів.-Фр., 2006, с. 127; R. Tomczyk, *Rusinki (Ukrainki) w austriackiej Galicji. Pomiędzy konserwatyzmem a radykalizmem*, Przegląd Zachodniopomorski, XXVII (2012) 104.

складу львівського товариства “Czytelnia naukowa” (“Наукова читальня”)¹⁰. Від імені жіноцтва на вічі виступила польською мовою п. Левенштайн. По суті, вона була делегатом жіночого комітету, текст відозви котрого був надрукований у “Народі” (1890, ч. 23). У своєму виступі Левенштайн лише деталізувала провідні ідеї та мету вищезгаданого звернення, зауваживши, що “жінки для того пристали до нинішнього віча, щоби голосно запротестувати против несправедливости, яку чинять жінкам теперішні устави”¹¹.

У підсумку присутні на зборах одногосомно ухвалили резолюцію та прийняли рішення надіслати її депутатіві Державної ради в Відні Ф. Кронветтеру. В резолюції віча між іншим зазначалося: “Зваживши врешті, що переважну половину людности чинять жінки, котрі ані що до чувств горожанських, ані духово не стоять низше від мужин, котрі рівно поносять всякі податки посередні, а в значній мірі й безпосередні і яко такі в одніській Австрії мають право голосовання через заступників, котрі врешті в деяких американських державах мають вже зовсім признане, а в Австрії й інших державах почасти право голосовання до парламентарних репрезентацій, – народне віче у Львові з 14 гр[удня] 1890 р. ухвалює домагатися від ради державної, щоби як найскорше на порядок денний своїх обрад взяла реформу обов’язуючої тепер ординації виборчої в тім дусі, щоби кождий горожанин Австрії [...] а також кожда горожанка дійшовши до повнолітности, мали право голосовання при виборах до всяких репрезентацій державних, краєвих, повітових й громадських”¹².

Діячі РУРП і галицькі соціал-демократи в ставленні до вирішення жіночого питання опиралися на соціалізм. Вони дуже часто наголошували на тому, що це питання було передусім соціально-класове¹³. Звідси Н. Кобринська, одна з чільних представниць українського жіночого руху в Галичині, у листі до М. Павлика від 6 липня 1891 р. писала: “Не бійтеся, я питання жіночого не замкну ані в одній верстві як також народности”¹⁴. Водночас вона дуже критично ставилася до партійної

¹⁰ М. Павлик, *Загальне голосованє в Галичині*, с. 13.

¹¹ *Ibid.*, с. 15.

¹² *Ibid.*

¹³ О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст*, Чернівці, 2006, с. 339–340.

¹⁴ Цит. за: О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 339.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

позиції у жіночому питанні та намагалася підкреслити його позапартиїний характер¹⁵. У листі до М. Павлика від 23 серпня 1891 р. Н. Кобринська скаржилася: “Є виною цілої партії, а іменню її двоякої програми, т[о] є[сть] одна більше практична, більше пристосована до наших обставин, репрезентована в Народі Вами і Франком, єслиби не надто велика партійна і кастова ненависть, а друга – чисто марксівська шабльонова до наших обставин, прикладана молодшими братчиками, закрашена нераз школярськими виходками на попів, а взагалі ціла партія грішит завеликим узглядненням поступовости поляків, котру они переважно уживають лиш як модну драперію перед Європою, а в дійсности прикривають нею грубо ретроградні і некультурні стремління”¹⁶.

Натомість 1 вересня 1891 р. за ініціативи Н. Кобринської відбулися жіночі збори у м. Стрий. Участь у них взяли понад три десятки жінок, які приїхали з містечок Броди й Бережани, а також із Коломийщини та Буковини (Рибакова, Є. Ярошинська, О. Озаркевич, Окуневська та ін.)¹⁷. Звіт про збори Н. Кобринська надіслала до редакції часопису “Народ”¹⁸. Матеріали були опубліковані в жовтневому номері часопису (1891, ч. 20 і 21)¹⁹. Після завершення зборів діяч РУРП (представник т. зв. групи “молодих” радикалів) О. Колесса подарував Н. Кобринській рукопис своєї поеми “Мрії”. Твір, датований 29 серпня 1891 р., автор власне й присвятив Н. Кобринській²⁰. Водночас чоловіки взагалі не були допущені на жіночі збори в Стрию²¹, що дуже обурило редакцію часопису “Народ”: “Секрет, котрим окружило себе віче жіноче в Стрию, далеко більше може пошкодити справі жіночій, ніж допомогти їй. Виключити муштин можна було хіба тоді, якби то були приватні збори, за запросинами [...]. На збори ж публичні, якими були збори жіночі в Стрию, мали повне право появитися всі охочі, значить і муштини”²².

---

¹⁵ О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 241.

¹⁶ Цит. за: О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 241.

¹⁷ *Жіноча справа. Перші жіночі збори в Стрию*, Народ, 20 і 21 (1891, 24 л[атинського] жовтня) 282, 284; *Kronika. Wiac kobiet ruskich*, Dodatek do nr. 249. Kurjera lwowskiego (1891, 7 Września) 2; П. Шкраб'юк, *Op. cit.*, с. 66.

¹⁸ Євгенія Ярошинська, *Op. cit.*, с. 394.

¹⁹ *Жіноча справа. Перші жіночі збори в Стрию*, с. 282–284.

²⁰ *Жіноча справа. Перші жіночі збори в Стрию*, с. 284; І. Книш, *Смолоскуп у темряві. Наталія Кобринська й український жіночий рух*, В., 1957, с. 172–173.

²¹ *Жіноча справа. Перші жіночі збори в Стрию*, с. 284.

²² *Ibid.*

10 квітня 1892 р. у залі львівської ратуші відбулося перше загальне жіноче віче. Участь у ньому взяли українки, польки та єврейки. Головою зборів було обрано Ф. Носсіг-Прухнікову, польську публіцистку й громадсько-політичну діячку єврейського походження, заступницею голови – Н. Кобринську, а секретарями віча – О. Франко, дружину письменника, та польку Я. Чайковську²³. Натомість І. Франко був присутній на жіночих зборах як кореспондент газети “Kurjer lwowski”. У газеті він подав звіт про названий захід²⁴. Безпосередню участь у нарадах взяв М. Павлик. На його пропозицію було ухвалено видати звіт про віче окремою брошурою польською та українською мовами²⁵. З метою економії коштів, М. Павлик спочатку почав друкувати звіт у часописі “Народ”. А вже тоді планував робити з часопису т. зв. окремі “відбитки” для брошури²⁶. Проте М. Павлик опублікував у двох числах “Народу” лише частину звіту про жіноче віче. Мова йде про його дві статті (без підпису) під назвою “Перше загальне жіноче віче у Львові”. Статті були надруковані в рубриці “Жіночі справи”²⁷. Водночас друкування брошури через низку труднощів, у тому числі й фінансових, М. Павлик був змушений припинити²⁸.

Непостійно діюча рубрика “Жіноча справа” була офіційно започаткована в “Народі” згідно з рішенням II з’їзду РУРП (3–5 жовтня 1891 р., Львів)²⁹. Натомість вперше рубрика “Жіноча справа” (“про селянки й робітниці наші й інші”) гадується ще в плані-проспекті

²³ *Wiec kobiet*, Kurjer lwowski, 94 (1892, 3 Kwietnia) 1–2; *Wiec kobiet*, Dodatek do nr. 103. Kurjera lwowskiego (1892, 11 Kwietnia) 1; *Wiec kobiet*, Kurjer lwowski, 103 (1892, 12 Kwietnia) 1–2; *Жіночі справи. Перше загальне жіноче віче у Львові*, Народ 9 (1892, 1 л[атинського] мая) 126–129; П. Шкраб’юк, *Op. cit.*, с. 66.

²⁴ *Wiec kobiet*, Dodatek do nr. 103. Kurjera lwowskiego (1892, 11 Kwietnia) 1; *Wiec kobiet*, Kurjer lwowski, 103 (1892, 12 Kwietnia) 1–2.

²⁵ *Wiec kobiet*, Kurjer lwowski, 103 (1892, 12 Kwietnia) 2; *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII (1892–1893), Ч., 1911, с. 60.

²⁶ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 60.

²⁷ *Жіночі справи. Перше загальне жіноче віче у Львові*, Народ, 9 (1892, 1 л[атинського] мая) 126–129; *Жіночі справи. Перше загальне жіноче віче у Львові*, Народ, 11 і 12 (1892, 10 л[атинського] червня) 163–166; П. Шкраб’юк, *Op. cit.*, с. 66–67, 124.

²⁸ *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ)*, ф. 3, од. зб. 1607, арк. 499–502; *Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895)*, Л., 1905, с. 11–12; *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 60–61.

²⁹ *II-ий з’їзд укр[аїнських] радикалів*, Народ, 20 і 21 (1891, 24 л[атинського] жовтня) 266–267; *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VI (1890–1891), Ч., 1910, с. 270; Д. Лукіянович, *Трагедія Кобринської (3 нагоди Жіночого Конгресу)*, Діло, 164 (1934, 24 червня) 3.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

“Народу”, написаному М. Павликом орієнтовно напередодні видання часопису³⁰. Названа рубрика проіснувала в “Народі” майже рік (включено до 1 жовтня 1892 р.). Спочатку під назвою “Жіноча справа” (1891, чч. 20 і 21; 22; 23; 1892, ч. 7 і 8), а згодом – “Жіночі справи” (1892, чч. 9; 10; 11 і 12 та 15–18).

Загалом жіноче питання майже регулярно висвітлювалося в часописі “Народ” протягом його існування³¹. Передусім це статті М. Ганкевича “Отворення читальні в Рудні і перший у читальні відчит про жіночу справу”³² та його замітка під назвою “Жіноча справа”³³, стаття В. Охримовича³⁴ “Жіноча доля в Скільських горах”³⁵, статті М. Павлика “Децо про рух Русинок”³⁶, “Товариство руских жінок на Буковині”³⁷, “Ще із-за товариства руских жінок на Буковині”³⁸, “Другі загальні збори “Общества русских женщин в Буковині”³⁹ та чимало інших матеріалів⁴⁰. У “Народі” навіть було вміщено переклад статті польського публіциста Ю. Гласко “Американські робітниці”. Стаття була надрукована у варшавському тижневику “Głos” (1890, № 28, с. 335) і підписана псевдонімом Я. Г. Семенецькій⁴¹.

---

³⁰ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. V (1886–1889), Ч., 1912, с. 413–414.

³¹ О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 333–334, 418.

³² М. Ганкевич, *Отворене читальні в Рудні і перший у читальні відчит про жіночу справу*, Народ, 12 (1890, 15 л[атинського] червня) 187–188.

³³ Критика літературна і бібліографія. *М. Ганкевич Жіноча справа*, Народ, 23 (1891, 20 л[атинського] листопада) 324.

³⁴ В. Охримович (1870–1931) також був прибічником теорії матриархату. Див. детальніше: В. Охримович, *Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи*, Етнографическое обозрение, XI (1891) 44–105; Вл. Охримович, *Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории развития семьи*, Етнографическое обозрение, XV (1892) 1–54.

³⁵ В. Охримович, *Жіноча доля в Скільських горах*, Народ, 18 (1890, 15 л[атинського] вересня) 277–279.

³⁶ М. П., *Децо про рух Русинок*, Народ, 13 і 14 (1894, 1 і 15 юлія) 218–219.

³⁷ М. П., *Товариство руських жінок на Буковині*, Народ, 19 (1894, 1 октябрю) 296–298.

³⁸ М. П., *Ще із-за товариства руських жінок на Буковині*, Народ, 21 (1894, 1 ноябрю) 331–333.

³⁹ *Політично-суспільні вісти*, М. П. *Другі загальні збори “Общества русских женщин в Буковині*, Народ, 15 і 16 (1895, 1 і 15 августа) 261–262.

⁴⁰ *Жіноча справа*, *Академія жіноча?*, Народ, 20 і 21 (1891, 24 л[атинського] жовтня) 284; *Жіночі справи*, Народ, 10 (1892, 15 л[атинського] мая) 138; *Німецьку жіночу гімназію...*, Народ, 19 (1892, 22 л[атинського] октябрю) 213–214; *Дрібніці вісти*, *Поступ жіночої освіти в Австрії*, Народ, 11 (1895, 1 червня) 178 та ін.

⁴¹ Я. Г. Семенецькій, *Американські робітниці*, Народ, 15 (1890, 1 л[атинського] серпня) 224–226.

Водночас часопис “Народ” передплачували та читали жінки не лише в Галичині⁴² та сусідній Буковині⁴³, але й далеко за їх межами, у тому числі й у Російській імперії⁴⁴. Детальний перелік їх прізвищ міститься в списку передплатників “Народу”, складеному М. Павликом⁴⁵. Так, 14 січня 1890 р. Є. Ярошинська в листі до М. Павлика писала: “Перше число Вашого «Народа» дуже а дуже мені подобається. Я подивляю тую відвагу, з якою Ви всім правду в очі кажете”⁴⁶. Вочевидь зміст часопису був для Є. Ярошинської дуже цікавим, що підтверджує зокрема її лист до М. Павлика від 13 лютого 1890 р. “З одушевленням слідила я за кожною стрічкою, находячи чимраз щось інтересовнішого. Щось так смілого і справедливого не случалось мені до сего часу читати. І другим людям, властиво тим, котрим пороздавала-м прислані Вами примірники, газета вельми подобалась”. І додавала: “Если найшовся там у Вас який пренумерант з Буковини, то вже лиш я его до того намовила, бо, знаєте, наші люди дуже люблять читати газети, але платити за них – то ні”⁴⁷. Позитивні відгуки про часопис надходили від Є. Ярошинської і пізніше (наприклад, її лист до члена РУРП В. Охримовича від 15 листопада 1890 р.)⁴⁸.

Інтерес до партійної преси РУРП виявляла також і оперна співачка С. Крушельницька. Так, 16 січня 1894 р. у листі з Мілана до М. Павлика вона писала: “«Народ» я читала, як лиш зачав виходити, але я тогді небагато розуміла, а як у Вас є ласка хоч часом прислати мені який нумер, то я знайду все часочок на прочитане його, значиться, присилайте такі числа, котрі би для мене були з пожитком прочитати”⁴⁹. 6 травня 1895 р. С. Крушельницька інформувала М. Павлика, що “теперечки взялася до читання всіх річників «Народа», щоби мені ясно стала вся ціль радикалізму, і взагалі хочу пізнати духа того часу, відколи радикали у нас розпочали свою роботу з всякими цими пере-

⁴² *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VIII (1894–1895), Ч. 1911, с. 253–290.

⁴³ Євгенія Ярошинська, *Op. cit.*, с. 388; Ольга Кобилянська, *Твори: В 5 т.*, К., 1963, т. 5, с. 257.

⁴⁴ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VIII, с. 254–284.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 251–293.

⁴⁶ Євгенія Ярошинська, *Op. cit.*, с. 384.

⁴⁷ *Ibid.*, с. 385.

⁴⁸ *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України)*, ф. 372, оп. 1, спр. 96, арк. 14–14зв.

⁴⁹ Соломія Крушельницька, *Спогади. Матеріали. Листування: У 2 ч.*, К., 1979, ч. 2: *Матеріали листування*, с. 196.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

понами та боротьбою аж у теперішній час”⁵⁰. А з приводу партійної газети “Хлібороб” (1891–1895) писала так: “Ваш «Хлібороб» дуже мене забавляє вже хоч би через те, що писаний живою бесідою, зі всіма приповідками і спеціалами, якими бесідує наш нарід” (лист до М. Павлика від 10 березня 1894 р. із Мілану)⁵¹. Загалом детальна інформація про надіслані протягом 1890-х років М. Павликом для С. Крушельницької примірники часописів, брошури та ін. матеріали міститься в їхньому листуванні⁵².

У 1897 р. М. Павлик навіть звернувся до С. Крушельницької за фінансовою допомогою (лист до С. Крушельницької від 3 квітня 1897 р.)⁵³. Гроші були потрібні на агітаторів РУРП та перетворення партійного органу – газети “Громадський голос” (1895–1939, з перервами) на щотижневик. Кошти вона мала надіслати І. Франкові⁵⁴. 22 листопада 1897 р. С. Крушельницька в листі до письменника писала: “Висилаю до Вас отсих 500 франків на ужиток нашої партії, на агітацію чи на “Гром[адський] голос”, як потрібніше”. І додавала: “Від часу до часу буду туди висилати на Ваш адрес, що зможу. Не силуйте тільки мене до пунктуальної місячної вкладки, бо се б лиш кремпувало мою натуру артистичну”⁵⁵.

Надіслані С. Крушельницькою 225 гульденів для потреб партії, М. Павлик мав передати на черговому засіданні “заряду”⁵⁶ РУРП, а саме його секретареві М. Новаковському. При цьому І. Франко та М. Павлик наполягали на тому, щоб отримані кошти “обернути на фонд пресовий”, передусім “на безпеку “Гром[адського] голосу”⁵⁷. 28 листопада 1897 р. М. Павлик у листі до С. Крушельницької писав: “Гроші я вчера передав [...] касієрові Новаковському, – всі такі раді і помочі, і ще більше тому, що Ви признаєте себе радикалкою, – що не можу Вам і сказати”. І далі: “Ухвалили написати Вам сердечну, гарячу подяку, просили, аби я це зробив, але я сказав, що краще буде, коли поpróbують молодші пера. Незабаром Ви дістанете той лист”⁵⁸. Оче-

---

⁵⁰ Соломія Крушельницька, *Op. cit.*, с. 258.

⁵¹ *Ibid.*, с. 209.

⁵² *Ibid.*, с. 184–295.

⁵³ *Ibid.*, с. 282.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*, с. 282–283.

⁵⁶ Керівний виконавчий орган радикальної партії.

⁵⁷ Соломія Крушельницька, *Op. cit.*, с. 285–286.

⁵⁸ *Ibid.*

видно, що невдовзі С. Крушельницька отримала лист із висловленням подяки від “заряду” РУРП. Лист від 4 грудня 1897 р. зі Львова підписали М. Новаковський, Лесь Мартович, І. Франко, М. Павлик й ін.⁵⁹

Водночас діячі РУРП заохочували жінок до співпраці в партійній пресі як дописувачів⁶⁰. У першу чергу це надруковані в “Народі” статті Є. Ярошинської “Дещо про буковинсько-руську інтелігенцію. (Допись із села.)”⁶¹, “Ще про руську інтелігенцію та про нарід на Буковині. (Допись із села)”⁶², підписану криптонімом В. Н.⁶³ А також її статті “Святкування Великодня в Брідку на Буковині”⁶⁴ та “Як ведеться нашим селянкам на Буковині, коло Вікна”⁶⁵. На сторінках часопису також були вміщені статті А. Павлик, молодшої сестри М. Павлика. Це передусім її стаття “Що думають ремісники на Буковині. (Допись із Черновець.)”, підписаної криптонімом А. П.⁶⁶ А також стаття “Образок хлопа-рільника. (Від Косова)”⁶⁷. Рукописний варіант статті мав заголовок “Як обходяться люди на малих ґрунтах”. Очевидно, що нову назву статті дав М. Павлик, який загалом вносив чимало редакційних правок у рукописні твори своєї сестри⁶⁸. Крім того, на сторінках газети “Хлібороб” була надрукована стаття А. Павлик “За вибори. (З Коломийського)”⁶⁹. А в “Громадському голосі” її стаття – “Чи людям треба аж батога? (Письмо з Черновець)”⁷⁰.

У газеті “Хлібороб” (1893, № 16) було вміщено допис М. Павлюк, господині та акушерки з с. Княже на Снятинщині. В її замітці йшлося

⁵⁹ Соломія Крушельницька, *Op. cit.*, с. 286–287.

⁶⁰ О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 418.

⁶¹ В.Н., *Дещо про буковинсько-руську інтелігенцію. (Допись із села)*, Народ, 2 і 3 (1890, 1 л[атинського] лютого) 22–23.

⁶² В.Н., *Ще про руську інтелігенцію та про нарід на Буковині. (Допись із села)*, Народ, 4 (1890, 15 л[атинського] лютого) 51–52.

⁶³ Євгенія Ярошинська, *Op. cit.*, с. 386, 388.

⁶⁴ Е. Ярошинська, *Святкованє Великодня в Брідку на Буковині*, Народ, 9 (1890, 1 л[атинського] мая) 135–136.

⁶⁵ Е. Ярошинська, *Як ведєся нашим селянкам на Буковині, коло Вікна*, Народ, 10 (1890, 15 л[атинського] мая) 154–156.

⁶⁶ А.П., *Що думають ремісники на Буковині. (Допись із Черновець.)*, Народ, 4 (1890, 15 л[атинського] лютого) 40–41; С. Злупко, *Незламна галичанка*, Жовтень, 3 (1970) 101; С. Злупко, *Анна Павлик – борець*, Людина і світ, 3 (1970) 56; С. М. Злупко, *Сумління голос: А. І. Павлик – перша жінка-соціалістка на Прикарпатті*, Л., 1989, с. 66–67.

⁶⁷ Анна П., *Образок хлопа-рільника. (Від Косова)*, Народ, 9 (1890, 1 л[атинського] мая) 128–129.

⁶⁸ С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 69.

⁶⁹ П.А., *За вибори. (З Коломийського)*, Хлібороб, 7 (1894, 1 квітня) 43–46.

⁷⁰ А. Павлик, *Чи людям треба аж батога? (Письмо с Черновець)*, Громадський голос, 14 і 15 (1899, 15 липня і 1 серпня) 121–123.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

про необхідність кваліфікованої акушерської допомоги сільським жінкам⁷¹. 30 липня 1893 р. проблема акушерок була порушена на зборах політичного товариства радикалів “Народна воля” в Коломії. На засіданні товариства І. Кузик із с. Карлів (Снятинщина) поставив внесок, щоб у кожному селі була власна акушерка. Це питання детальніше роз’яснив присутнім його односельчанин І. Сандуляк. Врешті-решт збори “Народної волі” прийняли внесок І. Кузика⁷².

Натомість серед матеріалів, надрукованих у часописі “Народ”, також варто згадати статтю під назвою “Як у нас виховуються їмосцянки на їмосців і який хосен із них народови. (Письмо з Станіславівщини)”, підписану псевдонімом Побратимка⁷³, статтю С. Морачевської (Окуневської) “Антиалкоголічний рух”⁷⁴, короткі повідомлення О. Кобилянської в рубриці “Жіноча справа”⁷⁵, численні звернення⁷⁶ та ін. Крім того, сюди можна віднести статтю Ф. Прухнікової “Подружжя й сім’я в світлі новітніх наукових дослідів”⁷⁷ і продовження розвідки під заголовком “Сім’я й подружжя в світлі новітніх наукових дослідів”⁷⁸. Натомість перший тираж чергового номера “Народу” (1892, ч. 4), де було надруковано закінчення статті Ф. Прухнікової цензура сконфіскувала. Начебто через огляд праці французького вченого Ш. Летурно “Еволюція шлюбу та сім’ї” (1888). Хоча франкомовний оригінал цієї брошури продавався в Галичині та не був заборонений⁷⁹.

Друкувалися на сторінках “Народу” також і прозові твори жінок. Серед них оповідання М. Рошкевич “При звуках музики”⁸⁰, повість

---

⁷¹ *Жіноча доля*, Хлібороб, 16 (1893, 15 серпня) 111; “*Хлібороб*” 1891–1895. Систематичний покажчик змісту, Л., 1971, с. 28.

⁷² *Перші Збори “Народної Волі”*. (Конець), Хлібороб, 16 (1893, 15 серпня) 105–107; *Жіноча доля*, Хлібороб, 16 (1893, 15 серпня) 111.

⁷³ Побратимка, *Як у нас виховують ся їмосцянки на їмосців і який хосен із них народови. (Письмо з Станіславівщини)*, Народ, 11 (1890, 1 л[атинського] червня) 157–159.

⁷⁴ *Справи суспільно-економічні. С. Морачевська (Окуневська). Антиалкоголічний рух*, Народ, 9 (1892, 1 л[атинського] мая) 118–119.

⁷⁵ *Жіноча справа*, Народ, 7 і 8 (1892, 1 л[атинського] априля) 113.

⁷⁶ Див. наприклад: *Відозва*, Народ, 11 і 12 (1892, 10 л[атинського] червня) 166 та ін.

⁷⁷ *Наука й штука. Ф. Прухнікова, Подружжя й сім’я в світлі новітніх дослідів*, Народ, 2 (1892, 15 л[атинського] януарія) 33–35.

⁷⁸ *Наука й штука. Ф. Прухнікова, Сім’я й подружжя в світлі новітніх наукових дослідів*, Народ, 3 (1892, 1 л[атинського] фебруарія) 45–46.

⁷⁹ *Переписка Редакції*, Народ, 4 (1892, 15 л[атинського] фебруарія) 64; М. Л. Бутрин, *Журнал “Народ” під обухом реакції*, Українське літературознавство, 13 (1971) 39.

⁸⁰ М. Рошкевич, “*При звуках музики*”, Народ, 18 (1890, 15 л[атинського] вересня) 275–277.

О. Бажанської (Озаркевич) “5.V.1891.”⁸¹ та ін. матеріали. Стосовно твору О. Бажанської у листі до М. Драгоманова від 18 липня 1891 р. М. Павлик писав: “Не знаю, як Вам подобається 5. V. 1891. Воно есенція нашого теперішнього жіночого руху, чи радше найвищий ідеал нашого поступового жіноцтва. Писала О. Бажанська, тепер Озаркевичка, котра за мужем стала розумніша. Але й з того оповідання побачите, як далеко ще нашим жінкам до соціального розуміння життя”⁸². Протягом 1891 і 1894–1895 років на сторінках часопису друкувалися твори та переклади Лесі Українки⁸³. Водночас у 1894 р. на сторінках газети “Хлібороб” була надрукована її поема “Роберт Брюс”⁸⁴. Названий твір Лесі Українки М. Павлик навіть видав окремою брошурою (Коломия, 1894)⁸⁵. Поезія, проза, переклади та ін. матеріали, авторами котрих були жінки, також друкувалися на сторінках часопису “Житє і слово” (1894–1897). Редактором часопису був І. Франко, а видавцем – його дружина Ольга⁸⁶.

Водночас протягом 1889–1897 рр. І. Франко видавав “Літературно-наукову бібліотеку”⁸⁷. В 1891 р. у “Бібліотеці” під псевдонімом Уляна Кравченко була опублікована збірка поезій Ю. Шнайдер “На новий шлях!” (кн. 12)⁸⁸. На появу цієї збірки відреагував ґрунтовною рецензією “молодий” радикал О. Колесса. Його розлогий відгук був вміщений на сторінках часопису “Народ”⁸⁹. Окремою брошурою в “Бібліотеці” було видано статтю Лесі Українки “Бесіда”, часопись баптистів (штундистів)”, надруковану в “Народі” (1895, № 5)⁹⁰. Стаття

⁸¹ Оксана, 5.V.1891, Народ, 13 і 14 (1891, 15 л[атинського] липня) 207–209; 15 і 16 (1891, 15 л[атинського] серпня) 219–223; 17 і 18 (1891, 1 л[атинського] вересня) 237–241.

⁸² *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VI, с. 223–224.

⁸³ Докладніше див.: “Народ” 1890–1895. Систематичний покажчик змісту журналу, Л., 1970, 134 с.

⁸⁴ *Роберт Брюс шотланський король. Шотланська легенда Лесі Українки. (Посвята дядькові Михайлові Драгоманову)*, Хлібороб, 8 і 9 (1894, 15 квітня і 1 мая) 59–62; 10 і 11 (15 мая і 1 червня) 72–75.

⁸⁵ *Репертуар української книги, 1798–1916: матеріали до бібліографії*, Л., 1999, т. 3: 1887–1894, с. 354.

⁸⁶ Детальніше див.: “Житє і слово” 1894–1897. Систематичний покажчик змісту, Л., 1968, 82 с.

⁸⁷ Б. З. Якимович, *Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти*, Л., 2006, с. 207.

⁸⁸ Б. З. Якимович, *Ор. cit.*, с. 210, 590.

⁸⁹ О. К., *На новий шлях. Збірни́к поезій Уляни Кравченко*, Народ, 19 (1891, 15 л[атинського] вересня) 252–258; І. Книш, *Смолоскип у темряві...*, с. 173.

⁹⁰ Н. С. Ж., “Бесіда”, *часопись баптистів (штундистів)*, Народ, 5 (1895, 1 марта) 64–69.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

вийшла під дещо зміненою назвою – “Українські баптисти і їх часопись “Бесіда” за 1894 р.” (кн. 31)⁹¹.

Доповідь О. Кобилянської, виголошену 14 жовтня 1894 р. у Чернівцях на зборах товариства “Общество русских женщин в Буковине” та надруковану в “Народі”⁹², М. Павлик також видав окремою брошуурою (Коломия, 1894)⁹³. Причетний до видання окремих творів О. Кобилянської також і Д. Лукіянович – діяч РУРП та письменник. У 1897 р. в його “Універсальній бібліотеці” побачили світ два твори письменниці. Мовиться про видання українською мовою її новели “Природа” (Вип. VI, ч. 15). Твір письменниці вперше було надруковано німецькою мовою в часописі “Die Neue Zeit” (1895, №№ 20–23)⁹⁴. Також у “Бібліотеці” вийшло оповідання О. Кобилянської “Некультурна” (Вип. IX, ч. 19), вперше надруковане в чернівецькій газеті “Буковина” (1897, чч. 198–205)⁹⁵.

Загалом інтерес діячів РУРП до жіночого питання помітно зростав ще з першої половини 1890-х років. Передусім йдеться про М. Ганкевича, на той час ще студента Львівського університету. Під час навчання в університеті він також був членом українського студентського товариства “Академічне братство”. М. Ганкевич очолював т. зв. “літературно-научний кружок”, що існував при товаристві. На одному з засідань гуртка М. Ганкевич виголосив доповідь під назвою “Про питання жіноче в його історичнім розвою” (за іншими даними “Про жіночу неволю в її історичнім розвою”)⁹⁶.

М. Ганкевич хотів, щоб М. Павлик надрукував цю розвідку в “Народі”. Так, 22 червня 1891 р. М. Павлик у листі до М. Драгоманова писав: “Ганкевич трохи лихий за те, що м не хотів надрукувати в Народі его статі про жіночу справу, через те, що написано дуже розстріпано,

---

⁹¹ *Українські баптисти і їх часопись “Бесіда” за 1894 р. Напис. Н. С. Ж., Л., 1895, 29 с.; Б. З. Якимович, Оп. cit., с. 210, 591.*

⁹² *Дещо про ідею жіночого руху. Відчит Ольги Кобилянської на зборах товариства руських жінок на Буковині, Народ, 19 (1894, 1 октябрю) 298–301; “Народ” 1890–1895. Систематичний покажчик змісту журналу, с. 85.*

⁹³ *О. Маковей, Ольга Кобилянська. (Літературно-критична студія), Літературно-науковий вістник, 1 (1899) 32; Репертуар української книги, 1798–1916: матеріали до бібліографії, Л., 1999, т. 3: 1887–1894, с. 332.*

⁹⁴ *Природа. Новеля Ольги Кобилянської, Ч., 1897, 52 с.; О. Маковей, Оп. cit., с. 33.*

⁹⁵ *Некультурна. Новеля Ольги Кобилянської, Ч., 1897, 58 с.; О. Маковей, Оп. cit., с. 33.*

⁹⁶ *Братчик, Рух в товаристві “Академічне братство”, Народ, 7 (1891, 1 л[атинського] квітня) 103–104; Е. Вацик, Нове акад[емічне] товариство, Народ, 3 (1892, 1 л[атинського] фебруарія) 43.*

нецензурно і навіть цинічно. Я просив переробити – не хотів, почав сам поправляти – запротестував, що каструю. Я здав діло на Франка, та він довго держав, і тепер стаття друкується як І вип[уск] вид[авництва] Ак[адемічного] Братства”⁹⁷. Зрештою в 1891 р. “Академічне братство” видало доповідь М. Ганкевича окремою брошурою під назвою “Про жіночу неволю в історичнім розвою”⁹⁸. Партійний товариш автора та член “Братства” В. Охримович навіть звернувся до Є. Ярошинської з проханням допомогти в розповсюдженні брошури серед жіноцтва. Про це свідчить її лист-відповідь до В. Охримовича від 24 червня 1891 р.⁹⁹. Проте невдовзі брошура М. Ганкевича була конфіскована¹⁰⁰.

У 663-ому фондї ЦДІАЛ України (“Павлик Михайло, публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ 1853–1915 рр.”) зберігається рукопис праці М. Павлика, що має назву “Про женщину, її суспільне становисько і її обдаровання”¹⁰¹. 10 вересня 1893 р. М. Павлик у листі до М. Драгоманова писав: “Чи знаєте Ви писання д[-]ра Доделя, універс[итетського] проф[есора] в Цюріху, видані у Штуттгарті п[ід] з[аголовком] Aus Leben u[nd] Wissenschaft (“З життя й науки”. – Ю. Я.)? Се все дуже цікаві праці, і одну з них Vom Weib (“Про жінку”. – Ю. Я.) я думав би перевести для “Народа” й видати осібно. Вона невелика, була би скінчена до кінця року. Тут, немов у сонічнім склі зібрано результати наукових праць про жінку і власні досвіди – написано розумно й горяче”. І додавав: “Після Доделя, «інтелігентні» Галичанки на довго не потребували би торочити про жіночу справу, і може взяли би ся до діла”¹⁰².

Очевидно, що М. Павлик здійснював переклад з німецької мови на українську із видання: “Gesammelte Vorträge und Aufsätze von Dr. Arnold Dodel. Erste Lieferung: Bauer, Arbeiter und Wissenschaftler. Vom Weib. Seine soziale Stellung und seine Befähigung” (“Зібрані доповіді та

⁹⁷ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VI, с. 205–206.

⁹⁸ М. Ганкевич, *Про жіночу неволю в історичнім розвою*, Л., 1891, 49 с.

⁹⁹ ЦДІАЛ України, ф. 372, оп. 1, спр. 96, арк. 17–17зв.

¹⁰⁰ М. Богачевська-Хомяк, *Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939*, К., 1995, с. 126, 384; О. Маланчук-Рибак, *З історії ідейних концепцій українського жіночого руху XIX – початку XX століть*, Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. ССXXXVIII (1999) 218; О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 344, 346.

¹⁰¹ О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 337; П. Шкраб'юк, *Op. cit.*, с. 124.

¹⁰² *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 299.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

статті Д-ра Арнольда Доделя. Частина перша: селянин, робітник і науковець. Про жінку. Її соціальний стан і здібності”, Штутгарт 1893, 264 с.). Водночас як стверджує дослідниця О. Маланчук-Рибак, “вивчення рукопису дає підстави твердити, що М. Павлик підготував не дослівний переклад роботи А. Доделя, а радше досить довільний її переклад-інтерпретацію з використанням інших публікацій цієї тематики”¹⁰³. У листі до М. Драгоманова від 26 вересня 1894 р. М. Павлик писав: “Я кінчу переклад праці Доделя про жінчину. Думав містити її в “Народі”, та боюся конфіскати, після чого мені годі було би видати її особно. Треба друкувати книжкою (буде коло 6 листів)”¹⁰⁴. Але переклад М. Павлика залишився неопублікованим.

Листування М. Павлика, датоване серединою – другою половиною 1890-х років, також засвідчує про його зв’язки із єврейським подружжям Буберів: львівським адвокатом Рафалом і його дружиною¹⁰⁵. У листі до Л. Драгоманової від 4 січня 1896 р. М. Павлик писав: “Мати Вам кланяєся. Сьогодні і ми робимо якийсь «святий вечір», – розумієся, самі двоє, – а після того мене дами жидівські запросили на свій концерт. Треба піти, бо осердяться, а до того се буде замість нашої коляди, котрої тут не побачиш”¹⁰⁶. М. Павлик також підтримував зв’язки із польсько-єврейським жіночим товариством “Ognisko kobiet” (Львів, 1893). За свідченням М. Павлика, в товаристві переважали єврейки. Останні у своїй переважній більшості пропагували ідею польської асиміляції. Найімовірніше, що головою “Ogniska kobiet” й була власне п. Бубер. На прохання цього товариства М. Павлик навіть прочитав там лекцію (лист до М. Драгоманова від 9 березня 1895 р.)¹⁰⁷. А в листі до Л. Косач (Лесі Українки) від 14 березня 1895 р. М. Павлик повідомляв: “Пишу коротко, бо іду на відчит ув «Ognisko kobiet» – вони якісь людяніші, ніж русинки, і більше пруться до поступу, – та навіть дядьком (М. Драгомановим. – Ю. Я.) заінтересувалися більше, ніж русинки – чи не сором?”¹⁰⁸.

Водночас у 1893 р. у Львові був заснований “Клуб русинок”. Його членами могли бути виключно жінки-українки. На таку обмеженість

¹⁰³ О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...* с. 337.

¹⁰⁴ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VIII, с. 132.

¹⁰⁵ І. Денисюк, *Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових*, Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. ССXXXIV (1997) 468.

¹⁰⁶ *Ibid.*, с. 469–470.

¹⁰⁷ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VIII, с. 213.

¹⁰⁸ *Ibid.*, с. 216.

статуту звернула увагу О. Франко. Вона радила приймати в члени клубу жінок інших національностей, а також чоловіків. Але пропозиції О. Франко не здобули підтримки¹⁰⁹. Водночас діячі РУРП П. Думка та К. Жмур із с. Купчинці на Тернопільщині в листі до І. Франка від 20 липня 1892 р. інформували письменника про намір місцевих жінок заснувати в селі своє товариство. Його метою мала бути просвіта селянок “за помочою читання книжок і часописей, як не менше образования в всіх галузях як господарстві, шиттю, пеленю, вареню і т. д.”. Від імені жінок-ініціаторів організації товариства автори листа звернулися до І. Франка з проханням надати допомогу в складанні статуту¹¹⁰.

Одним із напрямів діяльності РУРП було намагання залучити жінок, в основному селянок, до партійних акцій, у тому числі й до вічевого руху. Водночас жінки були присутні, а в окремих випадках навіть брали участь у роботі партійних з’їздів¹¹¹. Так, О. Франко була присутня на нечисленному установчому з’їзді РУРП, що відбувся на початку жовтня 1890 р. у Львові¹¹². У першій половині 1890-х років вона за партійним дорученням виїздила на Наддніпрянську Україну (Одеса, Київ, Харків та ін.), у тому числі й для підпільного розповсюдження видавничої продукції РУРП, видань і творів І. Франка. Коли письменник упродовж осені 1892 – літа 1893 років (із невеликими перервами) перебував у Відні, О. Франко перебрала на себе чимало видавничих клопотів, а також частково адміністрацію й експедицію часопису “Народ” тощо¹¹³.

¹⁰⁹ О. Рибак, *Перші жіночі організації у Східній Галичині і Північній Буковині, Україна в минулому*, 1 (1992) 105–106; О. Маланчук-Рибак, *Жіночий рух у Львові (друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.)*, Український історик, ХЛІ (2004) 172–173.

¹¹⁰ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1612, арк. 433–434; О. Рибак, *Op. cit.*, с. 109–110.

¹¹¹ О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 418.

¹¹² *ЦДІАЛ України*, ф. 309, оп. 2, спр. 171, арк. 7; *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VI, с. 77; П. Шкраб’юк, *Op. cit.*, с. 49.

¹¹³ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1609, арк. 9–12, 21–24, 35–40, 45–49, 51–61 та ін.; *ЦДІАЛ України*, ф. 372, оп. 1, спр. 67, арк. 2зв.; *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VI, с. 105, 107, 114; І. Книш, *Іван Франко та рівноправність жінки*, В., 1956, с. 61; М. Воляннюк, *Переслідування Івана Франка царською охрранкою*, Іван Франко: Статті і матеріали, 7 (1960) 57–58; М. М. Воляннюк, *Зв’язки І. Франка з революційним рухом Росії*, Іван Франко: Статті і матеріали, 11 (1964) 211; *Іван Франко. Документи і матеріали 1856–1965*, К., 1966, с. 166, 169–170; Іван Франко, *Зібрання творів: У 50 т.*, К. 1986, т. 49: *Листи*, с. 335; І. Денисюк, *Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових*, с. 459; Л. Чернищенко, *Листи О. Хоружинської до І. Франка (1892–1914 рр.)*, Науковий Вісник музею Івана Франка у Львові, 3 (2003) 176–208.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

2 лютого 1891 р. у Коломії декілька жінок були присутні на першому віче, організованому РУРП¹¹⁴. Також відомо, що Н. Кобринська, Є. Ярошинська та О. Кобилянська отримали запрошення на II з'їзд партії¹¹⁵, що мав проходити 3–5 жовтня 1891 р. у Львові¹¹⁶. Проте в силу певних обставин приїхати на з'їзд не змогла О. Кобилянська¹¹⁷ та вочевидь Є. Ярошинська¹¹⁸. Врешті-решт, крім Н. Кобринської, яка взяла участь у нарадах II з'їзду РУРП¹¹⁹, на таємних партійних зборах були присутні ще дві жінки¹²⁰. Проте нам вдалося встановити особу лише однієї із них. Очевидно, що нею була Уляна Кравченко (Ю. Шнайдер)¹²¹. Оскільки з'їзд був приватним (без гостей і за спеціальними запрошеннями)¹²², то вона отримала від І. Франка картку на прізвище Марії Лопушанської¹²³. Цілком імовірно, що другою жінкою могла бути дружина письменника – О. Франко¹²⁴. Згідно з рішенням II з'їзду РУРП, у пункті “Найблища політична діяльність партії” зазначалося, що “з'їзд відкликає ся до нашого поступового жіноцтва, щоби воно організувалося в рамках нашої партії і розвивало в своїм крузі діяльність рівнобіжну нашій (пропаганда думок, агітація за розширенням прав політичних), в порозумінню з мужами довір'я, а зглядно з комітетом ексекутивним”¹²⁵.

27 серпня 1893 р. за ініціативи місцевих радикалів відбулося віче в с. Торки на Перемишльщині за участі близько 200 селян, у тому числі й жінок¹²⁶. 16 грудня 1894 р. у Львові в залі ратуші було відзначено

---

¹¹⁴ *Więc kolomyjski*, Kurjer lwowski, 35 (1891, 4 Lutego) 1; І. Франко, *Віче коломийське*, Народ, 4 (1891, 15 л[атинського] лютого) 57.

¹¹⁵ О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 418.

¹¹⁶ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 2, спр. 91, арк. 2; *Політика красава і загранична. II-гий з'їзд укр[аїнських] радикалів*, с. 266.

¹¹⁷ Ольга Кобилянська, *Op. cit.*, с. 256–257.

¹¹⁸ Євгенія Ярошинська, *Op. cit.*, с. 396.

¹¹⁹ М. Трегуб, *Листи Романа Яросевича до Михайла Драгоманова (1888–1894 роки)*, Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. ССXL (2000) 638; R. Tomczyk, *Op. cit.*, s. 50; П. Шкраб'юк, *Op. cit.*, с. 125.

¹²⁰ *Kronika, Drugi zjazd radykalów...*, Kurjer lwowski, 278 (1891, 7 Października) 4.

¹²¹ Я. Грицак, *Ще один “жмуток” до історії “Зів'ялого листя”*: коментарі Уляни Кравченко до свого листування з Іваном Франком. До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, К., Л., 2004, т. II, с. 521.

¹²² ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 2, спр. 91, арк. 2.

¹²³ Я. Грицак, *Ще один “жмуток” до історії “Зів'ялого листя”...*, с. 521.

¹²⁴ Іван Франко, *Зібрання творів*, т. 49, с. 286.

¹²⁵ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VI, с. 272.

¹²⁶ *Радикальне віче в Торках коло Перемишля*, Хлібороб, 17 і 18 (1893, 1 і 15 вересня) 113–115.

30-річний ювілей діяльності М. Драгоманова. Серед інших із промовою виступила Н. Кобринська¹²⁷. У часописі “Народ” було надруковане її оповідання “Відьма” з присвятою М. Драгоманову¹²⁸. Назване оповідання М. Павлик видав окремою брошурою (Львів, 1894)¹²⁹. Жінки також були присутні на вічах РУРП у Перемишлі (6 липня 1895 р.)¹³⁰, Мостах Великих (3 грудня 1895 р.)¹³¹, у Львові (15 листопада 1896 р.)¹³² та ін.

Прізвища жінок згадуються в списку гостей, що були запрошені на з’їзд РУРП 15 грудня 1894 р. у Львові “в справі реорганізації партії”. Серед них: О. Франко (Львів), Н. Кобринська, С. Морачевська (Болехів), О. Кобилянська, А. Павлик (Чернівці), О. Озаркевич (мовиться про О. Бажанську, дружину рідного брата Н. Кобринської – Л. Озаркевича) і Ф. Кобринська (Львів)¹³³.

Членство жінок також передбачав статут культурно-просвітнього товариства РУРП – “Поступ”. Установчі збори товариства відбулися 16 грудня 1894 р. у Львові одразу після закінчення народного віча¹³⁴. Хоч, безперечно, не варто переоцінювати це статутне право. Товариство “Поступ” функціонувало за рахунок членських внесків. Здебільшого ця сума становила 50 крейцерів¹³⁵ у рік¹³⁶. Так, 15 грудня 1894 р.,

¹²⁷ *Ювілейні вечорниці в честь Михайла Драгоманова...*, Хлібороб, 22 і 23 (1894, 1 грудня) 119; *Промови учасників юбілея*, Народ, 1 і 2 (1895, 1 і 15 январа) 27.

¹²⁸ Н. Кобринська, *Відьма. По народним казкам і оповіданням. Посвята Михайлови Драгоманову в честь его 30-літньої письменської праці*, Народ, 22 (1894, 15 ноября) 341–347.

¹²⁹ *Репертуар української книги, 1798–1916: матеріали до бібліографії*, Л., 1999, т. 3: 1887–1894, с. 332; А. І. Швець, “Між нами антагонізм двох культур, а надто конкуренція...” (Наталя Кобринська та Михайло Павлик: діалектика особистого й творчого), Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство, Тернопіль, 2016, вип. 44, с. 201.

¹³⁰ *Політично-суспільні вісти*. М. Новаковський, *Перше радикальне віче в Перемишлі*, Народ, 15 і 16 (1895, 1 і 15 августа) 259.

¹³¹ *Wiec w Mostach wielkich*, Kurjer lwowski, 338 (1895, 6 Grudnia) 1.

¹³² *Kronika, Wiec radykalny ruski*, Dodatek do nr. 320. Kurjera lwowskiego, (1896, 16 listopada) 2.

¹³³ *ЦДІАЛ України*, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 262–263; П. Шкраб’юк, *Op. cit.*, с. 124.

¹³⁴ *Статут Русько-Українського просвітнього товариства “Поступ” у Львові*, S. I., s. a., с. 1; *Перші збори Русько-українського просвітнього Товариства “Поступ”*, Народ, 1 і 2 (1895, 1 і 15 январа) 6–7; *Перші загальні збори руського товариства для ширення просвіти “Поступ”...*, Хлібороб, 22 і 23 (1894, 1 грудня) 119.

¹³⁵ Значно рідше – 1 “золотий ринський” (гульден). Докладніше див.: *ЦДІАЛ України*, ф. 663, оп. 1, спр. 180, 33 арк.

¹³⁶ *Товариші!...*, Хлібороб, 22 і 23 (1894, 1 грудня) 119; *Дрібні вісти. Радикальне просвітнє товариство “Поступ”...*, Хлібороб, 22 і 23 (1894, 1 грудня) 125; *Панове Громада!*, Хлібороб, 22 і 23 (1894, 1 грудня) 126.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

ще напередодні заснування товариства, членський внесок сплатила М. Ходинська (найімовірніше з с. Пасічна, поблизу Станіславава)¹³⁷. Водночас 3 січня 1895 р. внесок за півроку заплатили Марія та Ірина Лукіянович із с. Городниця на Тернопільщині¹³⁸. А 8 червня того ж року 50 крейцерів О. Гаморак із Покуття (майбутня дружина письменника та діяча РУРП – В. Стефаника)¹³⁹.

На початку 1895 р. Леся Українка, яка тоді перебувала в Софії (Болгарія), надіслала, зокрема для товариства “Поступ”, – 10 гульденів (у касовій книзі вказана дата 7 лютого)¹⁴⁰. Правда не відомо чи була вона членом товариства. У листі до М. Павлика від 31 січня (12 лютого) 1895 р. Леся Українка писала: “Щодо членства, то я ще сього не зважила, у всякім разі, я надіюсь бути фактично його членом, коли не формально”¹⁴¹. Водночас для товариства “Поступ” Леся Українка писала статтю про англійського реформатора XVII ст. Дж. Мільтона. Її нарис М. Павлик планував видати як окрему брошуру товариства “Поступ”. Утім, стаття поетеси залишилася незакінченою¹⁴².

Водночас протягом 1895 р. товариство “Поступ” видало декілька брошур. По суті, це були статті, передруковані з часопису “Народ”, рідше з газети “Хлібороб”¹⁴³. Так, 20 квітня 1895 р. О. Озаркевич (до заміжжя О. Рошкевич, колишнє перше кохання І. Франка) у листі до М. Павлика писала: “Прошу прислати мені книжечку: «Про заздрих богів» і про «Рай і поступ», брошуровану. Що буде належатися, то пішло всеїчас по одержанню”¹⁴⁴. А вже в листі до М. Павлика від 30

---

¹³⁷ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 180, арк. 13зв., 29зв.

¹³⁸ *Ibid.*, арк. 15, 28зв.

¹³⁹ *Ibid.*, арк. 16зв.

¹⁴⁰ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 180, арк. 15зв., 21; Леся Українка, *Зібрання творів: У 12 т.*, К., 1978, т. 10: *Листи*, с. 277; *Листи Михайла Павлика до Лесі Українки* [в:] Леся Українка, *Публікації. Статті. Дослідження*, К., 1984, с. 81.

¹⁴¹ Леся Українка, *Зібрання творів*, т. 10, с. 278.

¹⁴² Леся Українка, *Публікації. Статті. Дослідження*, I (1954) 9–22; Є. П. Бортник, *Незакінчена стаття Лесі Українки про Мільтона*, 36. робіт аспірантів кафедри філологічних наук, Л., 1960, с. 36, 38–39; М. О. Мороз, *Літопис життя та творчості Лесі Українки*, К., 1992, с. 150, 160.

¹⁴³ Див.: *Рай і Поступ*. Написав Михайло Драгоманов, Коломия, 1894; *Вражіння з Угорської Руси*. Написав Володимир Охримович, Л., 1895; *Нова сім'я. Читано на Шевченкових роковинах В-ім.*, Л., 1895; *Перші поминки М. П. Драгоманова (у Кракові)*, Л., 1895 та ін.

¹⁴⁴ І. Денисюк, І. Остапик, *Іван Франко та Ольга Рошкевич після розлуки*, Українське літературознавство. Іван Франко: Статті та матеріали, 58 (1993) 48.

червня 1895 р. вона висловлювала подяку з приводу надісланих брошур¹⁴⁵.

Не вдалося встановити, чи взагалі були присутні жінки на IV з'їзді РУРП (29–30 грудня 1895 р., Львів). Водночас там було прийнято нову редакцію програми радикальної партії¹⁴⁶. У ній зокрема зазначалося, що “жадаємо безпосереднього, загального тайного і рівного права голосування, зі знесенем курій виборчих при виборах до всяких репрезентацій державних, краєвих, повітових і громадських; Під правом голосування розуміємо активне і пасивне право вибору. Право те повинно бути признане як мущинам, так і жінчинам”. Крім того, у програмі містилася вимога “цілковито безплатної науки в школах народних, середних і визших і свобідного доступу до всіх шкіл так для мущин як і жінок”¹⁴⁷. Натомість серед присутніх на V з'їзді РУРП (26–27 вересня 1896 р., Львів) за непідтвердженими даними було не більше десяти жінок¹⁴⁸. Участь у нарадах з'їзду взяла А. Павлик, виступивши з доповіддю “про стан радикалізму на Буковині”¹⁴⁹.

Очевидно, що інтерес до радикального руху в А. Павлик проявився під безпосереднім впливом її старшого брата – Михайла¹⁵⁰. Протягом кінця 1870-х – 1880-х років її десятки разів заарештовували та ув'язнювали. Перший раз – влітку 1877 р.¹⁵¹. Потрапляли за ґрати також і мати М. Павлика – Марія та його наймолодша сестра Параска (Пракседа)¹⁵².

¹⁴⁵ І. Денисюк, І. Остапик, *Op. cit.*, с. 49.

¹⁴⁶ Я. Грицак, “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини, Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. ССХХІІ (1991) 92; П. Шкраб'юк, *Op. cit.*, с. 138–142.

¹⁴⁷ Програма русько-української радикальної партії, принята на IV З'їзді у Львові дня 29 грудня 1895 р., Радикал, 7 (1896, 5 січня) 71.

¹⁴⁸ *Смотр галицко-руским “радикальным” полчищам*, Галичанин, 209 (1896, 19 сентября (1 октября)) 1.

¹⁴⁹ П'ятий з'їзд русько-української радикальної партії, Громадський голос, 18 (1896, 1 жовтня) 119, 121; *Сезорічний красвий з'їзд радикальної партії...*, Громада, 4 (1896, за вересень) 58.

¹⁵⁰ С. Злупко, *Незламна галичанка*, с. 98; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 14–15, 17; П. Шкраб'юк, *Op. cit.*, с. 123, 178.

¹⁵¹ К. Студинський, *Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.*, Україна, 6 (1926) 85–86, 109–111; С. Злупко, *Незламна галичанка*, с. 98–101; С. Злупко, *Анна Павлик – борець*, с. 55; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 26–27, 31, 41, 45–46, 49, 58–59, 62; П. Шкраб'юк, *Op. cit.*, с. 178.

¹⁵² *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. III (1879–1881), Ч., 1910, с. 198–201; С. Злупко, *Незламна галичанка*, с. 99; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 26, 45; П. Шкраб'юк, *Op. cit.*, с. 45, 178.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

Наприкінці 1880-х років А. Павлик у черговий раз переїхала до Чернівців. У місті вона прожила шість років¹⁵³. М. Павлик 18 липня 1891 р. у листі до М. Драгоманова писав, що його сестра “тепер м[іж] і[ншим] вчить робіт у вищій жіночій школі в Чернівцях, а окрім того працює по панських домах, де єї дуже люблять і боронять від обмов навіть «своїх» людей, що навіть знатися з нею не хочять. Між такими є й молодий радикал зі Львова – О. Колеса. Здобула собі позицію тяжкою боротьбою, та й то в аристократії і властей, м[іж] і[ншим] і у старости”¹⁵⁴. Зрештою за словами М. Павлика, його сестра в Чернівцях “стояла дуже добре”. Її матеріальне становище було загалом непоганим¹⁵⁵. Проте за станом здоров’я, А. Павлик вирішила відкрити в Чернівцях крамницю “з народними продуктами”. Для цього їй потрібно було мати спеціальний дозвіл від косівської влади. Тобто староства в м. Косів на Гуцульщині, звідки була родом¹⁵⁶.

До староства А. Павлик звернулася за посередництвом члена РУРП Р. Яросевича, який був родичем косівського старости Сабата¹⁵⁷. “Так той вуєчко, – писав М. Павлик у листі до М. Драгоманова від 8 травня 1892 р., – так обсмарував сестру перед черновецькими властями, що раптом на неї кинулися як скажені, і довели до того, що сестра не тільки мусіла зложити дозвіл на sklep, а й стратила зарібки”¹⁵⁸. Натомість Р. Яросевич у недатованому листі до І. Франка писав: “Будьте добрі повідомити від мене Павлика (не знаю де він тепер?), що Косівське староство его сестри не денунциovalo і взагалі ніякої опінії о ні до Черновец не висилало і Чернівці навіть не запитували о те. Знаю все се з зовсім певного жерела”¹⁵⁹.

Водночас буковинська поліція пильно стежила за А. Павлик. Зрештою в квітні 1892 р. її було заарештовано¹⁶⁰. Під час арешту в А. Пав-

---

¹⁵³ С. Злупко, *Незламна галичанка*, с. 101; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 70–72, 75; П. Шкраб’юк, *Op. cit.*, с. 67.

¹⁵⁴ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VI, с. 222.

¹⁵⁵ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 23; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 71–72.

¹⁵⁶ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 23; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 72.

¹⁵⁷ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 23–24; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 72.

¹⁵⁸ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 24; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 72.

¹⁵⁹ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1635, арк. 665.

¹⁶⁰ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 24; *Робітничий рух на Україні. 1885–1894 pp.*, упоряд.: В. С. Шандра та ін.; відп. ред. О. А. Парасунько, К., 1990,

лик вилучили значну кількість літератури. Передусім примірники часопису “Народ”, газети “Хлібороб”, програму РУРП, статут робітничого товариства “Siła”, соціал-демократичні часописи “Robotnik”, “Naprzód” тощо¹⁶¹. З цього приводу 8 травня 1892 р. М. Павлик у листі до М. Драгоманова писав: “«Партії» сестра не в голові, та зрештою нема й грошей; я просив Даниловича, щоби зараз поїхав у Чернівці, як оборонець”¹⁶². 14 червня 1892 р. у Чернівцях відбувся судовий розгляд справи А. Павлик. Захищав її член РУРП і адвокат С. Данилович. Врешті-решт на підставі слідства (!), а не судового розгляду А. Павлик було засуджено на шість тижнів ув’язнення. Проте на прохання С. Даниловича трибунал погодився її тимчасово звільнити¹⁶³.

А. Павлик, яка відбула слідче ув’язнення, тимчасово випустили з в’язниці. Це дало змогу подати апеляцію в вищі судові інстанції, загалом оскаржити вирок у Відні¹⁶⁴. Натомість А. Павлик переїхала в Коломию, де мала працювати писарем у адвокатській канцелярії С. Даниловича¹⁶⁵. Проте через помилку Коломийської пошти текст апеляції надійшов до Чернівців із запізненням. Як наслідок, апеляцію було відхилено¹⁶⁶. Тому залишалось лише звернутися із апеляцією до вищого трибуналу в Відні¹⁶⁷. Текст апеляції на німецьку мову мав перекласти І. Франко¹⁶⁸. Проте 3 грудня 1892 р. М. Павлик у листі до М. Драгоманова писав: “Сестрі потверджено вирок у Відні, за що я маю подякувати найбільше Франкові. Він сам узявся перевести жалобу неважності (– дуже добру) – на нім[ецьку], найшов у Відні адвоката і таких, що ему обіцяли заплатити 25 г[ульденів] за оборону, – та навіть не сказав це адвокатові, так що цей мені вже після потвердження вироку написав:

с. 268; С. Злупко, *Незламна галичанка*, с. 101; С. Злупко, *Анна Павлик – борець*, с. 56; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 71–72.

¹⁶¹ С. Злупко, *Незламна галичанка*, с. 101; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 72–73.

¹⁶² *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 23; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 71.

¹⁶³ *Agitatorka socjalistyczna*, Dodatek do nr. 170. Kurjera lwowskiego, (1892, 18 Czerwca) 1–2; *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 41, 46; С. Злупко, *Незламна галичанка*, с. 101; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 73; П. Шкраб’юк, *Op. cit.*, с. 67.

¹⁶⁴ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 46; С. Злупко, *Незламна галичанка*, с. 101; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 73; П. Шкраб’юк, *Op. cit.*, с. 67.

¹⁶⁵ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 46; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 73.

¹⁶⁶ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 65.

¹⁶⁷ Іван Франко, *Зібрання творів*, т. 49, с. 354.

¹⁶⁸ *Ibid.*, с. 355, 362.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

мовляв, шліть акт і 25 г[ульденів], буду боронити. Фр[анко] звісно і жалоби не перевів і в загалі забув справу”¹⁶⁹. Врешті-решт А. Павлик відбула покарання в чернівецькій в’язниці¹⁷⁰.

На VI з’їзді РУРП (19–21 вересня 1897 р.) за повідомленням кореспондента русофільської газета “Галичанин” була присутня одна жінка – єврейка (її прізвище не вдалося встановити)¹⁷¹. На VII з’їзді РУРП (30–31 жовтня 1898 р.) було декілька жінок із інтелігенції і селянок¹⁷². 30 жовтня 1898 р. у Львові, після закінчення нарад VII партійного з’їзду, відбулося урочисте святкування 25-річного ювілею літературної діяльності І. Франка¹⁷³. До складу оргкомітету, що займався організацією заходу, серед інших увійшли Н. Кобринська та діячі РУРП В. Гукевич, С. Данилович, П. Думка, С. Новаковський і М. Павлик¹⁷⁴. Н. Кобринська взяла безпосередню участь у заході й виступила з промовою на святкуванні ювілею Каменяря¹⁷⁵. У збірнику “Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності...” (Львів, 1898) було надруковано також і твори жінок: Лесі Українки, Н. Кобринської, Віри Лебедової (псевдонім К. Малицької), Олени Пчілки, Уляни Кравченко, К. Попович-Боярської і Є. Ярошинської¹⁷⁶. Із 107 гостей запрошених на IX з’їзд РУРП (17–18 грудня 1899 р.) згадуються прізвища двох жінок: О. Гнатюк і О. Роздільська (Львів)¹⁷⁷.

За умов політичної активності галицького жіноцтва визрівала потреба видання власного друкованого органу – періодичної газети або

---

¹⁶⁹ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 103.

¹⁷⁰ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 109; С. Злупко, *Анна Павлик – борець*, с. 56; С. М. Злупко, *Сумління голос...*, с. 74.

¹⁷¹ *З’їзд радикалів*, *Галичанин*, 204 (1897, 10 (22) січня) 2.

¹⁷² *VII З’їзд українсько-радикальної партії у Львові*, *Діло*, 239 (1898, 27 жовтня (8 падодлиста)) 2.

¹⁷³ *Юбилей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка*, *Громадський голос*, 23 (1898, 15 листопада) 173–175.

¹⁷⁴ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1624, арк. 47.

¹⁷⁵ *Юбилей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка*, с. 174; І. Книш, *Іван Франко та рівноправність жінки*, с. 148.

¹⁷⁶ *Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники*, Л., 1898, 240 с.; І. Книш, *Іван Франко та рівноправність жінки*, с. 148–150; А. Швець, “*Наші погляди, змагання, інтереси так з собою близькі...*” (*Іван Франко та Наталія Кобринська в епістолярному дискурсі*), *Українське літературознавство*, вип. 74 (2011) 187.

¹⁷⁷ *ЦШАЛ України*, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 152зв.; *Дев’ятий з’їзд русько-укр[аїнської] радикальної партії*, *Громадський голос*, 1 (1900, 1 січня) 2.

часопису¹⁷⁸. Водночас значним інтелектуальним здобутком став вихід у світ жіночого альманаху “Перший вінок” (Львів, 1887). Чи не найбільше до його видання був причетний власне І. Франко¹⁷⁹. Натомість М. Павлик на появу “Першого вінка” відреагував ґрунтовною рецензією в часописі “Народ” під назвою “Перші ступні русько-українського жіноцтва”¹⁸⁰.

На жіночих зборах у Стрию (1 вересня 1891 р.) Є. Ярошинська висловилася за необхідність видання другого жіночого альманаху, по суті продовження “Першого вінка”. Її пропозицію підтримала Н. Кобринська. Натомість О. Озаркевич (Бажанська) вимагала, щоб альманах виходив періодично. Зрештою на зборах було прийнято рішення вибрати комітет для збору коштів на видавництво нового альманаху. До складу комітету було вибрано шість жінок (О. Озаркевич, Є. Ярошинська та ін.). Гроші на альманах мала збирати О. Озаркевич¹⁸¹. Присутня на II з’їзді РУРП (жовтень 1891 р.) Н. Кобринська поставила внесок започаткувати в “Народі” окрему рубрику для висвітлення різних питань жіночого руху. З’їзд ухвалив запровадити в часописі несталу рубрику “Жіноча справа”, яку зобов’язалася вести Н. Кобринська¹⁸². Водночас з’їзд постановив, що “редакцію «Народа» веде один редактор, Михайло Павлик, котрий [...] прибирає собі референтів до поодиноких рубрик”¹⁸³.

¹⁷⁸ О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 424; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту (Іван Франко та Олександра Озаркевич)*, Українське літературознавство, 72 (2010) 119.

¹⁷⁹ М. Павлик, *Жіноча Бібліотека. Видає Наталія Кобринська...*, Народ, 3 (1894, 1 февраля) 47; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 119; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик: консенсуси та контрверзи*, Українське літературознавство, 78 (2014) 153.

¹⁸⁰ М. Павлик, *Перші ступні русько-українського жіноцтва*, Народ, 4 (1890, 15 [латинського] лютого) 42–50; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 154; А. І. Швець, “*Між нами антагонізм двох культур, а надто конкуренція...*”, с. 197.

¹⁸¹ *Жіноча справа. Перші жіночі збори в Стрию*, с. 283; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 119–120; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 156.

¹⁸² *Жіноча справа. Свідома Русинка. Жіноча справа в Раді Державній*, Народ, 7 і 8 (1892, 1 [латинського] апріля) 112; І. Книш, *Смолоскип у темряві*, с. 174; М. Трегуб, *Op. cit.*, с. 638; *Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов’янській бібліотеці у Празі*, упоряд., передмова та примітки С. Кочерги, післямова О. Сліпушко, К., 2003, с. 127; М. Богачевська-Хомяк, *Op. cit.*, с. 127.

¹⁸³ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VI, с. 270; І. Книш, *Смолоскип у темряві*, с. 174.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

За весь час існування рубрики, яка проіснувала неповний рік, у ній не було вміщено жодної статті Н. Кобринської. Загалом автура рубрики про “жіночу справу” засвідчує таке: М. Павлик, редактор часопису “Народ”, свідомо не передав ведення рубрики Н. Кобринській. Очевидно, що на це була низка причин, у тому числі відмова Н. Кобринської вийти заміж наприкінці 1888 р. за М. Павлика¹⁸⁴. Натомість вона рекомендувала кандидатуру М. Павлика в подружжя своїй приятельці О. Кобилянській. Проте остання не надавала цьому серйозного значення¹⁸⁵. У листопаді 1890 р. О. Кобилянська у своєму щоденнику записала: “Я була місяць у Болехові. [...] потім на тиждень поїхала до Львова, познайомилася там з Павликом. Я б ніколи не вийшла за нього заміж, ніколи”¹⁸⁶. Очевидно, що й звідси майже постійна критика М. Павликом діяльності Н. Кобринської, загалом скупі та тенденційні звістки в “Народі” про її ініціативи для українського жіночого руху¹⁸⁷.

Зрештою М. Павлик не підтримав задуму Н. Кобринської продовжити видання жіночого альманаху¹⁸⁸. З цього приводу в листі до Лесі Українки від 25 жовтня 1891 р. він писав: “Як, може, знаєте, стрийські жіночі збори ухвалили видати другий альманах і збирати на це гроші. Та таке видавництво ширшій публіці, особливо мужеській, не подобалось. Альманах треба з рік друкувати, а потім буде туго розходитися, як перший [«Перший вінок»], котрого й досі чимало на складі. А видавництво періодичне і скоро піде, хоть би через те, що дешевше, і купить більше жінок коло діла, що тоді мусить піти живіше. Отим-то наші люде й раді попірати жіночу газету, котру думає видавати Олесь Озаркевич (п. Городок). Ми тільки бажали би, щоб діло вів комітет для розмов і праці, як у «Народі». Та вони на те досі не згодились”¹⁸⁹. І додавав: “По-нашому, газета жіноча дуже на часі. Альманах – діло далеке й важке, і плодів з него треба чекати хіба за десятки літ, а так

---

¹⁸⁴ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. V, с. 299–300, 317–320; І. Книш, *Смолошип у темряві*, с. 131–132; М. Богачевська-Хомяк, *Ор. сіт.*, с. 122; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 155; А. І. Швець, “Між нами антагонізм двох культур, а надто конкуренція...”..., с. 197–198.

¹⁸⁵ В. О. Вознюк, *Про Ольгу Кобилянську: Нові матеріали. Роздуми. Знахідки*, К., 1983, с. 73; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 155.

¹⁸⁶ В. О. Вознюк, *Ор. сіт.*, с. 73.

¹⁸⁷ І. Книш, *Смолошип у темряві*, с. 156; М. Богачевська-Хомяк, *Ор. сіт.*, с. 122; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 155.

¹⁸⁸ А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 156. А. І. Швець, “Між нами антагонізм двох культур, а надто конкуренція...”..., с. 199.

¹⁸⁹ *Листи так довго йдуть... Знадоба архіву Лесі Українки...*, с. 127.

усяка бачила би зараз свою працю, і це додавало би їй охоти до дальшої праці”¹⁹⁰.

До полеміки “альманах чи газета” приєднався також І. Франко, навівши переконливі аргументи на підтримку останнього формату в однойменній статті на сторінках часопису “Народ”¹⁹¹. Фактично, цією публікацією письменник поставив крапку в суперечці навколо вибору типу майбутнього жіночого видання. У доцільності видавати власне жіночу газету, а не альманах І. Франкові вдалося переконати також і Олену Пчілку, що була однією з ініціаторів видання альманаху “Перший вінок”¹⁹². Натомість Н. Кобринська 15 грудня 1891 р. у листі до І. Франка писала: “Et tu Brutus contra me подумала я собі прочитавши Вашу допись в Народі «Альманах чи часопись?». Могла бути часопись, міг бути і альманах, одно другому нічо невадило здається. Але се як раз ліпше для мене випало, бо я бачите такой слаба, моя нервність не аби яка і правду сказавши я тепер не годна братися до видаваня альманаха, – тому ж і рада, що жіноча часопись і Ваша допись звільнили мене від морального обов’язку вложеного зборами в Стрию”. Але додавала: “Бажаньська до тепер незапросила мене до співробітництва (до чого здається маю повне право)”¹⁹³.

Отож, І. Франко також не підтримав задуму Н. Кобринської видавати другий альманах. Натомість письменник віддав перевагу проекту О. Озаркевич із її ідеєю видання жіночої газети¹⁹⁴. Водночас О. Озаркевич консультувалася з письменником і його дружиною в справі майбутнього видання. Передусім вона зверталася до них за порадами, ділилася власними видавничими задумами, обговорювала авторську добірку та ін. Також О. Озаркевич не раз відвідувала подружжя Франків у Львові, щоб обговорити та узгодити зміст і структуру часопису

¹⁹⁰ *Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки...*, с. 127.

¹⁹¹ *Жіноча справа*. Ів. Франко, *Альманах чи газета?*, Народ, 22 (1891, 7 л[атинського] листопада) 304; О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 424; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 120.

¹⁹² *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1612, арк. 264; *Недруковані листи Ів. Франка*, Червоний шлях, 2 (1923) 226; Іван Франко, *Зібрання творів*, т. 49, с. 298–299; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 120–121.

¹⁹³ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1612, арк. 217–218; А. Швець, “Більшого обожателя вашого таланту, як я, трудно знайти” (*Наталія Кобринська про творчість Івана Франка в листах до нього*), Іван Франко: Тексти. Факти. Інтерпретації: Збірник наукових праць, К.: Л., 2011, вип. І: *Огляди. Статті. Твори. Листування. Спогади. Бібліографія*, с. 365; А. Швець, “Наші погляди, змагання, інтереси так з собою близькі...”, с. 181; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 156.

¹⁹⁴ А. Швець, “Наші погляди, змагання, інтереси так з собою близькі...”, с. 180–181.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

тощо. Зрештою О. Франко активно долучилася до цього видавничого проекту. По суті, вона стала другим редактором майбутньої газети¹⁹⁵. Долучитися до названого проекту в ролі дописувачів погодилися також Олена Пчілка та Леся Українка¹⁹⁶. Водночас О. Озаркевич у листі до О. Франко від 1 грудня 1891 р. із жалем повідомляла: “Пише Павлик щоб конечно від нов[ого] року видавати. Але ж се ест для мене абсолютно неможливо, хотяйби з тої простої причини, що не лише матеріялу, але гроша я ще не маю призбираного на тільки кілько потребують конечні видатки, бо на пренумеранток годі рефлектovati в першій році”¹⁹⁷.

Стосовно назви майбутнього жіночого часопису, то розглядалося декілька варіантів. Так, Олена Пчілка пропонувала назву “Рівність”. Зрештою О. Озаркевич у листі до І. Франка від 17 березня 1892 р. подала остаточну назву часопису – “Жіноче питання”¹⁹⁸. Також у листі до письменника вона повідомила зміст першого числа майбутнього видання: “Пер[едне] сл[ово]. Мрії, вірш з життя жіночого [О.] Колесси, Просвітні огні віршик Л[есі] Українки. Наукова читальня у Льв[ові] Главецької. Софія Ковалєвська, біографія О. Франкової. Дрібна хроніка з життя жіночого”¹⁹⁹. “Передне слово” до часопису О. Озаркевич написала в співавторстві з Оленою Пчілкою²⁰⁰. Проте перше число жіночого часопису так і не вийшло в світ. На те склалася ціла низка причин: особисті редакторські амбіції, брак коштів, громадська байдужість до цього видання, пасивність дописувачів і т. д. Для РУРП вихід часопису був пов’язаний із прагненням радикалів започаткувати власний друкований орган для жінок. Звідси бажання РУРП підпорядкувати жіночий рух у Галичині своїм партійним впливам. Звісно більшість жінок погодитися з цим не могла²⁰¹.

---

¹⁹⁵ ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1607, арк. 453–456; ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1612, арк. 152; ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1620, арк. 19–22 та ін.; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 124–126.

¹⁹⁶ ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1607, арк. 453; ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1612, арк. 153; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 125.

¹⁹⁷ ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1607, арк. 583.

¹⁹⁸ ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1612, арк. 280, арк. 323; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 125.

¹⁹⁹ ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1612, арк. 325; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 126.

²⁰⁰ ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1612, арк. 323; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 125–126.

²⁰¹ Д. Лукіянович, *Op. cit.*, с. 18; І. Книш, *Іван Франко та рівноправність жінки*, с. 140; І. Книш, *Смолоскип у темряві...*, с. 179; О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 424; А. Швець, *До історії одного видавничого проекту*, с. 127.

Натомість восени 1892 р. на сторінках “Народу” була надрукована “Відозва до Русинок Галичини і Буковини”. Її авторами були Н. Кобринська та Є. Ярошинська. В ньому зверненні зазначалося, що “1 вересня м[инулого] р[оку] на жіночій вічу в Стрию ухвалено між інчими справами видавати другий жіночий Альманах”. Проте “цей проєкт не міг увійти в жите, позаяк рознеслась була широко вість про видавництво жіночої газети, котра в короткім часі по вічі мала зачати виходити. Коли однак до тепер газета не появилась, уважаємо нашим обов’язком приступити до виконання ухвал віча”²⁰². На фоні фіаско О. Озаркевич із її проєктом жіночої газети, прихильниці видання альманаху – Н. Кобринська та Є. Ярошинська спробували реанімувати свій минулорічний проєкт. При цьому у зверненні вони зазначали, що “не зашкодить і тепер запримітити, що місто одної великої книги, як був перший Альманах, могли би виходити менчі, але частійше, книжочки [...], котрі при відповіднім числі набуваючих могли би в певнім означенім часі появляти ся, як також, що ми не обмежились би так, як в першій Альманасі, лиш на творах жіночих, а рівно були би пожадані твори мущин, відносячі ся до справи жіночої”²⁰³.

У 1893 р. Н. Кобринська розпочала власний видавничий проєкт під назвою “Жіноча бібліотека” та видала її першу книгу – збірник “Наша доля” (Стрий, 1893)²⁰⁴. Натомість радикали І. Франко та М. Павлик проігнорували її черговий видавничий задум. Участь у ньому вони не взяли, а натомість обидва написали загалом дуже критичні рецензії на збірник²⁰⁵. М. Павлик у недатованому листі до М. Драгоманова писав: “Чи получили Ви «Жіночу Бібліотеку» Кобринської? Як добре вдивитися – то щось таке противне, і хоть би капля льогіки! Уся І книжка «Жіночої Бібліотеки» – одна безграмотність”²⁰⁶. Водночас кошти на друкування збірника передали Г. Данилович, дружина діяча РУРП С. Даниловича, радикал Д. Лукіянович, а також Т. Окуневський, депу-

²⁰² *Жіночі справи. Відозва до Русинок Галичини і Буковини*, Народ, 15–18 (1892, 1 л[атинського] октября) 206.

²⁰³ *Твід*.

²⁰⁴ *Наша доля*, кн. I, Стрий, 1893, 104 с.; М. Богачевська-Хомяк, *Op. cit.*, с. 121, 126; О. Маланчук-Рибак, *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...*, с. 422.

²⁰⁵ М. Павлик, *Жіноча Бібліотека. Видає Наталія Кобринська...*, Народ, 3 (1894, 1 февраль) 46–49; *Критика і бібліографія. Нові книжки*. І. Ф., *Жіноча Бібліотека...*, Жите і слово, I (1894) 306–308; П. Шкраб’юк, *Op. cit.*, с. 124; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 156.

²⁰⁶ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VIII, с. 16–17.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

тат Галицького крайового сейму, який тоді представляв там інтереси радикальної партії, та ін.²⁰⁷. У 1895 і 1896 роках у Львові вийшли друга та третя книги збірника “Наша доля”²⁰⁸.

Зрештою Н. Кобринська на відновлення дружніх взаємин із І. Франком і М. Павликом вже не сподівалася. “Я давно знаю, що мені ані на Вас, ані на Франка нема що числити, і з тим давно погодилася”, – зазначала вона в листі до М. Павлика від 8 березня 1896 р.²⁰⁹. Проте конфлікт Н. Кобринської із ними не був аж надто ворожим. Так, у 1895 р. у часописі “Народ” було вміщено інформацію про вихід другої книги “Нашої долі” та подано зміст видання²¹⁰. Натомість М. Павлик у листі до Л. Драгоманової від 9 грудня 1896 р. писав: “Разом із Вашим пакетом прислала нам²¹¹ і Кобринська зарізаного індика. Звісно, це таки поміч, і ми дякуємо їй, та воно нам тепер майже те саме, що голому і босому – вінок”²¹².

Водночас у першій половині 1890-х років мала місце дискусія між Н. Кобринською і радикалами стосовно трактування т. зв. “вільної любові”. При чому полеміку спровокувала Н. Кобринська, яка гостро “різнула” радикалів за начебто апологетику ними цього феномену²¹³. Приводом для полеміки стала публікація її листа до мовознавця О. Огоновського. Вчений опублікував лист в огляді життєпису Н. Кобринської у своїй “Історії літератури руської”. Праця друкувалася на сторінках часопису “Зоря” (1893, ч. 4, 7–9)²¹⁴. У листі до О. Огоновського (“Зоря”, ч. 4) Н. Кобринська писала: “Цікаві може будуть для Вас мої відносини до радикалів. З моїх розвідок, а особливо з мого реферату на загальнім жіночім вічу у Львові (з 11 цвітня р. 1892) мож(на) зауважати, що годжуся з ними, що форма індивідуальна (чого? Ред.) уступає

---

²⁰⁷ *Спис предплатників на жіноче видавництво, Наша доля, кн. І, Стрий, 1893, с. 102–104; М. Павлик, Жіноча Бібліотека. Видає Наталія Кобринська..., Народ, 3 (1894, 1 февраля) 47.*

²⁰⁸ *Наша доля, кн. 2, Л., 1895, 104 с.; кн. 3, Л., 1896, 142 с.; М. Богачевська-Хомяк, Ор. сіт., с. 169; О. Маланчук-Рибак, Ідеологія та суспільна практика жіночого руху..., с. 422.*

²⁰⁹ А. Швець, Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик, с. 158.

²¹⁰ *Жіноча Бібліотека..., Народ, 9 (1895, 1 мая) 146.*

²¹¹ М. Павлик тоді проживав у Львові разом із матір’ю.

²¹² І. Денисюк, *Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових, с. 494.*

²¹³ О. Маланчук-Рибак, *З історії ідейних концепцій українського жіночого руху ХІХ – початку ХХ століть, с. 218–219; А. Швець, Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик, с. 157.*

²¹⁴ *Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів), ф. 29, од. зб. 94, арк. 13–14; А. Швець, Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик, с. 157.*

і мусить уступити колективній, – але в інших річах сильно з ними різнюся. Найліпшим доказом «вільна любов». Радикали ставлять її яко майже одну ціль еманципації жіночої, наколи я ніколи того питання не підношу, а перше хотіла бим вибороти економічну незалежність жінки від мужчини; а після мене говорити тепер жінці про вільну любов, значить іще більше її понизити і зробити іграшкою мужчини; – тож коли моя еманципація підносить жінки науки і праці, їх – передусім кокетки і упавши індивідуа”²¹⁵.

Погляди Н. Кобринської, висловлені нею в листі, були різкими, на думку М. Павлика. У листі до М. Драгоманова від 3 березня 1893 р. він писав, що “Кобринська різнула нас у «Зорі» (4 нр.) за «вільну любов» – гірш усяких прокурорів”²¹⁶. А до І. Франка в листі від 4 березня 1893 р. М. Павлик написав: “Читали в «Зорі» (4 ч.) слова Кобринської про радикалів про «вільну любов»? Вона каже, що єї «еманципація підносить жінчину науки й праці, а наша кокеток і упавші індивідуа». Бачиться, ясно. Я написав їй, та думаю, що треба спільно запротестувати в «Зорі» й «Народі»”²¹⁷. З цього приводу М. Павлик написав статтю “Радикали і д. Наталія Кобринська”. Відредагував і доповнив текст статті І. Франко²¹⁸. 13 березня 1893 р. М. Павлик у листі до М. Драгоманова писав: “Посилаю в «Зорю» спростованне слів Кобринської про радикалів і вільну любов. Написав я его дуже делікатно, порозумівшися з тутешніми товаришами, з Франком і Ярославичем. Усі вони обурені на сплетні Кобринської, і проектували дуже острі відповіді. Та я «благую часть избрахъ» – так буде ліпше. А все таки без відповіді годі. Адже ж «Зорю» виписує на Україні 400 люда, тай тут вона має доволі передплатників. Читаючи цю виходку Кобринської і взагалі єї біографію – я тільки ахнув: от що сидить у найпоступовішій би то Галичанці!”²¹⁹

Натомість І. Франко у листі до М. Павлика від 1 квітня 1893 р. загалом висловив думку на недоцільність подібних суперечок. Письмен-

²¹⁵ ЛННБ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів, ф. 29, од. зб. 94, арк. 13–14; *Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською*, с. 8; К. А. Кріль, *Неопублікована стаття академіка М. С. Возняка*, Українське літературознавство, 10 (1970) 110–111, 113.

²¹⁶ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 179.

²¹⁷ *ВР ІЛ*, ф. 3, од. зб. 1612, арк. 645.

²¹⁸ ЛННБ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів, ф. 29, од. зб. 94, арк. 13–18; Іван Франко, *Зібрання творів*, т. 49, с. 388; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 157.

²¹⁹ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 181–182.

Ю. Яковлев, Жіноче питання в діяльності...

ник порадив йому взагалі відступити від попереднього задуму. Це свідчило про цілковиту непогодженість І. Франка з намірами М. Павлика далі продовжувати полеміку з Н. Кобринською²²⁰. Врешті-решт ні в “Зорі”, ні в “Народі” відповідь М. Павлика так і не з’явилася. Натомість останній у листі до М. Драгоманова від 10 квітня 1893 р. нарікав на непослідовність І. Франка. Крім того, М. Павлик звинуватив письменника в навмисному припиненні полеміки²²¹. 18 травня 1893 р. М. Павлик у листі до М. Драгоманова знову повернувся до цієї теми: “З боку Кобр[инської] воно дуже негарно, що вона почала в нас бризкати тим болотом, що вже було давно позасихало – цього я їй ніколи не прощу, не за себе (бо мені все одно, що тут про мене говорять), а за радикалів, за загал, що також образився навіть більше мене”²²². А в листі до вченого від 1 червня 1893 р. М. Павлик зазначав: “Щодо Кобринської, то ми всі на неї обурені, і ніхто не дасть до єї видання (збірника «Наша доля». – Ю. Я.) й стрічки (обіцяв був Гарасимович – за Франка не ручу)”²²³. Зрештою в передмові до “Переписки М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895)” (Львів, 1905) М. Павлик спростував висловлювання Н. Кобринської щодо теми “вільної любові” та її трактування діячами РУРП²²⁴.

Загалом жіноче питання займало помітне місце в діяльності РУРП. Водночас низка фактів підводить до думки, що ставлення радикальної партії до названого питання було неоднозначним. Поряд із цим, у програмних документах РУРП містилися вимоги рівноправності статі. Загалом із початку 1890-х років інтерес радикалів до жіночого питання помітно зростав. Підтвердженням цього може слугувати його систематичне висвітлення на сторінках партійної преси, заохочення до співпраці в ній жінок, розвідка М. Ганкевича, зрештою видавнича діяльність І. Франка, М. Павлика тощо. Чимало зусиль для популяризації ідей РУРП у 1890-х роках доклала молодша сестра М. Павлика –

---

²²⁰ К. А. Кріль, *Op. cit.*, с. 111; Іван Франко, *Зібрання творів*, т. 49, с. 388–389; А. Швець, “Наші погляди, змагання, інтереси так з собою близькі...”, с. 181–182; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 157–158.

²²¹ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 199–200; А. Швець, “Наші погляди, змагання, інтереси так з собою близькі...”, с. 182; А. Швець, *Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик*, с. 158.

²²² *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VII, с. 216–217.

²²³ *Ibid.*, с. 228.

²²⁴ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 29, од. зб. 94, арк. 25; *Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською*, с. 8–9; К. А. Кріль, *Op. cit.*, с. 119.

А. Павлик. Також у першій половині 90-х рр. XIX ст. до діяльності радикальної партії долучилася й О. Франко – дружина письменника. Одним із напрямків діяльності партії було намагання залучити жіноцтво, передусім місцевих селянок, до вічевого руху. Крім того, О. Франко, Н. Кобринська та ін. жінки були присутні на з'їздах радикальної партії. Водночас у діяльності РУРП можна простежити спроби підпорядкувати жіночий рух впливам партії. Зрештою її діячі не були послідовними в підтримці феміністичного руху. Звідси їхні часті непорозуміння з Н. Кобринською, яка в свою чергу прагнула організувати галицьке жіноцтво. Яскравим прикладом чого стало бойкотування радикалами, передусім М. Павликом та І. Франком, її видавничої діяльності. Крім того, їхня полеміка з Н. Кобринською стосовно “вільної любові”.

IMAGE OF BLASZKI RESIDENTS LIFE IN THE POLISH KINGDOM DURING THE JAPANESE-RUSSIAN WAR 1904–1905

Its coverage area included the province of Kalisz, although in practice reached Lodz, Warsaw and even Kharkiv, Munich, Milan and the United States. Belonged to the most long-lived and fastest growing provincial magazines outgoing under Russian occupation¹. The founders of Kaliska Newspapers were lawyers: Jozef Radwan, Alfons Parczewski, Daniel Zawadzki. The first issue of the newspaper was published on 22 March 1893. At the beginning publisher of Kalisz Newspaper was Arno Hindemith, and from 1 October 1898, publisher was Joseph Radwan, the first editor. Till March 22nd 1898, the newspaper was printed at the Hindemith compressor station, then up the 1914 Joseph Radwan² was taking care of printing.

During the outbreak of Japanese-Russian War – the Kaliska newspaper was published of course, with some delay, news from the front, using articles contained in the Russian press. A list of the dead, missing and prisoners of war reprinted from the Russian newspaper “Russian Invalid”. Correspondence from the Far East was published in the newspaper based on the telegrams of the Russian Agency, which arriving in the afternoon to Kalisz, the next morning were published in the next newspapers issues, which were complemented with messages, supplied by Reuter. The newspaper also published tsarist ukase of any decision related to the mobilization on the area of the Polish Kingdom, provisions relating to mobilization of aid to families of mobilized soldiers, under the Russian law and the orders to the troops of the Warsaw. “Kaliska Newspaper” was the primary daily newspaper, available to readers in Blaszk, a small town situated on the territory of the district of Kalisz then. It was delivered to the city by the Kociolki railroad station, where trains stopped daily from November 1902, using the newly built railway line, which was connecting Kalisz with Lodz. The city was inhabited at the beginning of the twentieth century by 4900 residents, half of them Jews. The main activities of the population were primarily trade and crafts, among which the dominant role played by shoe-making and tailoring. In August of 1904 town was devastated by a huge fire thattwice in just three days destroyed much of the residential develop-

---

¹ D. Wanka, *Book culture in Lodz and region “Kaliska Newspaper” issue (1893–1914)*, p. 1.

² *Ibid.*, p. 2.

ment. These fires were the result of arsons, made by fighting with each other supporters for functions rabbi in the town Abu Zion Note Kupfer and Hasidic tzaddik from Czapowo. First, on 16th of August 1904 lit up the entire left side of one of the the most important streets in Blaszk-Kaliska Street. In one day, burned 30 buildings, mostly high, brick, giving the shelter to a large part of communities primarily of Jewish origin. In the second fire, on 19th of August 1904 that engulfed the opposite side of the street Kalisz, burned down completely another 16 houses, mostly wooden, covered with shingles and tar paper.

As a result of both fires much of the city was not habitable. Dozens of residents of the city was left without a roof over their heads. Survivors from the ravages were accommodated in flats at Upper and Lower Market which resulted in significant deterioration in living conditions in the town, wherethe number of people per one room was one of the highest in the province of Kalisz. It should be added that there burned not only housing, but also numerous workshops and shops, located on the ground floor of houses on Kaliska Street.

In addition, the city was starving. Even an attempt to support the fire victims, as cash collection, could not improve the situation caused by huge fire, especially that created specifically to support the fire victims committee has collected only 762 rubles³.

The difficult economic situation and living conditions of the inhabitants of plaques aggravated mobilization of many men for the Russian War army in the Far East, which further deteriorated the living conditions of many local families whose loved ones were sent to regiments designated to participation in the Japanese-Russian War.

---

³ A. Tomaszewicz, *Charity in Kalisz Governorate 1864–1914*, Lodz, 2010, p. 562. For poor fire victims paid in Blaszk: S. Arnold from Boryslawice – 100 rb., H. Drecher from Kwaskow 25 rb., dr Łączynski 20 rb., I. Bromski 20 rb., K. Budziszewski 20 rb., B. Ilowiecka 10 rb., from citizens 32 rb. 62 kop., Szyller from Kalisz 10 rb., Priest Godlewski 10 rb., B. Arnold from Bukowina 3 rb., A. Brynza from Kalisz 3 rb., K. Pągowski 1 rb., anon 20 kop., priest Szatnicki 15 rb. i 80 leaflets “About christian charity”, A. Gatkiewicz from Smaszkow 5 rb., Nela Ł. 1 rb., dr Popielawski from Warta 12 rb 30 kop. Priest Pawłowski z Dobrea 12 rb. 35 kop., Stanowska from Stozkow 3 rb, priest Wagrowski from Lututow 6 rb 20 kop., priest Szopański from Pyzdr 38 rb. 50 kop., priest Sawicki from Koscielec 12 rb., Żołnowski from Rajsko 5 rb. 10 kop., Priest Akalinski from Chlewo 3 rb., Godacki from Wielun 5 rb., dr Sulikowska from Sieradz 12 rb. 50 kop., priest Wronowski from Widawa 11 rb., ks. Hornowski from Staw 1 rb., priest Marczewski from Opattowek 3 rb., priest Sperczyński z Dobrej 13 rb., priest Perliński from Tlokinia 3 rb., priest Bakowski from Dzierzbín 3 rb., priest. Kowalewski from Osjakow 2 rb., anon. 45 kop. Look.: KP, 300 (1904).

M. Król, *Image of Blaszkis Residents Life in the Polish Kingdom...*

In the late sixties of the nineteenth century, after taking power in Japan by Emperor Mutsuhito, there has been radical change, guiding him on the path of capitalism in European style. Counting only fifteen emperor took authorities from last shogun, whose predecessors ruled Japan for hundreds of years. This has led eventually to join Japan in the race for colonies, forced overcrowding the country and the search for markets for a growing economy. The first success in this direction occurred in 1876. When it failed to politically independent Korea from China.

At the end of the nineteenth century Japan in the victorious war with China won the Port Arthur, Talien, Taiwan and Pescadory. The provisions of the Treaty of Simonoseki, concluded in 1895 between Japan and China triggered a backlash European powers, which reacted most sharply Russia, fearing encroachment Tokyo in its sphere of influence. As a result of the power signed on November 8, 1895 Liaodong Convention, Japan, feeling weaker militarily from Russia, Germany and France, withdrew from Liaodong peninsula. In 1898 China leased the peninsula of Russia, giving it the control of an important base in Port Arthur.

Also in the late nineteenth century Russia clashed increasingly consolidate its position on the Pacific. In 1891 the construction of Trans-Siberian Railway started, then in 1896 Russia received concessions for the construction of the Chinese branch of the aforementioned railway line⁴. Its construction aroused among the elite Japanese position that the time works against them, and that should lead to a settlement, as long as the balance of power will not deteriorate⁵. This more that the international situation favorable to the emperor, because the United Kingdom, The United States and Germany were interested in weakening Russia's position in the Far East.

The two countries, Japan and Russia absorbed policies of expansion could not communicate as to the division of spheres of influence in Asia at the beginning of the twentieth century. In 1903 Russia gave a negative answer to the proposals coming from Tokyo, to recognition for Manchuria area subordinated to the interests of St. Petersburg, and Korea's for sphere of interest⁶ of Japanese. Rejection of Russia's policies favoring economic exploitation, without causing conflicts or making subsequent annexation caused the group of influential politicians, gathered around Prince Alexan-

---

⁴ J. Pajewski, *Universal History 1871-1918*, Warsaw, 2001, p. 240.

⁵ *Ibid.*, p. 241.

⁶ *Ibid.*, p. 240.

der Mikhailovich and Alexander Bezobrazow could start realization of their plan, involving the achieve rapid and high profits, on which you can only dream about in peacetime⁷.

At the same time appointment in the same year by the governor of Russia's Far East, the person of Admiral Alexeyev, a supporter of the victorious war, which would be needed to Tsar to increase his authority and weakening the revolutionary sentiment was an expression support to military factions from the Tsar Nicholas II⁸.

Despite the efforts of French diplomacy, which tried to dissuade carat of military action, Japan, sentient support of the Western powers broke off on 5 February 1904 diplomacy relations with Russia, and three days later the Japanese fleet attacked Port Arthur⁹.

Started war revealed the weakness of the empire of the tsars, who suffered in this conflict significant defeat. It was not conducive to the remoteness of the Russians fighting army from their bases of 7,000 kilometers. The only railway line, in addition to not fully finished, was not facilitating sending soldiers on the front and delivery to the fighting divisions of ammunition, drugs and all kinds of military equipment. In addition, the Russian army was soaked carried out on a large financial embezzlement scale, carried out by the Russian generals.

When the supply of food and weapons was not working, the soldiers in return received from suppliers icon or mineral water, for which they still had to pay the "war fare"¹⁰.

From the beginning of hostilities was clear that despite the enormous demographic differences, Russia will not be able to transport to the Far East the appropriate number of soldiers supply. Hence, "Kaliska Newspaper" in its issue of February 19, 1904 indicated readers that the plan of the war with Japan commanded patience in waiting for the success of the Russian arms. Indeed, in the view of the editors, though decisive action Russian army distances difficult theater of war from the center of the country, and the lack of preparation for the fight, caused by the desire to keep the peace by Tsar was not expect instant victory¹¹.

---

⁷ A. Chwalba, *Universal History XIX*, Warsaw, 2012, p. 591.

⁸ J. Pajewski, *Op. cit.*, p. 241.

⁹ D. Binkowski, *Forgotten war in Rozwoj press issue, typescript*.

¹⁰ A. Chwalba, *Op. cit.*, p. 594.

¹¹ *Kalisz Newspaper*, 50 (1904).

M. Król, *Image of Blaszki Residents Life in the Polish Kingdom...*

From the first days of the war Japan started to be successful on the battlefield Imperial Army, trained by German officers enjoyed the summer of 1904 significant victory at Laojan, which had a negative impact on public opinion in Russia¹². Under Laojan Japanese gathered a huge army, supported by 2,000 artillery. In addition, on their side fought several thousand volunteers from Chinese Formosa, who have been the surrendered to the Japanese troops of General Oku, stationed in Inkou. Ten-days-operation, initiated by the Russian offensive did not bring success and tsarist troops were forced to retreat. The impact on the morale of the Imperial army was probably the fact that Japanese soldiers were well equipped to fight in difficult conditions. Japanese army privates wore hats, made on the Prussian model, on their feet had long gaiters, on uniform piling warm sheepskin sleeveless west, they tie a scarf around his neck. Their military backpacks were equipped with the necessary equipment, packed according to strictly defined rules.

Another defeat met Russians in Port Arthur, where despite fierce fighting throughout 1904 failed to Russians break locks the port. Finally, the fortress surrendered to the Japanese in January 1905, while in February and March, the Russian army under the command of gen. Kuropatkin suffered another defeat, this time at Mukden. Yet on May 27, 1905. Of Tsushima Baltic fleet under Admiral Rozdestwinsky, after lasting more than half a year travel through three oceans and two sea attempted to reverse the fate of the war, however, decisive battle has been sunk by a fleet of Admiral Togo. The surviving ships¹³ took shelter in a port in Vladivostok, which repaired a large part of them damaged in battles with Japanese.

In shipyards were employed mainly Chinese employees, which reported in his letter to "Kaliska Press" Jerzy Jaroszewski, a military doctor, sent to the front in 1904¹⁴. His letters, sent from the front to the editor drew closer to readers image of War in the Far East. Joseph Jaroszewski, after returning to Kalisz in 1905, was on duty of doctor in Blaszki. Japanese-Russian War ended through political action taken by the US President Roosevelt, which, moreover, for its effective mediation has been awarded Nobel Peace Prize. The peace pact was set on 5 September 1905 in Portsmouth.

---

¹² *Kalisz Newspaper*, 253 (1904).

¹³ J. Pajewski, *Op. cit.*, p. 244.

¹⁴ *Kalisz Newspaper*, 10 (1905).

By virtue of its provisions Russia asked Japan's southern Sakhalin, which it took in 1875. Port Arthur and Talien town on the Liaotan peninsula, although formally they were Chinese, actually came under the control of the Japanese. Besides, Japan has gained the right to fishing off the coast of Russia. Russia recognized also its influence in Korea. Manchuria returned under the control of China¹⁵.

Residents of Blaszk, of diplomatic relations between Russia and Japan and the outbreak of war learned on the basis of the information contained in the Kalisz Press, which the next number reached the town on 8 February 1904, however, once publication of the message Agency of the Russian special supplement to the journal was made available to readers in Kalisz day earlier in the afternoon¹⁶.

Consumption of men in front of the Japanese touched reservists from Blaszk at the front only at the end of 1904. First, in October this year started, in the district of Kalisz, compulsory check-up soldiers. At the command of the military authorities on October 10 turning up in the town of reservists from Blaszk, but also residents nearby settlements: Iwanowice, Staw and Marchwacz. From the participation in the review of reserves released those soldiers, who held the post in the police offices state and civil society, as well as those who have been included to the store without active military service (teachers and doctors). Each released from service reservist was obliged to provide the relevant certificate which entitles him to exemption carried out inspections¹⁷.

Mobilization in the province of Kalisz was announced Nov. 27/10 Dec. 1904. On power to command armies of the Warsaw Military District, issued by the General-aide Czertkow. Mobilization of soldiers covered up with districts: Kalisz, Wielun, Slupiec, Konin, Turkish, Kolo and Leczyca¹⁸. Called to the rendezvous point reserve soldiers were supposed to be the rallying points on December 21 with their own shoes, and underwear, two shirts and two pairs of pants, for the things which they received after the arrival of the army appropriate equivalent. They also were allowed to take from the house half-coats. Total area of the province planned to appoint

---

¹⁵ A. Chwalba, *Op. cit.*, p. 594.

¹⁶ *Kalisz Newspaper*, 39 (1904).

¹⁷ *Kalisz Newspaper*, 241 (1904).

¹⁸ Generally at the end of 1904 16 recruits was taken to army from Polish Kingdom. Look: M. Chudzynski, *Factory workers strikes and agricultural products in the years of the revolution 1905–1907 in Kujawy-Gostyn region*, Yearbook of the Scientific Society of Plock, Nr 4, p. 61.

M. Król, *Image of Blaszkis Residents Life in the Polish Kingdom...*

under the gun 8500 people. In addition, with the soldiers, in the district of Kalisz mobilized 419 horses¹⁹. Postponement of military service could receive only conscripts learner or “because of family relationships”²⁰. Two days after the announcement of the mobilization of residents of Kalisz district, like other residents of the Polish Kingdom were covered by the provisions of martial law. War time governor of the province of Kalisz was appointed general-lieutenant Kozłowski²¹. The Commission in Kalisz was located on Rypinek at Młodecki home. From 7 am on 9/22 December 1904 in Kalisz, marched troops of reservists from individual towns lying within the county. At the head of each group walked Mayors, responsible for providing recruits to the rallying point²². Soldier going from hometowns reported to the mobilization point in accompanied by relatives and friends, most intoxicated. Therefore both in the home towns, as well as in the mobilization point there were clashes with the civilian population. In order to prevent such incidents Kalisz governor issued a ban opening of liquor stores in places where were mobilized soldiers²³.

During the pre-emptive, it was able to invoke 496 Christians and 35 Jews²⁴ to the weapon in the district of Kalisz. Christians quota has been run-down completely, while point rallying failed to attend 45 Jews who had emigrated abroad²⁵. Before heading to the front of the vast majority of Christian soldiers, numbering 400 purchased Masses in of Kalisz for happy homecoming²⁶. Devotions were held up on 7 January 1905 in several churches in Kalisz²⁷.

---

¹⁹ *Kaliszka Newspaper*, 352 (1904). Horses owners, which were mobilized, received asignats, issued by the county committees draft board, through which the money of the Provincial were able to get a horse appointed to serve in the artillery 220 rb., while the horse camp ofrom 1050 to 190 rb.: *Ibid*.

²⁰ *Kalisz Newspaper*, 346 (1904).

²¹ *Kalisz Newspaper*, 21 (1904).

²² *Kalisz Newspaper*, 354 (1904).

²³ *Kalisz Newspaper*, 297 (1904).

²⁴ In 1904 in the district of Kalisz it was to be appointed a total of 4262 people. Revision of the conscripts were included 9754 men, plus 913, that “inspection” was postponed from previous years. Altogether review included 8,745 Christians and 1,009 Jews. Military service adopted 3435 Christians and 163 Jews. 1740 recruits failed to attend at the points of the revision of conscripts, half of them Jews. Until 573 were found to be totally incapable of service, 737 were sent to hospital for treatment, 847 postponed. Look: *Kalisz Newspaper*, 88 (1905).

²⁵ *Kalisz Newspaper*, 346 (1904).

²⁶ Full list of names of reservists from the district of Kalisz was placed in a letter addressed to newspaper editorial Kalisz Press by volunteer Stanislaw Woropaj, soldier of 5 reserve regiment shooters battalion Look: *Kalisz Newspaper*, 4 (1905).

²⁷ *Kaliszka Newspaper*, 5 (1905).

Some of the reservists from the district of Kalisz was directed to the front of the Suwalki railway station on 27 January 1905. Before leaving part of the rank, appointed from the district of Kalisz, was sent a special letter to readers of Kaliska Newspapers, which announced that, together with conscripts from the province of Suwalki and Vilnius leaves on Friday from Suwalki railway stations and asks to give the other Kalisz citizens, waiting to leave for the front, the address to which you can upload correspondence. It was to be addressed in the name of Adam Janowski, serving in 5 spare shooters battalion²⁸.

Travel recruits from the district of Kalisz rail to Charbinu lasted four days. Arrived there the soldiers divided into three parts. The first were bakers, second paramedics, while the remaining 38 were incorporated into the ranks of the regiment East-Syberian shooters, who at the end of March was moved to the region of Vladivostok²⁹.

Many soldiers called to service in the Far East from the district of Kalisz was sent to the front of the train stations in Warsaw and headed to St. Petersburg or the front they took with them and trunk bundle, which housed the underwear, up shirts, warm clothing and small items of daily use. In Warsaw conscripts receive a hot meal from the kitchen field, substituted by regiments from Warsaw. Before leaving compulsory soldiers took part in the Mass, after which they went shopping in shops in Prague³⁰.

Among the recruits to army the inhabitants of Blaszkki in the fighting in the Far East participated Chaim Moshe Kopel, a weaver by profession. Kopel served in the Tsarist army since 1895 as a soldier 5th east-syberian Rifle Regiment, which stationed in Port Arthur. Its parent unit was part of the division, commanded by General Foka. During the siege of the fortress by the Japanese, Kopelm was hard injured after being hit by debris from the grenade in the head and also had been shot in the chest. He left his position battle on September 8, 1904, when the paramedics moved him to field hospital, located in the fortress. After the surrender of Port Arthur, wounded Kopel was among the other injured, who were to be transported to area of Polish Kingdom, where should undergo further treatment. During the trip soldier has been deteriorated markedly, which is why he was left in

---

²⁸ *Kaliska Newspaper*, 31 (1905).

²⁹ *Kaliska Newspaper*, 117 (1905).

³⁰ *Kaliska Newspaper*, 360 (1904). Many of the soldiers coming from the district of Kalisz, served in Japanese-Russian War in 1 Manchu army led by gen. Lenkiewicz, Pole origin, called by the Chinese and Japanese "wolf Manchu".

M. Król, *Image of Blaszkis Residents Life in the Polish Kingdom...*

a hospital in Shanghai, where he spent more than a month. Finally, Chaim Moshe Kopel happily returned to the country on 8 April 1905, after a trip lasting several days, during which he reached the Odessa where he managed to get to Kalisz. All wounds failed to heal, Kopel left War with lost complete lost if vision and significant problems with speech. After returning to hometown recalled that while in Japanese captivity he was treated very decent. According to him Japanese fed the trapped soldiers with bread, eggs and meat, and even treated to vodka and beer³¹.

However, not all mobilized Jews returned from the war to the country. Then it remained very difficult fate for the wives left in the family home, who after the death of their husbands couldn't marry again. The Talmud did not accept for an eyewitness, who confirmed the death of husband. His testimony was not enough to recognize a woman as a widow. Only when the same witness alone have carried out the burial of the deceased, his wife became real widow. So before heading to the front many of mobilized Jews soldiers gave their wives conditional divorce that in case of their death in war they could be considered divorced, and so again could marry³².

In Russian newspaper have appeared some of the press articles, casting aspersions on the Poles, who supposedly went to war with Polish policy and willingly they sided with the Japanese. Meanwhile, in the journal "Vestnik Manchurian Army" were posted information that the Russian army and in the Pacific fleet were quite a few Poles, both officers and enlisted men, deserving respectability and higher honors. An example of faithful service to the tsar was the attitude of rural inhabitant of Adamki, located near the Blaszkis, Felix Snopczynski, who participated in the war 1904–1905, received for bravery on the battlefield high military honor – the St. George Holy Cross, of which he was very proud. Snopczynski wasn't parted also with a photograph of Tsar Nicholas II, he hid the medallion 33 around your neck³³.

In the war in the Far East also fought a resident of Blaszkis neighbourhood, from Kamienna village Michal Torunski, born in 1887. As a young boy he was drafted into tsarist army. His participation in the Japanese-Russian War began from several months traveling by ship to China. Travel conditions were so inconvenient, that all the way he prayed to fina-

---

³¹ *Kaliszka Newspaper*, 166 (1905).

³² *Kaliszka Newspaper*, 260 (1904).

³³ From the recollections of Mieczyslaw Szydzisz.

lly stand on the land. During the trip he witnessed dying from diseases many of his colleagues, whose bodies were simply thrown into the sea. The whole period of the Torun war he spent in the infantry. He mentioned the fight for Hill, which name he did not remember. He talked about fighting on land of Russian sailors. He saw flowing Japanese ships, although no name and date not been able to remember. His only comment on what happened around him, during the fights was “*Well, ordered to shoot, i shooted. Like during the fightings*”³⁴. During the fighting he was wounded, so he was sent to a field hospital, which soon was evacuated. Lying in a hospital Torunski didn’t stop thinking about returning to his unit, he feared that the loss of contact with them will cause him to be punished. Finally, when he felt better, he escaped from the hospital and wandered around, unable to communicate with anyone. Finally, he was captured by the Japanese patrol and placed in the captive camp. He didn’t complaint about being there. As mentioned, the Japanese treated well prisoners, especially the Poles. According to him, their attitude was due to awareness the Poles not willingly participated in the battle. In captivity Torunski met two colleagues of the province, which after the end of hostilities escaped from the camp with him. Together they returned to home, and their wandering through the vast expanses of Asia lasted for two whole two years. They appeared in 1907 in the family home. Torunski kept little memories from way back, he said only: “God allowed it and we returned. Me and Jedrzej. Jozek stayed there ...”³⁵. But return to the family did not end the war vicissitudes of Michal Torunski. It was because he was considered as a deserter, for which he faced the death penalty by firing squad. Finally Torunski was forced to continue military service for additional two years. The military authorities didn’t credit two year exile. Only after completing imposed additional service Michal Torunski was able to return to his homeland.

Participant of Japanese-Russia War was also Kazimierz Jarczewski, living in Blaszkki on Sieradzka Street. His entire youth was spent in the tsarist army, he took also serving in the Far East. Even in the years after World War II, as a the old man, he mentioned to the neighbors that he was: “on the chink war”³⁶.

Totally different memories of fighting in the Far East had Joseph Jarozewski, Kalisz graduate of one of the middle schools, which was mobi-

³⁴ www.patriotyzmjutra-korzenie.sto.org.pl/?action=paper&pid=8.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ From recolections of Waldemar Zajda, the manuscript in the collection of the author.

M. Król, *Image of Blaszkis Residents Life in the Polish Kingdom...*

lized to the front as a spare doctor and went to the front on 10 March 1904. With him on the front were directed 51 doctors, including 30 from Warsaw and 21 of the circle. Total mobilized medics were divided into two categories: 17 senior and 34 junior coordinators, who the nature of things were covered lower times. Jaroszewski, as a regular doctor receive 102 rubles monthly salary, while his family was taken into the care of the state to give an allowance of 14 rubles on housing and fund “fuel” for the winter.

As each of the mobilized doctors, received travel expenses and outfits the amount of 700 rubles³⁷. Before leaving for the front ordered in Warsaw with the local cap makers high, fur cap and uniform, designed for officers leaving the front³⁸ officers’ boots, in the make of which specialize Warsaw shoemakers, earning a fortune to manufacture shoes for doctors directed to the front³⁹. Journey to the Far East by train, first arrived in Semipalatinsk, where he was assigned to the 50 Regiment, along with another doctor, Dr Nowak from Dzialoszyce. From the station in Omsk to Semipalatinsk distance 748 versts Jaroszynski rode horseback⁴⁰. From Semipalatinsk, Jaroszewski was sent to Inkou, city placed close to the Laoche river. There, he drew attention to the acute shortage of drinking water, which in addition was murky and salty. The army in this case used the so-called “opresnitielej” where in a specially prepared water boilers, water changed into high temperature steam which in turn, condensed in the tubes placed in a special cooler⁴¹.

In autumn 1904 Jaroszewski Joseph was sent to Khabarovsk, where he was taking responsibilities of junior doctor in a field hospital. There fell ill, so he washospital patient, where at that time visited General Lenkiewicz. Earlier by week he laid floating in the infirmary of Grand Duchess Xenia Alexandrovna. Therehe was surrounded by great care, sick doctor praised both extremely merciful and intelligent, derived primarily from good homes Russian sisters of mercy and prosperous food. A huge amount of bedding, linen and quilts, which were used by infirmary patients, came from gifts

---

³⁷ *Kaliska Newspaper*, 61 (1904).

³⁸ v no. 51 (1904). Officers, going to war with Japan often ordered at the special saddlers “officers pantries”, or bags made of leather, which housed sugar, tea, biscuits, trimmings, canned, tableware, kitchenware and tea. These render the sheet-metal vessel so as to fit one in the second. Performing all kinds of “instruments marches” for officers craftsmen sent to military authorities illustrated catalogs of their products. Look: *Kaliska Newspaper*, 64 (1904).

³⁹ *Kaliska Newspaper*, 268 (1904).

⁴⁰ *Kaliska Newspaper*, 105 (1904).

⁴¹ v no. 193 (1904).

donated by Kalisz Women's Red Cross. Jaroszynski was very surprised, but moved when he read on quilts embroidered inscription "Kalisz". Among the nurses there were also Poles, including a niece of county governor of the Turkish province of Kalisz, Miss Zawalijewska, singer, graduate of the Moscow Conservatory⁴².

During the stay in the hospital Joseph Jaroszynski witnessed the transportation of the wounded from battle Laojan that the number of 2,100 were treated in a hospital in Harbin and partially Nikolsk. During the stay in the hospital Jaroszewski complained of very high product prices, while paying attention to the availability of all kinds of fish for minimum prices⁴³. However, in a subsequent letter to the editor of Kaliska Press he mentioned that to order of doctors "playing" in the Far East were sent to Khabarovsk, Charbinu and Laojan stocks of chocolate, cocoa, canned, citric acid and dried fruits⁴⁴. Only in December he was sent back to his regiment. The next step of Jaroszewski's service was held in Vladivostok. Frost was terrible. The doctor complained that military cap, a popular "Papakha" and felt-lined boots did not protect against the cold. Then they covered their faces with scarves to not freeze⁴⁵. At the end of 1904 Jaroszewski was at Mukden, where was set up parental camp unit of Jaroszewski – 11th semipalatin infantry regiment, including 4th syberian corps. In his last letter from the front, which Jaroszewski posted at the beginning of 1906 from Omsk, he said that goes back to Kalisz, but he wants to visit his brother in perm province on the way⁴⁶.

During the war, many soldiers and officers were killed in battle, died as a result of disease, cold and hunger. Warsaw newspapers, but also the local press published sometimes list of killed, wounded or missing soldiers⁴⁷. Many months after signing of the peace, inhabitants of Blaszkı learned from the columns of the local press about the dead captive prisoners of war⁴⁸.

---

⁴² *Kaliska Newspaper*, 260 (1904).

⁴³ *Kaliska Newspaper*, 319 (1904).

⁴⁴ *Kaliska Newspaper*, 248 (1904).

⁴⁵ *Kaliska Newspaper*, 25 (1905).

⁴⁶ *Kaliska Newspaper*, 21 (1906).

⁴⁷ *Kaliska Newspaper*, 277 (1904), 319 (1904), 320 (1904), 325 (1904), 326 (1904), 339 (1904), 360 (1904). *Kalisz Newspaper* from 11 Nov. 1904, mentioned also sailors from the province of Kalisz who were rescued by Japanese warships after the sinking of their own crew of a Russian armored cruiser "Rurik" in the naval battle of Ulsan in August 1904. See: *Newspaper Kaliska*, 255 (1904).

⁴⁸ *Kaliska Newspaper*, 11 (1906).

M. Król, *Image of Blaszkis Residents Life in the Polish Kingdom...*

Meanwhile, the rest of their home family, their loved ones remained in harsh living conditions. The Russian authorities have applied to them legal solutions designed to support the families of soldiers, a force in the Polish Kingdom imposing “...taking care of the families of people appointed in time of war for military service on regional councils and municipalities...” pursuant they were also about creating temporary care assistance for needy families, signed by Tsar Alexander II on 9 July 1877. By way of regulations throughout the Russian state could be created “local care”, operating in within the county or city, but also the community or parish. They consisted of village residents who testified readiness to support families and individuals who, due to the call to military service, their relatives, providing them with means of subsistence, needed foreign help⁴⁹. At the same time, apart from the activities of the local care, functioned in the cities, “provincial health for the granting of aids families set up for military service”. All institutions, support for families of soldiers called to army, they were under the patronage of the Empress. Care system of soldiers in the war, the Japanese adapted to the regulations, which were issued during the Russian-Turkish War imposed on the community, where it has been pre-emptive duty to support families of recruits, while in municipalities where there was no pre-emptive, the authorities would be completely free of such budgetary burden⁵⁰.

In accordance with applicable laws, wife and children appointed to serve they were to receive from the city authorities free apartment with fuel if you did not have own and maintain in kind or in cash, hoping for any person, without distinction of age, at least pud and 28 pounds of flour, 10 pounds of grits and 4 pounds of salt monthly. Care of the city of families of conscripts would last until the returns oldiers to their families, not longer, however, as the expiry of one year from the announcement command to move the army into a state of peace⁵¹.

In practice, families of conscripts could not count on significant financial assistance for the city’s authorities. Although local authorities were obliged to financial support of families of mobilized soldiers is that they could pay them only small grants. In between 1 February and in May 1905. Blaszkis municipality gave support to 28 families, counting 71 people, the

---

⁴⁹ *Kaliska Newspaper*, 335 (1904).

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ *Kaliska Newspaper*, 26 (1905).

amount of 600 rubles, while the municipality for the period in paid 168 rb. 31 family members, from which the weapon was set up 13 reservists⁵². Such modest amounts caused that a large part of the soldiers' families suffered great misery⁵³. The Tsarist government swept away by the power of the army families fathers and brothers, there were cases that they invoked the sole breadwinners. Many of the recruits were left without any means of livelihood. Meanwhile, as a result of crop failures in 1904. In the district Kalisz recorded a significant increase in food prices. Significantly potatoes became more expensive, the price of cabbages increased from 3 to 5 rubles, more had to be paid for the grits⁵⁴. Meanwhile the war had caused in the area of the Polish Kingdom significant increase in the number of unemployed. Hence also in 1904 there has been a fairly significant increase in emigration to Germany from the area of Kalisz district and within its territory far several dozen kilometers from the border of Blaszkzi⁵⁵. Seeking employment in the summer with seasonal workers in Kalisz, who were employed on farms in Germany returned to a country with little savings. German farmers reduced the wages paid employment, which was increasing cost of living meant that earnings amounted a little more than 1 D-mark⁵⁶. To repair household budgets, they hired to work also youngest residents of Blaszkzi and the surrounding area. Local landowners employed in the summer children aged 12–15 years for weeding beets. Unfamiliar with the work field effected earning 20 kop. a day. In addition, the owner of the farm gave them: "...For breakfast soup and a half a pound of bread, potato soup for lunch and grits or peas and cabbage, dinner pint of milk sour or sweet and grits densely or potatoes and tea, half a pound of bread. Adults were employed under similar conditions, earn only their daily amount – 30 kopecks. Employed in the farms they have guaranteed accommodation in buildings with clean straw, covering only had to have on their own⁵⁷.

Therefore, the governor of Kalisz made a decision about the formation of the Special Committees, which had to deal with the fate of orphans, after soldiers who died in the war. The committees were representatives of cities,

---

⁵² *District Archive in Kalisz*, the Management Kalisz District sign. 465.

⁵³ M. Chudzynski, *Op. cit.*, p. 60.

⁵⁴ *Kaliszka Newspaper*, 244 (1905).

⁵⁵ *Kaliszka Newspaper*, 282 (1904).

⁵⁶ *Kaliszka Newspaper*, 136 (1904).

⁵⁷ *Kaliszka Newspaper*, 136 (1904).

M. Król, *Image of Blaszkis Residents Life in the Polish Kingdom...*

delegates societies credit honorary aldermen and citizens, appointed by the governor. Help with the authorities of these committees included the disabled, unable to work⁵⁸. Families of soldiers, called to war were paid in Blaszkis with cash for period from December 21, 1904 to May 21, 1905 the amount of 35 rubles 25 kop. This small sum was divided into 78 families of reservists, and it must be noted that totaly it was 218 members of their families⁵⁹. Committees established during the Japanese-Russian War continued their activities even after the end of hostilities⁶⁰. Help included especially returning from war invalids and patients who were not able to continue gainful employment.

Few were the sources of information about the participation of Blaszkis in the war in the Far East. Called to army privates, rarely educated, kept in their memory residual memories that have survived in the stories of families and neighbors. Many of them never returned to the family home, relatives never found out where rested their bones. The town rising from the ruins after these fires, rebuilding Kaliska Street lasted almost until the outbreak of World War I. To this day, did not survive no material evidence of the victim's blood, which the inhabitants of Blaszkis made in the war, which meaning probably did not understand.

---

⁵⁸ *Kaliska Newspaper*, 41 (1906).

⁵⁹ *Kaliska Newspaper*, 155 (1905).

⁶⁰ *Kaliska Newspaper*, 41 (1906).

ОЛЬГА ПЕТЛЮРА В ПОЛІТИЧНОМУ І КУЛЬТУРНОМУ РУСІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ (20–40-і РОКИ ХХ ст.)

Серед українського жіноцтва Ольга Більська (в заміжжі Петлюра) (1884 – 23 листопада 1959, Париж), педагог й громадська діячка, відігравала важливу роль в утвердженні глибокого патріотизму, ідейності та гідності. Як соратниця й дружина визначного політичного, військового й громадського діяча Симона Петлюри, вона поділяла й поширювала його ідею української державної незалежності, не лише впродовж подружнього життя, але й більш як тридцять років після відходу чоловіка у вічність, зберігала вірність його ідеалам, боронила світлу пам'ять про нього, сприяла її увічненню. Помітною була участь О. Петлюри у громадсько-культурному й соціально-побутовому житті української політичної еміграції Франції.

В українській історіографії відсутні наукові дослідження, присвячені життєпису та виявленню значення Ольги Петлюри в історії Української революції (1917–1923 рр.), української політичної еміграції в Європі та історії українського жіночого руху загалом. Написанню наукового життєпису О. Петлюри певною мірою перешкоджає знаходження документів й матеріалів не лише в архівах і архівних фондах України, але й у багатьох архівах різних країн: Росії, Чехії, Польщі, Франції, США, а також приватних зібраннях українського зарубіжжя. Їх комплексне вивчення дозволить з часом повною мірою представити життєпис величної постаті жінки героїчного духу.

Разом з тим, окремі факти біографії О. Петлюри можна знайти у друкованих та електронних матеріалах¹, інші – потребують виявлення, наукового вивчення документів та матеріалів, введення їх до наукового обігу, оприлюднення й поширення, з метою написання життєпису цієї непересічної особистості.

---

¹ *Симон Петлюра і його родина: до 70-річчя його трагічної загибелі. док. і матер.*, упорядк. та передм. В. Михальчука, К. (Рада), 1986; Леся Петлюра, *Народе мій, улюблений...*, підготов. до вид. передне сл., упорядкув., життєпис і комент. Т. Ківшар, К., 2008. Ол. Луговий, *Визначне жіноцтво України: культурно-громадські і національні діячки. Частина четверта*, [електронний ресурс] http://ukrlife.org/main/evshan/women_ua4.html; Є. Сохаська, *Пам'ять про високий обов'язок. Дружини державників: Ольга Петлюра і Домініка Оєїско* [електронний ресурс]. Кам'янець Подільський історичний: <http://kphistory.com.ua/sohatska-e-pamyat-pro-vysokuj-obov'язok-druzhynu-derzhavnykiv-olha-petyura-i-dominika-ohijenko/>; А. Безсмертний-Анзіміров, *Ольга Петлюра* [електронний ресурс] <http://incognita.day.kiev.ua/olga-petyura.html>

Метою цієї статті є уточнення біографічної інформації щодо походження, дати та місця народження Ольги Більської (Петлюри), освіти й окреслення її ролі в політичному та культурному русі української політичної еміграції в Європі 20–40-х років ХХ ст. на підставі документів Центрального державного архіву громадських організацій і об'єднань України, Музею Гетьманства (Київ), Державного архіву Чернігівської області, а також приватного архіву автора статті, що містить листи Ольги до родини визначного українського науковця, політичного й громадського діяча Степана Сірополка. В її основу покладено витяги з окремих листів Ольги Петлюри, з яких постає інтелегентна, вольова, жертвна й розумна жінка зі своїм власним поглядом на події суспільно-політичного, культурного-освітнього та побутового життя української політичної еміграції, окремих осіб з колишніх соратників Симона Петлюри, що не завжди співпадає з усталеною оцінкою їх діяльності. Емоційність та суб'єктивність суджень, викладених у її особистих моно- та політематичних листах, перемежуються із висновками зрілого політика й громадського діяча, відданого ідейній та політичній спадщині УНР й Симону Петлюрі. Її листи сприяють висвітленню неповторних біографічних особливостей авторки епістолярії.

Життєпис Ольги Більської (Петлюри) загалом можна умовно поділити на кілька періодів: становлення особистості, отримання освіти, вибір життєвих орієнтирів, заміжжя, початок громадської діяльності, що відбувались у межах Російської імперії; участь в Українській революції (1917–1923 рр.) та еміграція, впродовж яких їй доводилося розділяти долю свого чоловіка, лідера українського визвольного руху, підтримувати його духовно й морально в часи успіхів та поразок, а пізніше – сприяти увічненню його пам'яті, поширенню української національної ідеї, продовжувати брати участь у культурно-освітній діяльності, соціально-побутовому русі української політичної еміграції Франції.

Найбільш тривалим і складним виявився саме період еміграції з її тривогами, непевностями й злиднями, коли судилося пережити загибель чоловіка, несправедливий посмертний паризький процес, протоколи та документи якого з Паризького Архіву не знайшли повного оприлюднення й сьогодні, залишитися на чужині вдовою й боротися в умовах еміграції з матеріальними нестатками та смертельною хворобою

доники, залишатися активним членом української громади, морально підтримувати та матеріально допомагати тим, хто цього потребував.

Найперше варто було б визначитись з датою й місцем народження Ольги Більської, оскільки оприлюднені документи й матеріали не дають поки однозначної відповіді на ці питання. В той же час реєстрація її шлюбу, зафіксована у метричній книзі церкви Преображення Господнього села Люберці Московської губернії Московського повіту, вказує, що в Актовому записі за номером 3 від 18(31) січня 1915 р. зазначено: “міщанин міста Полтави Симон Васильович Петлюра православного віросповідання 35 років першим шлюбом” і “домашня наставниця Ольга Опанасівна Більська православного віросповідання 30 років першим шлюбом”² об’єднали свої долі. Ця ж інформація вміщена й у Свідоцтві про шлюб Ольги³.

Оскільки наведені факти про її вік взято з автентичних документів, в яких зазначено, що на 3(18) січня 1915 року вона уже мала повних 30 років, що дає підстави вважати 1884 рік датою її народження, яка зустрічається в окремих публікаціях⁴. У той же час у деяких статтях йдеться про 1885 рік, як дату її народження⁵. А некрологи свідчать про 1886 рік появи її на світ, оскільки в них зазначено, що 23 листопада 1959 року на 74 році життя Ольги Петлюри не стало⁶, тобто на момент смерті вона мала повних 73 роки.

Остаточо невідомим залишається й місце її народження, бо зустрічаються відомості про с. Мала Дівиця, с. Погреби й м. Прилуки Полтавської губернії.

---

² Див.: Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 13.

³ Див.: *Симон Петлюра і його родина...*, с. 75.

⁴ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 13; Ол. Луговий, *Op. cit.*

⁵ М. Б., *Родина Петлюрів*, Свобода, ч. 219 (12 лютого 1976) 2; А. Безсмертний-Анзіміров, *Op. cit.*; Є. Сохаська, *Op. cit.*

⁶ Некрологи по смерті Ольги Петлюри, вміщені в українській газеті “Свобода” 27 листопада (ч. 229) 1959 року, вказують на 1885 рік як дату її народження. Так, у некролозі Президента Української Народної Республіки в ексилі Степана Витвицького зазначено: “Ділюсь з українським громадянством сумною вісткою, що в дні 23 листопада ц. р., в Парижі упокоїлася у Бозі, на 74 році життя сл. п. Ольга Петлюра, Дружина Голови Директорії Української Народної Республіки і Головного отамана Симона Петлюри. У глибокому жалю схилию голову перед пам’яттю Покійниці, великої своєю жертвою для Народу і своїм стражданням”. У іншому некролозі Сестрицтва Пречистої Диви Марії при Українській православній церкві і церкві Св. Володимира в Нью-Йорку, йшлося: “З глибоким сумом сповіщаєм, що в дні 23-го листопада 1959 року в Парижі, на 74-му році життя закінчила свою страдницьку земну путь Велика Донька України, Дружина Голови Директорії УНР і Головного Отамана Українського війська Симона Петлюри, Ольга Петлюра”.

Звернення до Метричних книг Полтавської губернії не сприяло припиненню дискусій щодо місця й дати народження Ольги Більської, оскільки за інформацією з Державного архіву Чернігівської області, де зберігаються ці книги, з'ясувалось, що у документах Троїцької церкви с. Мала Дивиця та церкви в ім'я Різдва Богородиці с. Погреби Прилуцького повіту Полтавської губернії за 1883–1886 роки, актових записів про народження Більської (Бельської) Ольги, не знайдено. У той же час с. Погреби зустрічається в одному з її листів восени 1926 року, в якому вона зазначає: "...вертуни перенесли мене до Погребів, коли мама їх пекла певно що тижня"⁷, хоч це й не обов'язково має означати місце її народження. Відомий петлюрознавець В. Михальчук вважав таки с. Погреби місцем народження Ольги, проте не наводив документального підтвердження цього факту⁸. На жаль, у Державному архіві Чернігівської області не збереглися метричні книги м. Прилуки за означені роки, що дає можливість припустити, що народження й хрещення Ольги могло відбутись у Прилуках 1884 року в липні до чи після Дня Рівноапостольної Ольги, Великої княгині Руської во Святому Хрещенні Єлени (12(24) липня). Принаймні епістолярій Ольги Петлюри свідчить, що в її родині вшановувався цей день, вона отримувала від родичів привітання з іменинами, тому викликає сумнів й наведена в деяких публікаціях дата її народження 23 грудня⁹, оскільки навряд чи в грудні місяці наприкінці ХІХ століття могли охрестити дівчинку на ім'я Ольга, коли питання вибору імені для дитини вирішувалося переважно священиком, який сам давав імена по "святцах", тобто церковному календарю, де кожне календарне число передбачало ім'я християнського святого.

Щодо родини Ольги Більської, то короткі відомості про її батька, Опанаса Більського, містяться у Службовій характеристиці її молодшої сестри класної наглядки Прилуцької жіночої гімназії Людмили Опанасівни Більської, виданій за підписом Голови Педагогічної ради Прилуцької жіночої гімназії 12 вересня 1909 року, де зазначалось, що Людмила "мала 22 роки від роду, православного віросповідання, дочка учителя початкових училищ, закінчила курс наук у Прилуцькій жіночій гімназії зі званням домашньої учительки по предмету російської мови за пропозицією Попечителя Київського навчального округу від

⁷ Лист О. Петлюри до Н. Сірополко [вересень–жовтень 1926, Париж]. Зберігається у автора.

⁸ Симон Петлюра і його родина..., с. 103.

⁹ М. Б., *Родина Петлюрів*, с. 2.

31 серпня 1907 затверджена на посаді, яку обіймала ... і звільнена згідно прохання 10 вересня 1909 року”¹⁰. З цього документа стає відомим, що батько Людмили й Ольги був учителем початкових училищ, тобто загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчають елементарної грамоти, у другій половині XIX ст. в Російській імперії до них належали міністерські, залізничні, фабричні, парафіяльні, земські та інші школи. Але не зрозумілими залишаються мотиви Людмили, через які вона подала прохання про своє звільнення, ймовірно, що вони були суттєвими, оскільки вона губила працю в гімназії, які вважались елітними навчальними закладами, правовий статус яких був досить високим, існували істотні пільги для педагогів, їх педагогічна праця високо оплачувалась, для них передбачалось належне пенсійне забезпечення.

Інші відомості про Опанаса Більського разом з його дружиною Олександрою Більською, зустрічаються у метричній книзі Церкви Святої Живоначальної Трійці в Троїцькій слободі Троїцького подвір'я Москви за 1912 рік, де у 194-тому актовому записі першої частини (про народження), зробленому 23 вересня (6 жовтня) ц. р. у день реєстрації народження й охрещення його онуки Лариси (Лесі) Петлюри. Тут зазначено, що восприємниками, духовними батьками Лесі були міщанин м. Бірюча Воронежської губернії Степан Васильович Трофіменко та вдова потомственного почесного громадянина Олександра Іванівна Більська¹¹, її бабуся. Отже, Опанас Більський мав звання потомственного почесного громадянина. Це звання унаслідувалось дружиною, якщо та належала від народження до нижчого стану, причому вдова не втрачала цього звання й після смерті чоловіка.

Звання потомственного почесного громадянина надавалось у Російській імперії особам недворянського походження, які мали певні заслуги або відповідний освітній ценз. Надання почесного громадянства здійснювалось рішенням Урядового Сенату або, в окремих випадках, імператорським наказом. Потомственным почесним громадянам Сенат надавав відповідні грамоти. Із зарахуванням до такої станової групи надавались певні привілеї, зокрема права йменуватися у всіх актах почесним громадянином, а також бути обраним на міські громадські посади. За місцем у суспільній ієрархії група почесних грома-

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.1436, оп. 1, спр. 202: Свідощтва, атестати випускниць 1881–1921, арк. 25.

¹¹ Див.: Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 12.

дья становила собою невеликий “прошарок” між нижчими, непривілейованими станами й дворянством. Вона не мала корпоративної організації подібно дворянським зібранням або купецьким гільдіям. Володіння статусом почесного громадянина не становило перевагу на державній службі. Сенс існування цього інституту полягав не стільки у набутті привілей, стільки у тому, щоб “оберегти почесні роди громадян від занепаду, відкрити краще заохочення до праці і доброзвичайності”, дати “добрим навикам, працьовитості і здібностям (...) в цьому роді життя властиву їм нагороду, почесність і відзнаку”¹². Отже, Ольга була донькою потомственного почесного громадянина, учителя початкових училищ Опанаса Більського, який належав до учительства як особливої частини суспільства, соціального шару, що жив за рахунок оплати своєї спеціалізованої професійної праці по навчанню дітей. Стан учителя початкових народних училищ у Російській імперії у порівнянні з викладачами навчальних закладів середньої ланки був гіршим. Учителя початкових училищ Міністерства народної освіти не мали прав державних службовців¹³.

Зовсім мало відомостей вдалося віднайти про матір Ольги – Олександрю Іванівну Більську, крім того, що вона у 1912 році вже була вдовою почесного потомственного громадянина, у даних адресного та довідкового щорічного видання “Вся Москва” за 1912, 1913, 1914 рр., де вміщено списки й адреси жителів міста, з’ясувалось, що в 1911–1914 рр. (бо відомості до щорічника подавались заздалегідь) вона проживала з донькою Ольгою у Москві й була зареєстрована у будинку під № 3, розташованому у 1-му Волконському провулку¹⁴. Проте в “Описі і оцінці приміщень, оцінюваних за прибутковістю”, зробленому міською управою у вересні–листопаді 1914 р., серед наймачів квартир цього будинку Більські були відсутні, бо насправді вони проживали у будинку під № 3, розташованому у 2-му Волконському провулку¹⁵. У виданні “Вся Москва” за 1915–1917 рр. відомості про Олек-

---

¹² *Императором Николаем I подписан Манифест “Об установлении нового сословия под названием Почётных граждан”* [Електронний ресурс] <http://www.prlib.ru/History/Pages/Item.aspx?itemid=494>

¹³ В. В. Морозова, *Правовой и социальный статус учителей дореволюционной России*, Автореф. дисс. канд. юр. наук [Електронний ресурс] <http://www.dissercat.com/content/pravo-voi-i-sotsialnyi-status-uchitelei-dorevoljutsionnoi-rossii>

¹⁴ Див.: Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 14.

¹⁵ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 15.

сандру Більську відсутні, а містяться тільки про Ольгу Більську, хоч вона на той час вже мала прізвище Петлюра¹⁶.

Збереглися відомості про двох доньок подружжя Олександри й Опанаса Більських – Ольгу й Людмилу, які мали активну життєву позицію, прагнули отримати освіту для своєї самореалізації, оскільки у той час дівчат вже допускали до громадського життя, середня та середня спеціальна освіта вважалася для них нормою, а можливість отримати вищу освіту, урівнюючи права жінок у цій сфері, ще залишалась проблематичною. Для отримання середньої спеціальної освіти сестри в різний час навчалися у Прилуцькій жіночій гімназії, де принципи всестановості, віросповідання й відкритості освіти були головними, а навчальна програма була майже тотожною з чоловічими гімназіями за виключенням давніх мов¹⁷.

У віднайденому “Приложенію к атестату за № 78” йдеться, що у 1901/02 навчальному році Ольга Більська вступила до 8-го додаткового класу Прилуцької жіночої гімназії для спеціального навчання російської мови й математики з метою отримання звання домашньої наставниці з цих предметів¹⁸. У додатковому 8-му класі гімназії як правило вивчали загальні обов’язкові предмети: Закон Божий, педагогіку, методику початкового навчання російської мови і арифметики, гігієну і спеціальні предмети на вибір, по яких потім присвоювалось звання домашньої наставниці чи вчительки. Спеціальними предметами були російська словесність, математика (алгебра, геометрія, тригонометрія), історія, географія, німецька і французька мови). Учениці педагогічного класу виконували окремі види робіт, писали реферати з педагогіки, вибраних предметів спеціалізації, складала плани-конспекти пробних уроків. Крім того, з метою формування практичних навичок вони мали відвідувати уроки російської мови й арифметики у 1-му класі й уроки по предметах спеціалізації. Проте практика полягала не лише у пасивному спостереженні, але й проведенні пробних уроків і виконанні обов’язків помічниць з нагляду й виховання учнів першого

---

¹⁶ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 14.

¹⁷ Прилуцька жіноча гімназія, заснована 1882 р. як прогімназія, з серпня 1884 була реорганізована в семикласну прогімназію. У 1887 – було відкрито восьмий спеціальний клас для підготовки учнів до діяльності домашніх вчителів та домашніх наставниць: *Державний архів Чернігівської області: путівник* [Електронний ресурс] http://www.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Chernigiv_put.pdf

¹⁸ ДАЧО, ф. 1436, оп. 1, спр. 202, арк. 25.

Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...

класу. Ученицям, нагородженим золотими й срібними медалями по закінченні 8 класу за успіхи у навчанні, присвоювалось звання домашньої наставниці¹⁹.

Виданий Ользі 7 червня 1902 року документ серед прийнятих на той час системи оцінок “відмінно”, “добре”, “дуже добре”, “посередньо”, вказує, що перебуваючи у 8-му класі “вона поводила себе відмінно і виконала теоретичні й практичні навчальні заняття, передбачені Міністерством народної освіти, з таким успіхом: 1. Теоретичні а) по загальних предметах (закон Божий, педагогіка, дидактика, початкове викладання російської мови й арифметики) – відмінно; б) по предметах спеціального навчання – відмінно; 2. Практичні: виконувала обов’язки помічниці виховательок – відмінно. Вела педагогічний щоденник – відмінно, дала пробні уроки – добре”²⁰.

Згідно “Опису документів, виданих ученицям 8 кл. Прилуцької жіночої гімназії випуску 1902 року” за № 6, Більська Ольга отримала Атестат за № 78, Додаток до атестату за № 78 та метричну виписку, тут же міститься її власноручний підпис “Отримала. О. Більська”²¹.

У Атестаті про закінчення Прилуцької жіночої гімназії зазначалось, що відповідно до положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти Більська Ольга була визнана Педагогічною Радою Прилуцької жіночої гімназії достойною звання домашньої наставниці з предметів російської мови та математики²².

Отже, Ольга, отримавши педагогічну освіту, прагнула працювати в освітній галузі, продовжуючи родинні традиції. Домашня освіта в російській імперії отримала офіційне законодавче оформлення після прийняття Міністерством народної освіти “Положення про домашніх наставників й учителів” (1834), офіційно встановлювались звання домашніх наставниць, вчителів та вчительок, яким визначали певні обов’язки, освітній ценз, надання чину, матеріальне забезпечення, привілеї. Посади домашніх наставниць могли обіймати “люди усіякого вільного стану”, які б відповідали визначеним вимогам, мали христия-

---

¹⁹ В. Снегоцкий, *Гимназистки-наставницы* [Електронний ресурс] <http://www.rusalbom.ru/articles/default/snegozky2.html>

²⁰ ДАЧО, ф. 1436, оп. 1, спр. 202, арк. 26.

²¹ *Ibid.*, арк. 82.

²² *Ibid.*

янське віросповідання, належні моральні якості та володіли знаннями в галузі різних наук²³.

Батькам дітей, які потребували домашнього навчання, домашні наставниці повинні були надати посвідчення про хорошу поведінку та спеціальне свідоцтво про моральну поведінку. Звання домашнього наставника присвоювалось виключно особам, які висловили бажання здійснювати виховання в приватних будинках, закінчили повний курс навчання у вищих та середніх закладах, успішно пройшли попереднє випробування й отримали атестат або диплом про присудження ученого ступеня в одному з російських університетів, під час іспитів довели, що вони мають не лише загальні необхідні для початкового навчання відомості, але також володіють більш детальними й ґрунтовними знаннями тих предметів, що мають намір викладати.

Попереднє випробування на звання домашнього наставника відбувалось в університетах або ліцеях, а в губерніях, що не мали цих закладів, – у гімназіях, де створювались особливі комітети, до яких входили керівники навчальних закладів та викладачі тих предметів, з яких відбувались випробування. Охочі отримати звання повинні були подати відповідні документи, зокрема метричне свідоцтво, схвальний відгук про поведінку й моральні якості з тих установ, де вони виховувались, а також від керівництва за місцем проживання.

Під час випробування особа мала продемонструвати знання предмета, якому прагнула навчати дітей, письмово російською або сучасною іноземною мовою викласти короткі міркування щодо головного предмета випробування. Крім цього кожний охочий отримати звання повинен був у присутності екзаменаторів прочитати пробну лекцію по одному з розділів обраної ним науки. Переконавшись у моральних якостях, здібностях та пізнаннях представленого кандидата, попечитель вручав йому свідоцтво про присвоєння звання домашнього учителя. Про всі свідоцтва, видані попечителями навчальних округів, міністру народної освіти за особливою формою подавались списки, що містили необхідні дані про домашніх наставників й учителів та дозволяли здійснювати в подальшому контроль за їх діяльністю. При вступі на службу в приватний дім свідоцтво на звання домашнього настав-

---

²³ С. В. Сергеева, *Домашнее образование в России в первой половине XIX в.* [Електронний ресурс] http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1193140252&archive=1196815207&start_from=&ucat=&

Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...

ника пред'являлось претендентом директору місцевої гімназії та повітовому проводирю дворянства. Домашні наставники та учителі вважались такими, що перебувають на дійсній службі по відомству Міністерства народної освіти. Впродовж всього часу перебування у цих званнях вони мали право носити службовий мундир, встановлений для чиновників цього Міністерства, з губернськими гербами на гудзиках. Отже, О. Більська по закінченні гімназії отримала належну загальну та спеціальну освіту для педагогічної діяльності, мала відповідну кваліфікацію й моральну поведінку, щоб працювати домашньою наставницею.

Щодо подальшої освіти О. Більської, то висловлювана дослідниками думка про її навчання в імператорському Московському університеті²⁴ поки не знайшла документального підтвердження ні при реєстрації її доньки у метричній книзі, де існувала відповідна графа, ні в документах Канцелярії у студентських справах імператорського Московського університету за 1907–1910 рр., ні у списках студентів та слухачів цього закладу за цей же період²⁵.

Після поразки Української революції (1917–1923 рр.) Ольга Опанасівна вимушено разом з прихильниками побудови незалежної України опинилася в лавах української політичної еміграції в Європі, яка розцінювала її як тимчасове явище перед поверненням на свої землі. Її громадсько-політична активність перших років еміграційного життя знайшла свій прояв у її поглядах, у тому числі й викладених у листах до Валентина Садовського та його дружини²⁶. Поділяючи думку

---

²⁴ Зокрема, див.: В. Михальчук, *Єдина донька Симона Петлюри*, [в:] Симон Петлюра та його родина: до 70-річчя його трагічної загибелі. док. і матер., упоряд. та передм. В. Михальчука, К. (Рада), 1986, с. 102; Є. Сохацька, *Op. cit.*

²⁵ Див.: Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 11.

²⁶ Садовський Валентин (15(27).08.1886, с. Пліщин, Ізяславський пов., Волинська губ., Російська імперія, тепер Шепетівський р-н., Хмельницька обл., Україна – 24.11.1947, закатований, м. Київ), український економіст, журналіст, громадсько-політичний діяч. Закінчив правничий факультет Університету Св. Володимира у Києві, Політехнічний інститут у Петербурзі. З 1904 – член РУП–УСДРП, член УЦР, Директорії УНР, генеральний секретар судових справ (1917). З 1920 – на еміграції у Польщі та ЧСР, входив до складу Уряду УНР як міністр праці (1920–1921), був доцентом, згодом професором УГА в Подєбрадах та УВУ у Празі, член Українського наукового інституту у Варшаві. Дійсний член НТШ. Автор численних праць з економічної географії, народного господарства та демографії України, зокрема: “Нарис економічної географії України” (1920), “Районізація України” (1931), “Праця і УССР” (1932), “З підсумків колонізаційної політики в ССРСР” (1936), “Національна політика советів на Україні” (1937). Був співробітником українських періодичних видань: “Рада”, “Украинская Жизнь”, “ЛНВ”, “Дзвони”, “Тризуб” тощо. 12 травня 1945 заарештований агентами НКВС у Празі та вивезений в Україну, де і помер у Лук’янівській в’язниці у Києві.

С. Петлюри про те, що ідеал державності української не може бути втиснутий у вузькі межі федерації, конфедерації, тим більше автономії, ні з Росією, ні з ким би то не було²⁷, вона писала 7 грудня 1921 року до Лідії Садовської: “Дуже можливо, що де в кого повстав план про фед[ерацію], але певна, що С[имон] В[асильович] не пристане на це. Я Вам несказано вдячна за листа. Тут як в труні. Ні одна катастрофа так тяжко не переживалась. Та й не було такої болючої-тяжкої”²⁸. І далі вона зазначала: “Мені здається, що концепція УНР мусить бути збережена, залишена без змін, хоть би вірні їй люде загинули до одного. Бо вважаю я цю концепцію не мрією улюбленою національними фантастами, яку мусив одкинути реальний політик. Як би ми мали до діла з окупантом – державою з усталеним певним устроєм, то тоді більша частина «реальних політиків», що досі купчилась біля центру, мусила б піти на компроміс «малих опл.», але перед Вами більшовицький режим, що мусить, чи то повільно перетворитись в свою протилежність, чи раптово повалитися. І в тому і в другому випадкові не обійдеться без нових корчів Росії, що пройдуть як не тепер, то в четвер. При тому час, що пройде до того «четверга» треба міряти у всякому разі роками, а не десятиріччями”²⁹. Вона підтримувала солідарність української думки, об’єднаність навколо ідеї-гасла, яку висловив С. Петлюра: Українська Народна Республіка, Українська Незалежна Держава – навколо якого об’єдналися всі справді активні сили нації у боротьбі за її незалежність.

В іншому листі 18 грудня 1921 р. зазначала: “Що ж до заслуг в минулому, то, по-перше, небагато в нас є людей, що мають ті заслуги, по друге, такі люде претендують на щось більше і їм скромної посади не запропонуєш, але найголовніше й найпотрібніше витягати й відшукувати нових, свіжих людей, бо як раз оця-то публіка найбільше виявила відданість ідеї, найбільше винесла на своїх плечах”³⁰. Далі продовжувала: “В «здравом уме» не прийде нікому до голови рівнять центри політичного життя еміграції з усталеною державою. Але всяко-

²⁷ Цит. за: О. Лотоцький, *Вірність великій ідеї: Симон Петлюра як політик і державний муж*, 3-є скор. вид., зладив М. Добрянський, Париж; Лондон, 1951, с. 17.

²⁸ *Центральний державний архів громадських об’єднань України (Далі – ЦДАГО України)*, ф. 269, оп. 2, спр. 199, арк. 33–34.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*, арк. 35–38.

му, хто трохи знайомий з визвольною боротьбою різних націй відомо й те, що кожна з них переходила тяжкий шлях і не раз падала дуже низько. Багатьом здавалось і назавжди”³¹.

Звертаючись до В. Садовського 20 грудня 1921 р., вона запитувала й відповідала щодо майбутнього української еміграції: “Як Ви гадаєте, – як що об’являть більшовики амністію діячам УНР і війську – повалять валом чи ні? Я б хотіла того, пересіялась би <нерозб.> еміграція, – а це не зашкодило б”³². З В. Садовським вона ділилась своїми державницькими ідеями, перебуваючи у Празі, зазначаючи 4 липня 1922 р.: “Й для мене справа ще простіше стоїть: кожна людина є перш за все тиск якоїсь нації, а потім вже соціаліст, чи що там інше. То правда, що Вас (не переконана в укр[аїнському] соц[іалізмі]) одушевила ідея власної держави, а не гасла абстрактної революції, але продумано і з’ясовано це було кепсько. Як би твердо і недвозначно сказали: нам потрібна перш за все наша нац[іональна] держава, то будемо зараз працювати як демократи, щоб потім уможливити інтенсивну працю нашу як соціалістів, бо другий такий придатний мент для збудування держави треба чекати десятиріччя, – тоді й праця певно дала б інші наслідки, менше було б отих дивовижницьких сальто-морталь і не заблудились би в 3-х соснах”³³. Пізніше вона зверталась до Л. Садовської з питанням державної ваги: “...як би поставилось громадянство укр[аїнське] до одної пропозиції, яка мені особисто не подобається цілком, але по деяким мотивам не можу одмовитись поінформувати Вас (не персонально, а як діячку, що може поставить на обговорення). Одже: Папа пропонує зацікуватись укр[аїнськими] дітьми в числі 40 000 душ. Умовини: виховання в національному дусі (укр[аїнські] вчителі), але релігійний вплив. Як мені здається, католицькі круги в цілому дуже зацікавлені, бо ж то мариться їм в недалекому майбутньому католицька Укр[аїна] за допомогою отієї 40-тисячної армії, що вони хтят запопасти до своїх рук, – але кваплять, щоб відповідь надійшла скоріше, бо мовляв, прогавите. Як на мене, то над відповіддю думати не треба, вона мусить бути негативна, але той пан, що з цим звертався, думає так: перед нами альтернатива: або загинуть діти голодом і холодом, або спасуться. Так спасаймо ж їхнє тіло й

³¹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 199, арк. 35–38.

³² *Ibid.*, арк. 39–40.

³³ *Ibid.*, ф. 269, оп. 2, спр. 199, арк. 71–72.

голову, а душа увільниться пізніше... Я відмовилась про це писати С. В., бо тут іншу відповідь на цю пропозицію можуть давати лише громадяне. Сподіваюсь, що відповідь буде негативна”³⁴.

Висловлюючи свою точку зору на проблему політичної еміграції вона 2 березня 1922 р. писала: “Звичайно «історія еміграцією не кінчається», але наша еміграція в цю пору як раз репрезентує певні державні сили й завдання, що мусять йти ще мабуть довгий час паралельно аналогічним силам і завданням братнім. Зближення мусить робитись в іншій площині, не втручаючись, не підкопуючи самий сенс існування еміграції в П[разі]. ...А що до еміграції нашої – то можна її проклинати, навіть нудитись серед неї, але все ж таки лишатись при ній і в ній, бо те, во ім'я чого еміграція існує, занадто дороге й велике”³⁵.

Але разом з цим умови еміграційного життя мали свій вплив на Ольгу, з приводу чого вона писала 23 листопада 1924 р. до В. Садовського: “Про себе дуже мало можу сказати. Проектів ніяких. Загалом, психічна втома дається взнаки і як би не Леся, то загалом з охотою навіть залишила б можливі й неможливі проекти всім іншим. Зараз в духовному сенсі не маю якось чим жити. Головна турбота щоденна це – як найдешевше, але можливо ситніше нагодувати Лесю та хоч с'як так продовжувати з нею науку”³⁶.

У той же час вона цікавилась новинами української культури, зазначаючи: “Чи одержує хто знайомий листи з Укр[аїни]. Які речі з красного письменства укр[аїнські] були виставлені в Празі? Чи є нові цікаві сили? Не уявляю прямо, як колись порозуміється еміграція з тамошніми людьми”³⁷.

Цікавою є біографічна інформація, викладена Ольгою у її листах, зокрема щодо своєї національності, то вона писала: “Я ..., на жаль, народовости не укр[аїнської]”³⁸, визначала й своє відношення до релігії: “я не релігійна, але се б нічого, бо й нехить до тих обрядів, серед яких зріс, у мене немає, а загалом пошана до культу любого віросповідання”³⁹ (Лист від 2 червня 1927 р. до родини Сірополків⁴⁰).

³⁴ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 199, арк. 71–72.

³⁵ *Ibid.*, арк. 60–62.

³⁶ *Ibid.*, арк. 73–73а.

³⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 27 червня, 1927. Париж. Зберігається у автора.

³⁸ Лист О. Петлюри до Н. Сірополко, кінець червня, 1924. Варшава. Зберігається у автора.

³⁹ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 червня 1927. Париж. Зберігається у автора.

⁴⁰ Родина Сірополків складалася з 6-ти осіб: Сірополко Степан (14(26).08.1872, с. Обичів, Прилуцький пов., Полтавська губ., Російська імперія, тепер Прилуцький р-н., Чернігівська обл., Україна – 21.02.1959, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), визначний український учений, педагог, бібліотекознавець, книгознавець, громадський та політичний діяч. Закінчив Прилуцьку гімназію, а пізніше – правничий факультет Московського університету. Працював завідувачем відділу народної освіти спочатку Тульської, а потім Московської губернських земських управ. Був присяжним повіреним Московського судового округу. У Москві редагував журнали “Педагогический листок”, “Народное образование”, співробітничав з журналами “Украинская жизнь”, “Юная Россия”, викладав у народному університеті ім. Л. А. Шанявського. У листопаді 1917 переїхав з родиною з Москви до Києва, де Миська дума обрала його в члени міської управи для керівництва народною освітою, також він став дорадником народної освіти при Генеральному секретаріаті. Викладав у Київському Фребелівському педагогічному інституті. Завідувач культурно-просвітнього відділу Всеукраїнської спілки земств. З липня 1919 – радник Міністерства народної освіти УНР, пізніше – директор бібліотеки Кам’янець-Подільського українського державного університету. У 1920 разом із Директорією УНР переїхав до Тарнова (Польща), де працював Радником міністерства народної освіти і залишався в уряді УНР до кінця 1924. На початку 1925 переїздить до Праги, де працював на посаді професора в Російському педагогічному інституті ім. Я. А. Коменського, а потім – в УВП ім. М. П. Драгоманова. Організував і очолив Українське товариство прихильників книги, з його періодичним органом – журналом “Книголюб”, працював редактором українського відділу “Славянской книги”, був активним членом Українського історично-філологічного товариства, Головою Українського педагогічного товариства у Празі, Союзу українських письменників і журналістів на чужині, Комітету допомоги голодним в Україні (січень 1929). Брав активну участь у діяльності гуртка приятелів українського Пласту, виконував обов’язки секретаря Товариства “Музей визвольної боротьби України у Празі”. Почесний член товариства “Провітита” у Львові, Товариства “Взаїмна поміч Українського Учительства”, Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, автор численних наукових праць з проблем дошкільної, шкільної та позашкільної освіти, книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, журналістики. Помер у Празі, де і похований на Ольшанському цвинтарі.

Сірополко Ніна (уроджена Чеснійша) (09(21).01.1875, м. Прилуки, Полтавська губ., Російська імперія, тепер Чернігівська обл., Україна – 01.04.1964, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), учителька, активна членкиня Союзу українок, інших жіночих організацій у Празі. Донька священика, з 1897 дружина Степана Сірополка. Середню освіту здобула у Полтаві, навчалась на педагогічних курсах у Москві. Викладала в середніх школах Москви і Києва. З 15 червня 1925 – в Чехо-Словаччині, з 1928 – в Празі – де її було обрано Головою Українського жіночого союзу, що увійшов до складу Світового Жіночого Союзу. Двоюрідна сестра Ольги Петлюри. Померла у Празі, похована на Ольшанському цвинтарі, поряд із чоловіком.

Сірополко Леонід (23.06(05.07).1898, м. Прилуки, Полтавська губ., Російська імперія, тепер Чернігівська обл., Україна – 1986, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), старший син Степана та Ніни Сірополків, закінчив московську гімназію, за фахом – інженер. Перебував у лавах Армії УНР, брав участь у Зимовому поході (6 грудня 1919 – 6 травня 1920), потрапив у полон до денкінців, звідки втік. Нагороджений Залізним Хрестом. В охороні Головного Отамана служив фотографом, пізніше водієм. З 1920 – на еміграції у Празі. Член Української академічної громади в Чехо-Словаччині. Двоюрідний невіж Ольги Петлюри. Помер у Празі, похований на Ольшанському цвинтарі поряд із батьками.

Сірополко Юрій (1901, м. Тула, Тульська губ., Російська імперія, тепер Тульська обл., Російська Федерація – дата і місце смерті невідомі) – середній син Степана і Ніни Сірополків. Не закінчивши гімназію, пішов у Зимовий похід разом зі старшим братом Леонідом, полонений більшовиками. Подальша доля невідома. Двоюрідний племінник Ольги Петлюри. Могила in memoiam (на пам'ять) поряд з батьками на Ольшанському цвинтарі у Празі.

Сірополко Олександр (12(25).03.1906, м. Тула, Тульська губ., Російська імперія, тепер Тульська обл., Російська Федерація – 20.12.1996, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), вчителька математики, громадська діячка. Донька Степана і Ніни Сірополків. Від 1920 разом із батьками на еміграції. У 1924 вступила на природничий факультет Карлового університету у Празі як надзвичайна слухачка, у 1926 склала праг УВУ іспит з латинської мови і стала звичайною слухачкою Карлового університету; після закінчення здобула фах учителя математики і фізики середніх шкіл, володіла п'ятьма іноземними мовами. Вчилася танцювальному мистецтву у школі Єлізабет Дункан та Празькій школі ритмічної гімнастики Товариства “Жак Далькроз”. Працювала в Українській реальній гімназії, що діяла у Ржевничах, а пізніше – Модржанах, Чеській академічній гімназії у Празі. Брала участь у житті празької української громади, сприяла розвитку українського танцювального мистецтва, брала участь у конкурсах. Була активістом Спілки українських пластунів-емігрантів, її статті публікувались у журналах “Нова хата”, “Молоде життя”. Викладала в школах Карпатської України в 1938–1939. У 80–90-х ХХ ст. надавала матеріальну підтримку для догляду за могилами українських діячів, чий прах покоїться на Ольшанському цвинтарі. У листопаді 1990 р. надала значну фінансову допомогу для охорони та збереження могил і надмогильних пам'ятників українських громадських і культурних діячів у Празі. Під час візиту Голови Верховної Ради України І. Плюща до Чехії у листопаді 1995 р. підписала заповіт про передачу Україні родинного архіву і бібліотеки. До останніх днів життя була активним членом Об'єднання українців Чеської Республіки. Вона зберегла родинну бібліотеку та архів. За її заповітом ці документи і матеріали надійшли в Україну і зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України й Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого. Двоюрідна небога Ольги Петлюри. Вона мала тісні родинні зв'язки з родиною Петлюр, збирала і зберегла епістолярію та іконографію Симона, Ольги та Лесі. Померла у Празі. Похована на Ольшанському цвинтарі поряд із батьками.

Сірополко Степан Степанович (08 (21).01.1908, м. Нижній Новгород, Нижегородська губ., Російська імперія, тепер Нижегородська обл., Російська Федерація – 01.05.1982, м. Прага, Чехо-Словаччина, тепер Чеська Республіка), географ і антрополог, громадський діяч. Молодший син Степана і Ніни Сірополків. З 1920 – на еміграції з батьками, у 1939 здобув ступінь доктора природничих наук. Активний учасник Українського еміграційного пластового руху, брав участь у роботі Спілки українських пластунів-емігрантів. Він підготував до друку “Кобзарь” Т. Шевченка, що його українська еміграція видала у Празі у червні 1941 на пошану століття виходу першого його видання, здійснив текстувальну звірку, а також підготував ґрунтовний коментар і примітки до тексту, написав історіографію шевченкіани. Брав активну участь у роботі Товариства “Музей вивольної боротьби України у Празі”, у збиранні і збереженні його фондів. На початку 1945, коли під час одного з нальотів американських літаків на місто, бомбою було майже зруйновано приміщення Музею, С. Сірополка, разом з іншими співробітниками, було поранено. Мав творчі зв'язки з Олегом Кандибою, який у вірші “Дон Кіхот” (1930) написав про нього: “Я Санчо-Пансом вперто бачу Стеця” – і присвятив йому вірш “Антропологія” (1933), про що засвідчує криптонім “Ст. С.”, тісно спілкувався з Михайлом Антоновичем, Володимиром Кубійовичем, іншими українськими прогресивними діячами. Мав домашні імена Опань і Стецько. Його дві доньки, Лариса та Олена, мешкають у Празі. Двоюрідний невіж Ольги Петлюри. Помер у Празі, похований на Ольшанському цвинтарі поряд із батьками.

Т. Ківшар, *Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...*

Листи О. Петлюри дозволяють також уточнити неоднозначно тлумачений факт щодо стану її слуху, з'ясувати час появи проблеми, яка існувала впродовж всього життя жінки. За її свідченням, виникла вона ще в молодих роках, коли "... я в Прилуках хтіла зміцнитись, купалась від травня до початку жовтня, так ні разу не заслабла, але почався дзвін в ушах, і з того часу почався псуватися слух. В Москві професор ствердив, що се простуда від купання пізнього пішла на горло, ніс, і вухо"⁴¹.

Із листів Ольги вона постає люблячою вірною дружиною своєму чоловікові, з їх подружніми цінностями, про що вона зазначала: "Щодо нашого родинного життя, то завжди в повній згоді ховали ми його від чужих очей, як тільки могли. Він не любив говорити про свою родину, і як би не революція, що певно я їх так ніколи і не знала б. Його не смак до впускання чужих людей, або просто «інших» людей до особистого життя поділяю цілком і я, і сей несмак вважаю ніби заповітом"⁴².

У Ольги Опанасівни завжди було поважне ставлення до свого чоловіка, особливо в умовах еміграції, що також виявилось в її листах. Зокрема вона зазначала: "Я ж взагалі не вразлива на сплітки. Я просто ними гиду. Про С. В. стільки спліток було, є й буде, що, як би я по твоєму на них реагувала, давно була б вже в лічниці для невилічимо хорих на нерви. Аби власне сумління було спокійне, то всілякі брехні спливають собі в безвість"⁴³.

Після підступного вбивства її чоловіка вона, зібравшись із силами, писала: "Якось спробуємо жити, хоч се суперечить всьому тому, що думала я раніш, відчуваючи «обреченность» С. В."⁴⁴. Своєї передчасної смерті сподівався й сам С. Петлюра, на що вказує один з перших біографів С. Петлюри, відомий український вчений, письменник, публіцист й громадсько-політичний діяч, О. Лотоцький, який зазначав, що менше ніж за рік до того, як вона сталася, С. Петлюра писав до А. Лівницького про те, що необхідно обговорити справу подальшого існування Державного Центру на випадок своєї смерті⁴⁵.

Важкими для Ольги виявилась трагічна смерть її чоловіка та події, пов'язані з паризьким судовим процесом над його вбивцею: "Стало в мене дуже мало відпоруї сили й завдають страждання ті

---

⁴¹ Лист О. Петлюри родини Сірополків, 3 Серпня, 1930. Париж. Зберігається у автора.

⁴² Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 22 лютого, 1934. Камбо. Зберігається у автора.

⁴³ Лист О. Петлюри до Н. Сірополко, 19 травня 1925. Варшава. Зберігається у автора.

⁴⁴ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, липень, 1926. Париж. Зберігається у автора статті.

⁴⁵ О. Лотоцький, *Op. cit.*, с. 73.

людські підленькі побрехеньки, на які я раніш просто махала рукою, й навіть настрої на 5 кв. не псувався. У мене вдача така, що я мовчу, не люблю балакати про негативні риси знайомих, але тепер, коли нерви зіпсовані, ся мовчанка дорого коштує, бо от часом вибухає... У всякому разі я збираю всі сили в себе, щоб для Лесі втриматись від розладу нервового, щоб знов як раніш не звертати уваги на дурні язики”⁴⁶, – писала вона до родини Сірополків.

Її виховання давало можливість не лише самій мужньо пережити трагічні події: “... якось проминув вже рік, нічого з нами не трапилось, хоч раніш не уявляв, як можна жити. Отож треба якось влаштуватись на далі, бо сей рік воно все йшло як хотіло по енерції... Коли ми свої не будемо триматись до купи – то що ж воно буде? Нам може доведеться взагалі думати про те, щоб якось разом влаштуватись”⁴⁷, але й уможливило давати пораду своєму племіннику Леоніду Сірополкові: “... з тяжким настроєм треба не носитись, а вчитись його поборювати. Як би я ще з-за молоду не привчилась переставляти своїх «асоціативних ланцюгів», розривати одні, а силою волі й уяви інші викликати з-за порогу свідомості, то вже давно б пропала б”⁴⁸.

Хоч вона й мала велику силу духу, але все ж потребувала моральної підтримки її родичів, особливо у перший рік життя на еміграції без свого чоловіка, на що також вказують окремі думки, зафіксовані в її листах: “У нас сей час був дуже важкий: іменини С. В., річниця. Хоч і рік вже, але не знаєш, що з собою робити”⁴⁹, – ділилась думками зі своїми родичами.

Особливо напруженим був час перед судовим процесом над вбивцею С. Петлюри, з приводу чого вона писала: “Ну, річ не в тому, чи засудять, чи ні, звичайно ні, то се й не важно, але чи одіб’ють наші все те, що буде валитись на Сімона, то хто його знає. Хоч би вже се скоріше, бо прямо не знаю, як перебути сі 2–1 ½ тижні. Я звичайно в суді не буду. Леся вчиться, але часом вона теж тратить рівновагу”⁵⁰.

Суд над вбивцею Симона Петлюри, що отримав назву Паризький процес, відбувався з 18 по 26 жовтня 1927 р. І хоча існує велика історіографія з приводу процесу, проте об’єктивна оцінка цієї історич-

---

⁴⁶ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 16 листопада 1926. Париж. Зберігається у автора.

⁴⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 червня 1927. Париж. Зберігається у автора.

⁴⁸ Лист О. Петлюри до Л. Сірополка, 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁴⁹ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 червня 1927. Париж. Зберігається у автора.

⁵⁰ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 17 жовтня 1927. Париж. Зберігається у автора.

ної події досі відсутня, не оприлюднені й документи процесу. Моральний стан Ольги Петлюри ускладнювався тим, що під час суду вона змушена була знаходитись майже поруч із вбивцею її чоловіка. З цього приводу у пресі відзначалось: “Непорушна постать Дружини Покійного в жалобі і полковника Петлюри, а праворуч, просто напроти прокурора на тій же висоті – постать Шварцбарда”⁵¹. Важко переживаючи цей стан, вона писала: “Як було там сидіти – на підвищенні, спиною до суду, лицем до зали, а в 2-х кроках – Шварцбард”⁵². Він не дивився на О. Петлюру, яка сиділа майже поруч, одягнена у все чорне.

Після процесу, що компрометував не лише окремих особистостей, але й ідеї Української революції 1917–1923 років, вона зазначала, що “... не в тому річ, що Шварцб[арда] виправдали, се тут річ звичайна, а те, що морально справа втоплена. Ну, звичайно крику було багато, Прокоп[ович]⁵³ подався до дімісії й т. д., але все запізно. Я до сього морально була готова й тому спокійніше поставилась, як інші. Між іншим, мені у вечері напередодні процесу сказали, що моя присутність необхідна, раніш «не було часу» ... Трагічна доля Симона (брак людей) дається в знаки й по-за могилою... Взагалі ж я втомилась, якось вичерпалась морально, тяжить той бруд, що не змитий, а ще поновлений на Сімоні... Леся дуже тяжко се все перенесла, стала знов зеленою й стомленою”⁵⁴. Пізніше вона зазначала: “Я звичайно добре знаю, що в жіттю не буває без фальші й гипократії, але таких «гипократів» рада одсікти раз назавжди, бо я дуже морально втоми-

---

⁵¹ *Передова стаття*, Тризуб, ч. 2 (1927) 5.

⁵² *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, листопад 1927. Париж*. Зберігається у автора.

⁵³ Прокопович В'ячеслав (29.03(10.04).1881, м. Київ, Російська імперія, тепер Україна – 07.06.1942, м. Бесанкур, поблизу Парижа, Франція), український педагог, історик, публіцист, редактор, громадсько-політичний діяч. Закінчив історично-філологічний факультет Університету Св. Володимира у Києві. 1917 – член УЦР та її Комітету, міністр народної освіти УНР, Голова Ради Міністрів Директорії УНР. З 1921 перебував у таборах для інтернованих у Польщі, увійшов до складу еміграційного парламенту – Ради Республіки, брав участь у формуванні еміграційного уряду. Восени 1924 переїхав до Парижа, де також брав участь у формуванні другого осередку української політичної еміграції. Був одним із близьких співробітників Головного Отамана УНР С. Петлюри. Обіймав ключові посади в Уряді УНР в екзилі. Після смерті С. Петлюри – голова Ради Міністрів УНР (1926–39), жовтень 1939 – травень 1940 – заступник голови Директорії УНР та Головного Отамана УНР. Впродовж 1925–39 у Парижі редагував часопис “Тризуб” (1925–1940). Після вбивства Головного Отамана одним з перших ініціював створення Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. Став першим Головою Ради цієї бібліотеки і залишався на цій посаді до 1939. Разом із дружиною Єлисаветою Мишківською були близькими до родини Петлюр. Автор кількох наукових праць “Сфрагічні етюди” (1954), “Під золотом корогвою” (1943) тощо.

⁵⁴ *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 29 жовтня 1927. Париж*. Зберігається у автора.

лась і не можу виносити таких людей”⁵⁵. Роздумуючи над наслідками паризького процесу, вона писала: “Для мене ж ще не аби яку вагу має і той бік: заганьбили ж С. В. і живого, й мертвого не тільки чужі, а й свої, вийшло так, що тільки порівнюючи не значна частина еміграції від нього не одвернулась, але провід – сією частиною має в руках гурт людей, які поводяться якимось так, ніби вони мають якийсь патент на Петлюру, до чого се привело ми вже бачили на суді. Серед них є люде, які не зроблять чести імені С. В., числячись в числі його оборонців і друзів”⁵⁶. В іншому листі зазначала: “Багато «образ» я мала і затрималась ради того, щоб та наволоч не пошкодила судовій справі вже навмисне, бо й так шкодили через глупство”⁵⁷.

Після процесу, вона подякувала усім, хто висловив їй підтримку, зокрема у листі до “Міжорганізаційного Комітету” вона зазначила: “Ваші щирі, від серця йдучі слова співчуття й моральної підтримки мене глибоко зворушили. Прийміть мою сердечну подяку за се. О. Петлюра. 4-XI-1927”⁵⁸.

Її постійно бентежила думка, що життя її чоловіка могло бути збережено забезпеченням належної охорони, особливо в останніх тижнях його життя, коли С. Петлюрі відкрито загрожувала небезпека, про що він неодноразово говорив зі своїми соратниками й вона особисто просила про це В. Прокоповича як віце-прем’єр міністра Уряду УНР в екзилі: “Прокоп[ович] обізвався, що вони всі разом говорили про те, що С. В. не треба було так жити, не ходити на базар, але се вже говорила після трагедій, а не до, коли ніхто не звертав уваги і не мав і часу, щоб щось допомогти. Я можу багато привести прикладів, що я просила Пр[окоповича] зробити, він обіцяв і забув, і С. В. мені нарешті сказав, щоб я лишила його, що бачиш, мов, яка то людина. Але я про се звичайно змовчала. Хоч се більше як важко, але має й добрий бік: я так вже ясно побачила, як вони до мене ставляться, особливо Прокоп[ович] і Ток[аржевський]⁵⁹, до сього часу я се відчувала, але довести

⁵⁵ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 29 листопада 1927. Париж. Зберігається у автора.

⁵⁶ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 березня 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁵⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 31 травня 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁵⁸ Лист О. Петлюри до Міжорганізаційного Комітету, 4 листопада 1927. Париж, Музей Гетьманства. Книга надходжень 1061, документ 7.

⁵⁹ Токаржевський – Токаржевський-Карашевич Ян (Іван-Степан-Марія) (24.06.1885, с. Чабанівка, Ушицький пов., Подільська губ., нині Кам’янець-Подільський р-н. Хмельницька обл. – 18.11.1954, Лондон, 7.07.1978 перепочований у м. Бавнд-Брук, шт. Нью-Джерсі, США), історик-геральдист, політичний і дипломатичний діяч. Князь. Почесний лицар мальтійського

Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...

не могла. Для Лесі також, хоч і дуже важка школа життя, але в її умовах необхідна...”, і далі продовжувала: “У мені вражіння: всі вони почувають себе трохи винними перед С. В. і хочуть звалити всю вину на мене”⁶⁰.

Проблема безпеки її чоловіка особливо турбувала Ольгу й вона постійно поверталася до неї в свої листах, ймовірно будучи впевненою, що саме належна охорона могла зберегти життя її чоловіка: “І як у них повертається рука писати, що вони «остерігали» С. В. Се як раз у них С. В. двічі поради прохав, двічі їх збірив, як виявилася стежа. Тоді Токар[жевський], запропонував всі документи переховати у його матері, бо там «Запевняю Вас, ніхто не шукатиме». Хоч він добре знав, що С. В. з одною валізкою приїхав до Парижу і документів жодних не привіз. А Шуміцьк[ий]⁶¹ розгойдався на те, що він піде до Кастан'є та попросить вплинути на таємну поліцію, щоб та стежу над С. В. зняла. Вони запевняли, що се поліція стежить, що можуть зробити труса і вислати як небажаного чужинця. А потім після вбивства стали заднім

ордену. Закінчив Першу Житомирську гімназію. Вивчав філософію й політичні науки в університеті Фрібура (Швейцарія), де добув ступінь доктора філософії й політичних наук. 1910–18 мешкав у рідному селі. В роки Першої світової війни почав громадську діяльність, був членом різних організацій Червоного Хреста, головою Грушківського волосного комітету допомоги сім'ям військовиків, головним контролером Подільського земського комітету допомоги пораненим. 1917 обрано членом Подільського й Ушицького повітового земств. 1918 – радник Українського посольства у Відні. 1919–21 – радник, а потім Надзвичайний посол у Туреччині. 1922–24 – віце-міністр закордонних справ і керівник міністерства УНР в екзилі (Тарново). 1924–36 – у Франції, де заснував Товариство українознавства і був членом дирекції й головою Ради Міжнародного геральдичного інституту, був членом комітету “Франція – Схід” і редактором бюлетеню “Франція – Україна”, співпрацював у різних часописах, виступав з лекціями про Україну. 1936 переїхав до Італії, де був секретарем редакції місячника Мальтійського ордену, Голова Міжнародного союзу чужоземних біженців. Член української родознавчої установи та Інституту родознавства та знаменитознавства (Німеччина). 1948 – переїхав до Великої Британії, де його було обрано членом Центрального комітету антибільшовицького блоку народів. Постійний співробітник “Визвольного шляху”, друкував політичні й історичні статті. Автор численних праць з історії, літератури та геральдики, неопублікованої монографії “Історія української дипломатії”.

⁶⁰ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, лютий 1927. Париж. Зберігається у автора.

⁶¹ Шумицький Микола (1889, м. Глухів, Чернігівська губ., Російська імперія, тепер Сумська обл., Україна – 1982, м. Париж, Франція), архітектор. Член УЦР, Українського Військового Генерального Комітету, голова Ради залізниць України (1917), член делегації УНР на Мирову конференцію (вересень 1919), згодом радник української дипломатичної місії в Парижі, де співпрацював з С. Петлюрою (1924–1926). У 1925–1940 був головою Генеральної ради Союзу українських емігрантських організацій у Франції, представником Союзу в дорадчій раді Ліги Націй для справ біженців і в установі Нансена. Автор статей з української архітектури та споминів про українські визвольні змагання 1917–1921 рр.

числом такі мудрі. Все вони передбачали, остерігали, прохали. А ще такі добрі христіане!”⁶².

Згадуючи останні дні життя С. Петлюри вона писала: “...коли С. В. непокоївся сліжкою, прохав поради (були присутні Токарж[евський], Прокоп[ович], Шум[ицький] і Кос[енко])⁶³, то перший раз се якось так собі обійшлося, перейшли до інших тем, а в останнє 21-го травня він знову говорив тим же людям, і Шум[ицький] запропонував поговорити з Кастан’є, щоб таємна поліція лишила в спокої С. В. Всі зраділи такому виходу, хоч се ясно було, що то не поліція стежить. Після цієї останньої розмови С. В., який не любив «сильних» виразів, мені сказав: не знаю, чи се мразь, чи люде. Сі люде люблять іншу версію – С. В. не берігся, не звертав уваги на поради стеретись, навіть був «фаталістом» як каже глибокодумно Токарж[евський]. Се все неправда, але правди ще не можна писати”⁶⁴. Сучасні дослідники й тепер ще зазначають, що С. Петлюра відмовлявся від охорони, вважаючи, що його доля в руках Божих й ніби цю думку підтримувала й Ольга Опанасівна⁶⁵.

Після смерті С. Петлюри її цікавила доля його архіву, який тимчасово знаходився на збереженні у М. Чеботарьова⁶⁶. “Ніби архив

---

⁶² Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 5 червня 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁶³ Косенко Іларіон (1888–1950), інженер і громадський діяч, член Трудового конгресу 1919 і начальник Київської поштово-телеграфної округи; у 1920 – міністр пошт і телеграфів на еміграції, де здійснював активну громадську діяльність. З 1920 – у Тарнові, Варшаві, пізніше переїхав до Парижа, де брав участь в організації української паризької Громади, Союзу українських емігрантських організацій у Франції. Був заступником Голови Генеральної ради союзу українських емігрантських організацій у Франції. У 1925–1940 – адміністратор тижневика “Тризуб”. Один із засновників Товариства Українська бібліотека ім. Симона Петлюри у Парижі, був у його Раді до пограбування її фондів гестапо 1941. Від 1945 до 1950 – Голова її Ради. Його родина постійно допомагала і підтримувала тісні зв’язки з Ольгою Опанасівною та Лесею Петлюрами.

⁶⁴ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 22 лютого 1934. Камбо. Зберігається у автора.

⁶⁵ В. Михальчук, *Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: заснування, розвиток, діяльність (1926–1998)*, К., 1999, с. 41.

⁶⁶ Микола Чеботарів (11.10.1884, Полтава – 4 лютого 1972, м. Ульм, Німеччина), військовий і політичний діяч. 1906–1910 – відбував строкову службу в 5-му гренадерському Київському (Москва) полку, прапорщик запасу. 1914 був мобілізований та призначений на посаду господарника 136 запасного піхотного батальйону. З травня 1915 – в. о. командира 4-ї запасної авіароти, згодом – завідувач господарства 4-го авіаційного парку. Влітку 1917 став членом Українського генерального військового комітету. У листопаді 1917 був відряджений до Харкова, де у грудні обійняв посаду військового комісара Слобожанщини, а за сумісництвом – командира 4-ї запасної бригади та начальника залогів м. Харкова. Був заарештований більшовиками, після звільнення приїхав до Києва, де з іншими українськими воєжаками почав

Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...

С. В. се тільки моя особиста справа. Я досить різко написала про се Лів[ицькому]⁶⁷. З Прокоп[овича] «взятки гладкі»⁶⁸, і далі зазначала: «З архивом певно нічого не станеться, його ще не висилали, але всі думають, що він висланий, так навмисне зроблено»⁶⁹. Отримавши документи, вона повідомляла родину Сірополків: «... ящик від Чеб[отарьова] дійшов давним давно. А натомість від Даценка⁷⁰ Сальск[ий]⁷¹

організацію Гайдамацького Коша Слобідської України, який згодом очолив С. Петлюра. 1919 – отаман Коша Охорони державного майна, начальник контррозвідного відділу штабу Дієвої Армії УНР. У червні–вересні – комендант тилу Дієвої армії УНР. З серпня 1919 – начальник політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР. У жовтні 1919 – квітні 1920 – директор Департаменту політичної інформації МВС УНР. З жовтня 1920 – начальник залоги Кам'янець-Подільського. З 1920 – на еміграції у Польщі. З травня 1920 – начальник охорони Головного Отамана С. Петлюри. У 1921 – начальник контррозвідки УНР. З 1939 – у Кенігсберзі. У 1946 перебував у таборі для переміщених осіб в Оберсдорфі. Згодом оселився в м. Ульм (Німеччина, земля Баден-Вюртемберг).

⁶⁷ Лівницький Андрій (28.03(09.04).1879, с. Ліпляве, Золотоносський пов. Полтавська губ., Російська імперія, тепер Канівський р-н., Черкаська обл. – 17.01.1954, м. Карлсруе, поховано у Мюнхені, Німеччина, перепоховано в м. Бавдн-Брук, шт. Нью Джерсі, США), український правник, громадсько-політичний і державний діяч; член УЦР і ЦК Селянської спілки, член уряду і Президент УНР у екзилі. Закінчив колегію ім. Павла Галагана в Києві. Навчався в Університеті Св. Володимира в Києві, практикував як адвокат і мировий суддя в Лубнах, Каневі й Золотоноші, брав активну участь в українському громадському житті. 1905–1920 – член УСДРП. З 1917 – член ЦК Селянської Спілки та УЦР, губернський комісар Полтавщини, згодом – член Українського Національного Союзу (1918). За часів Директорії УНР – один з організаторів і член Трудового Конгресу. Міністр юстиції і заступник голови уряду (1919), а з серпня – керівник Міністерства закордонних справ. З жовтня 1919 – голова Дипломатичної Місії в Польщі, де 22 квітня 1920 підписав військово-політичний договір України з Польщею (Варшавський договір). У кінці 1921, після трагічного закінчення Другого Зимового походу, відстоював продовження діяльності Уряду УНР в екзилі. 1920–1921 – виконував обов'язки Голови Уряду, пізніше – голова Уряду УНР в екзилі (1922–1926). Разом з С. Петлюрою керував дипломатичною діяльністю УНР. Після вбивства С. Петлюри з травня 1926 став його наступником як заступник Голови Директорії, Головний отаман війська УНР, голова Державного центру УНР. На початку Другої світової війни А. Лівницький був конфіонований німцями і жив у Варшаві. Від 1945 р. активізував діяльність Уряду УНР в екзилі, поновив цей Уряд, запросивши до нього представників нової еміграції із СРСР, залучив до співпраці в державному центрі всі політичні організації, що завершилося створенням Української Національної Ради (1948).

⁶⁸ *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 23 квітня 1928. Париж.* Зберігається у автора.

⁶⁹ *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 22 травня 1928. Париж.* Зберігається у автора.

⁷⁰ Доценко Олександр (1897, Полтавщина – 1941, м. Краків, Польща, тепер Республіка Польща), військовий діяч, історик, підполковник Армії УНР. У 1919–1920 ад'ютант Головного Отамана війська УНР С. Петлюри. 1923–1924 – видав у двох томах збірник документів «Літопис української революції», а в 1932 – «Зимовий похід». Збірник документів викликав жваву реакцію в середовищі української еміграції. Деякі історики вважали, що справжнім автором «Літопису української революції» був С. Петлюра, а редактором – О. Саліковський. Сам С. Петлюра з приводу таких заяв у листі від 1 квітня 1925 до В. Садовського писав: «...Коли б вже й мав якийсь дотик до писання Доценка, то може б трохи розумніше щось написав...»

довго не перебірав, чи не висилав. А оце прислали ящикок в 10 кілло, а там такі «цікаві» речі як справи Ц.К. у Варшаві та справи Мін[істерства] Зак[ордонних] Спр[ав] часів [А.] Ніковського⁷². Словом те, що мусіло б лишатись в архівах У.Н.Р., а не у мене, те, чого можна пудами набрати у Тарнові. Навіть доктор (через його переслали) пише: наскільки чесно зробив Чеб[отарьов] та наскільки підло Даценко⁷³.

Вона уважно слідкувала за інформаційними новинами, що стосувались її покійного чоловіка: “не знаю, звідкіля взялася легенда, що С. В. щось писав, та ще «наукові» праці. Вираз «пильно студіював» – взагалі тут недоречний... Якщо вже «пильно студіював» – то се лише французьку мову, сподіваючись незабаром вже вільно читати військову літературу. Над франц[узькою] книжкою і словником він просиджував майже всі дні й вечорі... Одже серйозна військова лектура тут можлива лише на фр[анцузькій] мові, для сього С. В. так її і вчив... Хто розпускає такі чутки, як праця С. В. чуть не наукова, той цілком не уявляє ні того, в якій матеріальній скруті С. В. жив (на протязі декількох місяців одна їжа – хліб, сіль і помідори, а на гаряче – лише чай), ні його душевного стану. А коли за такою необхідною річчю, як добути книжку, треба звертатись до людей, яким він за послуги сі платити не

⁷¹ Сальський Володимир (4 липня 1885, Острог, Волинська губ. – 5 жовтня 1940, Варшава), український військовий діяч. Полковник генштабу, згодом – генерал-хорунжий Армії УНР. Закінчив віленське військове училище (1906), Миколаївську академію Генерального штабу (1912). З листопада 1917 – начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії військ УЦР. З вересня 1919 – командував Армією УНР. У 1920 – Генерал-хорунжий. Наприкінці 1920 – інтернований у польському таборі в Каліші. Згодом оселився у Варшаві. Був активним учасником громадсько-політичного життя української еміграції. З 1924 до дня смерті – військовий міністр УНР в екзилі. Член Українського Центрального Комітету у Варшаві, Вищої Військової Ради, Об'єднання вояків Армії УНР. Працював у військово-науковому та літературному журналі “Табір”. Автор спогадів і статей про Українську революцію (1917–1923). Був одним з найбільш послідовних прихильників С. Петлюри, а після його смерті – головним військовим радником А. Лівичького. Був присутнім на Паризькому судовому процесі у справі вбивства С. Петлюри. Під час процесу Спілки визволення України (1930) підготував протест-заяву зборів українських емігрантів у Варшаві.

⁷² Ніковський Андрій (1885, Олещина – закатовано в ГУЛАГу на Соловках, 1942, СРСР, тепер Російська Федерація), громадський і політичний діяч, літературознавець і журналіст, редактор газет “Рада” (1913–1914), “Нова Рада” (1917–1919) у Києві, журналу “Основа” (1915) в Одесі. Перший голова Українського національного союзу, міністр закордонних справ в Уряді УНР. З 1920 – на еміграції. 1924 – повернувся в Україну, працював як співробітник ВУАН у Комісії Словника живої української мови та в історично-філологічному відділі. Засуджений на 10 років заслання у процесі СВУ, що започаткував нову хвилю політичного терору й погромів в Україні. Покарання відбував в одному з таборів ГУЛАГу на Соловках, де і загинув.

⁷³ *Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 12 вересня 1928. Париж.* Зберігається у автора.

Т. Ківшар, *Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...*

може – то се ще тяжче. На французькій мові він дуже багато читав про Наполеона, а остання книжка, над якою його застала смерть, се “Reflexions sur l’Art de la guerre” – General Serrigny... Він був радий, що вже вільно й хутко читає і мав з Лесею йти забирати каталоги різних французьких видавництв. Одже до «пильних студій» не дійшло”⁷⁴.

Прихильники С. Петлюри й громадськість цікавилась його працями, що можливо залишались у рукописах, про що Ольга писала, “... що рукопису він і з собою з Варшави не брав, бо взагалі він тоді нічого з собою не віз. Перед його виїздом у нас все горіла піч з паперами”⁷⁵.

Вона зазначала з приводу рукописних тестів свого чоловіка: “... до мене звертались з «Червоної калини», я відповіла, що С. В. ніякого рукопису не залишив, ніякої праці не написав, щоденника не вів. Одже нема чого друкувати... У мене не архив, а жменя паперів, що мають лише архівне значіння. С. В. хотів лише зберігти копії своїх листів і прохав декілько разів мене про се, бо мовляв кого-кого, а брехунів знайдеться багато, а ті копії колись можуть багато брехні зпростувати... А записаного паперу – то дійсно і він сам і ми вдвох з ним багато нищили, палили, або виносили до ящиків, але то здебільшого французька писанина. Він з сією мовою дуже спішився і багато працював, щоб хоч унезалежитись в щоденному життю... Як би він залишив яку статтю, чи щось більше, то я б з Вами давно вже радилася б, що робити з ним. Навіть ту статтю, що він закінчив в день смерти для «Тризуба», я потім не змогла найти, після того, як мені повернули папери з сейфу Шуміцького. Що Шуміцький переглядав – нема сумніву... Я зрештою Вам давно вже писала, що С. В. нічого з Варшави не вивіз в одній валізці, і мій «архив», се те листування, що набралось за роки за кордоном. Се лише свідчить, як мало з ким він був у контакті. Цілком забутий і викинутий за межі емігрантського життя. Є ще зшиток – він записував про біжуче своє життя, щоб мати якусь механічну працю. З того дня, як приїхали ми з Лесею до Парижу – сі записки припинилися... Читала я статті, що ніби вся хата С. В. була завалена «паперами». А насправді крім газет і журналів (для малої хати сього було забагато) нічого не було, і ми з ним час від часу робили радикальну чистку від тої завали...”⁷⁶.

---

⁷⁴ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 23 квітня 1930. Париж. Зберігається у автора.

⁷⁵ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 4 травня 1930. Париж. Зберігається у автора.

⁷⁶ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 15 серпня 1932. Камбо. Зберігається у автора.

Після смерті С. Петлюри вона шанобливо оберігала пам'ять про нього, ретельно зберігала речі, що належали її чоловіку. Тому особливою була реакція Ольги Петлюри на ініціативу Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри зі створення Статутної ради по утворенню музею-бібліотеки ім. Симона Петлюри під головуванням В. Прокоповича, який не з самого початку підготовчої роботи, а більше ніж через рік потому, запропонував їй взяти участь у реалізації цього проєкту. Це справедливо визвало її обурення й привело навіть до розриву стосунків з В. Прокоповичем: “Отож так думаю: коли утворює музей поважний гурт громадян, для родини се теж честь, вона передає туди все те, що має, а її права не більші як кожного іншого члена сього музею. Коли се робить держава, ну нема чого й говорити: родина все передає державі й не претендує на якусь участь. Але ж у нас ні одно, ні друге неможливе. Прокоп[ович] диктаторствує самочинно. Коли він робить се як прем'єр, – то сьогодні він – завтра хтось інший, а родина все лишається та сама й вона є найбільш зацікавлена в тому, щоб зберіглись різні пам'ятки та речі. Коли він се робить як ніби друг С. В., то мушу очистити пам'ять ... Такого мізерного друга він не міг мати... Тому я рішила, що не дам до того музею тих річей С. В., що маю я, а те, що вже єсть, то справа тих громадян, що надсилали книжки та гроші, як що вони вірять Прок[оповичу] – то нехай. Але я знаю, що мою одмову дати речі, вони зхарактеризують так, як гістєричний вибрик...”⁷⁷. Її образа до В. Прокоповича підсилювалась ще й тим, що він тримав у себе ключ від труни С. Петлюри, ймовірно без згоди на те його вдови, про що вона писала Сірополкам: “Але ще тут є важка дуже для мене справа. Прокоп[ович] не дав мені ключа від труни С. В. Се звичайно практичного значіння не має, але для мене се така реліквія, про яку я говорити спокійно не можу. Я стою на тому, що се належить родині, аж поки вона сама не передасть чи то музею, як він є, чи якийсь іншій інституції на схованку. Говорити про се з Прок[оповичем] – я не можу та наперед знаю, що він мені брутально щось відповість про «музейну цінність» чи що. Одже скоро 2 роки думаю, як мені се забрати. Чи не написати офіційного листа Лівіцьк[ому], щоб вплинув на прем'єра? Бо я просто не можу погодитись, щоб та людина, про яку С. В. втомлено казав: ах, який він хам, ти не уявляєш, який він хам,

⁷⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 26 березня 1928. Париж. Зберігається у автора.

Т. Ківшар, *Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...*

а я на підставі свого власного досвіду ще можу додати: ах, який він гад відносно мене й Лесі – от, щоб ся людина тримала у себе сей ключ”⁷⁸.

Вона ще тримала образу на В. Прокоповича за її ізоляцію від підготовки до судового процесу над вбивцею її чоловіка, оскільки цілком природно вона хотіла бути поінформованою про заходи, що вживались для заперечення наклепів на С. Петлюру, про свідків, підготовлених до виступів, про людей, які збирались брати участь у захисті гідності її чоловіка: “До суду я твердо себе зобов’язала мовчати та лише занотовувати їхнє поведження, щоб не займати амбіції Прок[оповича]. Ніколи не забуду, як тяжко було нічого не знати, що і як робиться для процесу. Раз навіть рішилась піти до Токарж[євського], бо все в ушах стояв голос С. В.: «ну, все ж таки Ток[аржевський] не такий хам, як Прок[опович], бо у нього хоч є виховання, він хоч поводитись вміє». Одже зайти зайшла, що то до С. В. дійсно Ток[аржевський] не був таким хамом, як Прок[опович], а до мене – то гірше відчувати, коли людина розуміє і все таки робить по хамському, бо можна, а Прок[опович], хоч дійсно не розуміє і певний в тому, що він надзвичайно гарна людина. Тепер же я вже не мовчу, при нагоді кажу часом, що Прок[опович] відносно до мене свиня, а до того амбітний дурень. Як би ініціатива створення сього музею – бібліотеки походила від когось іншого, то я б дуже б хотіла брати там участь хоч через заступника, поки виросте Леся. Гадаю, що при такому становищі, яке у нас, маю до того і найбільше право і навіть обов’язок, але по мимо того, що раніш вже було, Прок[опович] і в сьому випадкові робить так, що я мушу одмовитись”⁷⁹.

Підготовка до відкриття бібліотеки-музею імені Симона Петлюри, не була байдужою для Ольги Опанасівни, вона її цікавила, бо з цього приводу писала: “Вони ніби то шукають помешкання для музею й бібліотеки. Знаю також, що редакція купила електр[ичний] «пилосос» і тепер книжки й речі без пороху”⁸⁰. Пізніше зазначила, що “вони наняли мешкання в 3 хати з ванною й кухнею для музею – бібліотеки. Буде там жити бібліотекар Рудічев”⁸¹. До мене в сій справі проходив

---

⁷⁸ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 26 березня 1928. Париж. Зберігається у автора.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 16 листопада 1928. Париж. Зберігається у автора.

⁸¹ Рудичів (Рудичев) Іван (псевд. ІвеР; 16(28).05.1881, с. Кишеньки, Кобиляцький пов., Полтавська губ., Російська імперія, тепер Кобиляцький р-н, Полтавська обл., Україна – 28.10.1958,

Удович[енко, секретар Ради бібліотеки]⁸² і сказав так: «ми мали засідання. Ми постановили запропонувати Вам дати свого представника до комітету, бо інакше не зручно нам». Я сказала – ні, не хочу. От Прокіпе [Прокопович] декорум зберіг, бо двічі ніби то пропонував. А тепер і Ви спробували з ним листуватись, то самі бачите, як би то було, як би Ви мали якийсь стосунок з ним з мого доручення. Се у мене не якась амбіція ображена, а дуже вже добре я знаю сю свиню»⁸³. Разом з цим вона цікавилась статутом установи, про що писала Сірополкам: “Через хворобу я затримала відповідь Стюпіні про Статут. Звичайно Ви маєте рацію щодо поправок. Але як торік, так і тепер я певна, що Прок[оповичу] ходить не лише про забезпечення від небажан[их]

м. Абондан (поблизу Парижа), Франція), український правник, видавець, журналіст, громадсько-політичний діяч. Навчався у Полтавській духовній семінарії (з 1897), де зблизився з С. Петлюрою та ін. національно свідомими членами української громади. Був членом Полтавського осередку РУП (1900). Після звільнення із Полтавської тюрми (червень, 1904) переїхав до Катеринослава, де брав участь в організації таємної друкарні та виданні часопису “Добра пора”. Після закінчення правничого факультету Казанського університету повернувся в Катеринославі, працював у видавництві, редакціях газет, товаристві “Просвіта”. З квітня 1918 обіймав судові посади в Армії УНР. З червня 1921 – в еміграції у Варшаві, Берліні, Празі, Парижі. Після вбивства С. Петлюри був одним із фундаторів Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, яку очолював від часу заснування до початку 50-х років. Здійснював активні пошуки пограбованих із бібліотеки фашистськими окупантами в роки Другої світової війни книжкових та архівних фондів петлюріани. Дбав про збереження і вшанування історичної пам’яті про С. Петлюру, допомагав В. Іванису у написанні монографії “Симон Петлюра – Президент України” (Торонто, 1952), брав участь у підготовці до видання першого тому збірника “Симон Петлюра: Статті, листи, документи” (Нью-Йорк, 1956), видав власні спогади у збірнику “Симон Петлюра в молодості” (Львів, 1936). Був надійним другом родини Петлюр, якого Ольга Опанасівна вважала за брата, а Леся – за дядька, про що засвідчує їх епістолярій.

⁸² Удовиченко Олександр (08(20).02.1887, м. Харків, Російська імперія, тепер Україна – 19.04.1975, м. Ментенон, Франція), генерал-полковник, публіцист, український військовий і громадський діяч. Освіту здобув у Петербурзькому військово-топографічному училищі, у Миколаївській академії Генерального штабу. Офіцер російської армії, учасник Першої світової війни. З жовтня 1917 – військовий дорадник С. Петлюри. На початку 1918 – начальник штабу Гайдамацького коша Слобідської України в Києві; 1918–1919 – обіймав посади генерал-квартирмейстра Південно-західного фронту Армії УНР, командира Третьої Залізної стрілецької дивізії. У грудні 1920 призначено генеральним інспектором Армії УНР. Від 1924 жив і працював у Франції, очолював Товариство вояків Армії УНР, був військовим міністром і віце-президентом УНР в екзилі (1954–1961). Належав до числа найздібніших командирів Армії УНР. Сприяв організації “Тризубу”, заснуванню Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. У 1939–1945 як член уряду УНР в екзилі задекларував підтримку антигітлерівській коаліції. Після вбивства С. Петлюри надавав постійну допомогу його родині, а також допомагав Ользі Опанасівні у перепохованні Лесі – перевезенні її праху із Камбо до Парижа.

⁸³ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 24 січня 1929. Париж. Зберігається у автора.

Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...

людей, а головне собі самому забезпечити повну хазяйську руку. Він вибере таких, що увійдуть не для праці, до того людей далеких від Парижу”⁸⁴. І далі продовжувала, що “... головне – особа самого Прок[оповича], до якого С. В. ледве ховав огиду, а я вже ховати не хочу, – примушують мене бути далеко з боку від сього. Отож, коли хочете листуватись з Пр[опоповичем] про деякі зміни Стат[уту], то робіть се від себе. Побачимо, що буде. Та нарешті зрозумійте: вся ця воробня біля ім[ені] С. В. отих людей з психологією «найманих плачок» мене тільки раниць, однаково чи 3-ій рік від смерти, чи 20-й. Елементарно порядні люде так не роблять”⁸⁵.

Пізніше Ользі запропонували дати письмову відповідь щодо її участі в улаштуванні бібліотеки та редагуванні статуту і вона з цього приводу ділилась думками із Сірополками: “...комусь сторонньому лекше дещо забути для якоїсь доброї цілі, мені ж треба забувати занадто трагічне й болюче, зв’язане з останнім роком життя С. В., його смертю, додаючи сюди ще й те, що коли б хтось завдався спеціальною ціллю можливо збільшити мій біль, довести до останньої міри розпачу і без того розпачливий стан, то ледве можна б се було зробити ліпше за Прок[оповича], який же звичайно такої цілі не мав”⁸⁶. Разом з цим її бентежила невпевненість у належному матеріально-технічному забезпеченні установи, оскільки вона знала з особистого досвіду про фінансові проблеми еміграції, турбувала можливість її ідеологічного несприйняття, будучи знайомою з настроями української політичної еміграції: “Одже як се все закінчиться крахом, то зайве підкреслення на чужині того факту, що ім’я П[етлю]ри не збирає біля себе людей, більшість є холодна й байдужа, тому й інст[итуція] не втримується. Для рідні вже лекше мовчанка, як така безсила возня. Оці міркування ставлять переді мною два вихода: 1) не зв’язуватись з непевними для мене людьми, з їхніми способами праці й поведження, берегти поки змога ті пам’ятки, які маю, і подбати заздалегідь про те, кому довіряти, передати на схованку матеріали на випадок смерти нормальної, або вимушеної від браку засобів до життя. Поки ж жиється, придивлятись до того музею, щоб вчасно спасти найбільш цінне на випадок краху його. Через се й написала 2-й варіант, виразно зазначаючи, на що я маю право і не зрікаюся того.

---

⁸⁴ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 21 лютого 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 березня 1929. Париж. Зберігається у автора.

2) Увійти туди й б[удь-яким] способом не давати Прокіпе на свій лад і спосіб утверджувати своє «я» й свою руку – владику. Технічну справу зносин можна було б поладити в той спосіб, що на більшші збори замість себе посилати когось довіреного, а трохи згодом Лесю. Але мій досвід щодо сих людей, повна самотність в Парижі, матеріальна трудність викликати Вас до Парижу і нарешті моє фізичне й нервово самопочуття перешкоджають мені взятись за сей другий спосіб» і далі «На Вашу пропозицію дати свого представника до Ради Б[ібліотеки] ім[ені] С[имона] П[етлю]ри могу сказати:

1) Вважаю, що родина С. П. з самої природи річей є перша серед тих, хто має зберігати й охороняти всі ті пам'ятки, що по ньому залишились.

2) Се наше природне право й обов'язок ще збільшує той стан розпорошености й ворожнечи, в якому наша еміграція перебуває.

3) Ся роля моя й Лесі скінчилася би лише тоді, наколи б всі матеріали перейшли під опіку Українського Уряду, який мав би закріплене місце на Україні, або Укр[аїнського] музею на землі Укр[аїни] влаштованому.

4) Якщо гурт людей організує на чужині бібліотеку, а при ній музей ім. С. П., то я звичайно вважала б нормальним увійти в склад фундаторів.

5) Одначе існують дуже важливі для мене причини (докладно про них говоритиму в іншому місці, а не тут), що примушують мене зріктися сього свого права й обов'язку вступити до складу фундаторів чи то особисто, чи то через представника.

6) Значую, що сією своєю заявою я не зрікаюсь на віки-вічні взяти участь в праці. Можливо, що ті причини або одпадають, або принаймні гострота їх зменшиться, і тоді я звернулась за належним мені місцем.

Первий вар'янт добрий тим, що короткий і виключає зайві розмови. Другий – він на мою думку забезпечує мене й Лесю від повного ігнорування, на випадок потреби я могу туди вступити»⁸⁷.

Перед офіційним відкриттям бібліотеки її організатори запропонували Ользі Петлюрі відвідати заклад, але вона відповіла, що: «прийти не могу, бо тут стоять непереборими тим часом для мене перепони. Тут почались загальні «рассужденія» і що не добре мені «вороже» ста-

---

⁸⁷ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 2 березня 1929. Париж. Зберігається у автора.

Т. Ківшар, *Ольга Петлюра в політичному і культурному русі...*

виться. Тоді я сказала, що «вороже» ставитись до якоїсь інституції, зв'язаної з іменем мого чоловіка, я очевидно не можу, що мені самій боляче, що так все воно склалось, а прощаючись додала, що коли вони запакують до дому божевільних свого шефа, то тоді й ми знатимемо стежку до бібліотеки”⁸⁸, й далі у своєму листі до Сірополків зазначала, що “коли мені всі базеки, «князі» й княгині цілком байдужі, то огида до Прок[оповича] не зникне ніколи не тільки у мене, а й у Лесі. Таку мерзоту ненавидіти навіть не можна, лише гидувати”⁸⁹.

Причини різного характеру, а також неприязне загальне ставлення до В. Прокоповича, у тому числі й як голови Статутної Ради бібліотеки, унеможливили активну участь Ольги Петлюри у створенні цієї інституції з увічнення пам'яті її чоловіка, а її ім'я відсутнє серед організаторів Української бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі. Проте її участь в організації роботи закладу була більш, ніж очевидною і визначалась вже тим, що вона була вдовою бл. п. Симона Петлюри й один тільки цей факт давав підстави вважати саме Ольгу Петлюру Почесною головою Статутної ради при організації закладу для увічнення пам'яті її чоловіка. Цілком правомірно, що вона уважала своїм природнім правом й обов'язком докладати зусилля для збереження особистих речей свого покійного чоловіка, його архіву, фактично вже виконуючи одну з головних функцій новостворюваної установи. Саме відсутність шанобливого ставлення з боку колишніх соратників покійного С. Петлюри до його вдови в ході організації бібліотеки, утримання її від участі в організаційних заходах на їх початку, а також у ході підготовчої роботи тримаючи її “далеко з боку від сього”, не могло не бентежити О. Петлюру й тому дозволяє вважати цілком справедливим її висновок, що справді “елементарно порядні люди так не роблять”. Публікація повної епістолярної спадщини О. Петлюри сприятиме визначенню її ролі у заснуванні Української бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі.

Отже, витяги з листів Ольги Петлюри вказують на те, що вона була помітною постаттю серед української політичної еміграції в Європі у 20–40-х роках ХХ ст.

Як дружина Голови Директорії УНР в Україні та Голови Директорії УНР і Головного Отамана УНР в екзилі, вона постійно морально

---

⁸⁸ Лист О. Петлюри до родини Сірополків, 3 травня 1929. Париж. Зберігається у автора.

⁸⁹ *Ibid.*

підтримувала свого чоловіка, розділяла його погляди на необхідність продовження національно-визвольної боротьби українців за створення своєї держави. Як зазначав О. Лотоцький, у тяжкому становищі протягом шести років велична постать С. Петлюри стояла перед нами як міцна скеля серед бурхливих хвиль емігрантських настроїв⁹⁰, чому без сумніву сприяла і його дружина, будучи надійною опорою для цієї скелі.

Разом з цим вона сприяла утвердженню незламності духу й мужності жінок політичних, військових й громадських діячів, борців за незалежність України, які й самі в еміграції ставали прихильниками та продовжувачами українського національно-визвольного руху і реалізації ідеї української державності. Її виняткова роль в історії українського еміграційного руху визначається ще й тим, що саме в еміграції Ользі довелося пройти тернистий шлях від Першої леді до вдови, якою залишалася впродовж 33 років, оберігаючи свій почесний спадковий рід, зберігаючи моральну чистоту і вірність своєму чоловіку, демонструючи стійкість та мужність, твердість характеру й незламну силу волі разом з педагогічними здібностями, завдяки чому тільки й можливо було їй виживати в умовах еміграції. Якщо пристати до думки, що кожний період історії залишає образ героїчного жіноцтва свого часу, то Ольга Петлюра є прикладом жіночого героїзму доби української політичної еміграції в Європі 20–40-х років ХХ ст., життя цієї освіченої жінки було сповнене глибокої віри, великого патріотизму та самопожертви в ім'я реалізації української національної ідеї й ніякі життєві складності не здатні були порушити її гідності, а тільки сприяли поглибленню духовності, нескореності і величі української жінки.

---

⁹⁰ О. Лотоцький, *Op. cit.*, с. 12.

УКРАЇНСЬКА МИСТКИНЯ НА ЕМІГРАЦІЇ АЛЛА ЛИСЯНСЬКА: БЛИСК ТАЛАНТУ І НЕЗБОРИМИЙ ВИКЛИК ДОЛІ

У період між двома світовими війнами Україна переживала черговий складний період свого існування – спершу сподівання на визнання у світі незалежності української держави після проголошення IV універсалу у січні 1918 р. та Акта злуки УНР і ЗУНР у 1919 р., потім поразка визвольних змагань і нове перекроєння українських кордонів. У зв'язку з цим, чимало українців, що були представниками різних верств населення (селяни, робітники, представники інтелігенції, ветерани армії УНР), залишили Україну і виїхали до країн Європи, США, країн Латинської Америки, Австралії.

Одним із найбільших осередків еміграційного життя українців цього періоду стала Прага. Тогочасний президент Чехословацької республіки Томаш Масарик проявляв лояльність до українських переселенців і їх проблем та надавав суттєву допомогу представникам української еміграції.

Перебування на еміграції було тяжким випробуванням для українців, і ще тяжчим для українок. Крім ведення домашнього господарства на мізерні кошти, які приносили чоловіки з заробітків на еміграції, жінки були змушені погоджуватися на будь-яку додаткову роботу, аби мати можливість заробити більше грошей на прожиття сім'ї. Разом з тим, жінкам вдавалося активно проявляти себе і в інших сферах еміграційного життя, і зокрема у культурно-просвітницькій¹.

Яскравою, але майже невідомою широкому загалу постаттю серед українок на еміграції, була молода мисткиня, донька українського фізика Бориса Лисянського (1892–1954), Алла Лисянська (1916–1943). Разом з батьками та іншими учасниками визвольної боротьби, які у цей час масово залишали Україну, вона переїхала до Чехословацької республіки на початку 1920-х рр. Б. Лисянський почав викладати фізику в Українській Господарській Академії в Подєбрадах і одночасно писав патріотичні вірші (був автором поетичної збірки “Про Патрія”). До наших днів дійшли листи Б. Лисянського до відомого українського поета Олександра Олеся, який у цей час також перебував

---

¹ С. Наріжний, *Українська еміграція*, Прага, 1942, 372 с.

на еміграції. Саме з цих листів (охоплюють період з 1930 до 1944 рр.), у яких кореспонденти обговорюють поетичну творчість Б. Лисянського та діляться подробицями з еміграційного життя один одного, можна довідатися і про доньку Б. Лисянського Аллу.

Загальнодоступні джерела дають дуже мало інформації про її життя та творчість, тому віднайдені листи стали вагомим доповненням до її автобіографічного портрету. Відомо, що художню освіту Алла Лисянська здобула навчаючись у 1930-х рр. у Вищій художньо-промисловій школі у Празі у класах-студіях Я. Обровського та Ф. Тілле. Цю ж школу у цей час закінчили й інші відомі українські художники – Федір Манайло та Іван Гарапко. Згодом А. Лисянська навчалася у школі майстрів студії В. Нехлеба. Проте через захворювання на сухоти, яке швидко прогресувало, навчання завершити не вдалося. Можливо, якби життя А. Лисянської було довшим (прожила недовго – лише 27 років), вона у майбутньому посіла б гідне місце поряд з іншими українськими художниками, які прославилися, працюючи за кордоном.

Родина Лисянських тісно спілкувалася з родиною О. Олеся і А. Лисянську з дитинства оточувала творча атмосфера. Після навчання, А. Лисянська почала працювати у видавництві літературного і громадсько-політичного місячника “Самостійна думка” у Чернівцях, який на той час вважався одним із найкращих літературних журналів². У ньому друкувалися Улас Самчук, М. Мухин, В. Сімович та інші. Активну участь у роботі журналу також брав Олег Ольжич, син Олександра Олеся, тож не дивно, що обидві сім’ї контактували досить тісно.

А. Лисянська працювала у жанрі графіки, рідше малювала олійними фарбами. Серед її найвідоміших робіт – ілюстрації для українських видань, обкладинки до творів Адріана Кашенка (“У запалі боротьби”), Леоніда Мосендза (“Вічний корабель”, 1940, “Зодіак” і “Засів”, 1941), Миколи Куліша (“Мина Мазайло”, 1940), Семена Будка, Юрія Тищенка-Сірого (розвідка “Леся Українка”, 1930). Вона була також авторкою серії листівок видавництва Ю. Тищенка, присвячених учасникам українського національного визвольного руху та українським письменникам: “Березинський”, “Старий”, “Данилишин”, “Білас”, “Т. Шевченко”, “І. Франко”, “Л. Мосендз”, “Професор С. Смаль-Стоцький”. Всі ці листівки вийшли друком у 1940-х рр.³

² М. Мудрак, О. Федорук, *Біографії художників. Понад кордонами: модерна українська книжкова графіка 1914–1945*, К., 2008, 176 с.

³ *Ibid.*

Ю. Горбач, Українська мисткиня на еміграції...

Алла Лисянська померла від сухот 19 липня 1943 р. у Празі. На цю важку недугу у той час через незадовільне харчування та скрутне матеріальне становище хворіли багато українських емігрантів. Борис Лисянський, як видно з його листування з Олександром Олесем, мав намір підготувати докладну біографію-характеристику, присвячену донці⁴. Ця розвідка разом зі спогадами викладачів та друзів Алли Лисянської про неї (Максима Славінського, Володимира Пасічника, Володимира Січинського, однокурсника Грушецького) мали увійти до збірки, яку запропонував видати друг родини Олександр Олень. Проте, чи ця збірка була підготовлена та чи побачила вона світ, встановити не вдалося. Згадок про неї, окрім зазначеного вище листування, ніде не виявлено. Борис Лисянський у серпні 1943 р. на пошану пам'яті доньки написав зворушливий поетичний некролог під назвою “Незабутній”:

“Від Смерти замаху, як теж від довгих мук
Убогії Тебе не врятували ліки...
Та чин величний – діло Твоїх рук
Лишається між нас, лишається навіки.

Ти принесла на Творчости вітвар
Душі своєї хист і серця свого вроду,
І щедро віддала їх у посвятний дар
Для Рідної Землі і Рідного Народу.

І працюю невтомних юних літ
Себе вписала вже на сторінки Нетління...
Тож серед сміливих борців за новий світ
Згадають і Тебе грядущі покоління”⁵.

Незважаючи на короткий життєвий шлях, пройдений Аллою Лисянською, вважаємо, що її ім'я гідне зайняти почесне місце серед інших українських жінок-емігранток, які своїми творчими успіхами та здобутками прославляли Україну далеко за її межами.

---

⁴ Лист Бориса Лисянського Олександрю Олесю від 15 вересня 1943 р., ІЛ НАН України, ф. 114, № 1354, арк. 3, 4.

⁵ Лист Бориса Лисянського Олександрю Олесю від 5 серпня 1943 р., ІЛ НАН України, ф. 114, № 1354, арк. 3, 4.

“З УКРАЇНИ ТРЕБА ЙТИ З УКРАЇНОЮ”: НАУКОВИЙ ШЛЯХ ГАННИ НАКОНЕЧНОЇ В НІМЕЧЧИНІ

В еміграційній газеті “Українські вісті”¹, що виходила друком у повоєнний час у західнонімецькому місті Новий Ульм, від 12 липня 1956 року на останній 4 сторінці було вміщено невеличку замітку під назвою “Заклик до громадянства” (повторне звернення було опубліковано 11 жовтня цього ж року – “Заклик до громадянства! Ще раз у справі мовознавчих анкет”) за підписом д-р Ганни Наконечної. У цьому дописі йшлося про надзвичайно цікавий науковий експеримент, пов’язаний із нагромадженням українського діалектного матеріалу з метою зробити “огляд розговірної мови в цілій етнографічній Україні”². Авторка цієї ідеї – мовознавець Ганна Наконечна на той час вже захистила в Людвіг-Максиміліан університеті в Мюнхені докторську дисертацію на тему “*Wortgeographie der ukrainischen Umgangssprache*” (“Лінгвогеографія української розмовної мови”, 1951)³, працюючи тут викладачем української мови⁴ і здійснюючи свої студії у царині українських діалектологічних досліджень.

Респондентами і учасниками проекту мали стати українці – вихідці з різних історичних районів України, які через політичні обставини в 1940–50-х роках опинилися за межами своєї батьківщини, зокрема в Німеччині, Америці та Канаді. І сама Ганна Наконечна (1896–1994) була однією з них, переїхавши в 1945 році з Берліна, де вона прожила

---

¹ Газета “Українські вісті”, тижневик (1945–1960, півтижневик) політики, економіки, культури й громадського життя, орган УРДП (Української народно-демократичної партії), виходив з 1945 до травня 1978 р. в Новому Ульмі (Німеччина), з жовтня 1978 у Детройті (США). Ініціатор і перший редактор – Іван Багрянний, див.: *Енциклопедія українознавства*, Париж; Нью-Йорк, 1980, с. 3447.

² *Українські вісті*, (11 жовтня 1956 року) 4.

³ G. Prokoptschuk, *Ukrainer in München*. Verlag Ukraine München, 1958, I. Band. (Liste der promovierten Ukrainer an der Philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität München, Запис: Hanna Nakonetschna, Pluhiv/Westukr. *Wortgeographie der ukrainischen Umgangssprache*. 31. Januar 1951. S. 95.

⁴ У брошурі “*Universität München. Personen- und Vorlesungs-Verzeichnis für Sommersemester 1948*” (München, 1948, S. 75), де вказані були усі лекції і семінари, що проводилися у вказаному навчальному році в Мюнхенському Університеті, зазначено, що Ганна Наконечна проводить лекції української мови для початківців, для середнього рівня і для вищого рівня (перекладознавство): “629. Nakonetschna. Ukrainisch für Anfänger, 3 stündig; 630. Nakonetschna. Ukrainisch für Fortgeschrittene, 2 stündig; 631. Nakonetschna. Ukrainisch Oberkurs, Übersetzungen ins Ukrainische, Lektüre, 1 stündig”.

О. Лазаренко, “З України треба йти з Україною”...

до цього довгий час, до Мюнхена: “Щодо галицьких лінгвістів, то вони майже всі 1944 року виїхали на Захід”, – стверджує Ігор Качуровський, перераховуючи далі їхні імена: “Це і Василь Лев, і Кость Кістяківський, і Зенон Кузеля, і Ганна Наконечна, і Ярослав Рудницький...”⁵.

Ми не знаємо достеменно, яким чином і з ким долала цей шлях Ганна Наконечна до столиці Баварії, однак від наукової роботи вона не відмовилася і під час цієї подорожі. Існують згадки про те, що в 1944 р. Г. Наконечна переїхала з Берліна до Відня до родичів, а пізніше на запрошення Міністерства освіти переїхала до Мюнхена викладати українську мову в місцевому університеті⁶.

У спогадах українського етнографа Олекси Воропая про свої поневіряння і емігрантську долю в різних таборах для біженців і “переміщених осіб” (так звані “табори Ді-Пі”) протягом 1944–1948 років серед таких постатей, як Дмитро Дорошенко, Дмитро Чижевський, Юрій Шевельов, Леонід Білецький, Володимир Державин та серед інших діячів української культури згадується ім’я Г. Наконечної:

“9-го травня. По обіді ми пішли на конференцію мовознавчої секції УВАН, що відбувалася у таборівій залі. Слухали дві доповіді. Ю[рія] Ш[евельова] про мову української еміграції і Я[рослава] Р[удницького] – «Мовні новотвори наших днів». Остання доповідь була досить цікава.

10-го травня. По сніданку продовжувалася праця конференції. Сьогодні читали свої доповіді: проф. Д. Чижевський про мову українських філософських творів, В. Державин про означення мови, як предмета загального мовознавства, і проф. Кацевалов про впливи грецької мови на мову українську.

В обідню перерву ми з дружиною, в товаристві проф. П. Одарченка, проф. **Г. Наконечної** (*виділення наше – О. Л.*) і поета Михайла Ореста, знову пішли в гори любитися скелями, збирати квіти... Це була весела і приємна прогулянка.

Увечорі в таборівій їдальні відбулася прощальна вечера з промовами, подяками і дотепними жартами проф. Д. Чижевського. Наприкінці Т. Осьмачка прочитав третю частину своєї поеми «Поет». Читав довго, але добре...

---

⁵ І. Качуровський, *Доля українських лінгвістів на тлі радянської мовної політики*, Репресовані мовознавці. Збірник наукових праць, Ніжин, 2010, с. 11.

⁶ О. Сущенко, “Коли вже вибрати шлях до Києва, то ніколи той, що веде через III-й Рим...”, *Будьмо! (Україна й українці: 1990–2001 роки. Пером журналіста)*, К. (УкрІНТЕІ), 2003, с. 75.

Після вечері ми знову бачилися зі своїми давніми знайомими і знову вислухали всі їхні жалі й нарікання на нудне і небезпечне таборове життя”⁷.

Цей фрагмент, на нашу думку, напрочуд добре увиразнює ситуацію, в якій вимушено опинилися багато тисяч українців у Німеччині одразу після закінчення Другої світової війни. Здавалося б, наукове життя і надалі плине, відбуваються конференції, зачитуються доповіді, проходять дискусії. Однак все це обмежене словосполученнями на кшталт “таборова зала, таборова їдальня, таборове життя”, а також відчуттям тогочасної розгубленості і невідомості майбутнього, які проступають за цими рядками. Нині ми знаємо, як склалися долі цих людей. У когось щасливо, у когось не так, як цього бажалося. Хтось увійшов у нове повоєнне життя із напрацьованим вже науковим доробком, а хтось тільки починав формуватися як науковець-інтелектуал.

У випадку із Ганною Наконечною варто зазначити, що найбільш яскравою і насиченою порою її наукового життя була саме берлінська до 1944 року. За цей час у неї вийшли друком кілька словників (польсько-німецький, німецько-польський, німецько-український)⁸, граматика німецької мови для українців⁹, монографія (у співавторстві з Я. Рудницьким)¹⁰. Працюючи на посаді секретаря Фонетичного Інституту Берлінського університету¹¹, Г. Наконечна під керівництвом відомого славіста Макса Фасмера здійснювала діалектологічні дослідження українських говірок. Джерелом для цієї наукової роботи слугувала жива мова, записана на платівки від українців, які перебували у Берліні, що пізніше зберігалася в фонографічному архіві¹².

⁷ О. Воропай, *В дорозі на Захід. Щоденник утікача*, Лондон (Українська Видавнича Спілка), 1970, с. 202.

⁸ H. Nakonetschna, *Deutsch-ukrainisches Taschenwörterbuch*, Leipzig, 1939, 176 S.; (2. Aufl.) Leipzig, 1941; H. Nakonetschna *Polnisch-Deutsch und Deutsch-Polnisch: mit einem Anhang der wichtigeren Neubildungen des Polnischen und Deutschen und Erläuterungen zur polnischen Aussprache*, Berlin, 1943.

⁹ H. Nakonetschna, *Kurze deutsche Grammatik für Ukrainer*, Leipzig, 1942, 78 S.

¹⁰ H. Nakonetschna, J. Rudnyčkyj, *Ukrainische Mundarten. Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojksisch und Huzulisch)*, Leipzig (Otto Harrassowitz), 1940, 100 S.; Див.: Л. Головата, *Науковий сермент в українському видавничому русі Центрально-Східної Європи, 1939–1945: інституційне забезпечення*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, XI (2013) 192.

¹¹ *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, Париж; Нью-Йорк, 1966, т. 5, с. 1680.

¹² Я. Рудницький, *Мої берлінські роки (1938–1941)*, Українці в Берліні (1918–1945). Пропам’ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3’їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонті, Канада, Торонто, 1996, с. 112.

О. Лазаренко, “З України треба йти з Україною”...

Ось як описує свою першу зустріч із Г. Наконечною Я. Рудницький, який у 1938 році приїхав зі Львова до Берліна на запрошення Українського наукового інституту для участі в роботі над укладанням великого українсько-німецького словника:

“Коли я прийшов до його (*проф. Д. Вестерманна, керівника – О. Л.*) Інституту, за секретарським столом сиділа русява пані з діловою міною, й пізнавши по німецькій мові, що я не німець, запитала: «Ви українець?» «Так, пані». «То можемо говорити по-українському». Так почалося моє знайомство з панею Ганною Наконечною, тоді секретаркою Фонетичного Інституту фаворизованою проф. Фасмером на цьому становищі»¹³.

Завдяки цим спогадам ми дізнаємося також, що наша героїня на 1938 рік вже понад двадцять років проживала у Берліні на “чужинецький паспорт”¹⁴. Зустріч двох мовознавців Я. Рудницького і Г. Наконечної мала в майбутньому надзвичайно продуктивні наслідки для розвитку і поширення українознавства й української славістики за кордоном. Вони разом брали участь у конференціях, зокрема у першому ономастичному конгресі у Парижі в 1938 році¹⁵, в різних наукових проектах – наприклад, у Комісії для складання українсько-німецького і німецько-українського словників при Українському науковому інституті в Берліні¹⁶. Пізніше вже після війни трапляються згадки в еміграційній пресі на кшталт: “12 травня редакцію «УВ» відвідав проф. Ярослав Рудницький, що в теперішній час проживає в Канаді і співпрацює в Манітобському університеті. Проф. Рудницький заїхав до Нового Ульму по дорозі з Еспанії до Франкфурту. В Еспанії він, разом з **проф. Наконечною** (*виділення наше – О. Л.*) й інж. Кішкою, був учасником конгресу ономастів і заступав на ньому Канаду й Україну”¹⁷.

Короткі відомості про те, де Ганна Наконечна здобувала освіту і де вона перебувала до приблизно 1918 року ми знаходимо у ювілейній статті пера Ярослава Стеха “Перемишлянка на тлі Українського Вільного Університету” в газеті “Народна Воля” від 16 травня 1996 року¹⁸.

---

¹³ Я. Рудницький, *Op. cit.*, с. 113.

¹⁴ *Ibid.*, с. 117.

¹⁵ С. Наріжний, *Українська еміграція*, Прага, 1942, с. 219.

¹⁶ *Ibid.*, 219.

¹⁷ *Українські вісті*, (22 травня 1955) 2.

¹⁸ Я. Стех, *Перемишлянка на тлі Українського Вільного Університету*, Народна воля, ч. 20 (16 травня 1996) 4.

Автор допису, присвяченого 100-річчю від дня народження Ганни Наконечної, стверджує, що народилася вона у “багатій українській сім’ї в княжому Перемишлі. Від дитячих років любилася мальовничою природою цього міста, тут вчилася в українських школах і закінчила з великим успіхом українську гімназію. Студії завершила у Відні і там почала педагогічно-дослідницьку діяльність”¹⁹. І сама Г. Наконечна, даючи інтерв’ю журналістці Ользі Сущенко, стверджує: “Народилася й жила в молодості в місті Перемишлі в Польщі”²⁰. Необхідно вказати, що в “Енциклопедії українознавства” чітко зазначено місце народження, а також і смерті Г. Наконечної – (1896, Плутив, Золочівський повіт, Галичина – 1994, Мюнхен)²¹, як і в згаданій вище книзі “Українці в Мюнхені”, де зазначено, що вона походить із Плугова, із Західної України (див. виноску 3). Основна заслуга мовознавця перед українською громадськістю в Німеччині полягала, на думку Я. Стеха, в поширенні “науково-освітньої і культурної праці. Крім того, що вона займалася методично-педагогічною працею як лекторка української мови в німецьких університетах, вона систематично викладала на УВУ”²². Насамкінець згадано, що Г. Наконечна здійснювала лінгвогеографічні дослідження української лексики, а найближчим її другом у Німеччині (*вже повоєнного періоду* – О. Л.) стала відомий історик і професор УВУ Наталія Полонська-Василенко²³.

Отже, завдяки цим відомостям перед нами постає, хоч і не настільки деталізований, однак більш-менш повний життєвий шлях українського науковця Ганни Наконечної, більша частина якого пролягала в Німеччині.

Випускниця Віденського університету, найімовірніше славистичного відділення, Ганна Наконечна після 1918 року опинилася у Берліні, де почала працювати у Фонетичному Інституті при місцевому Університеті Фрідріха Вільгельма. Тут вона перебувала до приблизно 1944 чи 1945 року, після чого через Відень виїхала до Мюнхена, де і перебувала аж до моменту смерті у 1994 році.

¹⁹ Я. Стех, *Op. cit.*

²⁰ О. Сущенко, *Op. cit.*, с. 72.

²¹ *Енциклопедія українознавства. Словникова частина – доповнення*, Париж; Нью-Йорк, 1995, с. 342.

²² Я. Стех, *Op. cit.*

²³ *Ibid.*

О. Лазаренко, “З України треба йти з Україною”...

Спогадами про Ганну Наконечну поділився з нами також український історик Сергій Білокінь, якому пощастило з нею зустрітися у 1990-х роках у Мюнхені, де він читав лекцію у стінах УВУ²⁴.

Хотілося б додати ще кілька штрихів до портрета Ганни Наконечної як патріота і людини, яка дуже вболівала за долю України і українських людей, особливо тих, які опинилися за кордоном. З усіх сил вона намагалася допомогти своїм співвітчизникам у пошуках роботи і житла в Німеччині, працюючи в німецьких соціальних осередках, зокрема в “Deutsche Arbeiterzentrale (DAZ)”²⁵: “Серед українського робітництва в Німеччині (мало по містах, більше по селах в сільському господарстві) грала найповажнішу роллю «Німецька Робітничка Централь» – Дойтше Арбайтер-Централе в Берліні, яка приділювала нашим людям працю по селах. Там працювала довгі роки студентка *пані Анна Наконечна* (виділення – наше О. Л.), яка була тоді може найнещасливішою людиною, бо хотіла допомогти своїм людям в праці, але не могла багато вдіяти, бо на перешкоді стояли строгі німецькі приписи. Комітет (допомоги втікачам з Західної України – О. Л.) співпрацював з нею” (Зі спогадів діяча ОУН М. Селешка)²⁵.

Дмитро Чижевський у листі до Євгена Маланюка кількома словами і зауваженнями змальовує надзвичайно яскравий портрет Ганни Наконечної не тільки як науковця, але як перекладача і громадського діяча: “Друкую зараз іст[орію] рос[ійської] літ[ератури] I том (19 вік). Маю готову до друку маленьку іст[орію] укр[аїнської] літератури, яку, на жаль, написав по-укр[аїнськи]; для перекладу на німецьку мову немає (підкреслення – Д. Ч.) перекладника! Такі справи! Власне є лише *пані Наконечна* (виділення – наше О. Л.), але її не бажає видавець, бо вона звичайно робить скандали, загрожувала судом за те, що Айвазовського (татарина з Криму) не хотіли визнати українцем ітп.”²⁶.

Або, скажімо, серед жертводавців на відзначення ювілею 1000-ліття хрещення України у США, Канаді та Європі з’являється також ім’я Ганни Наконечної, яка передала на цю важливу справу 1000 німецьких

---

²⁴ <http://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/CollectionEmigration.html>

²⁵ Д. Б. Бурім, *Українська еміграція в Німеччині міжвоєнного періоду в мемуарах сучасників: спогади Михайла Селешка в фондах архіву ОУН в Києві*, Історичний Архів. Наукові студії, 13 (2014) 181.

²⁶ *Листи Дмитра Чижевського до Євгена Маланюка*, Науковий збірник УВАН (1945–1950–1995), IV (Нью-Йорк, 1999) 402.

марок²⁷. Подібних важливих моментів з життя цієї надзвичайно цікавої постаті в українському науковому і громадському житті Німеччини, ми впевнені, ще можна багато відшукати і представити. Однак завдяки і цим коротеньким, відомим вже нам, деталям формується дуже різносторонній образ жінки-науковця і жінки-патріота, яка пройшла через багато історичних випробувань і яка спромоглася не загубитися у вирі епохальних подій, прислужившись своїми знаннями Україні й українській справі.

Повертаючись до історії із розповсюдженням діалектологічних анкет-питальників (квестіонарів) мюнхенської пори, про що йдеться на початку цього допису, хотілося б відзначити, наскільки кропіткою і серйозною була робота Ганни Наконечної на ниві діалектології. Про це свідчать документи з архіву лінгвіста, частина якого зберігається в Українському Вільному Університеті (Мюнхен, Німеччина)²⁸. Серед паперів є ретельно опрацьовані списки респондентів із точним зазначенням місця походження і проживання, дат народження, розписані місцевості за історичними теренами України, а також є зразок самого питальника, що містить німецькі лексеми, поряд з якими вміщено по 3–4 регіональні українські відповідники, наприклад: “*Katze*: кіт(ка), кицька, кошка, кішка”, “*Ohringe*: кульчики, сережки, заушниці, сергі, ковтки”; “*Zug*: потяг, поїзд, поцьонг, колія, валка”, “*Wäsche waschen*: білля прати, мити, стирати, жмакати” та ін.

Найімовірніше, що “квестіонари” уклала і замовляла у друкарні у кількості 600 примірників сама Ганна Наконечна, дбаючи про детальність і ґрунтовність відповідей, оскільки це дуже багато важило для правдивого результату наукових пошуків. Ось як вона пише про це у згаданому вище “Зверненні”: “І прошу засвідчувати мову тільки цієї місцевості, в якій ви довше жили, а не «ґлобально» за цілу область, бо це не має для мене вартости. Кожне слово матиме свою «географічну мапу», отже мені треба мати назви засвідчених місцевостей. Персоналії мені потрібні, бо ці анкети джерельний матеріал, мають відповідати дійсному станові. ... Вік прошу також подати, щоби зорієнтуватися, чи мова старшої генерації різниться від мови молодшого поко-

²⁷ Свобода. *Український щоденник*, (27 червня 1986) 6.

²⁸ Користаючись нагодою, хочу висловити найщиріші слова подяки завідувачці Бібліотеки УВУ маг. Іванні Ребет та директорові Архіву УВУ о. Віктору Головачеві за допомогу у пошуках матеріалів для цієї розвідки. Особлива подяка п. інж. Григорію Комаринському і п. д-ру Іванові Жегуцу, які поділилися зі мною деякими спогадами про Ганну Наконечну.

О. Лазаренко, “З України треба йти з Україною”...

ління”²⁹. Відомо, що при описі говірок важливими є різні історичні, соціальні та культурні критерії, які у комплексі дають найповніший образ розмовної мови певного регіону.

В архіві Ганни Наконечної зберігаються листи від респондентів-адресатів, які відгукнулися на заклик лінгвістки поділитися своїм мовним досвідом:

“Вельмишановна Пані Др. Наконечна! Висилаю Вам анкети, від Вас одержані, коли я анкети одержав, зараз я роздав тим панам, яким було Вами адресовано. Крім цього я особисто просив, щоб відповіли на Ваші питання і чим скорше їх повернули... Зі своєї сторони я робив що міг, щоб Вам допомогти, в такій дорогій нам справі, якої ми Українці ще до сьогодні не маємо. Зістаюсь з пошаною до Вас І[ван] Рачинський”³⁰.

Власне на підставі цих зібраних діалектних даних Ганна Наконечна пізніше опублікувала в 1971 році у ювілейному збірнику на пошану Юрія Шевельова статтю про позначення назви “закаблука” в українській розмовній мові, де вона через географічну призму розглянула вживання форм “обцас, каблук, закаблук, корок, підбор”, представивши детальну карту поширення і функціонування занотованих лексем³¹.

У ролі вдумливого і серйозного критика виступає Г. Наконечна у своїй рецензії на праці Юрія Шевельова, що була надрукована у згаданих вище “Українських вістях”³². Тут ретельно проаналізовано такі англословні та німецькомовні праці українського славіста, як “До проблеми українсько-польських мовних зв’язків від X–XIV ст.” (1952), “Про особливості жіночої мови” (1952), “До питання українсько-білоруської мовної межі” (1953), “Геофан Прокопович як письменник та проповідник в його київському періоді” (1954) та ін. Формат наукового обговорення, вміщений на шпальтах газети, на наше переконання, дає надзвичайно позитивний результат, оскільки стає відомим і доступним не тільки фахівцям-мовознавцям, але також і ширшому колу читачів,

---

²⁹ *Українські вісті*, (11 жовтня 1956) 4.

³⁰ Лист від Івана Рачинського з Нового Ульяма від 12.7.56 р.

³¹ Н. Nakonetschna, *Aus der Wortgeographie der ukrainischen Umgangssprache: die Bezeichnungen für den (Stiefel)Absatz*, Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова. Науковий збірник УВУ, Мюнхен, 1971 (т. 7), с. 321–328.

³² *Українські вісті*, (16 вересня 1954) 2, 3; (19 вересня 1954) 2, 3; (23 вересня 1954) 2, 3, 4.

знайомлячи їх із новими напрямками досліджень української славістики за кордоном.

Насамкінець хотілося б зазначити, що винесений у назву цієї статті епіграф не є випадковим. Вислів Уласа Самчука, занотований у спогадах згаданого вище Олекси Воропая в 1946 році, на нашу думку, якнайповніше віддзеркалює і описує ситуацію тих українських науковців, які вимушено опинилися за межами своєї батьківщини. Вони, незважаючи на складні життєві обставини, продовжували дослідження у різних галузях науки, вкладаючи в це усі свої сили і знання.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ТОВАРИСТВІ ДОПОМОГИ ЖЕРТВАМ ВІЙНИ

Буремні події Першої світової війни позначилися сплеском активної громадської роботи, наслідком якої стало, крім іншого, створення добровільних організацій та благодійних товариств. Їхньою головною метою була допомога потерпілим внаслідок бойових дій: біженцям, вимушеним переселенцям, військовополоненим та пораненим воякам. Проблема діяльності гуманітарних організацій тих часів на українських теренах привертає увагу вчених, а їхні дослідження розкривають процес створення, структуру, діяльність, географічні локації означених товариств. Передусім це праці О. Доніка¹, Л. Жванко², Н. Загребельної³ та ін. Втім, важливим питанням, яке на сьогодні потребує вирішення, є дослідження участі представників національної еліти та ролі кожного з них в означених товариствах.

Серед української інтелігенції, що опікувалися допомогою постраждалим, важливу роль відіграла й відома письменниця Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1868–1941). На сьогодні активна громадська діяльність письменниці розкрита у наукових та публіцистичних статтях⁴, втім і до нашого часу окремі факти потребують доповнення, а джерела, що їх репрезентують, – уведення до наукового обігу. Одним з таких сюжетів є діяльність доньки М. Старицького у Товаристві допомоги жертвам війни, яким вона опікувалася з часів

---

¹ О. М. Донік, *Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)*, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., вип. IV, К., 2002, с. 155–182; О. М. Донік, *Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни*, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., вип. IX, К., 2005, с. 61–86.

² Л. Жванко, *Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни*, Український історичний журнал, 3 (2014) 38–55.

³ Н. І. Загребельна, *Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування*, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., вип. VI, К., 2003, с. 255–269; Н. І. Загребельна, *Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни*: дис. ... канд. іст. наук, К., 2004, 244 с. Н. Загребельна, І. Коляда, *Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.)*, К., 2006, 193 с.

⁴ Л. І. Барабан, *Людмила Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості*, Вінниця, 2003, 90 с.; Ю. Хорунжий, *Людмила Старицька-Черняхівська: Лицарка честі і праці [в:]* Ю. Хорунжий, *Шляхетні українки: Есеї-парсуни*, К., 2003, с. 23–70.

заснування. Будучи головою Київського українського клубу “Родина” та активною учасницею Товариства українських поступовців, на одному з його засідань 1915 р., Л. Старицька-Черняхівська внесла пропозицію про створення українського лазарету для поранених у ході воєнних дій. Спочатку запропоноване Людмилою Михайлівною викликало незгоду, але після ґрунтового пояснення літераторкою важливості такого закладу, соратники визнали потребу в його організації. Одразу розпочалась активна робота по створенню шпиталю. Основний напрямок роботи незабаром затвердили на засіданні в клубі “Родина”, що на той час розташовувався за адресою вул. велика Володимирівська, 52. Саме його приміщення і були віддані під український лазарет⁵. Активну участь у справі відкриття шпиталю № 9 брав відомий громадсько-політичний діяч, барон Федір Штейнгель. Він став уповноваженим українського лазарету, а дамою-попечителькою призначили Л. Старицьку-Черняхівську. Праця з облаштування госпіталю об’єднала київське українство, невдовзі у стінах клубу було відкрито госпіталь на 50 ліжок для поранених солдатів, який підпорядковувався місцевому губернському комітету Всеросійського земського союзу⁶.

Для допомоги постраждалим під час бойових дій одного госпіталю виявилось замало. Після захоплення Львова царськими військами на території центральної та східної України почалися масові перевезення полонених галичан. Серед них були як прості селяни, так і мистецька та наукова інтелігенція, чимало греко-католицьких священників, багато жінок, дітей. Перевезених тримали в тюрмах та концентраційних таборах. Діти хворіли, голодували, не мали змоги вчитися. В цей час Л. Старицька-Черняхівська разом з Л. Шульгиною, Н. Дорошенко, Л. Яновською розпочали роботу з надання допомоги галицьким засланцям, організувавши так звані “дамські комітети”. Жінкам вдалося заснувати “Тетянинський комітет”. Його важливим завданням було створення дитячих захоронків – притулків для дітей-біженців, пізніше при них відкрили нелегально діючу Тетянинську гімназію з українською мовою навчання. Потік біженців дедалі збільшувався і старань жіночих комітетів виявилось замало⁷. Задля розширення роботи з допомоги постраждалим та з метою легалізації діяльності, постановили відкрити ще одну,

⁵ Д. Дорошенко, *Мої спогади про давнє-минуле*, Вінніпег; Монтітоба, 1949, с. 48.

⁶ О. М. Донік, *Діяльність громадських організацій і товариств...*, с. 155–182.

⁷ Л. М. Старицька-Черняхівська, *Життя. План спогадів*, Музей Михайла Старицького (далі – ММС). – Книга надходжень (далі – КН), 11005. Рукописні документи (далі – РД), 613, арк. 48.

О. Гураль, Діяльність Людмили Старицької-Черняхівської...

офіційну організацію для допомоги жертвам війни. Крім того, таке товариство мало поширити свою роботу на території всієї імперії. Л. Старицької-Черняхівській та її близькому соратнику по громадській роботі Д. Дорошенку вдалося побувати на прийомі у князя Брусова та отримати дозвіл на його створення. У травні 1915 р. було затверджено статут організації з назвою “Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий”⁸. Його метою було визначено опіку над біженцями та допомогу заарештованим і висланим у Росію галичанам та іншим жертвам російської окупації в Західній Україні. Тоді ж українські діячі почали співпрацювати з Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Через деякий час комітет, очолений активним учасником Товариства українських поступовців Ф. Штейнгелем, опинився під контролем українців. Члени комітету використовували надані йому державні кошти на організацію дитячих будинків для дітей-сиріт. По суті, ці будинки стали українськими школами. Допомогу з фондів комітету одержували біженці й поранені українці. Стало можливим не лише підтримувати виселенців з Галичини, а – найголовніше – об’єднувати українство на всьому просторі імперії. Для цього були впроваджені відрядження по містах Росії, в яких брали участь тупівці, що входили до Товариства допомоги жертвам війни. Поїздки уряджались з метою вивчення умов життя галичан та надання їм матеріальної допомоги, але одним з найважливіших завдань було гуртування українських поселенців та залучення їх до ТУПу. Влітку 1916 р. з такою місією до Сибіру виїхала Людмила Старицька-Черняхівська. Її маршрут пролягав через Москву, Петербург, В’ятку, Урал аж до Іркутська. У кожному з міст Людмила Михайлівна збирала українців, закладала тупівські осередки, встановлювала зв’язки з керівним центром у Києві. У Томську письменниця зустрілася з представниками української студентської громади. Ця поїздка була позначена ще кількома цікавими подіями. Перебуваючи у Красноярську, Старицька-Черняхівська зустрілася з єпископом Никоном Безсоновим, висланим за підтримку галицьких діячів. На той час він був позбавлений сану священника, став просто Миколою Безсоновим, а після революції працював на українську державу⁹. Повертаючись до Києва, Людмила Старицька-Черняхівська відвідала Рязань, сподіваючись знайти там

---

⁸ Д. Дорошенко, *Op. cit.*, с. 48.

⁹ *Ibid.*, с. 78.

Михайла Грушевського. Та його вже переправили до Москви, туди після Рязані направилася письменниця. У Москві відбулася зустріч з М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою. Людмила Михайлівна також побувала у редакції російськомовного тупівського друкованого органу – журналу “Украинская жизнь”¹⁰. Таким чином, мандрівка діячки мала чималі здобутки: крім налагоджених контактів з групами українців і наданням їм допомоги, Людмилі Михайлівні вдалося згуртувати розпорошених на чужині співвітчизників, залучивши їх до Товариства українських поступовців.

Активна робота продовжувалася до лютневої революції 1917 р. Навіть у часи посиленої реакції, в приміщенні українського клубу “Родина” для вирішення нагальних питань продовжувалися засідання Товариства допомоги постраждалим внаслідок бойових дій, так само вони діяли, хоч відповідно і за інших умов, в наступні роки Української революції. Особливо важливу роль очолюване Старицькою-Черняхівською Товариство відіграло вже 1919 р., в часи, коли діячка перебувала поза українськими теренами. Того року письменниця з родиною була вимушена залишити Київ. На той час чоловік Людмили Старицької-Черняхівської, медик за освітою Олександр Григорович Черняхівський, був військовим лікарем. На початку 1919 р. разом з армією він був евакуйований з міста, а його дружина, Людмила Михайлівна разом з дочкою Веронікою залишилися у місті¹¹. Після захоплення Києва Білою армією А. Денікіна, переживши кілька тривожних годин, Л. Старицька-Черняхівська зрозуміла, що покращення ситуації годі чекати і вирішила разом із донькою розшукувати чоловіка¹². У плані-чернетці спогадів “Життя” Л. Старицька-Черняхівська так описала ті дні в Києві: “Паніка в місті. Біжу додому. На вулицях нікого. Один старець співає: «ще не вмерла Україна». Кидаю гроші. Темна хата. Наші знову в облозі. Перестр[ілка]. Затихає. Ми сидимо з Роною¹³, тісно притулившись одна до одної. Не спимо цілу ніч. І чуємо як котиться з Києва Петл[юрівське] військо. Ранок – звістка Пет[люрівці] покинули Київ. Стихийний ісход людей з Києва. Клопоти”¹⁴. Як згодом свідчила В. Черняхівська, “взявши за спину торбинки”,

¹⁰ Л. М. Старицька-Черняхівська, *Op. cit.*, арк. 48.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 38786, арк. 5.

¹² Є. Чикаленко, *Щоденник (1919–1920)*, К. (Темпора), 2011, с. 178–179.

¹³ Рона – так у родині називали Вероніку Черняхівську.

¹⁴ Л. М. Старицька-Черняхівська, *Op. cit.*, арк. 48.

О. Гураль, Діяльність Людмили Старицької-Черняхівської...

вони пішки вирушили в Козятин, але батька, О. Черняхівського, знайшли аж у Кам'янці-Подільському, де він працював при Міністерстві охорони здоров'я УНР. Там же Вероніка отримала посаду в канцелярії Директорії УНР, де мала перекладати закордонні газети. Л. Старицька-Черняхівська офіційної посади не мала, але брала активну участь у роботі “Союзу Українок”, що того ж року був створений у Кам'янці-Подільському. Метою союзу була допомога пораненим воякам УНР, а також культурно-освітня праця в шпиталях. З ініціативи Союзу був прийнятий закон про забезпечення дітей, батьки яких загинули в боротьбі за визволення УНР. Софія Русова очолила секцію з організації шпиталю, керувала комісією Червоного Хреста для допомоги українським воякам у польських таборах полонених. Разом зі Л. Старицькою-Черняхівською, О. Черняхівським та В. Черняхівською відвідала табори полонених у Польщі та Львові¹⁵. Згодом український Червоний Хрест з метою допомоги інтернованим українським воякам відрядив у Польщу спеціальну місію, до складу якої увійшли С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, О. Черняхівський, В. Черняхівська та ін. У Тернополі місія була заарештована польською поліцією і відправлена до Варшави. Після звільнення члени місії відвідували табори інтернованих, в яких були жахливі умови життя, намагалися покращити становище українських вояків. У грудні 1919 р. прибули до Перемишля, про що відповідний запис зробив у “Щоденнику” Є. Чикаленко: “...Вчора приїхала сюди, в Перемишль, місія не признаної Червоного Хреста не признаної української держави для огляду таборів, в яких сидять інтерновані українці обох Україн і для помочі їм з тих невеличких засобів, які уділено урядом на цю ціль. Місія складається з О. Г. д-ра Черняхівського, його жінки Л. М. Старицької-Черняхівської та С. Ф. Русової...”¹⁶. Інформацію про вихід Людмили Михайлівни з Києва та її благодійну діяльність у 1919–1920 рр. доповнюють і матеріали слідчої справи дячки 1930 р. Цілком зрозуміло, що даючи свідчення, окремі тогочасні події письменниці цілком свідомо замовчувала (наприклад уникала згадок про Союз Українок, про доньку Вероніку Черняхівську тощо), втім досить детально описала певні фрагменти своєї роботи з надання допомоги полоненим. Слід відмітити, що інформація, зафіксо-

---

¹⁵ Л. Гонюкова, *Софія Русова і український жіночий рух*, Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. (Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України), К., 2000, вип. 7, с. 46–49.

¹⁶ Є. Чикаленко, *Op. cit.*, с. 178.

вана у справі, не лише цілком підтверджується наведеними вище джерелами, а й доповнює їх та дозволяє розкрити інформативний потенціал її виступу, текст якого наведено нижче. Отже, під час слідства Старицька-Черняхівська зазначала, що після виходу з Києва 1919 р., вона “подалася” до Кам’янця, де вступила до Червоного Хреста та працювала по тифозних госпіталах, організовуючи допомогу хворим на тиф. Через два місяці, за даними Людмили Михайлівни, Червоним Хрестом було створено комісію, яка мала вивчити становище полонених українців (та галичан) у польських концентраційних таборах. Головою комісії було призначено С. Русову, скарбником – О. Черняхівського, також до складу увійшла сама письменниця та двоє галичан, прізвищ яких вона не змогла пригадати. Чутки про складні умови в таборах давно ширилися серед громадянства, тож комісія мала їх перевірити та звернутися до польської влади, громадянства і домогтися можливої допомоги ув’язненим. Виїхали вони в кінці жовтня 1919 р., їхали через Тернополь до Варшави. Тут, на відміну від інших джерел, де йшлося про арешт місії, Людмила Михайлівна зазначає, що арештовано було лише одного з галичан, який помер у тернопольській в’язниці. Після цього комісія виїхала до Варшави, де письменниця виступила зі зверненням до Польського червоного Хреста, щоб він посприяв у організації огляду та допомоги полоненим. Але справа затягувалась. Тому комісія вдалася й до інших дій: у пресі було надруковано низку статей з питання умов утримання українців, встановлено зв’язки з жіночими добродійними організаціями. А найголовніше, скликали збори представників усіх Червоних Хрестів, що були на той час у Варшаві – англійського, американського, французького, і перед ними розповіли про становище справ. Наслідком цього стало не лише висловлене співчуття, а й допомога продуктами, одягом та іншими речами, які надали європейські організації українцям. А головне, Польський Червоний Хрест нарешті надав план поїздки: місія мала відвідати Варшавський, Краківський, Познанський, Львівський концентраційні табори, а також їм було дозволено допомагати полоненим одягом, їжею та грошима¹⁷.

Як видно, цей сюжет з біографії Л. Старицької-Черняхівської було розкрито як у сучасних історичних дослідженнях, так і у спогадах сучасників та навіть у судово-слідчих справах 1930-х рр. Втім, і до

---

¹⁷ ГДА СБУ, спр. 67098 (Справа “СВУ”, архівно-слідча справа Старицької-Черняхівської Л. М.), т. 60, арк. 94, 95.

О. Гураль, Діяльність Людмили Старицької-Черняхівської...

сьогодні залишаються не актуалізовані джерела, що можуть доповнити подану інформацію.

У фондовій колекції Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького зберігається текст промови Л. Старицької-Черняхівської, яку вона виголосила у листопаді 1919 р., перебуваючи у Варшаві на зборах добровільних організацій. Співставивши інформацію з тексту виступу та факти, наведені у слідчій справі письменниці, можна стверджувати, що це текст промови, яку вона виголосила на зібранні представників організацій Червоного Хреста, що на той час перебували у Варшаві. Документ представляє собою рукопис на 3-х аркушах, 6-ти сторінках, написано його французькою мовою, рукою Людмили Михайлівни. До музейної збірки його було передано у складі родинного архіву Старицьких-Черняхівських-Степенків небогою авторки написаного, Іриною Іванівною Степенко. Темою звернення до польських громадських організацій послужило прохання про надання допомоги Українському товариству допомоги жертвам війни, адже саме від його імені зверталася Старицька-Черняхівська, бажаючи надати екскурс в історію добровільної діяльності. У ньому ж письменниці коротко розповіла про заснування та діяльність громадської організації. До цього часу документ не було введено до наукового обігу, але зважаючи на його високу інформативність та важливість не лише для дослідження діяльності добровільного товариства, а й участі у ньому Людмили Михайлівни, він заслуговує на актуалізацію. Ще одним важливим уточненням, яке дає можливість зробити актуалізація цього джерела, є проставлена дата перебування місії у Варшаві. Адже в опублікованих дослідженнях зазначається, що місія прибула до Варшави лише на початку грудня 1919 р., а текст цього виступу датується листопадом. Ця дата збігається зі свідченнями В. Черняхівської, яка разом з батьками перебувала у Варшаві, а вже 1929 р. під час арешту у справі “СВУ” детально описала сюжет. Так само вона підтверджується і свідченнями Л. Старицької-Черняхівської 1930-го року.

У цій публікації подаємо текст промови Л. Старицької-Черняхівської французькою мовою та його переклад українською.

ДОКУМЕНТ

Mesdames et messieurs! J'ai l'honneur de vous saluer du nom de la société Ukrainienne du "secours aux victimes de la guerre". Cette société a été fondée dès le début de la Première Guerre mondiale en Octobre 1914. La partie majeure des Ukrainiens, habitant Kieff y avait réuni les forces pour porter secours aux infortunés. L'ancien gouvernement russe ne prêtait aucune aide matérielle à la société ukrainienne et elle se trouvait obligée de ne développer son activité qu' aux frais du peuple ukrainien, à l'aide duquel elle se mit au travail productif: elle fonda un grand hôpital exemplaire, qui fonctionnait durant toute la guerre, des asiles pour les enfants fugitifs, qui comprenant 5000 orphelins, des points de nourriture pour les soldats et les fugitifs, une vaste demeure – asile pour les arrêtés ukrainiens, qui a donné abri à 40 000 personnes et organisa une expédition en Sibérie pour prêter soutien matériel et moral à tous ces hommes, femmes et enfants galiciens, que le gouvernement russe avait arrêté, arraché à leur patrie et exilé en Sibérie.

C'était un travail énorme.

Mais quand même ce travail a sauvé la vie à des milliers d'infortunés. La société ne cesse pas de fonctionner, bien que les conditions de son travail soient très difficiles. La majeure partie de nos collaborateurs prennent soin de nos blessés et malades. Parmi ces membres de notre société il y a des personnes bien âgées, qui supportent courageusement toutes les misères de la vie de camps.

Moi et ma fille et dix membres de notre société, dont j'ai l'honneur d'être le chef, avec deux médecins en tête de notre petit détachement, nous sommes sortis de Kieff, quand Denikine s'empara de notre capitale. Nous sommes partis à pied. Nous avons porté sur nous de la ouate, les bandages, les médicaments. Il faisait terriblement chaud, notre poids était lourd, nous n'étions pas sûres d' aucun moment, parce que tout notre pays était en pleine révolte, il y avait des batailles partout.

Nous avons passé les nuits à la belle étoile dans les forêts, aux cimetières, trois fois nous avons passé par de différents fronts, mais nous sommes venus sains et saufs vers l'armée de Petlyura pour accomplir notre devoir.

Il est dur, parce que ce n'est pas seulement notre armée qui deux ans durant doit combattre contre les bolchéviques et les ennemis de l'Ukraine,

О. Гураль, Діяльність Людмили Старицької-Черняхівської...

c'est tout le peuple d'Ukraine qui s'est levé pour l'indépendance de son pays, pour l'égalité, fraternité et liberté de tous les peuples, qui habitent le territoire de l'Ukraine. Depuis des siècles ces grands mots brillent comme des grandes étoiles dans la nuit qui entourait toute la vie de l'Ukraine et c'est seulement pour cet idéal qui lutte notre peuple cinq cents ans durant.

De tous les côtés l'Ukraine est entourée des ennemis. Elle verse son sang sur les noirs champs des batailles, mais tout le monde se met en œuvre pour délivrer sa patrie.

Notre jeunesse a quitté les collèges, les femmes ont délaissé leurs foyers, les jeunes filles ont mis le brassard de la croix rouge pour aider nos blessés, même les enfants se sont enfuis des écoles pour prendre part dans cette dernière lutte héroïque.

C'est la dernière croisade, le dernier élan idéaliste. Ils se sont tous résignés à la mort et nous accomplirons notre devoir.

Mais la mort est douce chez nous – la vie est dure. Heureux ceux, qui trouvent la mort sur les champs d'honneur, infortunés ceux, qui languissent en l'attendant dans nos hopitaux. Nos hôpitaux sont privés de tous remèdes, parce que toute notre pays était deux fois pillé, ravagé par les bolchéviques notre croix rouge n'est pas encore reconnue c'est pourquoi nous ne pouvons pas recevoir directement de l'Europe tout ce dont nous avons besoin. Des maladies contagieuses, mortelles s'emparent de notre pays et nous n'avons pas de médicaments pour soigner nos malades, nous n'avons pas de bandages pour les plaies de nos héros.

Frères heureux, aussi vos ancêtres ont lutté pour les mêmes idéaux, cette croix rouge nous unit dans un cercle fraternel, et cela me donne le droit de vous adresser ces paroles du “nom de la société ukrainienne du secours aux victimes de la guerre” – aidez-nous pour ce que la mort ne soit pas si dure pour nos héros.

13.11. 1919. Varsovie.

ПЕРЕКЛАД

Пані та панове! Маю за честь вітати Вас від імені нашого “Українського Товариства допомоги жертвам війни”¹. Це товариство було створене на початку Світової війни, в жовтні 1914 р. Більшість українців, мешканців Києва, згуртувалися в ньому, щоб надавати допомогу знедоленим людям.

Колишній російський уряд не надавав ніякої допомоги “Українському Товариству” і воно було змушене здійснювати свою діяльність лише на кошти українського народу, за допомогою яких і розпочало продуктивно працювати: відкрило великий взірцевий госпіталь², що працював протягом усієї війни, притулки для дітей-біженців, у яких було зібрано 5 тисяч дітей сиріт, пункти харчування (їдальні) для солдатів і біженців, широку мережу будинків-притулків для звільнених арештованих українців, які надали притулок 40 тисячам людей та організували експедицію до Сибіру³ для надання матеріальної та моральної підтримки всім чоловікам, жінкам, дітям з Галичини, яких заарештував, відірвав від рідної землі і заслав до Сибіру російський уряд. Це була величезна робота.

І вона, ця робота Товариства, врятувала життя тисячам знедолених людей. Товариство не припиняє працювати, хоча умови його праці надзвичайно складні.

Багато наших співробітників піклуються про наших поранених і хворих. Серед членів нашого Товариства є дуже літні люди, які мужньо зносять всі життєві негаразди в польових умовах.

Я зі своєю донькою та десятьма членами нашого Товариства, бути головою якого маю за честь, з двома лікарями на чолі маленького загону вийшли з Києва разом із військами Денікіна, що захопили нашу столицю. Ми йшли пішки. Несли на плечах вату, бинти, медикаменти. Було страшенно жарко, наш вантаж був страшенно важким, ми ні в

---

¹ Українське Товариство Допомоги Жертвам Війни – було засноване з ініціативи Л. Старицької-Черняхівської, І. Стешенка та інших діячів, опікувалося наданням медичної, матеріальної допомоги постраждалим від Першої світової війни, відкривало притулки для дітей-біженців.

² З ініціативи Л. Шувльгиної та Л. Старицької-Черняхівської після початку Першої світової війни частину клубних приміщень було віддано під шпиталь для поранених (госпіталь № 9). При цьому госпіталі також було відкрито нелегальну українську школу для дітей з Галичини.

³ Мовиться про поїздку Л. Старицької-Черняхівської та інших діячів ТУПу для допомоги українським переселенцям.

О. Гураль, Діяльність Людмили Старицької-Черняхівської...

чому не могли бути впевнені, тому що вся наша країна була охоплена боротьбою, скрізь йшли бої. Ночі ми проводили під відкритим небом у лісах, на кладовищах, три рази ми переходили різні фронти, але все-таки дійшли цілими і неушкодженими до армії Петлюри, щоб виконувати свій обов'язок.

Не лише наша армія, що змушена протягом двох років воювати проти більшовиків та ворогів України, але і весь український народ піднявся на захист незалежності своєї країни – за рівність, братерство і свободу всіх народів, що проживають на території України. Вже віки ці величні слова сяють, як великі зорі серед ночі, яка оточувала все життя України, і лише за цей ідеал наш народ бореться п'ятсот років.

Україна оточена ворогами з усіх боків. Вона проливає свою кров на чорному полі бою, і все приводиться в дію за визволення Батьківщини.

Наша молодь покинула школи, жінки залишили свої вогнища, дівчата одягли пов'язки Червоного Хреста, щоб допомагати пораненим, і навіть діти втекли зі шкіл, щоб взяти участь у цій останній героїчній битві.

Це останній хрестовий похід, останній ідеалістичний порив. Всі вони змірились зі смертю, і ми повинні виконати свій обов'язок.

Але смерть для нас легка, – тяжке життя. Щасливі ті, хто знаходить смерть на полі бою. Несчасні ті, хто довго чекає на неї в наших госпіталах. У наших госпіталах немає ліків, тому що вся країна була двічі спустошена, пограбована більшовиками. Наш Червоний Хрест ще не визнаний⁴, тому ми не можемо отримати безпосередньо від Європи те, чого потребуємо. Смертельні, заразні хвороби охопили країну, і ми не маємо медикаментів, щоб лікувати хворих, у нас немає бинтів для ран наших героїв.

Щасливі брати! Ваші предки боролись за такі ж ідеали, цей Червоний Хрест об'єднав нас у братерське коло і це дає нам право звернутися до вас від імені “Українського Товариства допомоги жертвам війни” – допоможіть нам, щоб смерть не була такою тяжкою для наших героїв.

13. XI. 1919. Варшава.

---

⁴ Український Червоний Хрест – громадська благодійна організація, заснована в роки Першої світової війни. 1919 р. не був визнаний офіційним представництвом Червоного Хреста.

ГАЛИНА МАЗУРЕНКО – ВИДАТНА УКРАЇНЬСЬКА МИСТКИНЯ: ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

Українська діаспора є інтегральною частиною історії України, українського історичного процесу. Різні аспекти життя української діаспори становлять органічну частину української інтелектуальної історії й історії української культури та потребують вивчення. У незалежній Україні створені центри вивчення української діаспори, що дає змогу науково досліджувати життя і діяльність українців у країнах проживання, здійснювати аналіз здобутків представників українського народу в різних країнах світу¹. Серед таких наукових осередків і відділ зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, де зосереджені цінні видання творів наших співвітчизників за кордоном.

Значний внесок у розвиток української культури зробили українські жінки діаспори. На жаль, багато імен талановитих українок, що жили і творили в еміграції, їх творчі здобутки залишаються маловідомими, а то й зовсім невідомі широкому загалу в Україні. Серед таких особистостей – Галина Сергіївна Мазуренко – одна з найвідоміших українських поетес ХХ ст., педагог, мисткиня, талант якої проявився в багатьох сферах культури: літературі, поезії, образотворчому мистецтві, скульптурі, графіці. Постать її в історії та культурній спадщині ХХ ст. є насправді легендарна, як на контекст генеалогії родини, катаклізмів епохи й долі українства.

Свою творчість мисткиня присвятила і заповіла Україні та її народу. Життя і творчість Г. Мазуренко досліджували переважно літературознавці і письменники М. Чабан, І. Качуровський, Б. Бойчук та Б. Рубчак, В. Шаян, М. Ільницький, Ф. Погребенник, Д. Чередниченко, Т. Салига, Ю. Покальчук, М. Слабошпицький та інші².

Г. Мазуренко прожила довге і плідне життя. ХХ ст. пройшло перед її очима. Хоча в Україні мешкала всього 12 років, була істинною укра-

---

¹ Л. Винар, *Дослідження української наукової діаспори: вибрані проблеми*, Наукові записки. Історичні науки: матеріали Міжнародної наукової конференції “Українська діаспора: проблеми дослідження”, відп. редактори: І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко, вип. 5, Ос-трог; Торонто; Нью-Йорк (Національний університет “Острозька академія”, Світова Наукова Рада Світового Конгресу Українців, Українське Історичне Товариство), 2005, 360 с. 21–28.

² *Гали Мазуренко (1901–2000)*, Вітчизна, 11–12 (2007) URL: http://vitichyzna.ukrlife.org/11_12_07mazur.html (дата звернення: 29.03.2016).

їнкою, свідомою свого вибору уже з перших кроків, коли взяла собі за літературне ім'я прізвище матері. До початку 90-х років минулого століття в Україні ім'я і творчість Г. Мазуренко були під забороною. Доля їй приготувала строкату географію поневірянь, зміну країн і місць навчання, втечу від смерті і повсякчасних небезпек, особисті драми і боротьбу за існування. Г. Мазуренко багато переїжджала з місць мешкання³.

Дитинство провела в Карасях, неподалік Тули, далі Женева, Берлін, Катеринослав. Коли їй було 15 років, дісталася на фронт і допомогала пораним, через два роки вступила до армії УНР, щоб боротись за свободу України. Як кур'єр українського уряду, вона неодноразово з важливими дорученнями перетинала лінію фронту, а згодом, коли українське військо було витіснене з Польщі, також опинилася у вимушеній еміграції. “За бої і походи у складі 3-ї Залізної Стрілецької Дивізії Армії Української Народної Республіки” нагороджена “Хрестом залізного стрільця”.

Народилася мисткиня 25 грудня 1901 р. у Петербурзі в сім'ї професора Сергія Боголюбова і лікарки Єлизавети Мазуренко. Упродовж усього життя для неї була характерна жадоба знань, спрага пізнання нового, що передалися, ймовірно, у спадок. Батько походив з аристократичної родини і був нащадком декабриста. По лінії батька, аристократа С. Боголюбова – такі постаті, як історик В. Татищев і декабристи Муравйови. Родина Мазуренків також залишила свій тривкий слід в історії України першої третини ХХ ст. Брати Єлизавети Мазуренко проявили себе у багатьох галузях знань: правознавстві, хімії, біології, інженерії, медицині, політиці. Імена дядьків Мазуренків – Семена, Василя, Юрія зафіксовані в “Енциклопедії українознавства”⁴.

Брати Є. Мазуренко були членами УСДРП. В. Мазуренко – 1917 р. обирався до складу Української Центральної Ради від Харківської губернії, був заступником міністра фінансів України, головою дипломатичної місії УНР в Італії; після 1920 р. працював директором Палати мір і ваг. Заарештований 1931 р. у справі “Українського Національного Центру”. С. Мазуренко – один з організаторів Всеросійського Селянського Союзу – зазнав арешту й заслання ще за царату. З січня 1919 по 1920 рік за дорученням Уряду УНР, на чолі дипломатичної місії пере-

³ В. Базилевський, *Галина Мазуренко. Непричесана поезія*, Слово Просвіти: Всеукраїнський культурологічний тижневик. URL: <http://slovoprosivity.org/2012/09/11> (дата звернення: 25.03.2016).

⁴ *Ibid.*

бував у Москві. Вів переговори з представниками більшовицького уряду про можливість досягнення порозуміння з радянською Росією. Опісля працював в УСРР, у 1925 р. заарештований радянськими спецслужбами і зник безвісти. Ю. Мазуренко – наймолодший з братів – у квітні 1919-го року, у тридцятирічному віці, очолив Головний повстанський штаб, що координував дії проти більшовицьких військ на українській території. А, проте, з 1920 р. став членом ЦК Української Комуністичної партії (аж до ліквідації її 1925 р.). Працював на посаді професора у Харківському інституті народного господарства, начальником планово-фінансового сектору Наркомосу УСРР. Також був заарештований у 1934 р. у “Справі боротьбистів”. Смертний вирок винесено Ю. Мазуренкові в одному чорному списку з М. Кулішем, Г. Епіком та В. Підмогильним постановою “особливої трійки” УНКВС по Ленінградській області⁵.

Г. Мазуренко деякий час довелося жити в родині рідної тітки Марії Хрінникової (Мазуренко) в Катеринославі. Тітчин чоловік Володимир Хрінников був активним громадським діячем, організував місцеву “Просвіту”, кілька разів був її очільником. У 1910 р. розпочав будувати і через три роки збудував величезний будинок “Просвіти” в національному стилі. Прізвище В. Хрінникова як видавця, а точніше спонсора, стоїть на книжечці Д. Яворницького “Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка” (1909).

Дружина В. Хрінникова М. Мазуренко (по другому чоловікові Матросова, 1879–1963), як і її сестра Є. Мазуренко, здобувала медичний фах у Швейцарії, одружилася з приятелем брата Василя В. Хрінниковим – заможним українцем, нащадком багатого купецького роду, і переїхала до Катеринослава. Була активною в громадському житті. До квітня 1912 р. – голова Катеринославської “Просвіти”. Заступником голови був на той час відомий згодом український історик Д. Дорошенко. Родина Хрінникових підтримувала добрі стосунки з директором музею ім. Поля (зараз Дніпровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького – Т. А.) професором Д. Яворницьким⁶.

⁵ *Гая Мазуренко (1901–2000)*, Вітчизна, № 11–12 (2007) URL: http://vitchyzna.ukrlife.org/11_12_07mazur.html (дата звернення: 29.03.2016).

⁶ М. Чабан, *Мазуренко (Боголюбова) Галина Сергеевна*. URL: <http://gorod.dp.ua/tema/persons/?pageid=1836> (дата звернення: 30.03.2016).

У Катеринославі навчалася у комерційній школі С. Степанової, відкритої у 1900 р. Директором училища в 1913 р. був П. Доманицький, математик за освітою. Навчалася Галя під прізвиськом батька як Боголюбова. Зі спогадів Г. Мазуренко відомо, що у комерційній школі збиралась українська “Просвіта”, директор її був українець із Кам’янець-Подільського П. Доманицький⁷.

У комерційному училищі С. Степанової велика увага приділялась естетичному вихованню дівчаток. Вони малювали, співали, грали на музичних інструментах, писали вірші.

У Катеринославі Г. Мазуренко відвідувала малярську школу В. Коренева. Мисткиня згодом згадувала: “З Гоголівської вулиці я ходила вчитись до маляра Коренева В’ячеслава Вас(ильовича) не тільки малювання, але і скульптурі і ми з ним мали багато тоді планів, які розбились через революцію (які статуї я буду робити для майбутнього університету)”. “Перед дверцями пічки, на паркеті розірвана енциклопедія жертвує життям, щоб зігріти дітвору”⁸.

Закінчивши шість класів комерційної школи С. Степанової, Г. Мазуренко вступила до вечірніх класів І. Вертоградова при його приватній чоловічій гімназії. Час революції був нестабільний, через політичні зміни в місті вечірні класи І. Вертоградова на деякий час закрили. Галя була змушена навчатися в сьомому класі в жіночій прогімназії Р. Ващук. Після того, як вечірні класи І. Вертоградова знов відкрилися, повернулася до них і дістала атестат зрілості саме там.

У Катеринославі відбувся і літературний дебют. У першому ж її листі знаходимо цінне свідчення-спогад: “В Катеринославі (тоді ще Січеслав був “Катеринослав”) я почала вперше друкувати свої вірші, вони починались, здається, словами, “Як вербу Україну злим вітром зломило...”. Але це швидко скінчилось. Часопис закрили. Змінилась влада. Нас викинули з хати і ми з мамою поїхали до Євпаторії, до Криму”⁹.

У ті бурхливі часи Г. Мазуренко також включилася в лави борців за свободу свого народу. Уперше вона потрапила на фронт у 1916 р., коли відвідала свого дядька С. Мазуренка, який працював тоді у Всеросійському союзі міст у Проскурові на Поділлі та організував допомогу пораненим. Згодом вступила до лав Армії Української Народної

---

⁷ М. Чабан, *Op. cit.*

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

Республіки (УНР), де виконувала обов'язки зв'язкового 3-ої Залізної стрілецької дивізії армії УНР. Про ці події згодом Г. Мазуренко згадує в автобіографічній повісті “Не той козак, хто поборов, а той козак, хто «вивернеться...»”¹⁰.

Патріярх українського літературного процесу в еміграції І. Качуровський, назвав Г. Мазуренко найосвіченішою поетесою діаспори. Ця талановита жінка випереджала свій час у розумінні освітньої концепції і навчалася впродовж усього життя. У 1919 р. Г. Мазуренко вступила на історико-філологічний факультет Катеринославського університету, але війна з більшовиками перервала навчання. Після того, як армія УНР відійшла на захід, Г. Мазуренко вступила у новостворений університет у Кам'янці-Подільському. Тут познайомилася з відомим педагогом та громадською діячкою С. Русовою, яка була лектором цього університету. З 1920 р. і до кінця свого життя Г. Мазуренко перебувала в еміграції, де не припиняла навчання. Емігрантське життя мисткині складається з кількох періодів: спочатку поселилася у Варшаві, потім у Берліні; з 1923 р. – у Чехословаччині; з 1945 р. – у Лондоні. Навчалася в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова та в Українській студії пластичного мистецтва в Празі. У 1929 р. в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова захистила перший докторат. Захистила другий докторат в Українському Вільному Університеті 1944 р. і працювала лектором на кафедрі проф. Д. Антоновича. Навчалася на філософському факультеті у Берлінському університеті, де виявила зацікавленість культурою і філософією Сходу, а також вивчала образотворче мистецтво у Художньо-промисловій школі в Німеччині¹¹.

На становлення мисткині як поетеси велике враження справили розповіді відомого археолога та історика Д. Яворницького. Саме під впливом спілкування з Д. Яворницьким, Г. Мазуренко відчула потребу висловлювати свої думки в поетичній формі¹².

---

¹⁰ Г. Мазуренко, *Не той козак, хто поборов, а той козак, хто “вивернеться”*, Лондон (Українська Видавнича Спілка), 1974, 76 с.

¹¹ Я. Василук, *Українці в Сполученому Королівстві. Галя Мазуренко*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/mazurenko-u.htm> (дата звернення: 29.03.2016); *Галя Мазуренко (1901–2000)*, Вітчизна, 11–12 (2007) URL: http://vitchyzna.ukrlife.org/11_12_07mazur.html (дата звернення: 29.03.2016).

¹² *Ibid.*

Поезія Г. Мазуренко – поезія двох періодів її життя – празького й лондонського, що різняться між собою. В її перших книжках прочитуються сліди захоплення. Символізм, неокласицизм (у своїх і чужих шатах), ледь вловимі дотикання до поетів Празької школи чи й відштовхування від них, навіть стилізації під фольклор інколи озиваються в її текстах. Це не еклектика, не мішанина впливів, а ніби опосередковане відлуння читаного. Щось дикоростуче, на перших порах ледь помітне, уперто протистоїть експансії лектури. Це щось – думка, яка самостійно шукає виходу із хаосу першотворення. І хоч знаходить вона його далеко не завжди, що, як згодом з'ясується, свідомо культивована особливість цього письма, але саме цей факт дає можливість ухопитися за ниточку з тим, щоб розмотати клубочок своєрідного кострубатого таланту поетеси¹³.

Творчість Г. Мазуренко – це передусім акт думання. Тому її близькість до неокласиків, на чому наполягають деякі дослідники, непряма, носить вибірковий характер і торкається переважно празької пори. Книжки, які вийшли в Лондоні, попри окремі вірші, фактично нічого спільного з неокласицизмом не мають. Лишилась хіба що небайдужість до класичних сюжетів, героїв творів, визначних особистостей. Це й зрозуміло: такій інтенсивності думання загісно у канонічних формах. Зближувати поетесу з неокласиками недоречно уже хоча б тому, що вона дозволяє собі формальну сваволу, демонстративну технічну недбалість, вживає приблизні рими, а то й не вживає їх там, де вони, за поетичною логікою, неодмінно мали бути б. Занурення у процес думання заводить її так далеко, що поезія ніби втрачає функціональність.

Варшавський період життя мисткині пов'язаний з роботою в українському уряді. Зустрічалась з С. Петлюрою, О. Телігою, С. Русовою, Є. Маланюком. Розлука з Україною тривала майже півстоліття і на цьому шляху Г. Мазуренко залишилася сама. Вдома, в Україні всю її родину сталінський режим знищив, вижила тільки донька Марина Гончарова, з якою мисткиня після розлуки у 1926 р. так ніколи і не побачилась. Галя вважала, що донька загинула разом з родиною, проте дитина лишилася з вітчимом Степаном Гончаровим, який справді змінив їй рідного батька. Вже в роки державної незалежності України київський письменник Д. Чередниченко, який зробив надзвичайно ба-

---

¹³ В. Базилевський, *Op. cit.*

гато для популяризації імені й творчості Г. Мазуренко в Україні, допоміг їй розшукати доньку, яка теж нічого не знала про свою справжню матір. Щоправда, особисто вони не зустрілися, оскільки обидві були вже дуже хворі, їхнім спілкуванням стали тільки листування та телефон¹⁴.

І весь цей час Г. Мазуренко не переставала писати. В її поезії головна тема – це її, як вона називала, втрачена душа – Україна.

У Празі активно займалася поезією і мистецтвом, наблизилася до поетів-“вісниківців” таких як, Є. Маланюк, Л. Мосендз та інших. Тут вийшли її збірки “Акварелі” (1927), “Стежка” (1939), “Снігоцвіти” (1941) та інші. Друкувалася у “Літературно-науковому віснику” (“Віснику”), “Пробоем” та в інших періодичних виданнях.

Празькі книжки Г. Мазуренко – це й брак стилістичної цільності, розшарпаність тем і варіацій, важко вловлювана лінія розвитку. Серед численних ніяких віршів – окремі зблиски. Та навіть у слабких речах незрідка вражає несподіваність думки. Два рядки як портрет епохи:

Тепла так мало.
Так горить завзяттям
Братоубивчий стиснений кулак.

У 1939 р. муза Г. Мазуренко озветься передчуттям неминучості світової бойни:

Часів недобрих
чути крок вельможний,
Недовго їх, недовго їх чекати!
Як і особистих драм¹⁵.

Із талановитими сучасниками, поетами-пражанами Г. Мазуренко єднало хіба що відчуття емігрантської покинутості: “Страшне життя серед чужого світу вигнанцеві без друзів, без рідні!”¹⁶. Із-поміж інших відмінностей їй бракувало мілітарного духу, характерного для пражан: Є. Маланюка, О. Ольжича, Ю. Липи, О. Теліги.

Як зазначав І. Качуровський, – Г. Мазуренко не вписалася в Празьку школу, лишилася сама по собі, ніким серйозно не зауважена.

¹⁴ М. Слабошпицький, *Народжена в Петербурзі й похована в Лондоні. Галя Мазуренко*, 25 поетів української діаспори, К. (Ярославів Вал), 2006, с. 198–220.

¹⁵ Г. Мазуренко, *Стежка*, Прага (Книгозбірня Пробоем), 1939, 48 с.

¹⁶ Г. Мазуренко, *Зелена ящірка*, Лондон (Українська Видавнича Спілка), 1971, 127 с.

Різкій зміні стилістики лондонського періоду передувала складна внутрішня робота, пов'язана з двома захопленнями поетеси. Вони відчутні уже в празьких віршах. Перше – зацікавленість культурою і філософією Сходу. Друге – заняття живописом, скульптурою і графікою у Студії пластичного мистецтва у Празі. Хоча намір стати графіком невдовзі пропав. За словами поетеси, почала “душити лінія”, яка здалася їй інтелектуальною вигадкою. “Чи можна так малювати, щоб не було контуру?” – запитала я професора Лісовського. Виявилося, що це в графіці неможливо, і я покинула її за це, перейшла до акварелі, про яку навіть видала мою першу збіорчку віршів. В них я теж шукала недомовлене, без плям і твердих контурів”¹⁷.

Масмо ще один доказ наскільки далека від неокласиків була Г. Мазуренко у своїх устремліннях. У звертанні до поета вона по суті говорить те саме:

Незрозумілим бути... сміло
Навіювати сни чудні...

Між книжками, виданими в Празі: “Акварелі” (1926), “Стежка” (1939), “Вогні” (1939), “Снігоцвіті” (1941), і лондонськими “Порогами” – пролягла відстань майже у 20 років.

Одна з лондонських книжок Г. Мазуренко називається “Зелена ящірка”. Як ящірка втрачає хвіст і нарощує новий, чи як змія міняє шкіру, так поетеса то звільняється від рими і від гладкопису попередніх книжок, то знову повертається до них. Вона навіть декларує, що кохається в хаосі поезії, що їй любі усілякі неправильності й хиби.

Окремі її вірші за своєю структурою нагадують ритмічну прозу, а то навіть щоденникові записи.

В помилках жива вода поезії зберігається,
Коли мова засушилась від правил і норм,
Вислизає говірка і відпочине¹⁸.

Лондонський період творчості відрізняється від празького тим, що прозові вірші стає домінантою її поезій. Життя Г. Мазуренко в Лондоні – час наближення до самої себе, пора самозаглиблення, інтенсивної роботи духу, авангардних шукань, стимульованих обізнаністю з чужими культурами. За своїм світовідчуттям ця дивна натура випа-

¹⁷ Г. Мазуренко, *Скит поетів*, Лондон (Українська Видавнича Спілка), 1971, с. 8.

¹⁸ Г. Мазуренко, *Зелена ящірка*.

дає із загального ряду уже хоча б тому, що найщасливішим періодом свого життя вважала старість.

Благословляю серця старість,
Волосся сивину ясну,
Без бурі тишу самітну¹⁹.

Як пише сама поетеса, “що може бути кращим творчої старости, коли ніщо і ніхто не перешкоджає віддатися читанню цікавої книги, зміст якої став зрозумілий лише з роками після довгих студій, коли вироблена звичка повільного вдумування в слово? Ідеї і питання, які мучили в дитинстві і на які дорослі відповідали: «Багато знатимеш – швидко постарієш!» Ці питання стоять без відповіді, і я продовжую їх ставити. Там, де наука не знає відповіді, починає філософія свій розвиток, але і вона спиняється на кордоні раціонального мислення і далі йде релігійне почуття, або людина закриває очі і просто живе, як живеться”.

В одному із віршів вона скаже: “...і вихор цінності перемістив”. Йдеться про більшовицький переворот. Але, якщо зіставити її ранні книжки з пізніми, і в ній самій відбулося переміщення цінностей. Естетика мовби відсунута голим інтелектом.

Той, хто не обізнаний хоча б поверхово з лектурою Г. Мазуренко, навряд чи зрозуміє її поезію. Вона й сама свідомо непростоти свого письма:

Моїх поезій не читайте,
як бракує час
Їх передумати в четвертий раз.
Прощання затяглось...
але своїх книжок
Не спалю – та й точка.
Не громадянство – муза!
Не Марта,
Так Марія, але мене
колись-то зрозуміє...²⁰

Г. Мазуренко вважала себе сюрреалісткою. Проте, на думку критиків, самоатестація не відповідає дійсності. У неї є кілька віршів, до-

¹⁹ Г. Мазуренко, *Пороги*, Лондон (Дніпрові Пороги), 1960, с. 49.

²⁰ Г. Мазуренко, *Скит поетів*, 128 с.

Т. Антонюк, Галина Мазуренко – видатна українська мисткиня...

тичних до сюрреалізму, але загалом її творчість аж ніяк не вкладається в засади надреалізму. Спектр інтелектуальних зусиль і шукань поетеси занадто строкатий і не надається до однозначної характеристики. Поетезія мисткині нерівна. Вірші досконалі перемішані з віршами, що не відбулися. Вона з тих поетів, які самовизначилися пізно, але зуміли на кілька десятиліть випередити тенденції, які спостерігаємо сьогодні в українській поезії.

Я сказала не те. Перестаньте.
Мої погляди не вирішальні,
Я сказала лише
тільки “Встаньте!”
В нас Амброзія на снідання²¹.

Г. Мазуренко мала дар до слова і потужного образного мислення, що їй принесло їй безсмертя. Продовж життя видала 11 поетичних збірочок, три з яких у Празі, місті, що на понад 10 років стало її другим домом. У Празі Г. Мазуренко закінчила Українську студію пластичного мистецтва, її скульптурні твори і графіка ще й досі недосліджені, хоча у свій час вона була однією з найпомітніших авторів на європейській митецькій сцені, також і серед хіппівських митців Лондона та Пакистана. Живучи довгі літа в Лондоні, вона невтомно спостерігала за життям в Україні.

Г. Мазуренко була серед засновників об'єднання українських письменників в еміграції “Слово”, друкувалася в його однойменних збірниках. У 1992 р. мисткиня була прийнята до Спілки письменників України, що стало запізним визнанням Батьківщиною зробленого нею на чужині. Вона була щасливою тим, що дожила до того часу, коли Україна стала незалежною державою, любов до якої вона пронесла у своїй душі через усе життя і в гіркі часи вигнання писала:

Як тяжко в світі жити для душі,
Коли ім'я душі тій Україна.

Рідному народові заповідала весь свій творчий доробок поетеси, художниці, скульптора і частину його передала в Україну ще за життя.

Коли умру, не дайте ви засохнуть
Моїм пісням²².

---

²¹ Г. Мазуренко, *Три місяці в літері життя*, Лондон (Українська Видавнича Спілка), 1973, с. 143.

Лондонський період життя мисткині був надзвичайно результативним. Тут Г. Мазуренко продовжувала займатися поезією та мистецтвом. Викладала російську мову в Голдсмітс-коледжі Лондонського університету (1968–1969 рр.). Відвідувала студію-ательє польського мистця проф. Маріана Богуша-Шишка. Також продовжувала педагогічну діяльність, надаючи приватні уроки малювання. Вчителювала в суботній Школі українознавства при Відділі Союзу Українців у Великій Британії в Лондоні. Вела гурток живопису “Т’юздейз” (“Вівторки”)²³.

У Лондоні мисткиня організувала абсолютно унікальний навчально-мистецький заклад – домашню художню студію. Її учнями були не кандидати у генії. Свідчення тому – біографія кожного її студійця. Люди, які переживали життєві негаразди і були в депресії, зверталися до неї за порадами. Мисткиня їх лікувала засобами образотворчого мистецтва. *“Скажімо, прийшла до неї вбита своїм горем сусідка, котра, за її словами, готова була накласти на себе руки. Мазуренко не стала її втішати, а сказала: «Сідайте й малюйте, це вам допоможе!..»*”. І та вперше в житті взяла в руку пензель. А потім у неї навіть була персональна виставка. Отак і виросла здебільшого з “проблемних” людей студія Галі Мазуренко. За словами українського письменника Ю. Покальчука, *“студія «художньої» терапії: хлопець з Мексики, жінки зі Швейцарії та Франції. Галя вчила їх не малювати – жити”*²⁴. Сама мисткиня вважала мистецтво засобом терапії для людей, що схильні до депресивного стану.

І. Качуровський зауважує, що *“улюблений жанр поетеси – це лірична мініатюра, фрагмент поетичного нотатника, де поруч із небалою поезією стоїть художньо-довершена або така, що в ній цікава думка примушує забути, скажімо, про неточність рими...”*²⁵. Лондонський період творчості мисткині був щедрим на результати. Видала збірки поезій “Пороги” (1960), “Ключі” (1969), “Скит поетів” (1971), “Зелена ящірка” (1971), “Три місяці в літері життя” (1973) та “Північ на вулиці” (1980). Більшість своїх видань сама ілюструвала, а деякі були ілюстровані малюнками учнів Школи українознавства, зокрема “Киця” (1971), “Корона золота” (1972), “Осінь” (1973), повісті “Не той

²² Галина Мазуренко. *Одна з найвідоміших поетес української діаспори*. URL: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=987> (дата звернення: 27.03.2016).

²³ Я. Василюк, *Op. cit.*

²⁴ М. Слабошпицький, *Op. cit.*, с. 198–220.

²⁵ М. Чабан, *Op. cit.*

Т. Антонюк, Галина Мазуренко – видатна українська мисткиня...

козак, хто поборов, а той, хто «вивернеться»...» (1974) та ін. Окремі твори були перекладені англійською та польською мовами, а деякі були покладені на музику композитором Ф. Євсевським. У своїй творчості цікавилася крім християнства також східними релігіями та теософією. Будучи і художником, і поетесою, для неї були цікавими можливості взаємовпливу різних мистецьких засобів (музики, малярства, скульптури та поезії).

У Великій Британії Г. Мазуренко належала до Союзу Українських Ветеранів, який об'єднував головню колишніх вояків Армії УНР. Відбувся ряд її персональних мистецьких виставок, у тому числі у США, Пакистані, Танбридж Веллз (Англія) та декілька разів у Лондоні. У 2002 р. в Україні вийшла книжка її поезій “Вибране”. У Празі 2006 р. побачили світ вибрані її поезії чеською мовою у перекладі Алени Моравкової²⁶.

Сама поетеса говорила: “Люблю в поезії інтимність сповіді. Її ніхто для публіки не причесав”. Їй було що згадувати: півроку не дотягла до столітнього віку. До глибокої старості не втратила діяльної допитливості, не розлучалася з книгою: читала, зіставляла, осмислювала. Для Г. Мазуренко головне в поезії – думка. Навіть якщо вона недовомовлена. Важить тільки та правда, якою переймається душа саме зараз. Все інше її не обходить. Незрідка поетеса опускається ледь не до аматорської невправності. Вона не просто нехтує точністю рими, а мовби поневажає нею як чимось другорядним, ставлення її до римування приблизно таке ж, як до контуру в графіці.

Г. Мазуренко прожила довге і плідне життя. У особистому житті мисткиня не була щасливою (два її шлюби розпалися, чоловіки залишали її, а діти потребували великої уваги, син Олесь був нервовохолим). Її активна громадянська позиція свідчить про справжній патріотизм і прагнення допомогти Україні відбутися як державі і викликає захоплення. Найбільшою радістю для неї було дожити до проголошення незалежності України. Внутрішній світ мисткині, такий багатий, змістовний і неповторний осягаєш, познайомившись з її творчістю. В Україні творчість мисткині потребує всебічного вивчення, осмислення та широкого висвітлення в наукових публікаціях, культурно-освітніх

---

²⁶ Мазуренко Галина. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 22.03.2016); Я. Василюк, *Op. cit.*

заходах, особливо серед молоді. Віриться, що творчість талановитої українки буде довго жити в культурно-духовному просторі світу.

Хто віддає, ніколи не гине?
Чому б не віддати увагу своєю.
Нам на рік на два Україні
В культурах чужих у чужім краю?²⁷

Мисткиня все своє життя і творчість присвятила Україні, отже цілком заслужила глибокої пам'яті та пошани від українського народу.

---

²⁷ Г. Мазуренко. *Три місяці в літері життя*, с. 23.

**ДІЯЛЬНІСТЬ АНАСТАЗІЇ ОСТАПЮК – ГОЛОВИ
СОЮЗУ ЖІНОК ВЕЛИКОБРИТАНІЇ, – ЯК ЗРАЗОК
ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
В УМОВАХ ВИМУШЕНОЇ ЕМІГРАЦІЇ**

“Життєвий шлях української жінки важкий і тернистий, тісно пов’язаний із долею України”.

А. Остапюк.

Інформаційний потенціал фонду відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ) є одним з найбільших серед фондів подібного типу в Україні. Він користується особливим попитом у зв’язку з останніми подіями у нашій країні.

В умовах сучасної України, коли після революції гідності 2014 р. вона стала епіцентром світової геополітики, символом боротьби народу за свої права, значно актуалізується тема ідентифікації українців, тема збереження української самобутності. І з новим інтересом вглядаємося ми в життя наших співвітчизників, яких хвилі світових воєн розкидали по різних кінцях світу, і які змогли зберегти в важких умовах чужини історичну пам’ять і присвятити своє життя ідеї відродження їх Батьківщини – незалежної самобутньої України.

Історія інколи дивно розставляє акценти, і минуле при більш пильному розгляді відкривається несподівано, непередбачувано й новими гранями. Так сталося й з переглядом діяльності Анастазії Остапюк – голови Організації Українських Жінок Великої Британії (ОУЖ), архів якої нині зберігається у відділі зарубіжної україніки (далі ВЗУ) НБУВ. Цей архів був привезений з Великої Британії співробітником нашого відділу, креативним і невтомним Юрієм Покальчуком (1941–2008)¹. Він багато зробив і для формування й наукового освоєння джерельної бази історії української культури, розшукав і надрукував, супроводивши коментарями, чимало важливих матеріалів до історії України, що збе-

---

¹ Ю. Покальчук працював старшим науковим співробітником у ВЗУ НБУВ у 1992–2000 рр. Хоча формально він перестав бути співробітником ВЗУ у 2000 р., до кінця життя продовжував співпрацю з ним, і завжди приносив у відділ свої публікації, а також книжки й матеріали, привезені з діаспори.

рігалися в архівах США і Європи, познайомив читачів з багатьма важкодоступними для дослідників еміграційними виданнями. Непересічний його внесок також у комплектування фонду ВЗУ НБУВ.

Після проголошення незалежності України, Юрій Володимирович їздив по багатьох країнах світу, перевозив до ВЗУ книжки, видані у тих країнах, архіви діячів української діаспори. Він був письменником, перекладачем, знав 11 іноземних мов. Публікував матеріали про українську діаспору та її діячів, з якими протягом життя підтримував дружні стосунки. Вчений відкривав Україні світ у своїх численних публікаціях і перекладах, та популяризував Україну у світі.

Ю. Покальчук фактично започаткував опрацювання і видання нових і важливих документальних матеріалів, пов'язаних з діяльністю наших земляків українців у туманному Альбіоні.

Вивчення діяльності українців у Великій Британії була однією з пріоритетних тем для нього. У результаті поїздки до цієї країни, спілкування з українською діаспорою, яка жила в ній, він написав книжку “Українці у Великій Британії” (Львів (“Кальварія”), 1999, 144 с.). Вона стала єдиною його цілісною працею щодо діяльності української діаспори в різних країнах світу. Про українську діаспору інших країн були статті, залишились його доповіді на конференціях, виступи на численних форумах, творчих зустрічах, концертах.

Анастасія Остапюк, як один з найстаріших лідерів українського руху у Великій Британії, була в колі найближчих британських знайомих Ю. Покальчука. Взнавши про визначний – трагічний й непересічний життєвий шлях пані Анастасії – Юрій Володимирович ініціював написання нею спогадів.

В архіві зберігся лист Ю. Покальчука до А. Остапюк від 5.10.1997 р.: “Шаную Вашу багатолітню працю для нашої української справи, – писав Юрій Володимирович, – і переконаний, що Ваша книжка є важливим і вартісним внеском у історію української культури і політики, в історію життя наших земляків у далекій Британії. Я написав чимало про українців у Великобританії, а тому знаю дещо про цю справу. Але у Вас це історія Вашого життя, туди вкладені душа і серце. Це документ епохи і тому є до нього особливий інтерес”². Далі обговорюються процеси підготовки книжки до друку, особливості редагування її тексту згідно норм сучасної української мови.

---

² Архів А. Остапюк, що зберігається у ВЗУ НБУВ, не опрацьовано. Зноски на документи з нього подаються у тексті з зазначенням назви документа, та дати – за наявності її.

О. Супронюк, Діяльність Анастазії Остапюк ...

У результаті книжка мемуарів Анастазії Остапюк під назвою “В незнане завтра” була підготовлена й видана у Львові (Видавництво “Кальварія”, 1998, 240 с.; іл.). Вона вийшла з логотипом “Керівник проекту Юрій Покальчук”.

У присвяті відзначено: Подяка: “Ця книжка побачила світ лише за великою допомогою Всечесного отця УАПЦ Богдана Матвійчука. Вдячна своєму чоловікові та синам, що підтримували мене морально в цій праці”³.

Згаданий у присвяті отець Богдан Матвійчук, парох Української автокефальної Церкви в м. Олдгамі, відомий у Британії своєю доброчинністю, він докладав значних зусиль до процесу підготовки й виходу спогадів Анастазії Остапюк у світ.

Архів пані Анастазії було передано до ВЗУ НБУВ у 2000 р. У супровідному листі від 7.08.2000 до п. А. Бровкіна, заступника директора НБУВ, авторка писала: “... Час так скоро минає в нашому віці, а є бажання в мене доручити-подарувати до Вашої бібліотеки наукової для майбутніх студій науковцям молодій незалежній Україні всі мої архіви та важне спілкування листовне з визначними особами, часто членами Уряду англійського, коли ще в той час на моїй Батьківщині урядувала Радянська влада з Москви”. У другому листі, до п. Бровкіна, від січня 2001 р., зазначалося: “Пересилаю на Вашу адресу мої архіви, може хтось колись поцікавиться ними... На переломі тисячі літ бажаю Вам і Вашим співробітникам успіхів у так корисній праці для добра України – нашої Батьківщини”.

В архіві А. Остапюк збереглися документи до історії діяльності ОУЖ Великої Британії, листи, звіти, відозви, програми діяльності, статті-виступи на форумах і конференціях, спогади свідків і учасників голодомору, гонінь, терору, геноциду, списки жертводавців на різні проекти, та інші документи українською і англійською мовами.

Книжка ж спогадів А. Остапюк “В незнане завтра” складається з таких розділів: “Передмова”; “В незнане завтра”; “На громадській праці в українській спільноті у Великобританії”; “Доповіді та промови”; “Світлини”; “Біографія”; “Документальні матеріали”.

Із неї ми дізнаємося, що авторка пройшла нелегкий і непересічний шлях емігрантки. Юною дівчинкою вона була вивезена з рідного села на примусову працю до Німеччини. Далі табори ДіПі, праця в

---

³ Анастазія Остапюк, *В незнане завтра*, Л. (Кальварія), 1998, с. 7.

повоєнній Англії, де згодом вона очолила Український Жіночий Рух. У книжці глибоко емоційно висвітлюється життя українки-патріотки, яка через довгі роки закордонного життя пронесла в своєму серці любов до рідного краю і віддалася з усією повнотою служінню ідеї виховання української молоді в українській спільноті у Великій Британії і утвердженню усіх можливих на ті часи зв'язків українців Великої Британії з Україною⁴.

У “Слові автора”, одній з передмов до спогадів, авторка писала:

Коли у 1942-му році, “...залишаючи дорогу Україну не зі своєї волі, а з наказу нових окупантів-німців, їхала я на примусову працю в чужину з думкою, що невдовзі закінчиться війна та ми всі тодішні «раби» повернемося до своїх рідних на Батьківщину. Але доля склалася інакше. Прийшлося мандрувати чужими дорогами довгі роки...

У собі прагнула зберегти велику любов до України, різні традиції, співучу материнську мову, християнські переконання й любов до рідної Церкви та до українського народу, який і по війні стогнав під московською окупацією та складав велику жертву в боротьбі за своє існування.

Той великий духовний спадок, винесений з батьківського краю, спонукав українську людину на чужині жити для України й хоч чим-небудь допомагати в її прагненні до Волі. Кожний по своїй волі брав участь у щоденній праці української спільноти в ім'я України.

У країні, де мені довелося жити, дуже мало знали про Україну та її народ, то ж треба було братися до роботи, найперше багато розповідати про правдиву історію України та про те, що творило Націю.

Наша українська спільнота прагнула зберегти все, що зв'язувало нас з рідним краєм. Вклала я й свою частку в цю працю. Сподіваюся, що змогла хоч у деякій мірі виконати свій обов'язок як українка в ім'я України”⁵.

Життєвий шлях Анастазії Опанасівни Остапюк (дівооче прізвище Журавель) у загальних рисах такий. Народилася 5.05.1923 р. в м. Звягелі, тепер Новоград-Волинський, на Житомирщині, в родині свідомих

⁴ Див. рецензію на книжку: О. З. Сора, *3 Альбіону – “В незнане завтра”*, Українське слово [Париж], 2841 (1998).

⁵ А. Остапюк, *Op. cit.*, с. 13.

О. Супронюк, Діяльність Анастазії Остапюк ...

українців. Дістала початкову освіту в м. Звягелі, а фахову в Житомирській акушерській школі-технікумі.

Із дипломом фельдшера отримала роботу в м. Мирополі (Україна).

Потім почалася Друга світова війна. Після приходу німців в Україну, пані Анастазія разом із тисячами української молоді була насильно вивезена до Німеччини на примусову працю, де працювала до приходу американських та англійських військ після капітуляції Німеччини. У Німеччині познайомилася з Петром Остапюком, який згодом став її чоловіком. Одружилися в таборі в Галендорфі в Німеччині у 1945 р. Проживаючи у таборі втікачів у Галендорфі, працювала старшою медсестрою в табірному шпиталі.

До Великобританії прибула з чоловіком у червні 1947 р. Громадською діяльністю почала займатися вже в таборах втікачів, належала до табірної управи, до санітарно-гуманітарної служби в управі та була членом української жіночої організації в Німеччині.

В Англії стала членом Союзу українців у Великобританії (1947), а через рік – членом Організації українських жінок. У 1951 р. очолила гурток ОУЖ у місті Бері, де жила, і керувала цим гуртком протягом семи років. У 1951 р., будучи делегаткою на загальних зборах ОУЖ Великобританії (відбувалися у Лондоні), увійшла до центральних органів ОУЖ Великобританії (як член контрольної комісії).

Від 1951 р. до кінця 1990-х входила до централі ОУЖ, спочатку як член контрольної комісії, потім як скарбник централі, як заступниця голови централі ОУЖ, і 21 рік була головою Централі ОУЖ. 13 років належала до керівних органів Союзу Українців у Великобританії як член Ради Союзу Українців у Великобританії. Очолювала Центральний комітет у Великобританії з відзначення ювілею Лесі Українки та княгині Ольги. Брала активну участь у праці комісії в крайових комітетах. Викладала для студентів-українців у місті Манчестері (курс в Інституті Суспільно-політичної Освіти). Була головою товариства “Консервативних Приятелів За Незалежну Україну”, головою комітету в Манчестері з допомоги українським політ’язням, переслідуваним у Радянському Союзі, та окружною головою комітету з відзначення 50-річчя голодомору в Україні. У 1975 створила курс у заочному університеті в Англії “Open University” з соціальних наук (соціологія, психологія, географія, політика, література, мистецтво, релігія, музика). У

Манчестері очолювала зовнішні зв'язки відділу Союзу Українців Великобританії. Була Почесною головою ОУЖ Великобританії⁶.

Основна частина громадського життя А. Остапюк була пов'язана з діяльністю в ОУЖ Великої Британії. Ця організація утворилася 21–22 серпня 1948 року, коли були скликані установчі збори й обрано Головну Управу. ОУЖ стала Секцією Союзу Українців Великобританії (який складався переважно з чоловіків, бо в основі своїй вибудовувався з колишніх вояків).

Базу діяльності ОУЖ регламентував “Правильник ОУЖ”, який був схвалений Президією Ради СУБу і фактично й досі є основою діяльності цієї організації у Великобританії (хоч за більш як півстоліття її існування додалося в роботі її чимало аспектів і відтінків, особливо після здобуття Україною незалежності). Напрямок діяльності і мета – пропагувати українську культуру й історію у Великобританії, поширювати їх серед своїх земляків і вивчати⁷.

Із “Правильника” бачимо, що завданням жіночої організації було розвиток і передавання у спадок молодшим народних традицій і звичаїв – готування народних страв, навчання українським народним вишивкам, мистецтву народного виготовлення одягу, малювання писанок та ін.

Згодом, із постановням шкіл жінки активно долучилися до громадської праці з дітьми як виховательки і вчительки, а також до діяльності молодіжних організацій “Пласт” і СУМ (Спілки Української Молоді).

ОУЖ разом з іншими жіночими організаціями постійно брала участь у політичних акціях українців – у вічах і демонстраціях на захист прав українського народу, у протестах проти репресій в Україні. Згодом ОУЖ вже сама ініціювала такі акції, контактуючи з аналогічними жіночими організаціями – й англійськими, й інших народів, які жили у Великобританії, заохочувала їх долучатися до політичних заходів, пов'язаних насамперед з Україною. Ставилось питання про становище жінки в СРСР і зокрема в Україні.

Фінансувала діяльність ОУЖ протягом перших 10 років Централь Союзу Українців Британії, а з 1956 р. організація перейшла на самостійне фінансування і провадила свою діяльність переважно за рахунок членських внесків.

---

⁶ А. Остапюк, *Op. cit.*, с. 229–230.

⁷ Ю. В. Покальчук, *Українці у Великій Британії*, Л. (Кальварія), 1999, с. 97–100.

ОУЖ опікувалася хворими й самотніми українцями старшого віку, члени організації відвідували їх у їх помешканнях або ж у лікарнях. Саме ОУЖ влаштувала розвагові традиційні вечори у всіх відділеннях СУБу.

Після набуття Україною незалежності праця ОУЖ була великою мірою спрямована на допомогу Україні у її розвитку і становленню державності. “Зокрема, однією з наймасштабніших акцій ОУЖ стосовно України було відправлення двох вантажівок з одягом і ліками до Києва і Львова на допомогу дітям-сиротам у дитячих будинках, а також хворим і тим, хто перебуває у тяжкому матеріальному становищі”. Організовано Фонд матері й дитини, який збирає гроші на допомогу дітям – жертвам Чорнобильської катастрофи⁸.

У другій і третій частинах книжки “В незнане завтра”, “На громадській праці в українській спільноті у Великобританії” та “Доповіді та промови” опубліковано тексти, які готувала пані Анастазія, – її лекції, виступи, звернення тощо. Вражає широта її творчого діапазону, інтерес до різнопланових тем історії та мистецтва України, глибина і послідовність викладу думок. Видно, що людина багато читала, багато думала (це при тому, що завантаження громадськими й родинними справами було дуже великим)⁹.

Серед текстів, які авторка проголошувала з нагоди різних подій, а потім опублікувала в своїй книжці, бачимо, наприклад: “Заповіді українки на чужині”, “Наше завдання в еміграції”, “Українська жінка у вільному світі з точки зору праці для української визвольної справи”, “Як зберегти українську мову на чужині”. “Погляд матері-українки – членкині ОУЖ на проблеми молоді на теренах Великобританії”, “Свята Софія”, “Про Золоті Ворота”, “Відновлення української державності”, “В пошану Ольги Басараб”, “Жінка України – Алла Горська”, “Український національний герой – генерал Тарас Чупринка”, “Оксана Мешко”, “Славної пам’яті Михайла Сороки”, “Наша допомога Україні”, “Коротка історія української вишивки”, “Рушійна сила української родини”, “День незалежності України – 24 серпня 1991 року” та ін.

Частина подібних текстів збереглася і в архіві А. Остапюк. Наведемо деякі приклади текстів доповідей, які збереглися в архіві. В про-

---

⁸ Ю. В. Покальчук, *Op. cit.*, с. 104.

⁹ З книжки Ю. Покальчука “Українці у Великій Британії” (с. 18) дізнаємось, що лише 3 відсотки українців, що прибули до Великобританії у 1947–1950 рр. мали закінчену середню або вищу освіту.

мові “73 роки під диктатом червоної Москви...”, авторка подає своє бачення цього етапу в історії України:

“Це в першу чергу страшний геноцид. 7 мільйонів знищено голодом. Це масові розстріли невинних людей в Києві, Одесі, Львові, Луцьку, Вінниці, Золочеві, Умані, Самборі, Стрию, Дніпропетровську, Івано-Франківську і т. д. і т. д. Це поголовне нищення української інтелігенції, духовенства. Йде проливання крові українських синів, дочок в теренах чужих народів. Це відібрання від нас нашої мови, це нищення українського шкільництва. Це шантаж, провокації, навіть цього вже досить, щоб сказати окупантові – Ні!

...Сьогодні тисяча і більше різних перешкод до демократизації і незалежності України. Сьогодні вже голосно підносить свої вимоги наш народ, де каже: «Не будуйте в Україні атомних електростанцій. Не привласнюйте наші народні природні багатства і національний прибуток. Не винищуйте нашого народу чорнобилями, не вбивайте нас радіацією, не засуджуйте на вмирання цілі покоління. Не затруйте наші води і повітря смертельно шкідливими хімікатами. Не розпоряджайтесь нашою волею, нашим життям. Єдиний гарант нашого життя – це українська Самостійна Соборна держава»”.

Із доповіді на загальних зборах в Манчестері (17–18.10.1987):

“Здавалося б, що лише вчора починали ми всі наше організоване жіноче життя, але насправді за кілька місяців Організація Українських Жінок в Великобританії відзначатиме 40 років тяжкої наполегливої праці для добра нашого українського імені та нашого народу. Через всі ці роки наша праця була спрямована для потреб і допомоги поневоленій Україні та завданню зберегти нашу молодь для України”.

“Молоді жінки, яких матері прибули на цей терен як політичні емігрантки, які були незгідні з поневолювачем України, росли, виховувалися і набирали любові до всього українського в цілком інших обставинах, але все ж таки, вони знаходять своє коріння в українському світі. Багато з них говорять чудовою українською мовою. А знаємо, що мова – це душа народу... Ми всі залишили рідну батьківщину Україну не тому, щоб її забути, а навпаки, щоб тут, у вільному світі для неї жити, працювати і ширити правду про славу історію нашу, героїчну боротьбу у змаганні до волі і незалежності. Всі ми однаково спільно відповідаємо за це тут, на чужині, в ім'я братів і сестер наших, яких голос не доходить з-за залізної

О. Супронюк, Діяльність Анастазії Остапюк ...

заслони. Стіймо міцно на позиціях ширення правди про Україну, про її долю, для прискорення волі нашому поневоленому, але нескореному народові, а кінцева мета – це Самостійна Україна”.

У листі до Управління Крайової Ради Союзу Українок м. Івано-Франківська від 15.11.1991 А. Остапюк писала:

“...Туга за Батьківщиною не покидала нас ніколи. Ми під Покровом і Проводом рідних церков старались сповнити хоч частково свій обов’язок перед Батьківщиною, яка опинилась в тяжкій неволі під червоним окупантом... Найбільша подія – це відновлення церков для наших вірних. Правда, мовлена вголос і привселюдно, стала тою зброєю світла, перед якою не міг встояти тоталітарний режим. На [боротьбу] з облудним режимом став воскреслий народ, який піднімається до висоти вселенської християнської моралі та побудови Незалежної Соборної Демократичної України. Сьогодні душевно ми всі з вами, з вашими здороводумаючими діячами в Україні. Дай Боже, щоб ми всі дожили хвилини, коли задзвонять дзвони Волі в Святій Софії та у Львівському Святому Юрію...”

Дуже зворушує промова авторки під час зустрічі з Владикою Української автокефальної Православної Церкви у Великій Британії, Йоанном (Деревянко) від 24.02.1996:

“Всечесні отці, Високодостойні присутні на сьогоднішній святковій зустрічі, великої ваги події. Дозвольте привітати Вас, Владико, з Вашими Духовними отцями та вірними церкви, від себе, мого чоловіка та наших синів, і подякувати за можливість зустрітися з Преосвященним Владикою!

Багато років минуло від часу, як ми всі попрощалися зі своїми рідними батьками, приятелями, з рідною Землею, з Україною, їдучи в Незнане завтра, їдучи в світ чужий, щоб працювати для України.

Туга за батьківщиною нас не покидала ніколи. Ми всі під покровом і проводом Рідних церков старалися сповнити хоч частково свій обов’язок перед Батьківщиною, яка була в тяжкій неволі під червоним окупантом Москвою. Кожний з нас був тим самообраним амбасадором України по своїх спроможностях.

І ось вже п’ятий рік як повіяв свіжий вітер з України, з-за хмар, ґрат, в’язниць, знущань й переслідування нашого народу, показалося сонце для знедолених братів, пропав страх людини перед московським окупантом. Молитви не пішли на марно. ... На чу-

жині ми черпали науку з проповідей духовенства, ми багато засвоювали в життя батьківську духовну пораду через нашу церкву, яка найсильніше єдне нас в християнську родину. Ви, Владико, вибрали цей світлий, часто тернистий шлях, щоб служити Богові і своєму Українському Народові. Ви винесли з України глибокі духові вартости, нашу церкву, велику героїчну традицію, невмирущу любов до свободи і вільної національної творчості. Ви засилали молитви Всевишньому для покращення долі нашого народу та прискорення волі Україні.

Воля в Україну завітала, в молитвах просимо Бога, щоб і єдність завітала серед вірних нашого народу. Нехай Всевишній нагородить Преосвященного Владика здоров'ям на благо церкви в ім'я незалежної України”.

Вітаючи з ювілеєм 20-літнього служіння Богові й Україні й українському народу, Отця Євгена Небесняка, п. А. Остапук відзначала:

“...Нас єдне спільна мова, традиція, любов до свого українського народу, та вже найбільше до рідної церкви. Сповнилася бажана мрія всіх українців, розсіяних по чужих краях, в ім'я якої ми всі працювали: побачити Україну незалежною. І ось вже 8-ма річниця незалежності нашої Батьківщини-України. Всевишній вислухав всі Ваші і наші молитви і зіслав свої ласки на народ і його споконвічну землю. Всечесний Ювіляте, перед Вами ще довга дорога служити Богові і Україні та нашому змученому народові. То ж дозвольте побажати Вам світлого майбутнього для церкви і народу, з якого Ви походите!”

Українська жінка в еміграції молилася за нас, за український народ. Вона мріяла: “Дай нам Боже, щоб нас спіткала краща доля, щоб ми всі дожили хвилини, коли задзвонять дзвони Волі в святій Софії і святому Юрі для нашого народу” (З промови А. Остапук з нагоди річної конфедерації ОУЖ у Великій Британії за 1990-й рік).

Серед документів в архіві Анастазії Остапук знаходимо спогади свідків сталінських звірств 1945–1953 рр., колишніх в'язнів концтаборів, жертв депортацій з західноукраїнських земель у 1950-х рр., які самі були учасниками і жертвами цих подій.

Книжка спогадів авторки дає багатий матеріал для роздумів про роль української жінки в еміграції у збереженні української духовності. У зв'язку з цим привертає увагу стаття “Завдання української жінки в еміграції”. У ній зазначається:

“Виховання дітей – це одне з найважливіших завдань людства, а куди більш важливим воно є для поневоленого народу, якими є українці протягом століть. Колись хтось із психологів стане відшукувати джерела духовних натхнень та їхнього збереження в ті важкі сторіччя нашої неволі. Тоді об’єктивна й пряма буде його відповідь: українську націю, культуру й духовність зберегла українська жінка-мати. Українська жінка зберегла для своєї нації релігію, рідну мову, пісню, перекази, думи козацької слави, звичаї, історію й національну душу. Українська жінка-мати впливає в душу своєї дитини ту безмежну любов до всього рідного, і тієї любові навіть ворог-кат смертю не може знищити, бо в душі нашого народу лежить святе й незламне бажання жити вільною людиною на рідній землі, у своїй Незалежній Соборній Державі. Завдяки нашим свідомим українським жінкам, ми не загубили в темряві неволі обличчя українця-героя, українця-державника, українця-воїна... наша рідна мова пережила всіх своїх ворогів і живе понині. А до нас, як дітей своїх, ставить наша мова свої вимоги, щоб ми її шанували як слід і дорожили нею як найдорожчим скарбом”¹⁰.

Завершити цей фрагмент можна рядками з “Заповідей українки на чужині”, які стали маніфестом української жінки в еміграції: “Повертаючись на рідну землю, поверни їй твоїх дітей, свідомих і гідних українців”¹¹.

Таким чином, наведені матеріали свідчать, що А. Остапюк робила все, щоб дбайливо зрошувати інтелектуальний потенціал оточення, в якому перебувала, пробуджувати національну свідомість людей, розповсюджувати знання про історичний розвиток України та її майбутнє.

Зі спогадів п. А. Остапюк дізнаємось, що у середині 1980-х років вона створила “Консервативне Товариство за Незалежну Україну” (“Conservative Friends of a Free Ukraine”).

В одному з документів архіву (зверненні (до невстановленого адресата) від 2.012.1984), читаємо: “Від довшого часу розвиває корисну працю Консервативне Товариство приятелів за незалежну Україну, початок якого був і є в Манчестері”. “Праця для нашої української справи, а це – ширити правду про наші змагання до волі українського народу, домагатися українською мовою радіопередач на поневолену Україну

---

¹⁰ А. Остапюк, *Op. cit.*, с. 62.

¹¹ Ю. В. Покальчук, *Op. cit.*, с. 96.

через BBC і багато важливих справ, які лише користь принесуть нашій спільноті. Ця праця робиться нашими англійськими приятелями, впливовими особами, там, де ми не маємо можливості і доступу. На цю працю потрібні фінанси, тому я дозволю від імені Управи просити Вашу Шановну Управу уділити щедрю дашку на цю корисну працю, за що будемо дуже вдячні. В членах нашого товариства вже є більше як 10 членів Парламенту сьогоднішнього та багато членів англійців впливового характеру”. “На наших засіданнях часто бувають наші українські діячі з Членства СУБ-у та інших наших організацій, як також постійно інформуємо нашу Централю СУБ-у в Лондоні про перебіг і плани праці цього товариства. Залучую для Вашої інформації летючку, як також будемо звітувати про свою працю на сторінках «Української думки». Згори сердечно дякую за Вашу Увагу. Остаюсь зі щирим привітом і правдивою пошаною. Анастасія Остапюк, Голова Товариства англійських приятелів на незалежну Україну”.

Спочатку англійські колеги були активними в підтримці цієї діяльності, платили членські внески. П. Анастасія зуміла залучити до нього близько 30 членів Парламенту: “Маємо багато знайомства серед впливових англійців, які стараються допомогти українцям в нашому прагненні до волі”¹². Але знайшлися й такі люди, що закликали бойкотувати це Товариство¹³. Збереглися і свідчення, як важко і з якими труднощами доводилося класти ці “цеглинки” у справу оприлюднення правдивої історії України і справу її визволення від окупації Москви. На Сесії СФУЖО (Світової Федерації Українських Жіночих Організацій), наприклад, де п. Остапюк виступила з доповіддю як очевидець голоду в Україні 1932–1933 рр., це не сподобалося частині учасників і на її виступ реагували хвилиною негативу¹⁴. “Українська громада розсварена, завершує думку авторка, – а найбільшою причиною є політичні переконання, тому одні других не хочуть зрозуміти”¹⁵.

Із документів архіву дізнаємося про різнопланову допомогу українських британців Україні, – вони опікувалися і допомагали військовим інвалідам і сиротам в Україні, надсилали кошти, приймали на лікування до себе (Звернення Володимира Казимира Ленчика “До Президії Ради Союзу Українців у Великій Британії” від 24.07.1997).

¹² А. Остапюк, *Op. cit.*, с. 35.

¹³ *Ibid.*, с. 33–34.

¹⁴ *Ibid.*, с. 34.

¹⁵ *Ibid.*

Життя українців у Британії не було легким і безхмарним. Їм було дуже нелегко: мало коштів, мало їжі, дуже важка праця. Але вони прижилися в новій країні, оскільки були дуже працьовитими. Крім багатьох проблем, які супроводжували людей у побутовому і громадському житті, було багато труднощів, пов'язаних з розчаруваннями, відсутністю єдності серед українців. Так історично склалося, що українці не дуже були схильні бути об'єднаними, і діаспора в цьому відношенні не була винятком. Всім відомо про дві частини українців у британській діаспорі, Бандерівців і Мельниківців, які майже півстоліття продовжували шкідливий поділ української громади не тільки в політичному, а й у громадському й церковному житті. І лише перед лицем великих загроз в Україні, у 2013-му р. там почався процес консолідації українського націоналістичного руху.

У листі (який зберігся в архіві) одного з членів української громади Великої Британії, інженера Петра Маслія до п. Анастазії Остапюк від 1990-го, обговорюється нелояльне ставлення ОУЖ у м. Ноттінгамі до дітей з Чорнобиля з України: “Пролог для Вашої інформації, а так і для других: Не падайте духом, бо не живемо для збунтованої голоти, а для Бога й України, а це щось найдостойніше й найшляхетніше. Пам'ятайте латинське «Ad maiorem natus sum!» Я вроджений для чогось вищого!! (Не для псування нервів із неграмотними жуліками!) На все добре! Слава [Україні]!” Петро Маслій.

У іншому листі (14.12.1988) інженера Петра Маслія до Анастазії Остапюк знаходимо: “... Я маю свідомість ситуації і сприймаю все без найменшого болю, розчарування чи ненависти. Я дещо постарівся, помудрішав вболівати і приймаю реальність теперішнього стану-положення. Наш Вашингтон ще не народився”.

Справляють враження листи наших сучасників, земляків п. Анастазії, які почали активно писати до рідних та знайомих з діаспори вже з набуттям Україною незалежності, коли впала залізна завіса. Вони збереглися в архіві. Відчинилося довгождане вікно в Україну, отримали можливість приїздити в Україну ті, хто прожив ці складні роки в Британії. І навпаки, наші співгромадяни почали мандрувати за кордон. Почали відновлюватися взаємні контакти, з одного боку, ці листи наповнені любов'ю й співчуттям, а з іншого боку, наші громадяни жаліються на нестачу грошей, коштів, на великі ціни в Україні. Якби наші співвітчизники знали, як ті люди в Британії починали своє життя, не маючи нічого, з нуля (все це дуже детально зафіксовано в спо-

годах). І як тяжко вони працювали, щоб мати змогу побудувати собі житло, організувати бізнес, щоб мати можливість прогледувати родину. Важкою кождоденною працею вони збудували своє життя, свій добробут. А громадська робота, яку вони виконували задля відновлення України! Зазвичай вона була безкоштовна, виконувалася за покликком душі і паралельно з роботою, яка давала можливість утримувати родину. І як небагато було тих, хто всю душу вкладав у цю діяльність. Документи свідчать, що жінок-активісток, які дуже переймалися громадською роботою, було мало, і вони, як правило, були перевантажені.

Багато років радянська система вела роботу, спрямовану проти української еміграції в світі. Це й не дивно – в ті роки світове українство несло в собі чимало загрозу для тодішньої тоталітарної держави, якою був Радянський Союз. “Як знаємо, Москва робить все можливе, щоб український народ перестав існувати як окремий народ”, – писала А. Остапюк¹⁶. Вони там, в еміграції, це добре усвідомлювали. “Репресивна машина тоталітарних окупаційних режимів в Україні нищила мільйони невинних людей, у тому числі кращих дочок нашого народу. Усі окупанти жорстоко розправлялися з учасниками національно-визвольної боротьби, яка в Україні ніколи не припинялася, у цій боротьбі славні дочки нашого народу проявили героїзм, якого не знала світова історія”¹⁷. “Але зараз, на новому історичному етапі, здійснилися слова колишніх політ’язнів Івана Гея, Ірини Калинець та ін.: «Ми прагнули розбудити націю зі сну»”¹⁸.

Господь відповів на їхні благальні молитви. Почався новий етап самоідентифікації України, нова хвиля національно-визвольного самоствердження.

Хоча життя української спільноти у Великій Британії добре задокументоване, – наш обов’язок зберегти історичні документи, духовний спадок всіх діячів тієї епохи, які створювали неповторний фон і зріз її. Тому, в контексті нашої теми, ми маємо вивчати життєписи всіх, не тільки основних, а й другорядних учасниць тих змагань, які ідею служіння українській ідеї мали за основну в своєму житті.

Створені українськими емігрантами після другої світової війни інституції існують до сьогодні. Люди в еміграції усвідомлювали свою відповідальність і вкладали працю у справу, яку вважали дуже важли-

---

¹⁶ А. Остапюк, *Op. cit.*, с. 66.

¹⁷ А. Остапюк, *Op. cit.*, с. 87.

¹⁸ *Ibid.*, с. 78.

вою для себе: “Праця в ім’я України й добра українського поселення на нашому терені, – це велике досягнення, яке вклало свою цеглинку до прискорення Волі нашому народу, до незалежності України. Радіємо, що з волі Всевишнього, дожили ми до цього ясного дня” (З послання А. Остапюк “До Головної управи ОУЖ у Великій Британії” від 2.10.1993 р.).

Відаючи шану і належне усім, хто зробив внесок у справу племіння ідеї незалежної України, А. Остапюк відзначала: “Нам, що лишилися в живих, працюймо кожна по своїх силах, щоб допомогти нашій Батьківщині Україні вийти з тяжкого стану і зайняти належне місце в колі вільних народів світу!” (Звіт: “До 50-ліття ОУЖ у Великій Британії: Кितिця живих споминів”, 1996).

“Головне, що тримало наших земляків у гурті й спонукало до утримання своїх національних традицій, вивчення в родинах мови, підтримки громадського життя, – відзначав Ю. Покальчук, – це незгасима віра в те, щовнезабарі історична ситуація зміниться, ненависний сталінський режим в СРСР упаде, й Україна стане врешті вільною й незалежною державою. ... Українці у Великобританії, як і всі українці світу в повоєнній еміграції довгі роки чекали, що ось-ось, може вже наступного року, повернуться додому, в Україну”¹⁹. Але повернутися швидко не вдалося.

“Багато з них із почуття патріотичного та власної гідності не хотіли набувати англійського громадянства, лишаючись впродовж п’яти десятиліть людьми без держави, без паспорта. Тільки з так званим міжнародним подорожнім квитком («трєвел кард»), який давав право їхати до будь-якої країни, окрім СРСР і Польщі, бо саме з цих країн походили наші земляки”.

“Своєю громадянською позицією, відданістю рідній мові, культурі й своєму народові, ті, кого довгі роки радянська пропаганда називала не інакше, як зрадниками, довели, що воювали вони таки проти советського тоталітарного режиму, проти комуністичного жаху, який опанував їхню державу, а не для власної вигоди, не за Німеччину чи якусь іншу країну. Довели вони це довгими десятиліттями важкої праці на чужині, не відступивши від власних принципів і національної ідеї”²⁰. “Британська влада не визнавала існування України як держави, тому

---

¹⁹ Ю. В. Покальчук, *Op. cit.*, с. 34.

²⁰ *Ibid.*

при запитанні про національність на відповідь «українець» йому казали, що нема такої національності. Бо ж у світі національність тотожна громадянству, етнічне ж походження – то вже інша справа. Отож вимагали від українців, аби вони записалися росіянами або ж поляками. Лише окремі з них погоджувалися записатися поляком і одержати англійський паспорт. Переважна ж більшість гідно витримала довгі десятиліття, не дозволивши принизити себе переходом до чужої нації»²¹.

Вони постійно підкреслювали найголовнішу мету їх буття на чужині (розвивати своє громадське життя, плекати рідну мову, культуру, релігію та передавати наші рідні традиції молодому поколінню), а це допомагало поневоленій Батьківщині здобути волю й незалежність.

Книжка спогадів Анастазії Остапюк “В незнане завтра” є непересічним документом про життя українців у Великій Британії. На завершення цього дослідження можна згадати слова авторки: “Українська жінка як в Рідному краю, так і в еміграції не просто частка національної спільноти, а активний і формуючий чинник національного життя. Українська жінка – це невід’ємна частина нації саме тепер, коли вирішується доля нашого народу”²².

“Наступ Москви на український народ на батьківщині та підірвні терористичні дії проти української еміграції, – продовжувала вона, – вимагають повернення українській людині тих високих особистих і громадських чеснот, що їх приніс український націоналізм, який визначає місце української людини”. “Тому результат двобою за долю українського народу вирішується в душі кожного його члена”²³.

Книга п. Анастазії дає читачеві “зразок праці однієї особи, яка протягом довгих років очолювала ОУЖ у Великобританії та вклала свою величезну частку життя для добра в ім’я України, а ще розуміння того, як багато може зробити одна особа задля Батьківщини”²⁴.

Матеріали, які розкривають діяльність Анастазії Остапюк (книжка її спогадів, документи її архіву) є важливою ланкою у відновленні історичної пам’яті, у створенні правдивої історії визвольного руху, і, разом з тим, глибоко емоційним свідченням життя українки-патріотки, яка через довгі роки закордонного життя пронесла в собі непохитну любов до рідного краю і віддалася з усією повнотою служінню ідеї

²¹ Ю. В. Покальчук, *Op. cit.*, с. 34.

²² А. Остапюк, *Op. cit.*, с. 167.

²³ *Ibid.*

²⁴ М. Ткачук, *Передмова* [в:] А. Остапюк, *Op. cit.*, с. 12.

О. Супронюк, Діяльність Анастасії Остапюк ...

виховання української молоді в українській спільноті у Великій Британії, утвердженню усіх можливих на ті часи зв'язків українців Великої Британії з Україною.

Поцінування надзвичайних внесків українських жінок у всі сфери розвитку суспільства має не тільки великий економічний чи політичний сенс, – це вияв базової справедливості й поваги до прав людини.

“Українська жінка, її національна свідомість, стійкий характер, знання, послідовність в праці для народу і непохитність у боротьбі – це передумова всіх наших успіхів та запорука безсмертя української нації”, – стверджувала у своїх спогадах Анастасія Остапюк²⁵.

Книжка А. Остапюк, – як писав Ю. Покальчук, – стала політичним явищем і своєрідним підсумком діяльності ОУЖ. “Нині діяльність українських організацій у Великобританії дедалі тісніше пов’язана з Україною. Існує можливість двосторонніх контактів, які приносять цікаві результати і для українців у Великобританії, що врешті мають нормальний зв’язок з Батьківщиною, і для різних організацій і окремих громадян у краї, які отримують у скрутний для України час допомогу від земляків у Великобританії”²⁶.

Ми повинні бути вдячними таким діячам, як Анастасія Остапюк, за їх великий історично-відповідальний внесок у справу збереження української ідентичності в еміграції. У складних умовах життя в інших країнах українська жінка в діаспорі презентувала світові головне – етнічну самобутність України і довела, що жінки – це сила, з якою неможливо не рахуватися. До останнього часу Україна була маловідомою у світі. Українська жінка в еміграції сприяла створенню і ствердженню іміджу України на світовій арені.

---

²⁵ А. Остапюк, *Op. cit.*, с. 167.

²⁶ Ю. В. Покальчук, *Op. cit.*, с. 106.

АРКАДІЯ ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН – АМЕРИКАНСЬКА ХУДОЖНИЦЯ З УКРАЇНСЬКОЮ ДУШЕЮ

У фондах Національного заповідника “Замки Тернопілля” зберігається 60 картин американської художниці українського походження Аркадії Оленської-Петришин.

Народилася Аркадія Оленська-Петришин 19 червня 1934 року у селі Розношинці Збарзького району, що на Тернопільщині, де в дитячі роки жила з матір'ю, а батько тоді працював адвокатом у Львові. 1939 року, коли радянські війська окупували Західну Україну, родина Оленських емігрувала до Роттенбурга під Віднем, де в 1941 році народилася їхня друга дочка Христя. Того ж, 1941 року, Оленські повернулися назад в Україну. У 1944 році вся родина емігрувала вдруге, вже до Німеччини. Кілька років перебували в місті Аугсбург у таборі “Зоммер казерне”, де Аркадія вступила до таборової гімназії. У 1949 році Оленські переїхали до США. Більшу частину життя художниця провела в Нью-Йорку¹.

З дитинства Аркадія любила малювати. У середній школі імені Вашингтона Ірвінга, у якій вона навчалася 4 роки, продовжувала розвивати своє захоплення образотворчим мистецтвом. Тож після закінчення школи вона записалася до Студентської спілки мистецтва, де її захоплення живописом були спрямовані у професійне русло.

У Студентській спілці мистецтва, і пізніше в Гантер коледжі та у Чиказькому університеті Аркадія отримала знання й навички з класичних рисунку та малярства. Але щоб працювати в класичній манері, змальовувати щось предметне, – про це не могло бути й мови. Вільна творчість передбачала абсолютну оригінальність, крайній індивідуалізм. Тож художниця вирішила змальовувати гру світла, перехідність усього матеріального, у чому її заохочували викладачі малярства Роберт Мортервелл та Вільям Базіотес з Гантер коледжу.

Навчання у Студентській спілці мистецтва та в Гантер коледжі охоплюють два перші періоди творчості Аркадії Оленської-Петришин. Перший період (1955–1958 рр.) – праці, присвячені міфу та символіці кольору. Другий період (1958–1964 рр.) – абстрактно-експресивні роботи. На її полотнах ідуть пошуки символіки кольору, вона то пере-

---

¹ А. Оленська-Петришин, *У вимірах форми й експресії: статті*, К. (Світovid), 1997, с. 7.

Н. Адамович, Аркадія Оленська-Петришин – американська художниця...

ходить у сферу безпредметності, то в абстрактно-експресивну форму вислову, де панують хаос, динаміка, вибух кольору.

Абстракт I

Після закінчення цього коледжу в 1963 році художниця влаштувала свою першу персональну виставку в галереї Бодлі у Нью-Йорку. У своїх картинах вона прагнула глянути на Всесвіт, осягнути велич матерії і духу.

Та на цьому творчі пошуки молодой художниці не завершилися, і вона вирішила продовжити навчання.

Захистивши магістерську дисертацію з мистецтва у Гантер коледжі, Аркадія вступила на факультет історії мистецтва до Чиказького університету. Під час навчання вона захопилася орієнтальною філософією і міфологією, уподобала китайську каліграфію, так щоб застосовувати найцікавіші засоби поєднання графічних ліній і плям у своїй творчості. З рисок, кутів, дуг і крапок мисткиня почала компонувати міфічні постаті, переходячи все далі від розпливчастих форм до чітких і все більше виразних. Це третій період творчості – (1964–1968 рр.) – абстрактно-фігуративна тематика. Так на полотнах постають фігури людей, а тло заповнене переважно абстрактними формами.

Наступним кроком була тематика людини на тлі природи (1968–1974 рр.). Посеред трави чи на фоні стовбура дерева зображені людські постаті.

Інший переломний момент у творчості Аркадії наступив після подорожі до Пуерто-Ріко, де в 1976 р. вона з чоловіком вирішили провести свою відпустку.

Субтропічний ліс після південної зливи настільки сильно вразив художницю своєю красою, що це змусило її перейти від абстрактних форм до “рослинної теми”, до концепції відображення досконалого у світі природи.

“Я почала придивлятися до того, як ростуть і розвиваються звичайні рослини і виявила, що вони дуже «розумні»: ніщо не заважає іншому, усе складається у регулярну, а не хаотичну форму. Я часто стала бувати у ботанічних городах і особливо у теплицях, де виростили теплолюбні дерева, кущі, квіти південних країн. Ці рослини стали «предметом» і «темою» багатьох моїх картин, а відтак і гравюр”², – пише Аркадія в одній зі своїх статей.

Продовжуючи вдосконалювати і розвивати свій талант Аркадія Оленська-Петришин, дослухавшись до поради ще одного талановитого вихідця з України – художника Якова Гніздовського, поступила до Інституту Пратта в Нью-Йорку, де опанувала різцеву гравюру та офорт.

Подорожуючи штатами Арізоною і Каліфорнією мисткиню загіпнотизували своїм виглядом, формою, кольором жителі пустель – как-

Квіти кактусів

² А. Оленська-Петришин, *Від малого максималізму до великого мінімалізму*, Український освітній простір (2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uop.net.ua/arkadiya-olenska-petryshyn-vid-malohomaksymalizmu-do-velykohominimalizmu>.

Н. Адамович, Аркадія Оленська-Петришин – американська художниця...

туси. Від рослин вологих субтропіків Аркадія перейшла до малювання і гравірування кактусів.

Особливо приваблювали Аркадію гігантські кактуси сагуари. Формою вони нагадують стовпи або колони якихось давніх загадкових храмів. Вони ростуть цілими сім'ями. В одному кущі можна побачити старі помираючі сагуари з пожухлою корою і засохлими, вивітряними верхами. Вони ще відпускають зелені бічні галузки, які цвітуть на краях великими білими квітками, що нагадують зорі на небі. Проте у них нема такого буяння і такої сили, яка відчувається в молодих сагуарах, котрі розростаються до вкола. Усе це так нагадує життя людей! Через сагуари можна простежити філософську закономір-

Сагуаро III

ність світу, де старе поступово замінюється новим, де затухання, умирання супроводжується народженням і розквітом³.

Тож отримавши престижну освіту в Сполучених Штатах, художниця працювала в період, коли мистецьке життя Нью-Йорка вирувало. В її творчості зустрічаються впливи багатьох мистецьких напрямків – це і абстракціонізм, і експресіонізм, і умовність, і стилізація. Але картини останнього періоду стали візитною карткою Аркадії. Вони вражають глядача своїми барвами, відображеними найдрібнішими деталями рослини. Художниця могла змальовувати один і той самий кактус вдень – на світло-голубому тлі, та вночі на – на глибоко-синьому фоні, який створює ефект світіння рослини, що йде немовби з її середини.

Картини Аркадії Оленської-Петришин знайшли свого глядача, її кактуси нікого не залишили байдужим.

Аркадія Оленська-Петришин провела 54 індивідуальні виставки у музеях і галереях різних міст США, Канади (Торонто, Едмонтон), Бель-

³ А. Оленська-Петришин, *Від малого максималізму до великого мінімалізму*.

гії (Антверп, Брюссель), в Китаї (Шенянґ) та в Україні (Львів, Київ, Донецьк, Сімферополь, Дніпропетровськ, Полтава, Харків, Одеса). Її картини знаходяться в музеях і галереях США та України, в приватних колекціях.

Неодноразово художниця й сама відвідувала Україну.

Окрім творчого пошук Аркадія Оленська-Петришин брала активну участь у громадському і культурному житті української діаспори. Дописувала на мистецькі теми до діаспорних видань, у 1960-ті і 70-ті роки займала посаду мистецького редактора журналу “Сучасність”, пізніше співпрацювала із виданнями в Україні: “Образотворче мистецтво”, “Світовид” і газетою “Культура і життя”. Автор серії критичних статей про українських мистців і мистецькі колекції в Америці, які впорядкував Богдан Бойчук у книжці “У вимірах форми та експресії” (1997)⁴.

Шептухи

Померла художниця 6 травня 1996 року в Норт Брансвік (North Brunswick), Нью Джерсі, похована на цвинтарі Святого Андрія в Савт Бавнд Бруку.

Після смерті Аркадії її чоловік Володимир (Уолтер) Петришин, професор математики в Університеті Ратгерс передав картини художниці у фонди Національного заповідника “Замки Тернопілля” у місті Збараж. Це відбулося за сприяння керівника науково-дослідного відділу Заповідника Чайки Володимира Івановича.

Будучи громадянкою США Аркадія Оленська-Петришин зберегла в серці любов до України, батьківську мову. Змальовуючи красу американської природи, вона вклдала у картини свою українську душу.

⁴ http://eudusa.org/index.php?title=Olenska-Petryshyn_Arcadia

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ НА ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (1930-і – 1950-і рр.)

Євген Коновалець та члени Проводу українських націоналістів (ПУН) від самого початку існування організованого націоналізму намагалися підтримувати контакти з представниками різних українських державницьких політичних партій та громадських організацій. Засновники ОУН бачили організацію позапартійною, яка мусила б об'єднати всі верстви українського суспільства на рідних землях та за кордоном в єдиному національно-визвольному русі за здобуття своєї незалежної соборної держави. На першому Великому Зборі ОУН 2-го лютого 1929 р. було прийнято “Устрій ОУН”, в якому зазначалося: “Не обмежуватись у своїй діяльності на той чи інший терен, але змагаючи до опанування української національної дійсності на всіх українських землях та на чужих теренах, заселених українцями, Організація українських націоналістів вестиме всеукраїнську політику державництва без придавання їй партійного, клясового чи якого-небудь іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовности протиставляє її всім партійним і клясовим угрупованням з їх методами політичної праці”¹. А через півтора року після першого конгресу ОУН у жовтні 1930 р. Євген Коновалець пояснював: “Створення Організації українських націоналістів не було звичайним собі хотінням творити ще одну українську політичну організацію. Наша партійно-політична гризня в краю і з другої сторони ворожий натиск, щораз то більше відштовхували від партійництва нашу молодь. Вона хотіла боротись за державу, а не за партійну програму, вона хотіла доложити всіх зусиль, щоб якнайскорше висвободити українські землі з-під польської займанщини”².

Прагнучи залучити якнайбільше активної молоді до лав організації, передбачалося створювати окремі структури жіноцтва в ОУН. Так, Петро Кожевників у рефераті про організаційні засади ОУН, який він підготував для першого конгресу ОУН, писав, що “на початках діяльності вистарчає при кожному місцевому Відділі мати групи жі-

¹ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 1: 1927–1930, К. (Вид-во ім. О. Теліги), 2005, с. 164.

² *Архів ОУН у Києві*, ф. Є. Коновальця, спр. “Листування Є. Коновальця з І. Гуляєм та Українською стрілецькою громадою Канади”, арк. 54зв.

ноцтва...”³ Правда, ця теза не потрапила до остаточного варіанту тексту “Устрою ОУН”, але вже з перших днів існування організації при молодіжному підрозділі “Юнацтво ОУН” створювалися дівочі секції.

Разом з тим, на українських землях на той час вже існували потужні жіночі громадські організації. Найбільшою серед них був Союз українок, який з 1928 р. очолювала відома українська громадська і політична діячка, посол польського сейму від УНДО Мілена Рудницька. У 1925–35 рр. Рудницька була членом УНДО, працювала в газеті “Діло”. Але в багатьох випадках вона підтримувала дії ОУН, була близькою знайомою Є. Коновальця, інформувала його про ситуацію в Галичині та перебіг політичних подій у Польщі. Євген Коновалець так пише про неї в листі до Євгена Онацького 1 лютого 1933 р.: “Звертаю при тому Вашу увагу, що пані М. Рудницька з унівців стоїть найближче до нас. Поскільки ходить про закордонну пропаганду, то вона від нас має повну підтримку, бо, на нашу думку, вона тої закордонної пропаганди не викривлює і веде її в бажанім нам напрямку”⁴.

Пишучи про закордонну пропаганду Євген Коновалець мав на увазі виступи Мілени Рудницької, в яких вона привертала увагу європейської громадськості до знущань з українців під час так званої пацифікації (1930 р.). Зокрема, виступ Рудницької в Лізі Націй у січні 1931 р. мав великий політичний резонанс. Англійська делегація запросила її відвідати Лондон та поінформувати Палату Громад Парламенту Великої Британії про порушення польською владою прав українців у Галичині. Про це Рудницька також доповідала у Королівському інституті закордонних справ, мала окремі зустрічі з депутатами парламенту та журналістами впливових британських газет і журналів. На початку 1930-х років Рудницька була також серед керівників акції для поширення інформації серед світової громадськості про голод у Радянській Україні.

Протестна акція, яку організовували в країнах Європи і Америки різні українські організації, щоби донести правдиву інформацію про жахливі події пацифікації 1930 р., була тою ділянкою, де ОУН активно співпрацювала з українськими жіночими організаціями. Крім вже згаданого Союзу українок активна співпраця велася також з українськими жіночими організаціями в Канаді, зокрема з Жіночим товари-

³ *Документи і матеріали з історії ОУН*, т. 1, с. 133.

⁴ Євген Онацький, *У вічному місті. Зіски українського журналіста*, т. 3, Торонто, 1985, с. 43.

Ю. Черченко, Вплив українського націоналістичного руху...

ством ім. княгині Ольги у Вінніпезі, або як його ще називали Товариство “Канадійське українське жіноцтво”.

За активної підтримки Євгена Коновальця в Канаді і США були створені дві українські організації, які активно співпрацювали з українськими націоналістами. Це Українська стрілецька громада (УСГ) у Канаді та Організація державного відродження України (ОДВУ) у США. Євген Коновалець вважав їх представниками ОУН у Новому світі. Одному з керівників УСГ Івану Гуляю він навіть переслав спеціальний документ у лютому 1930 р., в якому Гуляя називали повновласним представником Української військової організації (УВО) у Канаді. Була навіть думка членів УСГ перейменувати організацію у Відділ ОУН у Канаді, але Євген Коновалець вважав, що з політичних міркувань цього робити недоцільно.

Так от, коли українські політичні сили розгортали в 1930–1931 рр. протестну акцію в Європі і Америці, керівництво УСГ запросило взяти в ній участь одну з провідних діячок, голову правління Жіночого товариства ім. княгині Ольги Анну Йонкер. Анна Йонкер також була головою Українського Червоного Хреста в Канаді. Разом з канадською діячкою жіночого руху пані Мензіс (Menzies) вони брали участь у різних акціях. У 1930 р. у Відні відбулося засідання екзекутиви Міжнародної жіночої ради. На цьому засіданні пані Мензіс, яка представляла жіночі організації Канади, порушила питання про захист прав українців Галичини та національних меншин. Поїздку до Відня представниці Канади фактично профінансувала пані Йонкер⁵. Хочеться підкреслити цей факт, адже для багатьох українців у Канаді це були дуже скрутні часи і збирати кошти на громадські потреби було справою нелегкою. Ірина Михалович-Дячун, згадуючи ті часи, писала: “...мені ще й досі як живі встають перед очима ті люди, що серед них жила я в Вінніпегу в початок великої економічної кризи 1930 року. Може повірив би хто, а може й ні, що бували такі дні, коли на правду не було чого до уст вложити”⁶.

Євген Коновалець зустрічався у Відні з Анною Йонкер та пані Мензіс. У листі до Івана Гуляя від 26 червня 1930 р. він написав таке: “В переїзді через Відень бачився я з панею Йонкер і з панею Мензіс. У

---

⁵ *Архів ОУН у Києві*, ф. Є. Коновальця, спр. “Листування Є. Коновальця з І. Гуляем та Українською стрілецькою громадою Канади”, арк. 40.

⁶ Ірина Михалович-Дячун, *Було колись...*, На службі рідного народу. Ювілейний збірник ОУК ім. О. Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955), Вінніпег, s. a., с. 429.

пані Йонкер побачив я багато доброї волі, але замало вироблености для того, щоби вона могла виступати на міжнародних з'їздах. Думаю одначе, що за цю її добру волю треба їй бути тільки вдячним...”⁷

У листі від 10 листопада 1930 р. Іван Гуляй повідомляє полковника Коновальця: “П[а]ню Йонкерову я визвав просячи, щоби вона справу порушила межі жінками канадійськими в англ[ійських] товариствах та щоби ті протестували в справі насилування укр[аїнських] дівчат польськими уланами до Ліги Націй та других Товариств”⁸. А в листі від 20 листопада того ж року Іван Гуляй повідомляє Євгена Коновальця про таке: “В цілі пропаганди порозумілися ми з п[ані] Мензісс, яка хоче їхати до Оттави як буде сесія та там сподіється дістати слово і в парламенті говорити в обороні українського жіноцтва. Вона може буде мати вільний переїзд, але як ні, то ми мусимо покрити ті кошти, бо винести справу в парламенті це дуже важно для нас. Сподіюся, що не будете опонувати проти того видатку навіть з Вашого фонду як не вдасться мені інакше покрити його. За тиждень сподіюся відбудеться в В[інніпегу] також віче жіноче в справі протесту”⁹.

Анна Йонкер на початку 1930-х рр. брала участь у створенні жіночих відділів при Українській стрілецькій громаді в Канаді. Згодом ці відділи й гуртки об'єднались в окрему організацію, яка прийняла назву – Організація українок Канади (ОУК) імені Ольги Басараб. Спочатку ці організації діяли окремо по різних містах Канади, в липні 1934 р. була створена Центральна Управа ОУК. Після смерті Анни Йонкер у 1936 р. Центральна Управа ОУК приймає рішення викупити її будинок і зробити там “сирітський захист”, названий її іменем, щоб таким чином вшанувати пам'ять про цю непересічну особу і її внесок в українську справу¹⁰.

Організація українок Канади велику увагу надавала ідейному вихованню українських жінок, адже це фактично була націоналістична організація. Наведемо лише один красномовний факт. Центральна Управа ОУК 22 січня 1936 р. розіслала по відділах організації обіжник “Піврічний план національної роботи для Відділів ОУК на 1936 р.”. У розділі “Самоосвітні сходи” зокрема зазначалося: “Ми, націоналі-

⁷ *Архів ОУН у Києві*, ф. Є. Коновальця, спр. “Листування Є. Коновальця з І. Гуляєм та Українською стрілецькою громадою Канади”, арк. 43.

⁸ *Ibid.*, 59, 59зв.

⁹ *Ibid.*, арк. 61.

¹⁰ Ірена Книш, *Центральна Управа ОУК*, На службі рідного народу, с. 50.

Ю. Черченко, Вплив українського націоналістичного руху...

стки, перш усього маємо на цілі перевиховати себе на свідомі, характерні матері, що мають перетворити українську масу в культурну націю, свідому своїх державницьких цілей і конечности спільної визвольної боротьби...”¹¹

Після Другої світової війни діяльність українських жіночих організацій із західноукраїнських земель відновлювалася вже на еміграції. Голова правління Союзу українок у Львові Мілена Рудницька, наприклад, закінчення війни зустріла на еміграції в Австрії. Разом з колишньою секретарем правління Антоніною Горохович в австрійському місті Форарльберзі 15 липня 1945 р. вони скликали збори українського жіноцтва, на яких було створено “Ініціативний комітет для відновлення діяльності Союзу українок”. Цей комітет поставив перед собою два завдання: вужче – zorganizувати в “Союзах українок” українське жіноцтво найближчого терену, і ширше – заініціювати таку саму працю на інших просторах Австрії й Німеччини та об’єднати її з такими самими починами, що поставали самочинно в різних околицях¹².

Відновлення українських жіночих організацій на терені Німеччини очолила ще одна відома діячка українського жіночого руху – Ірена Павликовська. В Архіві ОУН у Києві зберігається листування Голови ПУН Андрія Мельника з Іреною¹³ Павликовською, дружиною видатного діяча української кооперації Юліана Павликовського. Ірена Макух-Павликовська народилася у Львові в 1901 році. Її батько Іван Макух був відомим галицьким політичним діячем, адвокатом, чільним діячем Української радикальної партії. У 1919 р. він був державним секретарем внутрішніх справ ЗУНР, а в 1930 р. обирався послом до польського сейму. Ірена Павликовська теж була активною громадською діячкою і плідно працювала в сфері української кооперації. Вона була серед співзасновниць кооперативу “Українське національне мистецтво” (УНМ), а в 1925–39 рр. очолювала його правління. Жіночий промисловий кооператив “Українське народне мистецтво”, був заснований у 1922 р. у Львові за ініціативи Союзу українок. Працівниці УНМ займалися вишиванням, килимарством, різьбою по дереву тощо. З 1926 р. кооператив видавав популярний журнал “Нова хата”. Кооператив мав розгалужену мережу крамниць, які рівночасно виконували роль виставкових салонів.

---

¹¹ Степанія Звонок, *Духові провідниці в самоосвітній праці ОУК*, На службі рідного народу, с. 53.

¹² І. Книш, *Перші кроки на еміграції (з недавню минулого)*, Вінніпег, 1955, с. 7.

¹³ У деяких виданнях її називають Іриною.

Ірена Павликовська була також відомою діячкою жіночого руху. Вона була членом Управи Союзу українок, а вже після Другої світової війни в 1945 році очолила Головну Управу новоствореного Об'єднання українських жінок (ОУЖ) Німеччини. У 1950 р. Ірена Павликовська виїхала до Канади і Головну Управу ОУЖ очолила Олександра Сулима, українська поетеса (псевдонім Іванна Чорнобривець), літературознавець, дружина члена ПУН Юрія Бойка-Блохина. Піком діяльності, якщо так можна сказати, цього об'єднання був 1947-й рік, а з 1950-го почався масовий виїзд українців з Європи за океан і діяльність ОУЖ у Німеччині почала згортатися¹⁴. Листування Ірени Павликовської з Андрієм Мельником належить до повоєнного періоду. Після розколу ОУН існували вже дві (а згодом три) окремі націоналістичні організації, які часто конкурували одна з одною за вплив на українське еміграційне середовище, українські громадські організації, жіночі зокрема. Згадуваний вже Союз українок в Австрії був під впливом мельниківців, а Об'єднання українських жінок Німеччини тяжіло до бандерівців. Кожна політична течія прагнула мати повний “пакет” своїх громадських організацій – молодіжних, студентських, жіночих, ветеранських та ще й опанувати якусь релігійну громаду. Коли не вдавалося вплинути на старі, вже існуючі українські організації на еміграції, то створювалися свої “партійні” громадські осередки, які фактично були філіями політичних.

Так сталося, наприклад, у США і Канаді, де створені до війни українські націоналістичні організації залишились з ОУН під проводом Андрія Мельника. Тому прихильники Степана Бандери і УГВР об'єднувалися в свої організації, як то Ліга визволення України (ЛВУ), що була заснована в грудні 1949 р. в Торонто. При цій організації також було створено Об'єднання жінок (ОЖ ЛВУ). Голова Головної Управи ОЖ ЛВУ Марія Солонинка так пояснювала необхідність формування цих організацій: “Люди з ясно окресленим політичним світоглядом, часто члени і учасники революційної боротьби України принесли новий зміст і шукали нових форм організованого життя, щоб можна було подати ефективну допомогу рідному народові, що в рядах ОУН-УПА продовжував боротьбу за право на вільне життя”¹⁵.

---

¹⁴ Олександра Сулима, *Об'єднання українських жінок Німеччини*, Українка у вільному світі. Збірник, виданий у 75-ліття українського жіночого руху і 10-ліття Світової федерації українських жіночих організацій, Нью-Йорк, 1959, с. 51.

¹⁵ Марія Солонинка, *Наша праця для України в Канаді*, Шлях до мети. У 25-річчя існування і праці ОЖ ЛВУ для українського народу. 1951–1976, Торонто, 1978, с. 15.

Ю. Черченко, Вплив українського націоналістичного руху...

У кінці статті публікуються два листи, які зберігаються в Архіві ОУН у Києві в фонді Андрія Мельника. З цих документів можна зробити висновок, якою гострою іноді ставала боротьба між різними течіями в українському національно-визвольному русі за вплив на громадський сектор. Документи публікуються без змін, збережені всі особливості написання слів.

Документ 1.

Лист Голови об'єднання українських жінок на еміграції Ірени Павликовської до Андрія Мельника від 5 вересня 1949 р.

Об'єднання українських жінок на еміграції Мюнхен, дня 5 вересня [19]49.

Мюнхен, Дахаверштр[ассе]¹⁶ 9/П

Голова ОУЖ Ірена Павликовська Вельмишановний пан
полковник

Андрій Мельник. До рук власних.

Справа: ревізія становиська ОУН до голови ОУЖ І. Павликовської.

Вельмишановний пане полковнику.

На Першому жіночому з'їзді в Німеччині, що відбувся в Августбургу 1945 року, обрано мене головою Об'єднання українських жінок на еміграції (ОУЖ). Від того часу організація ОУН, а зокрема деякі визначні члени її, ставляться до мене негативно і провадять проти мене і в дальшім проти самої організації постійну "кампанію".

Я старалася кілька разів усними інтервенціями у ген[ерала] Капустянского¹⁷ і інж[енера] Бойдуника¹⁸ узгіднити і вияснити справу,

---

¹⁶ Дахаверштрассе 9 – за цією адресою в Мюнхені був розташований чудом вцілілий від бомбардувань чотириповерховий будинок. У ньому в 1945 році за рішенням влади американської зони розмістилася низка українських організацій: Український Червоний Хрест, Об'єднання українських жінок Німеччини, громада церкви св. Покрови УАПЦ та ін.

¹⁷ Капустянский Микола (1879–1969) – український військовий і політичний діяч, генерал-полковник Армії УНР. У 1918–1920 рр. начальник оперативного управління Генштабу Армії УНР. Член ПУН, керівник військової референтури ПУН (псевдо Низола), член Сенату ОУН. Військовий міністр уряду УНР в екзилі.

¹⁸ Бойдунік Осип (1895–1966) – український політичний діяч, журналіст. Старшина УГА і Армії УНР, учасник Української революції 1917–1921 рр. Член УВО і ОУН (псевдо Боярський, Діброва, О. Михайлович). Після Другої світової війни очолював президію УНРади.

однак це все без успіхів. В останнім часі виступи проти мене набирають характеру чимраз гострішого і зачіпають зв'язані з тим справи Америки й Канади, а саме – поміч жінкам-вдовам з дітьми. Тому я вирішила турбувати аж Вашу увагу.

Всі ці виступи проти мене можна означити такими чотирма стадіями:

1. Виступи як проти голови ОУЖ.
2. Кампанія проти мене, як колишньої директорки УНМ.
3. Виступи проти моєї праці в Америці й Канаді.
4. Виступи проти мене, як теперішньої містоголови ЦПУЕ¹⁹.

а) І. Фактично кампанія почалася проти мене вже у вересні 45 року, коли я погодилася ввійти до складу Управи ЦПУЕ, закидаючи мені, що я прихильниця “бандерівців” і що моє становисько є тенденційне. Формально йшло це під тим закидом, а фактично причиною було те, що я не бажала собі диктату в громадських справах, а зокрема в організації ОУЖ панів д[окто]ра Маковецького²⁰ і М. Бігуна²¹.

Виступи проти мене мали різні фази і тягнулися від 45 року по нинішній день, хоч я не давала жадної підстави.

Як голова ОУЖ я все стояла на становиську, що жіноча організація є понадпартійна і цієї лінії я додержуюся цілий час.

Обрана головою ОУЖ 1945 року, я дала змогу працювати і співпрацювати всім жінкам, що стояли на національній платформі, без різниці партійних чи релігійних переконань. Наша організація розрослася до великої організації, що начисляла 72 Відділи в трьох зонах і близько 10 000 членів.

Два наступні річні з'їзди в Ашафенбургу 1947 року чи Цуфенгавзені 1948 року відбулися в повній гармонії, річевості, де мене поновно

---

¹⁹ ЦПУЕ – Центральне представництво української еміграції.

²⁰ Маковецький Яків (1909–1990) – український громадський і політичний діяч, фармаколог. Учасник подій у Карпатській Україні в 1938–39 рр., був ув'язнений угорцями в тюрмі в Тячеві. Член Легіону ОУН (псевдо Ріплинський, Остап, Ярославський, Вислоцький) під проводом Романа Сушка. Після Другої світової війни жив у Мюнхені, працював у німецькій фармакологічній фірмі. З 1964 р. – заступник Голови ПУН, а після смерті Дениса Квітковського в 1979 р. виконував обов'язки Голови ПУН до 1981 р.

²¹ Бігун Микола (1901–1978) – український громадський та політичний діяч. Член Стрийської пластунської сотні, воював в УГА, член Лепючої бригади УВО. Двічі був ув'язнений у польських тюрмах і концтаборі Береза Картузька. У 1935 р. – заступник крайового провідника ОУН на ЗУЗ Лева Ребета. Після Другої світової війни очолював Український Допомоговий Комітет у Мюнхені. З 1950 р. жив у США, очолював ОУН (псевдо Ігор, Скорий) на терені США, член Сенату ОУН, входив до керівництва ОДВУ.

Ю. Черченко, Вплив українського націоналістичного руху...

обрали головою. Лише в Мюнхені мені не пощастило впровадити жодного організаційного порядку, бо д-р Маковецький і директор Бігун не допускали ні до якого порозуміння чи упорядкування.

З моєї сторони я дивилася на всі виступи з найбільшою толеранцією і вважала, що не реагуючи на них, я зможу з часом ці справи полагодити.

До вгляду: звіти з діяльності, резолюції.

а) П. Я не реагувала на дрібніші випадки чи невірно подавані факти, але від якогось часу почалася проти мене кампанія, як проти колишньої директорки УНМ, що я, мовляв, не вираховувалася з вивезеного майна УНМ. Зокрема мушу підкреслити, що кампанія ця дуже посилилася коли стало відомим, що я їду на СКУЖ²² до Америки. Джерелом тих інформацій був усе Айнгер-бльок і виразно члени ОУН. (Мушу додати, що в тому часі прийшли до всіх громадських організацій Америки препогані аноніми на п. Ст. Пушкар, М. Хомин, д[окто]ра Пушкар, посла Ревая і я також зачіплена).

Подаю до відома, що на перший заклик з'їзду ЦПУЕ ми, колишні члени Управи і Надзірної Ради кооп[еративу] УНМ, перші подали звіт до Контрольної Комісії (1947 року). На провокаційні запити в пресі ми зажадали щоб та ж Контрольна Комісія розглянула наш звіт, а після того передала справу ще до розгляду Громадському Судові. І хоча ми про це подали в пресі, mimo всього п[ан] М. Бігун публічно поставив в провокаційний спосіб до мене запит на Кооперативному З'їзді в дні 15.8 в присутності людей, які мало визнавались в цих справах, з ясною метою мене компромітувати.

Справа ця не тільки для мене чи інших колишніх відповідальних членів УНМ прикра, але найбільш прикре є те, що через ці виступи можуть поважно потерпіти ті члени УНМ, які залишилися на місці і від нас перебрали 1944 року Управу Кооперативи. Ми передали за інвентаріями в березні 44 року Управу Кооперативи в руки: пп. К. Малицької, С. Монцібович, О. Дашкевич і С. Бекесевич. Того роду випадки і виступи в пресі можуть мати дуже прикрі наслідки для тих жінок.

До вгляду: всі акти Громадського Суду.

а) П. В часі мого побуту в Америці й Канаді перевела я кампанію масовими вічами за допомогою скитальцям, а зокрема жінкам-вдовам з

---

²² Світовий конгрес українського жіноцтва відбувся 12 і 13 листопада 1948 р. у Філадельфії. На ньому було прийнято рішення про створення Світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО).

пів-сиротами. У висліді Жіноча організація Америки США зобов'язалася забрати певну кількість жінок з дітьми, а гроші, зібрані на тих вічах, залишилися в заряді Союзу українок Америки для фінансування цієї акції. В Канаді жіночі організації зобов'язалися взяти не менше 60 жінок з дітьми, а зібрані гроші залишено в Канадійському допомоговім фонді у заряді жіночого КУКу²³ для переведення цієї акції.

По моїм приїзді я давала доповіді про умовини життя й праці в Америці та Канаді. І тут знову починається свідома кампанія. “Український Голос” помістив під заголовком “Пані Ірена інформує”, в якому в дуже непристойному тоні подає фальшивий зміст мого звіту. Це далі використовує редактор п. Мартинець²⁴ у “Новім Шляху” під заголовком “Пані Ірена Павликовська пече політичну печеню”. Ці інформації є дослівно вигадані. Я говорила в кільканадцяти таборах в присутности президента А. Лівичького²⁵, проф[есора] Б. Іваницького²⁶, інж[енера] Дм. Андрієвського²⁷ – ніхто подібних тверджень не подає.

Я далека була би реагувати особисто на ці справи, але ті нотатки ширять замішання, підривають довір'я і у висліді доведуть до того, що підбунтовані організації відмовлять провести ту акцію, яку вони з трудом взялися перевести.

Бувши в Америці й Канаді, я жила у різних людей і мені ставили численні запити. Я стало інформувала якнайбільше обережно, не виступаючи ні проти кого, бо вважала, що підриваючи один авторитет, я шкоджу всім.

До вгляду: “Громадянка”.

а) IV. В складі ЦПУЕ я від 1945 року. Вважаю, що в тодішнім часі мені, як голові Жіночої організації, кінечним було бути в його складі,

---

²³ Йдеться про Конгрес українців Канади (Комітет українців Канади).

²⁴ Мартинець Володимир (1899–1960) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист, редактор. Воював у Леґіоні УСС. Головний редактор часописів “Розбудова нації”, “Сурма”, “Українське слово”. Член Начальної Команди УВО, член ПУН (псевдо Сокирка, Турагті, Кедрин, Осип), референт преси і пропаганди. З 1949 р. жив у Канаді, редактор часопису “Новий шлях”.

²⁵ Лівичький Андрій (1879–1954) – український політичний і державний діяч. Президент УНР в екзилі.

²⁶ Іваницький Борис (1878–1953) – український громадський і політичний діяч, журналіст, редактор. Професор УГА у Подєбрадах і УТГІ у Регенсбурзі, член НТШ.

²⁷ Андрієвський Дмитро (1893–1975) – український політичний діяч, публіцист, інженер. Був ініціатором створення і керівником Української національної ради в Бельгії. Член ПУН з 1927 р. Очолював політичну референтуру, пізніше референтуру зовнішньої політики (псевдо Стобар, Полтавський, Зореслав). Після Другої світової війни працював в УНРаді.

Ю. Черченко, Вплив українського націоналістичного руху...

щоби полагоджувати всі справи через ЦПУЕ і мати сяке-таке правне оформлення для праці Жіночої організації. Останньо обрано мене в часі, коли я була в Америці. По моїм повороті я постійно заступаю думку відполітикувати громадський сектор і привести до згоди в ньому. Тому я ще залишаюся в складі ЦПУЕ.

Я не мала б нічого проти того, що проти мене ведеться кампанія. Людина на громадському пості мусить бути готова на критику її діяльності, але на річеву критику, а не на систематичну кампанію, яка ведеться всіма засобами й невірними фактами.

Я не буду і не маю охоти боронитися чи і до якого політичного угруповання я належу і чи дійсно вірні є твердження членів організації ОУН. Я розумію, що можна мене критикувати, чи я, як голова ОУЖ, чи тепер містогорова ЦПУЕ, є людиною на місці, чи я ділаю згідно з громадськими засадами, чи я шкідник, якого побороюється усіма способами, не перебираючи в методах.

Подаючи це до відома Вам, пане полковнику, прошу, щоб Ваша організація перевірила своє становисько до мене, як голови ОУЖ. Рівно ж прошу, щоби деякі члени ОУН перестали вживати методів боротьби, непристойних для членів, які хочять визнавати високі ідеї організації ОУН.

Прочу прийняти вислови моєї щирої пошани **Ірена Павликовська** (Ірена Павликовська).

Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника. Оригінал, машинопис.
(Підпис написаний синім чорнилом).

Документ 2.

Лист Андрія Мельника до Ірени Павликовської від 14 листопада 1949 р.

Дня 14 падолиста 1949.

Вельмишановна пані!

Від недавнього часу я в посіданні Вашого листа з дня 5 вересня ц[ього] р[оку]. Прошу прийняти за нього мою подяку, зокрема дякую за його отвертість і щирість думок, з якими Ви ласкаві були звернутися до мене.

Відповідаю Вам з неменшою отвертістю і щирістю хоч би во ім'я наших бездоганних особистих взаємин, що лучили нас колись і які я до нині стараюся удержати незмінно найкращими. Думка моя сягає

мило проведених хвилин у нашій хаті в Мюнхені з перед трьох літ. З перебігу тодішніх наших розмов виніс я вражіння, що не дивлячись на дрібні різниці між нами можу числити навіть на дружнє Ваше відношення до ПУН. Моє вражіння змінилось на переконання, коли про це запевнили Ви мені при прощанні на трамваєвій зупинці. Та не довго прийшлося ждати, що по словах Ваших не слідує діла, які були би доказом не то дружньої, але хоч би нейтральної постави супроти організації, яку маю честь очолювати.

Ми націоналісти хотіли б бачити в ОУЖ апартійну чи понадпартійну організацію українських жінок і в нашій консолідаційній акції визначили для неї окреме визначне місце; досвід кількох останніх літ дав ряд доказів, що ОУЖ нею не було і не є, а стало прибудівкою одної української політичної групи йдучи на її вислуги і під її диктат. Де була й причина, що жіноцтво з наших рядів і других українських середовищ не нашло можливости для себе бути знярядям цієї політичної групи, яка весь час по нинішній день стояла і стоїть на перешкоді консолідації українських сил, а в останнім часі навіть її побоює. Ще в 1945 році це жіноцтво на жіночому з'їзді, на якому не було ні дир[ектора] Бігуна ні д[окто]р[а] Маковецького, дало вислід свого недовір'я протестуючи тоді проти поглиблювання Збруча, а згодом проти вислугування анонімовій УГВР і її тодішнім протекторам. Проречистим цього доказом, що був глузом над понадпартійним характером ОУЖ, був склад його делегації, сформованої Вами на Світовий конгрес українського жіноцтва з ЗДА. За виступи пані Ребет²⁸, які не приносять чести українському імені, відповідальною є в наших очах в рівній мірі Ви як і сама делегатка УГВР.

ОУН по нинішній день не заявляла свого становища супроти ОУЖ ні одною енуціяцією, все вичікуючи, що життя саме наведе ОУЖ на правильний шлях, якщо воно має справді бути понадпартійним об'єднанням українських жінок. ОУН ніколи не недооцінювала ваги чинника, яким в нашім українськім житті є наше жіноцтво. Дорожимо кожною конструктивною силою в українськім житті і бажали б такою бачити ОУЖ, тому не ведемо з ним боротьби, а всі бажання наші спрямовані на це, щоби воно нашло належне місце в українській дійсності. І дуже радітимемо коли ОУЖ, даючи належну оцінку теперішній ситуації, піде назустріч вимозі нинішньої хвилі і виявить себе

---

²⁸ Ребет Дарія (1913–1992) – українська громадсько-політична діячка, публіцист, правник. Голова провуду ОУН(з). Дружина Лева Ребета.

Ю. Черченко, Вплив українського націоналістичного руху...

справді самостійним об'єднанням українських жінок звільнившись з ЦПУЕ-ських оков і з вислуги його мандаторам.

Хочу запевнити Вас пані, що ОУН ніяк не заінтересована в справі кооперативи УНМ; вона для цієї справи не компетентна і до неї не встрявала. Вважаю, що найвідповіднішим форумом для цієї справи є кооперативна централія. Коли дир. Бігун порушував цю справу на кооперативнім з'їзді, то був він на ній присутній як кооператор, а не як відпоручник ОУН. Я перший далекий від цього, щоби ставити хоч би в найменший сумнів заповідання Ваші про УНМ. Рішучо відкидаю закид про які-небудь потягнення наші в справі УНМ проти Вас, когось іншого по цей чи по той бік океану, зосібна виключаю, щоби від нас ішли аноніми в цій чи іншій справі, бо ми такими методами не діємо і їх в українському житті найрішучіше поборюємо.

Відповідає правді, що організоване наше жіноцтво за океаном чи в ЗДА чи в Канаді всеціло підперло Вашу акцію помочі нашим вдовам і сиротам. Зробило воно це на виразне прохання наше і було воно немилу діткнене та інтерпелювало нас, коли українська преса реферуєчи Ваш звіт з подорожі в новий світ спинялася на подивугіднім твердженню Вашім, що за океаном єдиною поважною українською організацією є ... ОЧСУ²⁹; а вже хіба ж не злосливою треба назвати інформацію Вашу про націоналістів з 1939 року? В першій хвилі, коли я читав ці інформації, переконаний я був, що зайшла невірність, яка найде належне Ваше вияснення. На жаль по нинішній день з Вашої сторони не наступило ніяке спростовання чи вияснення. Якщо кажете, що преса фальшиво зреферувала Ваш звіт, то що ж легшого було Вам як післати відповідне спростовання, яке ми лише з вдоволенням були би прийняли. Цього Ви чомусь не зробили. Того рода "шпильки" прийняті були нами зі стоїчним спокоєм, але хіба не очікували Ви, щоби за них ми вдячні Вам були і хіба не були вони доказом понадпартійности голови ОУЖ.

Отже у висліді мною сказаного за ходом думок Вашого листа, приходитьсь ствердити, що Ваші виступи останніх літ наглядно вказують, що піддержуєте майже кожную акцію, яку веде ОУНр³⁰, а поборюєте і ворожо ставитеся до всього, що є чи має закраску проти ОУНр. Не можете від нікого вимагати, щоби при Ваших проОУНр-івських виступах чи то в суспільно-політичних чи громадських справах мов-

---

²⁹ Йдеться про Організацію чотирьох свобод України.

³⁰ Йдеться про ОУН-революційну під проводом Степана Бандери.

чали ці, які з лінією ОУНР не погоджуються. Виразно зазначую, що це не є боротьба з Вами як особою, лише з лінією чи постановкою справи. А що в цій лінії є Ви, то мусите очевидно поносити і консеквенції³¹. З нашої сторони не раз звертали ми Вам дружню увагу на загрозливий стан річей, бо ж справді йде поважна загроза, що коли цей стан не зміниться – прийде до розбиття на жіночому відтинку, як це ОУНР довела до розбиття в цілому нашому суспільному житті згідно з її “лінією двоподілу”.

Тому від Вас і тільки від Вас, пані, залежить наше відношення до Вас як громадської діячки, чи як голови ОУЖ чи містоголови ЦПУЕ, бо не дивлячись на наші особисті взаємини знаю, що не менше приязні особисті відносини заісновують між Вами і рядом провідного нашого активу. Приходиться з приємністю прийняти до відома, що Ваше оставання в складі ЦПУЕ умовне. Треба сподіватися, що тепер, коли не заісновують умовини, які оправдували Вашу приявність в ЦПУЕ, витягнете належні консеквенції і дасте наглядний доказ, що ОУЖ є самостійним об’єднанням українських жінок, а не чисеюсь прибудівкою. А таку нагоду якраз тепер маєте і раді будемо коли з неї скористаєте для добра української справи, українського жіноцтва і Вашого особистого.

Прийміть вельмишановна пані вислови моєї глибокої пошани і запевнення, що міркування мої диктовані є почуваннями окремої симпатії для непересічної постаті, якою Ви є в жіночім нашім світі.

Слава Україні!

До високо достойної пані Ірини Павликовської в Мюнхені.

Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника. Копія, машинопис. (Внизу сторінки чорнилом почерком Андрія Мельника дописано: “15/11 49. Дописка до Д.: Листа Вашого з 7 ч[исла] одержав, дякую, залученого листа прошу ласкаво передати в заліпленій конверті”.

---

³¹ Тобто наслідки.

УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО В УКРАЇНСЬКОМУ ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ В КИТАЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)

У першій половині ХХ ст. на терені Китаю, переважно в Маньчжурії та деяких більших містах (Шанхай, Тяньцзінь, Ціндао) утворилися українські колонії та виникли українські громадські організації, активну участь у праці яких брало й українське жіноцтво. Найбільшим та найстаршим осередком українського поселення в Китаї в цей час стало місто Харбін, побудоване на межі ХІХ–ХХ століть як “столиця” смуги відчуження, що була отримана в концесію Російською імперією для будівництва Китайсько-Східної залізниці, яка мала зв’язати найкоротшим шляхом центральну Росією з її далекосхідними володіннями (Зеленим Клином). Відповідно перші українці почали прибувати сюди ще наприкінці ХІХ ст. для будівництва залізниці, а також як військовослужбовці російських військових частин, службовці та працівники різних приватних та державних установ. Згідно з переписом українського населення, що був проведений українськими організаціями в 1918 р., в Маньчжурії мешкало 22 тис. українців¹. Другою хвилею українського поселення в Китаї став період під час та після закінчення громадянської війни в Росії, коли серед російських емігрантів сюди прибула й значна кількість українців з Сибіру та Зеленого Клину. Відповідно, в 1920-х рр. з них та переселенців з Харбіну утворилися українські колонії в найбільших містах властивого Китаю – Шанхаї, Тяньцзіні, Ціндао, Ханькоу. Найбільшою з них була українська колонія в Шанхаї, що в 1930-х роках сягала декількох тисяч осіб (очевидно не більше трьох). Українські колонії в інших зазначених містах нараховували по декілька десятків осіб. Припинили існування ці колонії та українські організації після Другої світової війни, коли Маньчжурія була зайнята Червоною армією, а її українське населення зазнало репресій та депортації до СРСР. Інші міста властивого Китаю були зайняті у 1948–1949 рр. китайським комуністичним військом, що привело до евакуації українців з них у країни вільного світу.

Першими українськими організаціями в Китаї стали українські гуртки, засновані на станціях Ляоян (1903) та Бухеду (1904) в Маньч-

---

¹ А. Довганюк-Довгань, *Маньчжурська Українська Окружна Рада*, Далекий Схід, 9 (Харбін, 1938) 141.

журії, Українська Громада в Шанхаї (1905) та Український клуб у Харбіні (1907). Вже в цих перших організаціях активну участь брали українські жінки. В українських аматорських виставах, що влаштував вже 1904 р. гурток на ст. Бухеду, брали участь артистка Ганна Хмелевська, Людмила Насонова, Ганна Григор, Марія Шаблінська, Марія Спесивціва². Серед засновниць Українського клубу в Харбіні були пані Абрамович (Зорич), Золотинська та Олександра Ярещенко³. Жінки також брали активну участь в аматорських виставах, які ставились клубом. У перші роки його існування, від осені 1908 р., режисеркою драматичного гуртка клубу була відома на Далекому Сході українська актриса К. Слоновська.

Пізніш, у липні 1917 р., під час створення Маньчжурської Української Окружної Ради, що мала об'єднати всі українські організації на терені Маньчжурії, до її складу за особливою квотою були обрані представниці українського жіноцтва – В. М. Вахніна, Ольга Іванівна Романюта, Надія Трохимівна Сарабун, Оксана Семенівна Федорко, кандидатками до них – Олена Парфенівна Тоцька та Неоніла Григорівна Романюта. У другому складі Маньчжурської Окружної Ради, обраному 18 лютого 1918 р., українських жінок представляли О. Лебедева, Н. Яковенко та І. Карпина, а кандидатками до них були Ольга Романюта та В. Вахніна⁴. Активну участь у проведенні урочистого вечора з нагоди проголошення УНР, що відбувся у Харбіні 10 грудня 1917 р., взяли д-ки Мозолевська, О. та Н. Романюти, Москаленко. Дружина одного з провідних українських діячів у Маньчжурії А. Родіонова Оlesia Родіонова намалювала портрет Т. Шевченка на прапорі з китайського шовку, який було урочисто вручено на цьому вечері українській сотні, що була створена в цей час у Харбіні. Незабаром сотня з цим прапором вирушила для захисту України⁵.

Окремо треба зазначити вчительок української початкової школи, що була створена в Харбіні зусиллями Українського клубу восени 1916 р. Першими її вчительками стали вже згадувана О. Ярещенко та Г. Іванова, а після того як 1919 р. їй було підвищено до статусу вищепочаткової школи, в ній викладали Оксана Федорко та Маруся Ци-

---

² І. Світ, *Скорочена історія Українського Руху на Далекому Сході (Азія), Машинопис. Харбін-Шанхай, 1938–1948, гл. I, с. 5*, Архів УВАН, Нью-Йорк, фонд І. Світа.

³ *Ibid.*, с. 21

⁴ А. Довганюк-Довгань, *Op. cit.*, № 7, с. 108; № 10, с. 156.

⁵ О. Д., *Українське Республіканське свято*, Засів, (Харбін, 1918, 1 січня).

В. Черномаз, Українське жіноцтво в українському громадському...

венко. **Олександра Іванівна Ярещенко** була одною із засновниць Українського клубу в Харбіні та першою завідувачкою української школи в Харбіні. У червні 1917 р. її було обрано делегаткою І Українського Далекосхідного з'їзду (Микольськ-Усурійський, Зелений Клин) від українців Маньчжурії, вона працювала у його шкільній комісії.

Оксана Семенівна Федорко мала вищу освіту, була завідувачкою української початкової школи та вище-начального училища в Харбіні (1918–1919)⁶. До того, в червні 1918 р. її було обрано завідувачкою та вчителькою українського дитячого майданчику й на ст. Ханьдаохецзи. Крім неї там працювали також вчительки Самійленко, Кравенко і Андрієва. Згодом, у 1920 р. вона завідувала українською школою на ст. Маньчжурія, де того року в газеті “Добробут” вийшла її велика стаття, присвячена Т. Шевченкові⁷, писала вірші. В 1925 р. мешкала в Харбіні, працювала на Південно-Маньчжурській залізниці.

Крім О. Федорко, в українській школі на ст. Маньчжурія також викладала в цей час **Ганна Степанівна Гриневиц** (з дому – Вусик). Вона народилася 1892 р. на Чернігівщині. У 1908 р. виїхала з батьками до Сибіру, в 1908–1914 рр. працювала у батьківському господарстві. У 1918 р. скінчила сільськогосподарські курси в Омську, де стала членом місцевої Української Громади. В 1919 р. виїхала з родиною до м. Маньчжурія, де також належала до Української Громади, викладала рукоділля в українській школі. 19 лютого 1920 р. вийшла заміж за колишнього військовополоненого, галичанина Олександра Гриневича. У 1922–1927 рр. після закриття школи родина мандрувала по різних містах Китаю. Від 1927 р. мешкала в Шанхаї, де разом з чоловіком брала активну участь у діяльності місцевої Української Громади. Від 1937 р. мешкала з родиною в Гонконгу, де її чоловік отримав посаду у місцевому симфонічному оркестрі. Тут 22 грудня 1941 р. під час штурму міста японцями загинув їх син, а незабаром помер і чоловік. Після Другої світової війни мешкала в Тяньцзіні, де була членом місцевої Української Національної Колонії. У 1947 р. планувала виїхати до Канади.

⁶ Ф. Тоцький, *Українське життя в Харбіні в минулому*, Далекій Схід, 4 (1938) 62.

⁷ О. Федорко, *Т. Г. Шевченко, Добробут*. М. Маньчжурія (1920, 19 березоля).

Перший же власне жіночий гурток з'явився у Харбіні наприкінці 1920-х рр. Він був заснований 27 жовтня 1929 р. при місцевому товаристві “Просвіта” під проводом інж. Олени Рейтер. Ще 6 жовтня 1929 р. нею було прочитано на зборах “Просвіти” реферат на тему “Жінка в українському суспільстві”, а одним з перших заходів жіночого гуртка став реферат на тему “Самовиховання”, прочитаний О. Рейтер 10 листопада 1929 р. **Олена Миколаївна Рейтер** народилася 6 червня 1898 р. у Кам'янці-Подільському, де в 1916 р. скінчила жіночу гімназію. До 1922 р. навчалася у Віденському університеті, а згодом – в Українській Господарській Академії в Подєбрадах, яку закінчила 1928 р. Під час навчання в УГА познайомилася з колишнім старшиною Армії УНР Володимиром фон Рейтером, за якого вийшла заміж. У травні 1928 р. вона приїхала з чоловіком до Маньчжурії, працювала на Аченському цукрозаводі. Стала членом харбінської “Просвіти”, від 16 лютого 1930 р. була заступницею її голови, від листопада 1932 р. – членом Ради “Просвіти”. У 1935–1945 рр. – член місцевої Української Національної Колонії. У 1945 р., після вступу Червоної армії до Маньчжурії, її чоловік був заарештований та вивезений до СРСР. Олена Миколаївна добровільно виїхала до СРСР, намагаючись його розшукати. Однак всі спроби були марними. У 1960-х рр. мешкала в Караганді в Казахстані, де й померла. Як свідчить людина, що знала її в цей час, “чоловіка вона не знайшла, а залишок днів провела у маленькій однокімнатній квартирці на бульварі Миру в Караганді... З якою любов'ю та болем ця стара вже тоді жінка розповідала про свою Батьківщину та Київ!... Досконало володіла сімома мовами... Коли по ночах слухали ВВС або «Голос Америки» в її дім не закривалися двері... Ми багато говорили з нею про смерть. І вона просила на могилі поставити їй лише дубовий хрест. Коли я заперечив, що дуб може зігнати й нічого не залишиться, О. М. мудро промовила: «А мені нічого вже не треба на цій землі». Потім після паузи додала: «Аби Україна була завжди...» ...Ховав я свою духовну маму у вишитій ще її бабусею українській сорочці. Так вона заповіла, і я все виконав – рушник був на дубовому хресті...”⁸.

⁸ С. Демченко, “Всякая сосна своему бору шумит” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rospisatel.ru/demchenko-patr.htm>

Біля витоків українського жіночого гуртка “Просвіти” стояла також дочка видатного українського діяча, одного з основоположників українського громадського життя в Харбіні Василя Опадчого **Євгенія Василівна Опадча**. Вона закінчила філософський факультет Празького університету, доктор філософії. Під час навчання була членом Комітету студентів українців з Зеленого Клину в Європі (1924). Згодом повернулася до Харбіну. Від 3 листопада 1929 р. почала викладати історію України на курсах українознавства, що були організовані “Просвітою”⁹. Після Другої світової війни мешкала в Каліфорнії (США).

Після деякої перерви гурток відновив свою працю восени 1931 р. щотижневими зборами. Більша активізація його пов’язується з поверненням 15 листопада 1933 р. японською владою українцям будинку кол. Українського клубу, що був конфіскований китайською владою 1927 р. У зв’язку з цим 25 листопада 1933 р. було опубліковано звернення “До українського жіноцтва м. Харбін”, в якому констатовалося, що в Харбіні дуже мало жінок цікавляться українськими питаннями й ставилося запитання: “Чому тільки ми, місцеві українські жінки, такі нерухомі в наших національних справах? Хіба наше національне завдання тільки в тому полягає, аби на вечері влаштувати буфет, або шклянку чаю чи продати декілька квітков, або спекти пирога? Хіба тільки того й вимагає від місцевої української жінки наша справа? Чому ми не дивимось, як навколо нас працюють другі колонії? Як працюють наші сестри українки у себе та кругом на еміграції?” Й далі у зверненні наголошувалося, що “тільки через жінок відродиться наш нарід. Жінка повинна пам’ятати, що вона відповідальна за національне обличчя нашої родини. Вона повинна, особливо на еміграції, виховувати свої діти в національному українському дусі”¹⁰. А отже у зверненні заклиалося українських жінок долучитися до праці Жіночого гуртка “Просвіти”, який має метою “об’єднати українське жіноцтво й працювати на національній ниві: улаштовувати дитячі садки та школу, де можна було б виховувати будучих свідомих громадян своєї Батьківщини”¹¹.

Зусиллями гуртка при місцевому Українському Національному Домі було створено недільну школу, яка розглядалася, як “мета

---

⁹ *Гун-бао*, Харбін (1929, 31 жовтня).

¹⁰ *Маньдзурський вістник*, Харбін (1933, 25 листопада).

¹¹ *Ibid.*

самої діяльності гуртку”, а 31 липня 1934 р. відкрито дитячий садок, на утримання якого членами гуртка збиралися пожертви. По вівторках влаштовувалися щотижневі сходи, на яких читалися доповіді на різні теми (“Історія української літератури”, “За природне право жінки” тощо), робили іграшки на подарунки дітям. Гурток організовував виставки української вишивки, Різдвяні ялинки для українських дітей тощо. Як окремо зазначалося, всі дитячі забави та гри під час ялинки відбувалися українською мовою. У різні часи гурток мав від 8 до 16 членкинь¹². Поміж його активних учасниць – Олена Ільчук, Марія Світ, М. Подолянка, К. П. Осипова, Ксенія Мисливець, Пелагія Кукуруза, Фаїна Петрушенко, Ольга Андрущенко, пані Шахрай.

У цей час (у першій половині 1930-х рр.) головою гуртка була відомий у місті педагог **Анастасія Антонівна Драгус** (у дівоцтві – Нестеренко). Вона народилася 25 серпня 1896 р. у Катеринославі, де 1915 р. скінчила гімназію. В 1916 р. вийшла заміж та поїхала до чоловіка у Хабаровськ. У 1919 р. залишилась удовою, працювала в Хабаровську в громадській бібліотеці, в 1920–1921 рр. – на залізничному телеграфі. 23 березня 1921 р. приїхала в Харбін до дядька. Заробляла приватними уроками, працювала керівником Затонського дитячого майданчику. В 1929–1931 рр. служила на Китайсько-Східній залізниці. У 1931 р. скінчила курси дошкільного виховання професора Стрелкова. Активна учасниця українських організацій у Харбіні – культурно-просвітньої секції місцевого Українського клубу (1921–1926), української православної парафії, товариства “Січ” (1926–1928). Секретар товариства “Просвіта”, голова його Жіночого гуртка (1933–1935). Одна із засновниць та член правління Української учительської спілки в Харбіні, що була створена 15 листопада 1933 р. Займалася організацією української школи.

Активно працювала в “Просвіті” й сестра А. Драгус **Антоніна Антонівна Нестеренко**, що була одружена з японцем (за чоловіком – Хасегава). Вона народилася в 1905 р., була активною учасницею місцевого Українського клубу, товариства “Січ” та “Просвіти”. На жаль, вона дуже рано пішла з життя, померла 23 лютого 1934 р. у віці 28

¹² *Маньджурський вістник* (1936, 12 квітня).

В. Черномаз, Українське жіноцтво в українському громадському...

років. Як зазначалося у некролозі, “одна із нечисельних тут українських активних патріоток, ... людина золотого серця, так рідкої одвертості і виїмкової правдивості”, вона “завжди була зразковою членкинею-громадянкою”, яка сумлінно виконувала свої національно-громадські обов’язки, “відгукуючись на усі наші потреби”¹³.

31 березня 1935 р. було обрано нову управу Жіночого гуртка при товаристві “Просвіта” (голова – Уляна Данильченко-Марчишина, заступниця голови – Єлизавета Шлендик, секретарка – Варка Микулич-Мілько)¹⁴.

Уляна Денисівна Марчишина (з дому – Данильченко) народилася 23 серпня 1906 р. у с. Чепелів Городнянського повіту Чернігівської губ. У 1908 р. з батьками приїхала до Маньчжурії. Закінчила 1-ше Громадське Харбінське комерційне училище (1926) та 4 курси Педагогічного інституту в Харбіні (1930). Працювала викладачкою математики та російської мови в 1-му Громадському Харбінському комерційному училищі. Була членом товариства “Просвіта” та Жіночого гуртка при ньому (від 1933). 17 червня 1934 р. обрана кандидаткою в члени Ради “Просвіти”, 31 березня 1935 р. – головою Жіночого гуртка при ній. Одна із засновниць та член правління Української учительської спілки в Харбіні, що була створена 15 листопада 1933 р. 7 березня 1934 р. обрана до комісії з організації української школи при учительській спілці. Учасниця трупи українських артистів під керівництвом В. Мурина, що була створена в Харбіні 1934 р., грала в українських виставах. У жовтні 1938 р. обрана членом Правління Української Національної Колонії в Харбіні. Керівниця Жіночого гуртка при Українській Далекосхідній Січі (1938) та при УНК (1939). Дружина відомого в Харбіні й на Зеленому Кліні українського діяча, галичанина родом, що потрапив на Далекий Схід під час Першої світової війни як військовополонений з австрійського війська Петра Марчишина, який був заарештований більшовиками в 1945 р. Доля самої У. Марчишин невідома.

¹³ *Памяти Тосі Нестеренко. Велика втрата*, Маньдзурський вістник (1934, 3 березня).

¹⁴ *Маньдзурський вістник* (1935, 6 квітня).

Єлизавета Георгіївна Шлендик народилася 22 жовтня 1890 р. в с. Біляки Хорольського повіту Полтавської губернії. До 1917 р. працювала на Московсько-Київсько-Воронізькій залізниці. Від 1922 р. – на еміграції в Чехословаччині, де закінчила Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі та вийшла заміж за колишнього старшину Армії УНР професора Івана Шлендика. 15 травня 1934 р. разом з чоловіком приїхала до Харбіна. За переконаннями – українська націоналістка. 31 березня 1935 р. обрана заступницею голови Жіночого гуртка при місцевому товаристві “Просвіта”. Член Української Національної Колонії в Харбіні (1935–1945). Чоловіка в 1945 р. заарештовано й розстріляно. Її доля невідома.

Варка Микулич-Мілько (Варвара Андріївна Мілько) – українська молодіжна діячка в Харбіні. Дружина молодіжного діяча Олесея Микулича та сестра доктора політичних наук Михайла Мілька. Народилася 19 травня 1913 р. в Харбіні. В 1930–1932 рр. вивчала машинопис та англійську мову в “Харбін бізнес скул”. У 1932–1934 рр. (1934–1935?) працювала друкаркою в канцелярії місцевої Української Національної Громади. У 1936 р. закінчила акушерську школу, але далі знов працювала друкаркою. Член Спілки української молоді в Харбіні (від 1932). Одна із провідних діячок молодіжної націоналістичної організації, створеної на основі СУМ, Української Далекосхідної Січі (1936–1941). Секретарка та член Управи Гуртка української національної молоді (1941–1942). 31 березня 1935 р. обрана секретаркою Жіночого гуртка при товаристві “Просвіта”. Згодом – член Жіночого гуртка при Українській Національній Колонії. Артистка-аматорка української драми, від 1933 р. брала участь в аматорських виставах, співала в хорі УНК. У 1937–1938 рр. брала участь в українських виставах під режисурою П. Лавровського в театрах “Модерн” та “Орієнт”. У 1941–1942 рр. грала в трупі В. Томського. Працювала, як друкарка, при підготовці до друку першого в історії “Українсько-ніппонського словника” (Харбін, 1944).

В. Черномаз, Українське жіноцтво в українському громадському...

Після Другої світової війни чоловік був заарештований більшовиками та репресований, вона виїхала до Південної Америки.

Активною учасницею Жіночого гуртка “Просвіти” в 1933–1935 рр. була й дружина видатного українського громадського діяча на Далекому Сході та першого українського історика Далекого Сходу Івана Світа **Марія Микитівна Світ** (з дому – Григор). Вона народилася 18 серпня 1900 р. у Єлисаветграді Херсонської губернії. На початку ХХ ст.

її батьки приїхали до Маньчжурії працювати на залізницю. Батько був машиністом паротяга та актором-аматором, одним із засновників українського громадського й театрального життя в Маньчжурії. Марія Григор у 1918–1920 рр. вчителювала на Приморщині (Зелений Клин) та деякий час працювала тут у міській управі м. Микольськ-Усурійського. В 1923 р. вона стала дружиною молодого журналіста І. Світа. Ще з дитячих років почала виступати на сцені.

В 1930-х рр. грала в аматорських виставах Спілки української молоді в Харбіні (1933), у трупі українських артистів під проводом В. Мурина, що була створена в Харбіні в 1934 р., у виставах, які влаштовувало т-во “Просвіта” під керівництвом М. Ласкавого, в українській трупі в театрі “Модерн” (1937) та в драматичному ансамблі В. Томського (від 1938). Найвидатнішим був її виступ у ролі Марусі у виставі “Ой, не ходи, Грицю” восени 1939 р., яка відбулася тоді тричі підряд у двох найбільших театрах Харбіна з надзвичайним успіхом. Від 18 листопада 1934 по березень 1935 р. вона була членом Ради “Просвіти”. Була зазначена як видавець українського тижневика “Маньджурський вістник”, який редагував її чоловік. У 1941 р. подружжя Світів виїхало до Шанхаю, де також брало активну участь у місцевому українському громадському житті. Після захоплення Шанхаю китайськими комуністами, 29 квітня 1949 р. разом з чоловіком евакуювалася на Тайвань, а звідти в грудні 1950 р. виїхала через Японію, Гаваї та Каліфорнію до м. Джуно (Аляска). Згодом жила з чоловіком у Нью-Йорку (від січня 1953) та в Сіетлі.

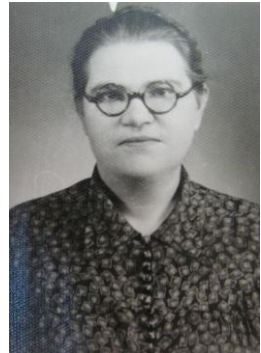
Членом Жіночого гуртка при “Просвіті” була також дочка священника місцевої української православної церкви **Олена Іванівна Ільчук** (1911?, Хабаровськ?). Вона зразково упорядкувала в 1935 р. книгозбірню “Просвіти”, грала у місцевій трупі українських артистів

під проводом В. Мурина. Під час Другої світової війни мешкала в Шанхаї, де 15 березня 1942 р. була обрана членом Ревізійної комісії Українського Емігрантського Комітету, а 12 серпня 1942 р. – секретарем Ревізійної комісії Українського Представницького Комітету в Шанхаї.

У березні 1935 р. Управою місцевої Спільки українських емігрантів було ухвалено рішення про створення Жіночого гуртка при СУЕ¹⁵, однак про його діяльність невідомо. У травні 1935 р. було засновано Українську Національну Колонію, що стала єдиною українською централею в Маньчжурії, а відповідно 20 грудня 1935 р. при її Раді було створено Жіночій відділ. Головою відділу стала Ганна Кушнарєнко, секретаркою – Текла Кокот, членами – Марія Драгун, Меланія Павлюченко та А. Лозова.

Ганна Трохимівна Кушнарєнко була дружиною відомого українського діяча з Амурщини Варфоломія Кушнарєнка. Після встановлення наприкінці 1922 р. на Зеленому Кліні советської влади родина втекла до Харбіна. Тут її чоловік також став помітним діячем місцевих українських організацій. Ганна Трохимівна також була активна в громадських справах і не випадково саме її було обрано першою головою щойно створеного Жіночого відділу при УНК. На цій посаді вона була до травня 1936 р., однак після певної перерви вона знов у 1940-х рр. очолила жіночу організацію УНК. Чоловік – В. Кушнарєнко був репресований після 1945 р. Доля його дружини невідома.

Текла Григорівна Кокот народилася 1 червня 1888 р. у Ново-Архангельську Єлисаветградського повіту Херсонської губ. У 1904 р. закінчила гімназію в Херсоні, в 1905 р. вступила до фельдшерсько-акушерської школи в Одесі. З 30 січня 1906 р. працювала практиканткою-фельдшеркою в Одеському військовому окружному шпиталю й одночасно вчи-

¹⁵ *Маньчжурський вістник* (1935, 28 лютого).

В. Черномаз, Українське жіноцтво в українському громадському...

лась на педагогічних курсах, які закінчила в 1910 р. З вересня 1910 по серпень 1912 р. працювала вчителькою міської школи в Єлисаветграді. З 1912 р. – у Харбіні, де від 20 жовтня 1912 р. по 1 липня 1917 р. працювала друкаркою в конторі механічних майстерень Китайсько-Східної залізниці. З 20 жовтня 1917 по 1 березня 1941 р. понад 20 років працювала друкаркою будівельного відділу та відділу загальних

справ будівельного департаменту Харбінської міської управи. 28 серпня 1935 р. вступила до Української Національної Колонії. У 1942 р. була безробітною, подальша доля невідома.

Марія Микитівна Драгун народилася 27 березня 1906 р. в Харбіні. Закінчила тут в 1923 р. гімназію Оксаковської, була домогосподаркою.

Меланія Григорівна Павлюченко народилася 31 грудня 1894 р. у Харкові. Вона є дочкою видатного українського діяча в Маньчжурії, одного з засновників Українського клубу в Харбіні, колишнього члена Петербурзької Громади Г. Пештича. У Маньчжурію її привезли батьки в 1903 р. У 1913 р. закінчила гімназію у Владивостоці. До 1917 р. навчалась та служила у Владивостоці, від 1917 до 1922 р. – в Харбінській міській управі. Згодом була домогосподаркою.

Метою та завданнями відділу було проголошено: допомога Раді УНК в її праці, а саме – здобувати кошти для скорішої виплати боргу за будівництво місцевої Української Свято-Покровської церкви та відкрити “Рідну Школу”. Новоствореним відділом було випущено звернення до українських жінок, в якому зазначалося: “Вся наша праця, кожна зібрана копійка йде на виплату Української Церкви та на посилення фонду «Рідної Школи». Нашою метою є створення одної, здорової, сильної національної організації – Української Національної Кольонії в Маньджу-Ді-Го. Пам’ятайте, що двері Українського Національного Дому завше відчинені для всіх українок та українців. Сором надаліше залишатися малоросками та хохлушками. Хто ще й досі того тримається, той раб чужин-

ців. Українське жіноцтво – до громадської праці! Хай згине байдужність та роз'єднання. Всі жінки українки повинні бути членами Української Національної Кольонії. Жінки українки, гуртуйтеся біля Жіночого Відділу Української Національної Кольонії”¹⁶.

Відділ влаштував Різдвяні ялинки для дітей, провадив національну виховну працю з українськими дітьми в Українському Національному Домі, допомагав Раді УНК в улаштуванні різного роду “склянок чаю” під час національних свят, вів збір коштів на фонд “Рідної Школи” та на церкву. В травні 1936 р. відбулися зміни у складі Ради Жіночого відділу. Її головою було обрано Олександрю Єрмолаївну Мацюцю, дружину відомого в місті підприємця та активного діяча УНК. Під її проводом відбуваються зміни у напрямку діяльності відділу, намічається ухил до справжньої громадської діяльності. Новий відділ взявся в першу чергу за притягнення до роботи в ньому жінок-українок без різниці становища їх чоловіків, зокрема – дівчат зі Спілки української молоді. Ще на початку 1936 р. Жіночий відділ УНК вирішив заснувати свій молодіжний відділ, куди мали прийматися дівчата у віці до 18 років, “маючи на меті об'єднання та національне виховання цієї молоді”. 5 липня 1936 р. під проводом секретарки відділу відбулася перша прогулянка українських дітей до місцевого питомника. 19 липня 1936 р. було урочисто відзначено Свято Матері, програма якого складалася з рефератів, декламацій, музичних, сольових та хорових виступів, а також живої картини. Чистий прибуток з цього вечору пішов на фонд “Рідної Школи”¹⁷.

Активно працювали українські дівчата й у складі місцевих молодіжних організацій – Спілки української молоді (1930–1936). Серед активних учасниць СУМ визначаються вже згадувані У. Данильченко-Марчишин, В. Микулич-Мілько, а також В. Коротенко-Корда, М. Годзевич, М. Кобзій, О. Літинська.

Марія Годзевич наприкінці березня 1933 р. була обрана скарбничкою СУМу. Брала участь в українських концертах як співачка, грала в трупі українських артистів під орудою В. Мурина (1934).

Марія Кобзій народилася 15 травня 1914 р. у Харбіні. Навчалася в залізничних школах на ст. Бухеду (від 1923), Імяньпо та Маньчжурія, яку закінчила 1930 р. Від 1931 р. працювала як кравчиня в Харбіні. Від 1932 р. – член Спілки української молоді. 28 червня 1935 р. обрана

¹⁶ *Молодий українець*, Харбін (1936, березень).

¹⁷ *Маньчжурський вістник* (1936, 16 лютого; 12 липня).

В. Черномаз, Українське жіноцтво в українському громадському...

скарбничкою об'єднаного СУМ. 4 листопада 1935 р. через від'їзд до Дайрена звільнена від цих обов'язків. Працювала продавщицею в Дайрені, від 1937 р. – в Фушуні. Подальша доля невідома.

На початку 1937 р. СУМ було перетворено на націоналістичну організацію Українську Далекосхідну Січ, при якій утворився Жіночий гурток українок-націоналісток (керівниці – Уляна Марчишина, Валентина Коротенко-Корда), що поставив собі за мету поширити український національний рух серед місцевого жіноцтва, вважаючи його завданням “виховати в українському національному дусі молоде покоління, що загигає в чужому середовищі”, наголошуючи, що “не дати загинути національно цим українським дітям – це перший святий обов'язок жінки-українки”¹⁸. Члени гуртка виступали категорично проти створення жіночих організацій з якимисьь особливими, суто жіночими завданнями, бо “українська жінка на протязі цілої історії української нації завжди була вільним, на рівні з чоловіком, співтворцем національного й суспільного життя”, а тому “говорити сьогодні про потребу жіночої організованості для боротьби за рівноправність з чоловіками – це в українській дійсності означало би ломитися в відчинені двері”. Як зазначалося, “конечність жіночої організованості, окремих жіночих організацій, не може впливати з тенденцій творення окремого «жіночого суспільства», з окремою політикою, відмежованою від національного проводу, з окремими інтересами і т. п... Жіночий рух і жіночі організації можуть бути подумані в аспекті цілості інтересів нації, які можливо здійснювати тільки обома половинами роду”¹⁹.

Провід гуртка у своїй діяльності виходив із засади, що в умовах, коли українська нація вела визвольну боротьбу за свою державу, жіноча організованість і весь жіночий рух мусили бути подиктовані виключно “постулятами цієї визвольної боротьби і нічим більше; ніякими отже «лігами миру», «гуманностями», «пацифістичними» ідеями, інтернаціоналізмами під всякими плащиками, ніякою жіночою

¹⁸ *Далекий Схід*, 10 (1938) 154.

¹⁹ О-ка, *Шлях українок-націоналісток*, *Далекий Схід*, 12 (1938) 177–178.

політикою або спекуляцією. Бо важка визвольна боротьба Української Нації вимагає мобілізації всіх сил – так чоловіків, як і жінок”²⁰. Тому гурток, спираючись на засади українського націоналізму, всякі спроби виділити українське жіноцтво в окремий для себе фронт вважав шкідливими для визвольної боротьби українського народу. Провідниці гуртка вважали, що “український націоналізм – це світоглядово-політичний рух, що дає розв’язку не тільки національно-політичних і соціальних проблем, але він дає теж повну розв’язку вічної проблеми – чоловік і жінка. В українському націоналізмі жінка займає таке саме місце, що й чоловік і користується такими самими правами й обов’язками. Коли українське жіноцтво говорить про необхідність і потребу своєї організованості та творить свої організації, то це буде оправдане тільки тоді, коли це відбувається в ім’я одної ідеї, а саме, щоб в цих жіночих організаціях навчитися і приготувитися твердо ступати по вказаному Богом і Природою жінкам шляхові”. Отже “жіночий рух чи жіночі організації не можуть і не сміють розминатися з основною метою, а «жіночі інтереси» не можуть відтягати від їх основних суспільних завдань”²¹.

З нагоди трагічної загибелі Провідника ОУН Є. Коновальця харбінські січовички ухвалили резолюцію, в якій зазначалося: “Ми, українки-націоналістки Далекого Сходу разом з всіма українцями глибоко переживаємо велику втрату для всіх нас – неочікувану й передчасну трагічну смерть нашого незабутнього Вождя-Борця Полковника Євгена Коновальця... Ми, Українки Далекого Сходу, звертаємося до всіх українців Далекого Сходу тісніше стати в одні ряди, скріпити наші сили та заповнити місця упавших десятикратним числом нових борців. Ми, жінки-українки, вірні споконвічним традиціям великих українок, мусимо бути завжди і всюди рядом з нашими борцями та не жаліти своїх сил для блага нашої Батьківщини. Нашим обов’язком є іти плече в плече з нашими батьками, братами, мужами і піддержати їх в нашому справедливому ділі. Ми піддержуємо наших борців за наші святі національні ідеали”²².

Одним з перших широких заходів гуртка став улаштований 24 квітня 1938 р. зусиллями української молоді та старшого жіноцтва великий український “Баль Весни”, що відбувся у найкращому примі-

²⁰ О-ка, *Шлях українок-націоналісток*, с. 177–178.

²¹ *Ibid.*

²² *Далекий Схід*, 3 (1938) 44.

щенні міста – Залізничному зібранні. Біля буфету на балі багато попрацювала пані О. Циганова, крюшонним кіоском завідували пані Л. Кулябко-Корецька та М. Брагіна, у квітковому кіоску працювали пані С. Карасьова та М. Бубелова; лотерею влаштували пані К. Зозуля, Л. Годзевич, В. Марко, О. Ільчук тощо. Чи не наймолодший член Колонії панна Тося Сосик поставила “Вальс Весни”, в якому взяли участь Л. Безпечна, Олена Кобзій, Тася Бондарівна, Надія Ладинська, Варка Микулич-Мілько тощо. Чудово виконала панна Н. Кожевникова “Східній танок” та сама Тося Сосик – “Іспанський танок”. На вечорі було обрано “Королеву” балю та її дві “Принцеси”. “Королевою” балю стала донька відомого в Харбіні архітектора професора П. Федоровського Л. Федоровська, молода талановита піаністка, а “принцесами” – панни Морозова та Дяченко²³. **Лідія Федоровська** народилася 28 вересня 1911 р. у Тамбові, де працював її батько. Під час громадянської війни в Росії родина опинилася на Зеленому Кліні у Владивостоці, де Ліда до 1922 р. навчалася в гімназії, а після приходу туди більшовиків – на еміграції в Китаї. До 1926 р. мешкала в Тяньцзіні, згодом – у Харбіні, де 1929 р. Ліда закінчила жіночу гімназію, а в 1936 р. – Вищу музичну школу ім. Глазунова за класом піаніно. Від 1934 р. вона брала участь у культурних імпрезах українських організацій у Харбіні.

9 серпня 1938 р. на традиційних щотижневих сходах гуртка У. Марчишин виступила з доповіддю на тему “Організованість і праця українок на Рідних Землях і на еміграції”, яка викликали велике зацікавлення серед присутніх²⁴.

На Покрову 1938 р. силами жіночого гуртка “Українок-Націоналісток при Далеко-Східній Січі” була влаштована “склянка чаю” та організована виставка українських ручних праць, на якій були представлені вироби як місцевих українок, так і надіслані з Галичини. Як зазначалося, виставка показала “як далеко можна йти в приміненні нашого народного творчества в царині ручних праць, більше того як народні вишивки можна пристосувати до вимог сьогоднішньої моди”²⁵. У виставці взяли участь своїми працями пані Віра Ведмедюк, панна Лисенко, пані Ганна Заїка, панна Галя Довганюк. Остання та Валя Заїка прислали також на виставку свої малюнки. Найбільшу участь у праці з улаштування цих заходів взяли Уляна Марчишина та Марина

²³ І. Шлендик, *Великий український балъ весни*, Далекий Схід, 1 (1938) 10.

²⁴ *Далекий Схід*, 10 (1938) 154.

²⁵ *Далекий Схід*, 15 (1938) 234.

Проценко, а також пані А. Першке, О. Циганова, Л. Годзевич, В. Марко, П. Одинець, Ганна Слінкіна тощо. По підписному листу Т. Бондарівна збирала для дітей, що приходили щотижня на пластові вправи, 6.40 гобі та для організації українського музею в Харбіні 14.31 гобі²⁶.

14 січня 1939 р. гуртком було влаштовано ялинку, в якій взяла участь майже 100 українських дітей. Для підготовки свята гуртком було організовано щотижневі вправи для дітей при Українському Національному Домі з української мови, співу тощо. Як зазначалося, на ялинці “дітям дано все, що тільки можна було дати: безперервні забави з українськими піснями на салі коло ялинки, роздано 90 подарунків Дідом Морозом і під кінець нагородовано дітей смачними перекусками”. Активну участь у підготовці та проведенні свята взяли пані У. Марчишина, В. Коротенко-Корда, Т. Бондарівна, О. Циганова, В. Марко, Параска Одинець, Лідія Годзевич, Варка Микулич-Мілько, Зінаїда Литвинова, А. Першке, Ліда Безпечна тощо. Підводячи підсумки проведення дитячого свята, підкреслювалося, що “весь програм показав наявно, скільки можна зробити в справі національного виховання української дітвори, навіть не маючи своєї власної школи. І треба поставити в заслугу жіночому гурткові те, що він зумів зібрати дітей, підготувати їх як слід і найшов навіть матеріяльні засоби для влаштування ялинки, що коштувала около 60 ман. дол.”²⁷.

Однією з провідниць цього гуртка, як ми зазначали, була **Валентина Григорівна Коротенко-Корда** – дочка старого українського діяча в Харбіні Г. Коротенка та дружина діяча ОУН, скерованого до Харбіна з Європи, Романа Корди-Федорова (справжнє прізвище – Михайло Затинайко). Вона народилася 2 лютого 1912 р. в Хайларі (Маньчжурія), закінчила там вище-початкове училище, згодом – залізничну гімназію (1930) та Інститут Св. Володимира в Харбіні (1935), за фахом – синолог. Член Товариства українських орієнталістів у Харбіні. Одна з керівниць жіночого гуртку при Українській Далекосхідній Січі та Українській Національній Колонії в Харбіні в

²⁶ *Далекий Схід*, 15 (1938) 234.

²⁷ Р. Федорів, *Ялинка в Українському Домі*, *Далекий Схід*, 3 (1939) 39–40.

В. Черномаз, Українське жіноцтво в українському громадському...

1938–1939 рр. У 1940 р. разом з чоловіком виїхала до Шанхаю, де брала участь у праці місцевої Української Національної Колонії (1940–1941) та Українського Національного Комітету (1942). Після захоплення в 1949 р. Шанхаю китайськими комуністами очевидно залишилася з чоловіком у місті. Чоловік був заарештований у травні 1952 р., вивезений до Москви, засуджений за звинуваченням у шпигунстві та створенні “антирадянської націоналістичної організації «Українська Далекосхідня Січ» в м. Харбін”. Розстріляний у серпні 1953 р. на Донському цвинтарі у Москві. Доля самої В. Коротенко-Корди невідома.

Яскравою постаттю українського молодіжного життя в Харбіні була **Тася Бондарівна** (Таїсія Петрівна Бондарева, за чоловіком – Раснюк), що народилася 18 лютого 1919 р. на ст. Мулін у Маньчжурії. Її мати (уроджена Степанець) походила з с. Кривець Таращанського повіту Київської губ. Вона приїхала до Маньчжурії 1907 р. Батько служив у залізничній поліції. Від 1931 р. вона жила з батьками в Харбіні, де скінчила в 1937 р. Олексіївське реальне училище та згодом – 2 курси східного факультету Інституту Св. Володимира. Однак після смерті батька через брак матеріальних засобів змушена була залишити навчання. Добре володіла японською та англійською мовами. Тася

була активною учасницею, а від 26 січня 1939 р. – секретаркою Української Далекосхідної Січі, палкою молодою націоналісткою. Згодом вийшла заміж також за активного члена Січі Юрія Раснюка. Під час Другої світової війни в пошуках заробітку молода родина змушена була виїхати до м. Мудацзяну на провінції, що, очевидно, й врятувало її від репресій, яких зазнали члени Січі після вступу до Харбіна в 1945 р. Червоної армії. Після 1945 р. родина була депортована до СРСР. Мешкала в Новосибірську.

Ще одна членка Січі **Ліда Безпечна** народилася в Харбіні за одними даними 15 лютого 1909, за іншими – 1914 р. Її мати походила з с. Кирилівка Таврійської губ. Скінчила в

1929 р. гімназію в Харбіні, працювала кравчиною, навчалась співу в оперній студії. Була членом Української Далекосхідної Січі (1936–1941) та примадонною місцевої української оперети. Від 1940 р. – артистка опери в Харбіні в амплу героїні, ставила самостійні вистави в театрі “Модерн” та Українському Національному Домі. У 1942–1944 рр. була завідуючою його театральною частиною. Після Другої світової війни виїхала через Шанхай до Бразилії.

Активною учасницею Січі була й представниця відомої в Харбіні української патріотичної родини Заїк **Валя Заїка**, що народилася 10 листопада 1920 р. в Харбіні. Декілька її братів також були активними членами СУМу й Січі. Валя закінчила Французький коледж у Чідоу, була відома як мисткиня. Після Другої світової війни виїхала з родиною до Австралії, мешкала в Сіднеї.

Відомо, що одна з активних учасниць гуртка **Лідія Іванівна Годзевич** (1.04.1911 р. н.) виїхала після 1945 р. до СРСР, мешкала в Свердловську (нині – Єкатеринбург), де померла 2 травня 1976 р.

Незабаром гурток при Січі фактично перетворився на Жіночий відділ Української Національної Колонії. Він відбував свої щотижневі сходи по вівторках, а раз на місяць призначалися ширші сходи для цілого загалу. Його у цей час очолювала **Олена Леонтіївна Циганова** (з дому – Житниченко) народилася 19 січня 1889 р. у с. Гурбенці Прилуцького повіту Полтавської губ., мала початкову освіту у межах церковно-парафіяльної школи, працювала кравчиною. У Маньчжурію приїхала ще в 1907 р. У жовтні 1939 р. її, як представницю жіночої організації, було включено до складу Правління Української Національної Колонії. У 1940-х рр. жіночою організацією при УНК знов керувала Г. Кушнарєнко. Зі вступом у серпні 1945 р. до Харбіна Червоної армії українське національне життя тут припинилося, багато його учасників було репресовано, переважна більшість українців депортована до СРСР.

Крім того, треба зазначити ще двох жінок, що брали активну участь в українському культурному й громадському житті в Харбіні. Очевидно обидві вони були росіянками. Одна з них це **Софія Григо-**

В. Черномаз, Українське жіноцтво в українському громадському...

рівна Сорока (з дому – Іванова), що народилася 7 вересня 1895 р. у м. Рильську Курської губ. Вона приїхала з батьками на Далекий Схід у 1908 р., півроку родина мешкала в Харбіні, згодом – у Благовіщенську на Амурщині, де Софія закінчила 5 класів жіночої гімназії. Тут вже 1909 р. вона почала співати в архієрейському хорі. Від 1911 р. родина знов повернулася до Харбіна, де з 1914 р. дівчина почала співати в хорі Українського клубу та місцевих театрах як сопрано. Тут вона стала дружиною хорового регента українця Георгія Назаровича Сороки. У 1930-х рр. вона співала в хорі Іверської церкви, брала участь у культурних імпрезах українських організацій, зокрема виступала в українських концертах на харбінському радіо. Згодом через Шанхай виїхала до США, мешкала у Сан-Франциско, де померла 21 березня 1982 р.

Активну участь у заходах Української Національної Колонії в Харбіні брала, як ми вже зазначали вище, **Стефаніда Михайлівна Першке** (з дому – Калашнікова, сценічний псевдонім – Калінська). Вона народилася 6 листопада 1880 р. у Ростові-на-Дону. З 6 місяців виховувалася у родині купця Калашнікова. З 16 років змушена була грати на сцені та жити самостійно. В 1896–1898 рр. грала в українській музично-драматичній трупі Г. Деркача, згодом у російських опереточних та оперних трупах Єгелова, Зурабова, Крилова. У 1905 р. вийшла заміж за дворянина В. Першке, що був віце-губернатором у Мітаві, після чого професійну сцену залишила, але брала участь у випадкових постановках. У 1917–1919 рр. мешкала з чоловіком в Іркутську, в 1919–1921 рр. – у Владивостоці, від 1921 р. – у Харбіні. Згодом виїхала до Америки, жила у дочки десь поблизу Нью-Йорка.

Ще хотілося б зупинитися на долях професійних українських артисток, що пов'язані з Китаєм. Ми вже зазначали **Капітоліну Георгіївну Слоновську**, відому на початку ХХ ст. українську актрису, що була керівницею драматичного гуртка Українського клубу в Харбіні в перші роки його існування. Вона прибула до Далекого Сходу ще наприкінці ХІХ ст. разом з трупою К. Мирославського, яка започаткувала українське театральне життя на Зеленому Кліні та в Китаї. Після розпаду десь близько 1905 р. цієї трупи К. Слоновська залишилася в Харбіні, виступала тут в українських аматорських виставах. Відомо, що в 1938 р. вона мешкала в Тяньцзіні й ще виступала у цей час на сцені. Подальша її доля, на жаль, невідома.

Ще одною артисткою трупі К. Мирославського, що пов'язала свою долю з Китаєм, була Марія Зазимовська. Від 1909 р. вона брала участь у Шевченківських святах та українських виставах у Владивостоці. У 1923–1924 рр. була артисткою місцевого українського театру, згодом – у Харбіні, грала у трупі українських артистів під керівництвом В. Мурина, що була створена 1934 р. Подальша доля невідома.

Так само невідома доля й ще однієї видатної української актриси **Євдокії Григорівни(?) Давидової**, яка грала на сцені від 1893 р. До Далекого Сходу вона прибула 1912 р. у складі української трупі К. Кармелюка-Каменського. В 1919–1922 рр. вона мешкала у Владивостоці, була режисеркою українських аматорських вистав, згодом на еміграції – в Китаї. Зокрема до 1937 р., разом з чоловіком актором П. Лавровським працювали в Тяньцзіні, де в той час завдяки їм велося активне українське життя, було поставлено чимало українських вистав, що користувалися великою популярністю у різнонаціональній публіки. В 1937 р. вони повернулися до Харбіна, де також робили заходи щодо організації українського театру. Є. Давидова виступала тут як режисер української драматичної трупі до 1945 р. У 1943 р. було відзначено золотий ювілей її праці на сцені²⁸.

Очевидно в Шанхаї після Другої світової війни померла дружина українського актора й режисера, що привіз свою трупу до Далекого Сходу в 1912 р., Костянтина Кармелюка-Каменського **Наталя Зірка** (Наталя Яківна Кармелюк-Каменська). Вона народилася 26 серпня 1879 р. на Кубані, родом кубанська козачка. До 1924 р. була артисткою українського театру у Владивостоці, згодом – у Харбіні, де 1934 р. поховала свого чоловіка. Від 1938 р. мешкала в Шанхаї. У 1949 р. під час евакуації українців з Шанхаю, залишилась там, маючи вже похилий вік.

²⁸ *Полвека на сцене: "золотой юбилей" Е. Г. Давыдовой*, Рубеж. Харбин (1943, 30 ноября).

В. Черномаз, Українське жіноцтво в українському громадському...

У 1930-х рр. в українських трупах у Харбіні грала й молода артистка, співачка-сопрано **Олена Давидівна Куля-Ковалевська**, що на-

родилася 3 серпня 1909 р. у Каневі. Від 1927 р. вона грала в українських трупах на Приморщині, в 1930 р. разом з чоловіком втекли до Маньчжурії. Незабаром чоловік трагічно загинув, залишилася вдовою. У 1940-х рр. мешкала в Шанхаї, де в 1942 р. брала участь в українських радіопередачах.

Крім Харбіна, працювало українське жіноцтво і у складі українських національних організацій у Шанхаї, Тяньцзіні і Ціндао. Так, відомо, що у Шанхаї в урочистому відкриття приміщення щойно створеної місцевої Української Громади, яке відбулося наприкінці лютого 1933 р., брали участь представниці українського жіноцтва пані Гутенко, Браун, М. Левенець, О. Важеніна, Г. Гриневич²⁹. Про Г. Гриневич ми вже писали вище. **Олена Георгіївна Важеніна**, за наявними даними, народилася 22 травня 1908 р. у Петербурзі. 31 березня 1935 р. її було обрано до складу Ревізійної комісії Громади, а у травні того ж року – скарбничкою Благодійного комітету імені Покрови Пресвятої Богородиці, що був створений тоді при місцевій Громаді. Його метою була матеріальна та моральна допомога потребуючим

українцям. Заступником голови комітету була обрана пані Езра, а його членами також були пані Закс та пані Вансович. Пізніше, в 1948 р., О. Важеніна була членом Управи останньої в Шанхаї української організації – Українського клубу, який займався евакуацією українців з Шанхаю при загрозі комуністичного війська.

Матрона Феодосіївна Левенець (у шлюбі – Абрамянц) народилася 4 березня 1900 у Києві або на Київщині. Була серед засновниць Шанхайської Української Громади (1932). 4 квітня

²⁹ *Маньчжурський вістник* (1933, 8 квітня).

1937 р. її обрано членом Управи Громади. Брала участь в об'єднаному засіданні представників Української Громади, тюрко-татарської громади та грузинського товариства в Шанхаї 28 грудня 1938 р. Активно жертвувала на потреби місцевої Української Національної Колонії. Брала участь в урочистому святкуванні 15-річчя Української Громади в Шанхаї, що відбулось восени 1947 р. Подальша доля невідома, очевидно евакуювалася з Шанхаю в 1948–1949 рр. у країни вільного світу.

До жовтня 1936 р. в Шанхайській Громаді активно працювала й дружина тодішнього її голови Омеляна Мельника **Маріанна Мельник** (з дому – Карло). Вона була дочкою священика з Поділля о. Прокопія Гордзієвського, що був засновником першої української православної парафії на Зеленому Клині (1917 р., Хабаровськ), а згодом – першим парохом української православної парафії у Харбіні (від 1922 р.). Її матір'ю була вчителька, що викладала в 1917–1922 рр. в українській початковій школі у Хабаровську, **Олена**

Боніфатіївна Швачинська. Вона народилася 5 жовтня 1874 р. у с. Ямпільчик Кам'янець-Подільського повіту Подільської губ. Закінчила Кам'янець-Подільську Маріїнську жіночу гімназію. В 1910 р. її чоловік о. П. Гордзієвського за українську діяльність було вислано Синодом до Далекого Сходу. Спочатку вони жили у с. Саровка Приморської області, згодом – у Хабаровську, де вона брала активну участь в українському громадському житті, була секретарем Хабаровської Української Громади (1918), делегаткою II Українського Далеко-східного з'їзду (січень 1918 р.). Згодом, після смерті чоловіка, мешкала з родиною дочки в різних містах Китаю, зокрема в Харбіні, Шанхаї, Тяньцзіні, де також

була учасницею українських організацій. Померла в Тяньцзіні після Другої світової війни.

Маріанна до шлюбу мала прізвище своєї тітки і дядька по батькові Карло. Всі члени її родини (батько, мати й вона) мали різні прізвища, як зазначав потім її син, “через політичні заворушення”,

В. Черномаз, Українське жіноцтво в українському громадському...

очевидно намагаючись уберегти членів родини від переслідувань. Сама Маріанна народилася 3 лютого 1909 р. у Кам'янці-Подільському. Мешкала з батьками на Приморщині та в Хабаровську на Зеленому Кліні. З 1922 р. – в Харбіні, де отримала вищу освіту, вчителька за фахом. Працювала деякий час контролером на Китайсько-Східній залізниці. У 1934 р. вийшла заміж за О. Мельника й виїхала з ним до Шанхаю, де в 1934–1936 рр. була активною учасницею місцевої Української Громади. Згодом мешкала з чоловіком в інших містах Китаю, де він працював у китайській морській митниці. Під час та після Другої світової війни мешкали в Тяньцзіні, де вона стала секретарем культурно-просвітнього відділу місцевої Української Національної Колонії. У 1948 р. родина Мельників виїхала через Шанхай до США, де мешкала у Сан-Франциско.

Мешкала у Шанхаї в 1930-х рр. і **Віра Середина-Сабатина**, якій у 1934 р. Українською Громадою було дано можливість заснувати в Шанхаї Українське Сокільське гніздо, до якого незабаром записалося 25 осіб. Вона є нащадком українського архітектора Опанаса Івановича Середина-Сабатина, що походив з козацької старшини Лубенського повіту Полтавщини. Він був першим європейським архітектором у Кореї, де пропрацював 20 років, побудував перші в Кореї будинки європейської архітектури, був придворним архітектором останнього корейського короля Коджона. Однак виникає плутанина зі ступінню її рідства з ним, бо у О. Середин-Сабатина була дочка Віра і у його сина Петра також була дочка Віра, його онука, 1915 р. народження. Отже невідомо достеменно, про яку саме Віру йдеться. Онучка О. Середин-Сабатина в 1939 р. виїхала до Сан-Франциско (США), де закінчила університет, працювала вчителькою. Про долю дочки невідомо.

До Управи створеного 1938 р. в Шанхаї Українського культурно-просвітнього товариства ім. М. Лисенка входила панна Домбровська. Як ми вже зазначали, у Шанхаї в 1940-х рр. також брали участь у діяльності місцевих українських організацій також М. Світ, О. Ільчук, В. Коротенко-Корда, О. Куля-Ковалевська.

До 1932 р. у Шанхаї мешкала також активна учасниця українського культурного життя у Владивостоці в 1917–1922 р. **Ольга Костянтинівна Крамаренко** (уроджена – баронеса Розен). Вона закінчила Інститут шляхетних дівчат у Харкові, декілька років грала у київських театрах. Від 1916 р. мешкала у Владивостоці, де виступала в Народному Домі та театрі Петіпа. Від 1917 р. грала в українському дра-

матичному гуртку, була членом владивостоцької “Просвіти”. З 1922 р. – в Шанхаї, де виступала в російських драматичних постановках, була учасницею літературно-артистичного товариства. Трагічно загинула 5 серпня 1932 р. від руки грабіжника-китайця. Вона працювала бухгалтером у місцевій французькій газеті “Журналь де Шанхай”. У той день поїхала до банку за грішми для платні службовцям газети і на зворотньому шляху була схоплена на сходах контори грабіжниками-китайцями, які почали виривати у неї пакет з грішми. О. Крамаренко намагалася опиратися й була застрелена грабіжниками³⁰.

Жіночий відділ існував також при Українській Національній Колонії в Тяньцзіні. Його очолювала дружина одного з її провідних діячів М. Сидоренка **Олена Гнатівна Сидоренко**. На жаль, про неї відомо тільки те, що вона народилася 21 травня 1901 р. у Микольськ-Уссурійському повіті Приморської області на Зеленому Клині. У Тяньцзіні, як ми зазначали, працювали також під час Другої світової війни М. Мельник та Г. Гриневич. У Ціндао у січні 1937 р. скарбником місцевого товариства “Просвіта” була обрана **Марія Святкіна**.

Звичайно, ми тут згадали про українських жінок у Китаї, імена яких зберегли скупі історичні джерела. Безсумнівно, що їх, українських жінок, що брали участь у діяльності українських організацій у Китаї, було набагато більше. Вічна їм пам’ять і шана! Хай ця стаття стане скромним їм пам’ятником.

³⁰ В. Г. Шаронова, *Некрополь русского Шанхая*, Москва, 2013, с. 251

ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗА КОРДОНОМ (1960-і – 1980-і рр.): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Українське жіноцтво за кордоном у ХХ ст. відзначилося активною громадською, культурно-освітньою та соціально-харитативною діяльністю. Представниці жіночих організацій ставили на обговорення гострі політичні питання та на весь світ озвучували проблему української державності. Про це красномовно свідчать документи, що зберігаються у Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ).

Значний масив архівних документів висвітлює правозахисну діяльність українського жіноцтва в 1960-х – 1980-х роках у США та Канаді, зокрема Українського Золотого Хреста¹, Союзу українок Америки², Організації українок Канади ім. Ольги Басараб³, а також Світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО), яка була створена у 1948 р. у Філадельфії та є центральним об'єднанням жіночих українських організацій за кордоном і до сьогодні⁴.

На жаль, документи українських жіночих осередків за кордоном не представлені в ЦДАЗУ окремими фондами, адже поки що не передавалися на зберігання до архіву. Проте низка документів цих організацій, що висвітлює зокрема їх правозахисну діяльність, відклалася в інших фондах. Це архівні фонди, у яких містяться документи громадських організацій Канади та США, що співпрацювали з активним

---

¹ Український Золотий Хрест (УЗХ) – громадсько-допомога жіноча організація, заснована у 1931 в США як жіночий відділ при Організації державного відродження України. Див.: *Енциклопедія українознавства*, під ред. В. Кубійовича, Париж; Нью-Йорк (Молоде життя), 1980, ч. 9, с. 3423.

² Союз українок Америки (СУА) постав у 1925 р. в Нью-Йорку. Про створення СУА та перші роки її діяльності див.: *Ювілейна книжка Союзу українок Америки (1925–1940)*, Нью-Йорк, 1941, с. 10.

³ Організація українок Канади (ОУК) ім. Ольги Басараб юридично оформилася у 1932 р. як братня організація Українського національного об'єднання Канади. Проте її перші осередки виникли ще в листопаді 1930 р., коли при Українській стрілецькій громаді було засновано перші жіночі відділи. Див.: *На службі рідного народу. Ювілейний збірник Організації українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955)*, Вінніпег (Новий шлях), 1955, с. 24, 26.

⁴ М. Г. Марунчак, *Історія українців Канади*, Вінніпег, 1991, т. II, с. 310.

українським жіноцтвом, або ж тих організацій, у структурі яких були створені та діяли жіночі осередки.

Документи, що інформують про заходи українського жіноцтва за кордоном і націлені на захист та оборону прав українців у Радянській Україні, зберігаються у фонді № 36 “Світовий конгрес вільних українців (СКВУ)”, (1948–1994). Така потужна міжнародна координаційна надбудова над українськими організаціями у діаспорі, як СКВУ підтримувала тісні стосунки з багатьма жіночими громадськими організаціями. Оскільки СФУЖО та її організації були членами СКВУ, то ними надсилалися до керівних органів СКВУ документи, що сьогодні дають чітке уявлення про підготовку правозахисних акцій, участь у конференціях, на яких порушувалась проблема репресій в Україні тощо. Серед організацій, які здійснювали кореспонденцію зі СКВУ, є безпосередньо СФУЖО та Союз українок Америки.

Також значний масив документів, що стосується правозахисної діяльності українського жіноцтва, зосереджено у фонді № 39 “Організація державного відродження України (ОДВУ)”, (1933–2000). Наявність документів українських жіночих організацій у цьому фонді пов’язано з тим, що в структурі ОДВУ у 1931 р. постав один із активних жіночих осередків США – Український Золотий Хрест. Тому у фонді ОДВУ відклалися документи УЗХ, що свого часу надсилалися ОДВУ для ознайомлення або ж з метою організації подальших спільних дій.

Крім цього, правозахисну діяльність українського жіноцтва за кордоном дають змогу досліджувати документи фонду особового походження № 41 “Селешко Михайло Дамянович (1901–1981), український журналіст та громадський діяч” (1932–1980). Михайло Селешко, беручи активну участь у житті української діаспори Канади, зібрав у своєму особистому архіві такі документи, як програми заходів, афіші, запрошення, повідомлення, статті про заходи, що готувалися різними громадськими організаціями, у тому числі й ОУК ім. Ольги Басараб та СФУЖО.

Із огляду на те, яким способом документи жіночих громадських організацій увійшли до вищезазначених фондів, стає зрозумілим і їх видовий склад. Серед них практично відсутні організаційно-розпорядчі документи, натомість значну кількість становлять інформаційно-

Л. Ващук, Правозахисна діяльність українських жіночих організацій...

довідкові. Найпоширенішими з цієї тематики документами є листи, обіжники⁵, програми заходів, запрошення, а також звернення до громадськості. Більшість із них створені машинописним і друкарським способами, містять маргіналії та автографи. Деякі із них, зокрема листи, виконані на офіційних бланках організацій.

Важливим аспектом при аналізі джерельної бази з цієї теми є інформаційне наповнення документів, на чому слід зупинитися детальніше. Спробуємо прослідкувати за документами ЦДАЗУ, якими засобами українське жіноцтво за кордоном відстоювало права людини в умовах тоталітарного режиму в СРСР та яких результатів вони досягали в цьому.

Низка документів (обіжники, листи, звернення) Українського Золотого Хреста, ОУК ім. Ольги Басараб та Українського Національного Об'єднання Канади, у структурі якого перебувала ОУК, інформують про спільну акцію цих організацій, розпочату в 1968 р. і направлену на оборону українських політв'язнів. Так, окремий пункт обіжника ч. 10 Головної Управи (ГУ) УЗХ, датованого лютим 1968 р. та виданого у Детройті, інформує про початок масштабної акції допомоги політичним в'язням⁶. У своєму обіжнику УЗХ анонсує відкриття спеціального банківського рахунку, кошти з якого призначені на новостворений Фонд допомоги політв'язням у Радянській Україні.

У цьому документі УЗХ послідовно аргументував мету акції: *“Наша організація зайняла передову роль у викриванні злочинів Москви і у навітленні активного спротиву цій політиці народобивства наших письменників, журналістів, адвокатів, професорів, інженерів, науковців, селян і робітників. Мобілізуючи світову opinio в обороні прав української людини й української нації взагалі, ми мусимо рівночасно організувати й матеріальну допомогу безпосереднім жертвам московського геноциду-народобивства та їх родинам”*⁷. Таким чином, у сво-

---

⁵ Обіжник – документ, що містить короткий звіт про діяльність організації за певний час, а також плани і завдання для подальшої її діяльності, призначений для внутрішнього користування у системі організації. Обіжники створювалися машинописним чи гектографічним способами в багатьох екземплярах та поширювалися керівними органами серед відділів, філій чи братніх організацій. Таким чином, всі осередки організації були поінформовані щодо стану справ інших структурних частин та організації в цілому.

⁶ ЦДАЗУ, ф. 39, оп. 1, спр. 52, арк. 24.

⁷ *Ibid.*

єму обіжнику українська жіноча організація чітко окреслила два завдання у правозахисній сфері: мобілізувати світову громадськість в обороні прав українців та організувати матеріальну допомогу.

Заклик Українського Золотого Хреста долучитися до акції не був проігнорований. У ЦДАЗУ зберігається звернення до канадської громадськості українського політичного діяча в Канаді, журналіста й історика Зіновія Книша. Звернення датоване березнем 1968 р., тобто наступним місяцем після оголошення УЗХ щодо відкриття спеціального рахунку. У документі повідомляється про масові арешти українців та ув'язнення в концентраційних таборах, про що було проінформоване суспільство США та Канади *“з переданих з України матеріалів – усних інформацій та писаних документів”*⁸. Зіновій Книш інформує, що в Канаді при ОУК ім. Ольги Басараб було створено Фонд УЗХ задля збору коштів з метою підтримки українських політичних в'язнів.

Громадський діяч апелює до українців у Канаді, чітко визначивши, яким чином вони можуть стати в обороні переслідуваних: *“...святій обов'язок кличе нас подати їм допомогу: моральну – через солідарну нашу поставу з ними, правну – організовуючи їм оборону, політичну – популяризуючи в світі їхню діяльність, та фінансово-матеріальну – пересилаючи їм та їхнім родинам посилки з харчами та потрібними для щоденного вжитку речами”*⁹.

У квітні 1968 р. черговим обіжником ч. 11¹⁰ ГУ УЗХ було поінформовано про розпочаті акції збору коштів, які розгорнулися в інших країнах, що входили у систему Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій (ІСНО). Починаючи з 3-го березня 1968 р. при ІСНО почав діяти Комітет допомоги й оборони українських політичних в'язнів у ССРСР (*українська діаспора нерідко вживала абревіатуру ССРСР, у тому числі у власних назвах комісії, комітетів, фондів – Л. В.*), який координував цю акцію у світовому масштабі. Головою Комітету було обрано Зіновія Книша, а його заступниками – голову ОУК ім. Ольги Басараб Стефанію Савчук та багаторічну голову УЗХ Марію Квітковську.

⁸ ЦДАЗУ, ф. 39, оп. 1, спр. 52, арк. 27.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, арк. 30.

Л. Ващук, Правозахисна діяльність українських жіночих організацій...

У свою чергу, при УЗХ також розпочала роботу спеціальна комісія для проведення цієї акції, про що йдеться мова в обіжнику ч. 13 ГУ УЗХ за серпень 1968 р.¹¹ Окремим пунктом розповідається про Фонд УЗХ для допомоги й оборони політв'язнів. Очолила цю комісію заступниця голови ГУ УЗХ, активна громадська діячка Павлина Різник. Документ вказує, що комісія висилала звернення до Відділів і Делегатур УЗХ та його братніх організацій зі зверненням приєднатися до акції.

Крім цього, обіжник повідомляє, що проблема захисту українських політв'язнів є одним із винесених питань на 23-й з'їзд УЗХ, що мав відбутися 31 серпня – 2 вересня 1968 р. Порядок денний передбачав озвучення 1 вересня таких доповідей: “Сучасні події на Україні” та “Акція УЗХ для допомоги та оборони політв'язнів”¹².

Подальший перебіг акції висвітлює низка листів секретаря УНО Канади Євгена Мастикаша до Центральної Управи ОУК ім. Ольги Басараб, при якій діяв Фонд УЗХ. Так, у листі від 11 серпня 1968 р. інформується про пересилання 145,50 \$ від філії УНО на допомогу і оборону українських політичних в'язнів у Радянському Союзі¹³. У листі від 26 грудня 1968 р. вказано, що до Фонду допомоги і оборони українських політичних в'язнів при УЗХ переслано 25 \$ відділом ОУК Ст. Боніфас, провінції Манітоба¹⁴. Також окремим листом від 26 грудня 1968 р. Євген Мастикаш повідомив, що Крайова Екзекутива УНО Канади у погодженні з ОУК ім. Ольги Басараб надрукувала календарі на 1969 р. із зображенням собору св. Софії Київської¹⁵. Ці календарі планувалося реалізовувати під час Коляди та Щедрівки на Фонд допомоги та оборони українських політв'язнів у ССРСР. Також у документі міститься інформація щодо розсилки цих календарів у філії УНО для їх подальшого поширення.

Таким чином, акція оборони українських політичних в'язнів, розпочата жіночими організаціями у 1968 р., відбувалася у тісній взаємодії жіночих організацій США та Канади, а також з іншими українськими організаціями – ОДВУ, УНО Канади та ІСНО.

---

¹¹ ЦДАЗУ, ф. 39, оп. 1, спр. 52, арк. 35–36.

¹² *Ibid.*, арк. 36.

¹³ *Ibid.*, арк. 34.

¹⁴ *Ibid.*, арк. 41.

¹⁵ *Ibid.*, арк. 40.

Оборона прав людини, права на національну самоідентифікацію, стала важливим напрямом роботи жіночих осередків за кордоном, а також їх координуючого органу – Світової федерації українських жіночих організацій у 1970-х – 1980-х роках.

У цій же сфері продовжили докладати зусилля члени Українського Золотого Хреста. Значення діяльності УЗХ, у тому числі правозахисної, відмітив у своєму листі від 4 жовтня 1971 р. Голова Координаційної Ради Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій Модест Мицик, надісланому з нагоди 40-ліття УЗХ¹⁶. У листі адресант зауважує: *“Треба з признанням підкреслити допомогову діяльність Українського Золотого Хреста ще перед Другою світовою війною для Рідного краю, висилаючи поважніші жертви на національні українські цілі, на Рідні Школи, захорони українських інвалідів і на Бойовий Фонд УВО і ОУН [Української військової організації і Організації Українських Націоналістів – Л. В.] та на оборону політичних в’язнів під ворожою окупацією в Україні”*¹⁷. Цей та інші документи із фондів ЦДАЗУ свідчать, що окрім благодійних акцій, наприклад, допомога ветеранам та інвалідам визвольних змагань, сиротам та людям похилого віку, а також освітніх ініціатив, УЗХ долучався й до політичних заходів.

Правозахисну роботу у різних її проявах українські жіночі організації США та Канади здійснювали вдаючись при цьому до різноманітних методів. Так, запрошення Організації українок Канади ім. Ольги Басараб (відділення Західного Торонто) інформує щодо проведення 11 березня 1972 р. розважальних заходів – “бінго з чайним прийняттям”¹⁸. Незважаючи на характер акції, зібрані кошти були попередньо призначені на досить серйозні цілі – допомогу і оборону українських політичних в’язнів у Радянському Союзі.

Апелюючи до рідної громади у Західному Торонто представниці ОУК ім. Ольги Басараб акцентують увагу на проблемі репресій в Україні: *“Якраз тепер московсько-окупаційний режим арештував і запроторив у тюрми найвизначніших діячів української культури.*

¹⁶ ЦДАЗУ, ф. 39, оп. 1, спр. 52, арк. 60.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*, ф. 41, оп. 1, спр. 47, арк. 7.

Л. Ващук, *Правозахисна діяльність українських жіночих організацій...*

Їхньою єдиною «провиною» є те, що вони відважно станули в обороні людських прав і свободи українського народу, його мови, тисячолітніх культурних надбань і пам'яток»¹⁹.

Іншим способом поширювати правду про репресії в Україні було обговорення цих питань на зборах громади. Для прикладу, на одному із зібрань членів міського відділу ОУК у Торонто в 1975 р. Осипа Максимів виступила з доповідями “Українки-політв’язні та чому треба демонструвати в їх обороні” та “Які присуди дають в СРСР росіянам і українцям”, а також зачитувала іншим членам організації уривки з твору дисидента, політв’язня Валентина Мороза “Бумеранг”²⁰.

Архівні документи свідчать, що для українського жіноцтва за кордоном 1975-й рік був надзвичайно насиченим різними заходами, націленими на оборону українських політичних в’язнів. Саме цей рік був проголошений ООН Міжнародним роком жінки, у зв’язку з цим жіночі організації за кордоном провели масштабну правозахисну кампанію²¹. На сторінках друкованого органу СФУЖО “Українка в світі”, ч. 2 (46) за квітень 1975 р. анонсувалося проведення у вересні 1975 р. Дня жінки-політв’язня, з метою домогтися амністії для українських жінок, репресованих радянською владою²². У програмі заходу передбачалося проведення маніфестації із залученням членів багатьох жіночих організацій. Також у ході акції планувалося зібрати підписи на захист жінок-політв’язнів та скласти петиції для передачі їх до Комісії Прав Людини при СКВУ та в подальшому – ООН.

До правозахисної діяльності долучилися також й українські жіночі організації країн Південної Америки. Так, у ЦДАЗУ зберігається лист Організації українок “Відродження” в Аргентині, яку очолювала Галя Зінько, до УЗХ від 28 вересня 1976 р. (Буенос-Айрес)²³. Документ інформує, що організація провела свято Жінки Героїні, яке було присвячене жінкам політв’язням. Отриманий дохід у сумі 25 \$ вони переслали УЗХ.

---

¹⁹ ЦДАЗУ, ф. 41, оп. 1, спр. 47, арк. 7.

²⁰ *Напис історії Конгресу українців Канади в Торонті*, під ред. В. Дідока, Торонто (Beskyd Graphics), 1992, с. 395.

²¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 64, арк. 45зв.

²² *Ibid.*, арк. 46 зв.

²³ *Ibid.*, ф. 39, оп. 1, спр. 52, арк. 68.

Документ ще однієї організації Союзу українок Америки, а саме звіт про роботу за грудень 1974 – липень 1978 рр., також інформує про діяльність жіноцтва у цьому напрямі²⁴. На Світовій конференції Міжнародного Року жінки, що відбулася у Мехіко в 1975 р., представниці СУА виступили перед світовим співтовариством із заявами про політичних в'язнів-українок.

Надання гласності проблемі переслідування та порушення прав людини тоталітарним режимом Радянського Союзу було ефективним інструментом діяльності українських жінок за кордоном. У звіті СУА поширення інформації щодо проблем України було визначено одним із пріоритетних напрямів діяльності організації. У документі наголошено: *“Щоб правду ширити, треба її знати і в цьому напрямі діє СУА почерез культурно-освітню референтуру, через свій журнал «Наше Життя», виставки, зустрічі, зв'язки. Для цього була дуже добра нагода – святкування у 1976 році 200-ліття Америки, в які включилася і наша організація і своєю різносторонньою участю в них понесла вістку про нашу культуру і мистецтво в усі закутини Америки”*²⁵.

У цьому ж документі подано інформацію, що на початку 1976 р. У Брюсселі (Бельгія) відбувся Міжнародний Жіночий Трибунал під назвою “Злочини проти жінок”, в якому від СУА взяли участь редакторка журналу “Наше Життя” Уляна Любович і референтка зв'язків Камілія Смородська. Вони знову порушили проблему оборони політичних в'язнів у Радянському Союзі²⁶.

Комунікаційні заходи, такі як конференції, зустрічі, виставки були незамінним інформаційним містком між українським жіноцтвом, що проживало у багатьох державах, та світовою громадськістю і політикумом. Налагодження зв'язків між різними жіночими організаціями та їх співпраця шляхом участі у зустрічах та міжнародних конференціях надавали їхнім акціям більшої ефективності та ймовірності досягнення результату. Ще одним засобом, до яких вдавалося українське жіноцтво за кордоном, була організація маніфестацій. Так, Програма третього конгресу СФУЖО, що відбувся 26–29 травня 1977 р. у Торонто інфор-

²⁴ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 26, арк. 101–102.

²⁵ *Ibid.*, арк. 101.

²⁶ *Ibid.*, арк. 102.

Л. Ващук, *Правозахисна діяльність українських жіночих організацій...*

мує, що захід мав розпочатися з “Маніфестації в обороні переслідуваних та ув’язнених жінок в Україні” на Нейтан Філіпс Сквер²⁷. Згідно документа, наступного дня, 27 травня, учасниці конгресу мали прослухати доповідь Уляни Целевич на тему “Оборона політично та релігійно переслідуваних в Україні”. Також програма інформує, що в рамках конференції відбулася презентація виставки “Рух опору в Україні”, що діяла у бібліотеці Міської Ради з 24 травня по 3 червня 1977 р.

Архівні документи свідчать, що доволі часто керівні особи жіночих організацій здійснювали міжконтинентальні поїздки задля винесення на обговорення світової громадськості проблеми порушення прав людини в Радянському Союзі. Обіжник ч. 6 ГУ УЗХ за вересень 1980 р. інформує, що голова організації Марія Квітковська та її активна громадська діячка Наталя Пазуняк взяли участь у Міжнародній конференції Жіночої Декади у Копенгагені, яку відкривала королева Данії²⁸. Документ вказує, що в конференції брали участь 24 українки з різних країн Європи і Америки.

Під час проведення конференції активістки УЗХ максимально гостро порушили проблему становища української жінки в Радянській Україні. В обіжнику зазначено: *“Пані делегатки роздали тисячі летючок та різних інформацій про положення української жінки і дитини на Україні, відбули пресові Конференції та зорганізували голодівку. Місцева преса майже щодня поміщувала щось про нашу делегацію з поясненнями про Україну й українську жінку”*²⁹.

Слід зауважити, що члени УЗХ представляли українське жіноцтво на Міжнародній конференції Жіночої Декади у складі делегації СФУЖО. Детальна інформація про місію делегації СФУЖО у Данії міститься у статті “Українки у Копенгагені”, авторства Наталії Пазуняк, що зберігається в ЦДАЗУ як додаток до листа СФУЖО від 1 жовтня 1980 р., адресований Президенту СКВУ Миколі Плав’юку³⁰. Статтю передбачалося опублікувати на сторінках Вісника СКВУ.

Документ розповідає, що до підготовки участі у Конференції окрім членів СФУЖО долучилися правозахисниці-патріотки Ніна Стро-

---

²⁷ ЦДАЗУ, ф. 41, оп. 1, спр. 47, арк. 24.

²⁸ *Ibid.*, ф. 36, оп. 1, спр. 28, арк. 67–68.

²⁹ *Ibid.*, ф. 36, оп. 1, спр. 28, арк. 67.

³⁰ *Ibid.*, ф. 36, оп. 1, спр. 30, арк. 73, 77, 78.

ката-Караванська і Надія Світлична, що емігрували до США. Перша з них готувала матеріал щодо проблеми здоров'я і гігієни жінок-політичних в'язнів у Радянському Союзі. Друга – опрацювала тему умов праці жінки-в'язня у СРСР³¹.

Крім цього, стаття уточнює питання представництва СФУЖО на Конференції. Згідно документа, делегація була представлена такими українськими жіночими організаціями: Союз українок Америки, Український Золотий Хрест, Об'єднання Жінок Оборони Чотирьох Свобід України (США); Об'єднання Жінок Ліги Визволення України (Канада); Об'єднання українських жінок у Німеччині, Союз українок Франції, Організація українських жінок у Великій Британії, Товариство ім. О. Теліги в Англії³². Таке широке представництво дало можливість українським делегаткам представити перед міжнародною спільнотою “життя жінки поневоленої нації”.

Слід наголосити, що українське жіноцтво за кордоном одним із важливих завдань своєї діяльності вбачало захист прав переслідуваних та політв'язнів у Радянській Україні. Документи, що зберігаються у фондах ЦДАЗУ, переконливо доводять, що задля досягнення своєї мети українські жіночі організації визначали для себе такі завдання: інформувати світову громадськість про існуючий рух опору в Україні та про злочини радянської влади проти українців; висловлювати свою солідарність з діяльністю дисидентів; надавати фінансово-матеріальну допомогу політв'язням та їх родинам. Реалізація цих завдань стала можливою шляхом участі українок на міжнародних конференціях, підготовки виставок з цієї тематики, організації маніфестацій, збору коштів, за які в подальшому купувалися харчі та речі щоденного житку політв'язням та їх родинам. Наведені факти із архівних документів не повністю висвітлюють масштаби діяльності українського жіноцтва у сфері правозахисного руху. Проте вони чітко змальовують образ української жінки за кордоном – вольової, соціально та політично активної, яка не залишалася осторонь проблеми свого народу.

---

³¹ ЦДАЗУ, арк. 77.

³² *Ibid.*, арк. 78.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНОК КАНАДИ ім.О.БАСАРАБ
Відділ у Західньому Торонті

7

Торонто, дня 1 березня 1972 р.

З А П Р О Ш Е Н Н Я

Організація Українок Канади ім.Ольги Басараб, Відділ в Західньому Торонті, має шану запросити Вас з родиною і знайомими на

БІНГО З ЧАЙНИМ ПРИЙНЯТТЯМ

що відбудеться в суботу, дня 12 березня 1972 р., о 7-ій год.увечорі в залі Філії УНО при 105 Едвін Еве. в Західньому Торонті.

Дохід з бінга призначений на ДОПОМОГУ І ОБОРОНУ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ У ССРС. Якраз тепер московсько-окупаційний режим арештував і заборотив у торні найвизначніших діячів української культури. Їхньою єдиною "провиною" є те, що вони відважно станули в обороні людських прав і свободи українського народу, його мови, тисячолітніх культурних надбань і пам'яток. Довелося їм обороняти навіть "могили наші милі" що їх ворог безпощадно нищить та заорує, як заорала ЗАПОРОВЬКУ СІЧ - цариця-вовчица Катерина 2-га 1775 року.

Допомога потрібна негайно, нашим священим обов'язком, які живемо у вільній країні, життям спокійним - свободним, без страху та в добробуті, є допомогти тим нашим братам, які жертвують своє молоді життя за людські права українського народу, та їхнім родинам, які залишилися в холоді й голоді та є переслідувані.

Цей священний обов'язок допомогти мусить принести кожний з нас. Тому щераз просимо прибути на цей вечір, який буде корисний для Вас як відпочинок після праці, а для наших братів повинен принести засоби для моральної і матеріальної піддержки.

Очікуємо Вас з рідними, приятелями, друзями, сусідами, знайомими на цьому вечорі.

Управа Відділу ОУК
в Західньому Торонті

Запрошення ОУК ім. Ольги Басараб на захід, організований на підтримку українських політ'язнів у Радянському Союзі. Торонто, 1 березня 1972 р.
ЦДАЗУ, ф. 41, оп. 1, спр. 47, арк. 7

“LIBERUM VETO” – HUMOUROUS-SATIRICAL PERIODICAL IN GALICIA AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Among numerous types of press published on Polish territories under Habsburg rule in the early twentieth century, distinguished are the periodicals published in the area of autonomous Galicia¹, among which there were humorous-satirical ones serving an important role in the life of contemporary society. They constituted a kind of “safety valve” for those living under the Austrian rule, as mentioned by Wilhelm Feldman, who wrote about editors of titles with humorous tendencies: “They are the negative photography of time, which turned, gives a real and true image; they are the inseparable companions of the times and social wars in literature, like those camp preachers with their ribald «capuchinadas»”². In this context *Liberum Veto* published in 1903–1905 is an interesting example of the humorous-satirical periodical from the beginning of the previous century.

This title has not been yet described in details in the literature of subject, does not occur as a source enriching historical considerations, therefore it is important to introduce on the example of *Liberum Veto* the demanding and usually overlooked sources in historical research, which are the humorous-satirical press published in Galicia in the second half of the 19th century. Its characteristic feature is by design harsh, exaggerated language of literary and graphic expression, thus the presented opinions give very one-sided and subjective view.

Liberum Veto was published from 10 March 1903 to 1 January 1905³ every ten days: 1, 10, 20 each month. In this period we can distinguish two periods of functioning of the Periodical: Cracow and Lviv. The first covers the period from establishing the periodical to suspending its publication in Cracow on early May 1904⁴ (the last issue published in that city was issue

---

¹ J. Jarowiecki, *Prasa lwowska w dobie popowstaniowej*, Kraków-Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX w, ed. J. Jarowiecki, Kraków, 1996, s. 101.

² W. Feldman, *Literatura polska ostatnich lat dwudziestu*, Lwów, 1902, s. 43.

³ “*Liberum Veto*” (*ff LV*), 1903, nr 1; 1905, nr 1.

⁴ In this period the title *Liberum Veto. Pismo poświęcone polityce, literaturze i sztuce. (A periodical dedicated to politics, literature and art)* was used. After moving the periodical to Lviv the subtitle was changed to *Liberum Veto. Wesole a dokuczliwe pisemko. (Merry and distressing magazine.)* In Cracow the numbering was continuous only within one year (in 1903 the numbers 1–29 were published, and in 1904 numbers 1–13). In Lviv also a simultaneously used collective numbering was introduced, thus Lviv issues had double numbering, e.g. *Liberum Veto* from 1 November 1904 had number 14(43); *LV*, 1904, nr 14 (43).

K. Jarno-Cichosz, “Liberum Veto” – humourous-satirical periodical...

of 1 May 1904). The second was the two-month resume in Lviv from 1 November 1904 until 1 January 1905.

The foundation of *Liberum Veto* was influenced by the political situation in Galicia since the 60s of the 19th century. Galicia largely benefited from the independence granted by the October Diploma of 1860, which separated state authority and its main body – the parliament of Vienna, from the national authority represented by the national parliaments of individual territories belonging to the Austro-Hungarian Empire. The second document constituting the foundation of political changes in the country of Habsburgs was the February Patent of the following year, under which the content of the October Diploma was confirmed and the national and state legislative authority were separated, and their specific competencies were set. Thanks to those documents Habsburg monarchy started to evolve into a federation of autonomous states⁵. The press law was based on the Act on 7 December 1862, which defined every magazine published not less than once a month as a periodic. From 1867 on the basis of the new constitution press concession was abolished and its freedom was proclaimed, which did not mean complete freedom of press. The development of press was also largely influenced by abolishment of journalist and calendar stamp on 1 January 1900 which allowed to increase editions of individual titles without paying additional fee. For the whole time, though, the prohibition of street newspaper sales was in force.

Humorous-satirical press began to develop in Galicia in the second half of the 60s of the 19th century. The first one that began to appear in 1866 was *Śmigust. Pisemko Humorystyczno-Polityczne (Political and Humorous Magazine)*. The same year *Chochlik, Pisemko Wesole (Sprite, Merry Magazine)* began to appear, which was being published a bit longer – for two years. In the following year, 1867, *Sowizdrzał* appeared. The majority of the periodicals published in the 60s had a quite ephemeral character. Only published from 1869 in Lviv *Szczutek. Pisemko Humorystyczne (Humorous Magazine)* managed to remain longer in the market, that is until 1896⁶. Even longer published was Cracow *Diabeł (Devil)* which was appearing from 1869 to 1918⁷.

---

⁵ H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986, 222–232; J. Buszko, *Galicja 1859–1914. Polski Piemont?*, Warszawa, 1989, s. 1–6; S. Grodzicki, *W Królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków, 2005, s. 17–190.

⁶ J. Myśliński, *Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej (1867–1918)*, Prasa Polska w latach 1864–1918, ed. J. Łojek, Warszawa, 1976, s. 129.

⁷ J. Jarowiecki, *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*, vol. II, Kraków, 2006, s. 33.

The above mentioned humorous-satirical periodicals operated not only with a text but also drawing and caricature. Satire often took moralising forms, often standing against gentry' tradition, state officials and politicians. Editors criticised also their readers' national flaws, commented on violent polemics and antagonisms between different Galician groups. Commented on the most important contemporary events⁸.

Today it is difficult to identify the people cooperating with the *Liberum Veto* periodical. The main source of their identification is of course the imprint and monograms, initials and pseudonyms the authors of the texts and illustrations used to sign their works. Unfortunately, not all of them can be clearly attributed to a particular artist. According to Jerzy Jarowiecki the founder of the *Liberum Veto* periodical was Jan August Kisielewski (1876–1918)⁹. Throughout the whole period of publishing this periodical in Cracow (issues 1–29/1903 and 1–13/1904¹⁰) undoubtedly Władysław Teodorczuk (1872–1913) responsible for printing the periodical remains unchanged.

In Cracow period of the periodical large problems causes identification of other people working in the editorial board. In the first year of its presence only once, in the issue 5 of 20 April, the name of the responsible publisher for the release is given. It is Władysław Dubi, who will occur again in this function in the period from 22 March 1904 to 1 May of the same year. More detailed information was given about authors of the illustration and print ornaments. Up to issue 8 Henryk Uziembło (1879–1949) was responsible for drawings. Also one more artist is listed, Kazimierz Sichulski (1879–1942), who was responsible for print ornaments in the issue 6 and cover design of issue 9.

From May 1903 to March 1904 in the imprint as publisher and responsible publisher Franciszek Czaki (1874–1935)¹¹ is listed. In that time there was also a change in the position of the head of art department, which was taken by Stanisław Szreniawa-Rzecznik (1888–1972)¹². In the issues printed in Lviv in 1904 there is a change in the position of publisher and responsible publisher, which is taken by Władysław Ignacy Milko (1881–

⁸ J. Jarowiecki, *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*, s. 90–91.

⁹ R. Taborski, *Kisielewski Jan August*, Polski Słownik Biograficzny [dalej PSB], vol. XII, Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966–1967, s. 495–496. J. Jarowiecki, *Studia nad prasą*, s. 32.

¹⁰ *LV*, 1903, nr 2–9; 1904, nr 1–13.

¹¹ S. Wasylewski, *Czaki Franciszek*, PSB, vol. IV, Kraków, 1938, s. 162.

¹² E. Dwornik-Gutowska, *Rzeczki (Szreniawa-Rzeczki, pierwotnie Rzecznik) Stanisław*, PSB, vol. XXXIV, Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992, s. 6–10.

K. Jarno-Cichosz, “*Liberum Veto*” – humorous-satirical periodical...

1914)¹³. In that time the role of art director of the periodical was performed by two artists: again Sichulski in issues 16 and 17 and professor of Academy of Fine Arts in Cracow Stanisław Dębicki (1866–1924)¹⁴ in issues 14, 15 and 18.

The broadest information about the people cooperating with *Liberum Veto* delivers the first and only number from 1905, of the 1 January. On the other side of the cover, apart from the person of editor in charge of W. Milko, a number of other co-operators is listed: Stanisław Brzozowski (1878–1911)¹⁵, Bolesław Gorczyński (1880–1944)¹⁶, Benedykt Hertz (1872–1952)¹⁷, Zygmunt Kawecki (1876–1955)¹⁸, Jan Lemański (1866–1933)¹⁹, Franciszek Mirandola (1871–1930)²⁰, Andrzej Niemojewski (1864–1921)²¹, Zygmunt Niedźwiecki (1864–1915)²², Adolf Neuwert-Nowaczyński (1876–1944)²³, Władysław Orkan (1875–1930)²⁴, Włodzimierz Perzyński (1877–1930)²⁵, Przeclaw Smolik (1877–1947)²⁶, Piotr Krasnodębski (1876–1928)²⁷, Stanisław Lentz (1861–1920)²⁸, Tymon Niesiołowski (1882–1965)²⁹, Fry-

---

¹³ Cz. Lechicki, *Milko Władysław Ignacy*, PSB, vol. XXI, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976, s. 220–221.

¹⁴ W. Jarecki, *Dębicki Stanisław*, PSB, vol. V, Kraków, 1939, s. 140–141.

¹⁵ K. Wyka, *Brzozowski Leopold Stanisław Leon*, PSB, vol. III, Kraków, 1937, s. 61–63.

¹⁶ S. Marczak-Oborski, *Gorczyński Bolesław*, PSB, vol. VIII, Wrocław; Kraków; Warszawa, 1959–1960, s. 296–297.

¹⁷ M. Hulewiczowa, *Hertz Benedykt*, PSB, vol. IX, Wrocław; Kraków; Warszawa, 1960, s. 472–473.

¹⁸ R. Taborski, *Kawecki Zygmunt*, PSB, vol. XII, Wrocław; Kraków; Warszawa, 1966–1967, s. 247–248.

¹⁹ J. Kwiatkowski, *Lemański Jan*, PSB, vol. XVII, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972, s. 29–31.

²⁰ J. Trznadel, *Mirandola (właściwe nazwisko Pik) Franciszek Czesław*, PSB, vol. XXI, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976, s. 328–330.

²¹ A. Piber, W. Stankiewicz, *Niemojewski Andrzej Jan*, PSB, vol. XXIII, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978, s. 3–7.

²² J. Speina, *Niedźwiecki Zygmunt Jan Józef*, PSB, vol. XXII, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977, s. 753–754.

²³ A. Hutnikiewicz, *Nowaczyński Adolf Antoni Artur*, PSB, vol. XXIII, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978, s. 249–250.

²⁴ J. Dużyk, *Orkan Władysław*, PSB, vol. XXIV, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979, s. 189–193.

²⁵ A. Hutnikiewicz, *Perzyński Włodzimierz Stefan*, PSB, vol. XXV, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980, s. 648–650.

²⁶ J. Dunin, *Smolik Przeclaw*, PSB, vol. XXXIX, Warszawa; Kraków, 1999–2000, s. 290–292.

²⁷ J. Wiercińska, *Krasnodębski Piotr*, PSB, vol. XV, Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970, s. 207.

²⁸ R. Jodłowska, *Lentz Stanisław Konstanty Wojciech*, PSB, vol. XVII, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972, s. 60–63.

²⁹ B. Mansfeld, *Niesiołowski Tymon*, PSB, vol. XXIII, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978, s. 60.

deryk Pautch (1877–1950)³⁰, Franciszek Siedlecki (1867–1934)³¹, Kazimierz Sichulski and Henryk Uziembło³².

There is no doubt that the majority of writers and artists associated with the *Liberum Veto* magazine was related more or less formally with the socialist or social democratic movement. Illustrators of the periodical met in the times of studies on Academy of Fine Arts in Cracow (e. g. F. Pautch, T. Niesiołowski, S. Lentz) or, like in the case of publicists on the Jagiellonian University (e. g. P. Smolik, F. Mirandola, Z. Kawecki). Not without significance is the influence of the first publisher of *Liberum Veto* W. Teodorczuk, who made available his printing house to many titles with socialist tendencies. The fact that some of the above mentioned authors were able to publish together their works in other periodicals published in Galicia, e.g. in *Naprzód* (*Forward*) (e. g. F. Siedlecki, A. Nowaczyński) favoured the formation of the editorial board.

When browsing through the issues of *Liberum Veto* the lack of regularly appearing cycles of articles, which would create the framework of the periodical, draws attention. The exceptions are *Glossy* and *Parnas Polski* (*Polish Parnassus*), which appear in the majority of the issues. In *Glossy* short jokes and humorous stories were published. They may be the equivalent of today's humour columns commenting on current political and cultural situation. It appears in almost all issues (except for issues 11, 13 and 14 from 1904³³). The author or authors of this cycle are unknown. In the *Glossy* section the blade of satire was directed at state offices as well as well-known people from the politics and culture. We can find there the following evaluation of Galician reality:

“Auction Hall in Cracow sells:

1. Parliamentary Resolution of Polish Representation. Starting price: kilogram of paper 10 heller.

---

³⁰ R. Biernacka, *Pastuch Fryderyk*, PSB, vol. XXV, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980, s. 353.

³¹ K. Czarnecki, *Siedlecki (Grzymala-Siedlecki) Franciszek Wincenty*, PSB, vol. XXXVI, Warszawa; Kraków, 1996, s. 539–541.

³² Apart from them among the co-operators of literary department were: Franciszek Czaki, Jan August Kisielewski, Lucjan Konarski, Janusz Korczak, L. Landau, Wacław Naukowski, Ostap Ortwin (Oskar Katzenellenbogen), Wiktor Pardes, Tadeusz Świątek, Stanisław Womel, Edmund Weisberg. To caricature and ornament team also belonged: Oskar Aleksandrowicz, Zygmunt Badowski, Jan Bukowski, Antoni Gawiński, Karol Frycz, Stanisław Szreniawa-Rzecznik, Edward Trojanowski, Tadeusz Waldenberg, Marian Wawrzeński and Witold Wojtkiewicz; *LV*, nr.1, r. 1905, p. 2.

³³ *LV*, 1904, nr 11, nr 13, nr 14.

K. Jarno-Cichosz, "Liberum Veto" – humourous-satirical periodical...

2. Non-overdue promises of nationalisation of North rail road. Starting price: a pound of tuft of the best quality.

3. Friendly relationship between Gołuchowski and Lambsdorf in Macedonia issue. Starting price: Arrests in Galicia"³⁴.

As Ewa Skorupa rightly notes, in the satiric and humourist periodicals published in Galicia the only monarch safe from ridicule is Franz Joseph and his family. This is the effect of censorship mercilessly suppressing the satire directed at the Austro-Hungarian monarch. But as we can see in the example cited above, the editors and journalists compensated for this ban by ridiculing the vices and weaknesses of other European countries³⁵.

Apart from politics, subject to critic and ridicule were also literary circles and well known works, and even proverbs and folk truths functioning in the everyday life. The authors tackled the problem of the Galician journalists for example in the issue of March 1, 1904:

“Among journalists

A: Our editor-in-chief has a strange taste. Loves crayfish, but cannot stand bottles of mineral water

B: Why?

A: Likes crayfish, because they have two pairs of scissors. Cannot stand mineral water, because on each of the bottles the source is given from which the water is taken"³⁶.

The note above shows how divided among themselves was the circle of Galician journalists and how often they limited themselves to reprinting the pieces of information included in the European press, with particular emphasis on Austrian and German one. Among *Glossy* we can find, though, not only criticism towards journalists, but also a wider circle of literary authors. The opinion about their work we can read in issue 4 of 1903:

New recipe for literary cake from the book “Polak doskonały (Perfect Pole)”

Take 32 drams of romanticism, 44 drams of mysticism, 5 drams of well chopped patriotism, add as much as you want of thick-grained symbolism, add philosophical (Columbus’) egg, throw in a

---

³⁴ *LV*, 1903, nr 2, p. 23.

³⁵ E. Skorupa, *Dziennikarstwo galicyjskie w optyce satyrycznej lwowskich czasopism humorystyczno-satyrycznych drugiej połowy XIX stulecia*, Kwartalnik Historii Prasy Polskiej, vol. XXVIII (1989), z. 1, s. 10.

³⁶ *LV*, 1904, nr 7, s. 12.

pinch of pessimism for aroma, stir well, divide in three portions, pour in moulds: “tam-tam” glaze with cheap irony, sprinkle with colourful seeds of genius – and serve raw³⁷.

As it can be seen, texts collected in *Glossy* were varied and, as in modern times, included almost all subjects of satire. They tackled not only politics, but also social and cultural life, as well as ordinary, mundane problems.

We cannot omit a column entitled *Aforyzmy* (*Aphorisms*), appearing from time to time in the first year of publishing of *Liberum Veto*. Those were short, ironic literary forms referring to everyday reality of Galicia in the early 20th century. Those are not signed either, which prevents from identifying the author. There, like in *Glossy*, we can find various topics. In issue 4 of 1903 we read a touching comparison of a woman and happiness, telling much not only about them, but also about undying hope accompanying people:

“«Happiness is like a woman» wrote somewhat melancholic the poet Kazimierz Tetmajer in a diary of twenty third miss. «One hundred times it arranges a rendez-vous and one hundred times it doesn't come, and despite that we go with hope time one hundred and one»”³⁸.

In *Liberum Veto* we can also find short “cycles” of articles, that appeared in several issues and then disappeared. Two among them stand out: *Opowiadania z podręczników szkolnych* (*Stories from textbooks*) and *Dziesięcioro Przykazań* (*Ten Commandments*). The first one consists of prose short stories. Those stories were published mainly in Cracow issues of 1903 (issue 2, 3 and 5/1903)³⁹. After a long break one more short story of this series appeared under a slightly different title: *Opowiadania dla podręczników szkolnych* (*Stories for textbooks*) in issue 15(44)/1904⁴⁰. It is difficult to identify the author of those texts, because none of the short stories from 1903 was signed with pseudonym or initial. Only the text from 10 November 1904 entitled *Co znajdziesz to twoje* (*Finders keepers*) is signed with initial F. Cz., which indicates Franciszek Czaki's authorship⁴¹.

---

³⁷ LV, 1903, nr 4, s. 23.

³⁸ LV, 1903, nr 4, s. 11.

³⁹ LV, 1903, nr 2, s. 16–17; nr 3, s. 13–14; nr 5, s. 4.

⁴⁰ LV, 1904, nr 15(44), s. 2.

⁴¹ *Ibid.*

K. Jarno-Cichosz, “*Liberum Veto*” – *humourous-satirical periodical...*

The individual stories tackle various issues. One of the short stories refers to the virtue which obedience to parents is. It has a title *Obey your parents* and tells a story of two sisters:

“In town Z. there lived a family consisting of mother, father and two adult daughters. For the hand of the older daughter, Marya, one well-dressed, rich man was asking, known in the town for being the subject of monarch’s pardon. It happened this way: many years before he was sentenced by the national court due to some too much complicated affairs. After some time, though, he was pardoned by the monarch.

Marya’s parents took the man, who experienced monarch’s pardon, very kindly. However, Marya didn’t want to marry him, saying, that the judges have told negatively about him. In vain did the mother try to convince her that only God is appointed to judge human doings and it is strictly forbidden to point out to someone, that he has been serving a penalty. Stubborn Marya by no means wanted to listen to the advice of her good mother.

Then the parents told the younger daughter, Rozalia, to replace stubborn Marya. Rozalia eagerly fulfilled the wish of the parents, soon after she became rich lady and let tailors, shoe makers, fashionistas and other hard working craftsmen earn a lot. Marya, though, whose beauty faded quickly, after death of her good parents fell into such misery, that she had to earn her living with her hands. When her misery was pointed out to Rozalia, she said:

– Don’t tell me about her, since she met her right punishment from heaven. I always said: children should obey their parents⁴².

The other short cycle was *Dziesięcioro Przykazań (Ten Commandments)*. It started being printed on 10 April 1903 in issue 4⁴³. The cycle consisted from mostly satirical graphics by Kazimierz Sichulski who signed all with his monogram or pictogram in the shape of closed umbrella. Works combining graphic and short text discussed mainly social issues, but there were only five of them published.

In 1904, after moving the *Liberum Veto* editorial board to Lviv one more short literary cycle entitled *Nowe bajki (New tales)* was published. It was published in issues 15, 16 and 18 of that year⁴⁴. The author of those short tales was Franciszek Czaki, who left his initial under those texts.

---

⁴² LV, 1903, nr 3, s. 14.

⁴³ LV, 1903, nr 4, s. 5–7.

⁴⁴ LV, 1904, nr 15(44), s. 12–13; nr 16(45), s. 8–9; nr 18(47), s. 5–6.

Among them the text entitled *Śmierć Eskulapa (Death of Aesculapius)* published in issue 18/1904 draws attention:

“Aesculapius, the illegitimate son of Apollo. Not only did he heal the patients, but also he brought them to life after death. Income of Hades decreased enormously. Obols ceased to come, the underground began to depopulate. The Pluto, in fear of bankruptcy, went to Jupiter to complain about Aesculapius. Jupiter decided, that Aesculapius’ activity is able to destroy the whole heavenly order. He threw a lightning at him, killing him on the spot.

Since the Pluto hasn’t complain to Jupiter about lack of dead people. As Aesculapius was the last doctor on Earth”⁴⁵.

Editors of *Liberum Veto* also took voice in contemporary issues. The subject of their interests, however, was not only the issues of Galicia or monarchy, but also widely understood struggles of the European powers, and in particular the partitioning powers. The topic that occupied the pages of the periodical for a longer time was Russo-Japanese war. The editors exceptionally quickly passed their observations on commenced on February 8, 1904 military actions⁴⁶, devoting them a lot of space in the issue of February 20, 1904⁴⁷.

Another issue, that interested the editors was women emancipation. In issue 11 of 1904 T. Niesiołowski presented his vision of *Feminizm wojujący* (Fighting Feminism) in a drawing presenting a slender female figure, which enslaves a man with a lasso loop⁴⁸. Emancipated women attitude was summed up even more bluntly in a short text *Z mowy feministki (From feminist’s speech)*:

“Feminism covers wider and wider circles – even men. Recently senator Vanna in Ohio State declared, that if it would have depended on him, he would have employed in his office only female forces. He also added that he is sometimes afraid of his own wife”⁴⁹.

There is no doubt that the humorous-satirical periodicals published in Galicia in the era of autonomy, including *Liberum Veto*, allow researchers

---

⁴⁵ LV, 1904, nr 18(47), s. 5.

⁴⁶ C. Toman, *Historia Japonii*, Kraków, 2009, s. 427–430, L. Frederic, *Życie codzienne w Japonii u progu nowoczesności*, Warszawa, 1988, s. 39–43; LV, 1904, nr 6, s. 1, 5–10.

⁴⁷ LV, 1904, nr 6, s. 1, 5–10.

⁴⁸ LV, 1904, nr 11, s. 8.

⁴⁹ LV, 1903, nr 7, s. 12.

K. Jarno-Cichosz, “*Liberum Veto*” – humorous-satirical periodical...

to look from the broader perspective on Polish society under Austrian rule at the beginning of the twentieth century. Thanks to the contemporary journalists’ satire we can learn the ills and discords of different political and social circles of the period. This kind of press had the unique opportunity to fight the invaders in a rather uncompromising way with a sharp and ruthless blade of satire⁵⁰. Like most of the humorous-satirical periodicals *Liberum Veto* apart from political satire used also humour directed at journalists of periodicals favouring Austro-Hungarian authorities, among which the most fiercely fought was *Gazeta Lwowska* – the official magazine of Vicar of Galicia⁵¹. Another frequent “victim” of criticism of humorous periodicals were clergy, Galician society, in particular aristocracy and clerical layer reconciled with Austro-Hungarian court.

Due to its high literary and graphic level, *Liberum Veto* undoubtedly deserves researchers’ attention. It gives an exceptional opportunity to look into political and social life of inhabitants of Galicia in the early 20th century. On the one hand the issues of the periodical were shaped by more and more lenient press law and unseen in other partitions freedom and opportunity of self-determination in internal affairs, on the other hand, it remained under the watchful eye of imperial censorship. The undoubted advantage of *Liberum Veto* was also its relevance and sensitivity to the contemporary political, social and cultural events. There is no doubt that this periodical is a comprehensive historical source as it reflected the moods of Polish society, creating a unique document of the period, covering its lights and shadows, which are served in a sauce of satire and irony, and decorated with excellent graphics and caricatures. For no one better than satirist captures the absurdity and improbability of the surrounding world as evidenced by the text entitled *Honor ocalony (Honor saved)*:

– You, know, uncle, I am engaged to princess Z. cardinal’s niece, but I am very distressed...

– Well, my sincere congratulations. Princess Z. is six millions.

– Yes, uncle, it’s true. But the cardinal told me to subscribe to anti-duel league. And only yesterday I hit prince W. in the face and today I was challenged to a duel. If I accept – I’m breaking my word given to cardinal and I am losing the princess, if I deny they will throw me out of

---

⁵⁰ E. Skorupa, *Dziennikarstwo galicyjskie*, s. 5–6.

⁵¹ *Ibid.*, s. 21.

the regiment, and the princess who just wants an officer, will break up with me. I am in a hopeless situation.

– But my dear, after all you still have the American duel. Either your rival gets the knob and shoots himself in the head, or you get the knob and then you have the word given to cardinal, which forbids you to risk your life in a duel. Either way your honour is saved⁵².

---

⁵² *LV*, 1903, nr 6, s. 11.

УКРАЇНСЬКІ ЗАКОРДОННІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ УАПЦ (СОБОРНОПРАВНОЇ) У США ПРО ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ ОЛЕНИ ВОЛОДИМИРІВНИ ЧЕХІВСЬКОЇ

У ХХ столітті Україна кілька разів намагалася побудувати власну державу, але кожного разу російські імперські/радянські кола в той чи інший спосіб придушували ті українські сили, які намагалися незалежнити Україну від Росії. Політичні репресії з боку російських/радянських органів держбезпеки були спрямовані не тільки на ліквідацію борців за незалежність України, але й на знищення ґрунту, на якому виростають такі ідеї.

Одним з напрямів боротьби з відродженням ідей самостійності України після Другої Світової війни стало переслідування і знищення “колаборантів”, тобто тих громадян України, які жили і діяли в часи німецької окупації на території “Райхскомісаріату України”.

Розуміючи небезпеку подальшого перебування у відновленій УРСР, багато людей, які проживали в окупованій Україні, рушили на захід, де упродовж другої половини 1940-их рр. роз’їхалися по інших країнах, зокрема емігрували до США. Серед збігців з України була і Олена Володимирівна Чехівська (дівоче прізвище Сіцінська) – вдова прем’єр-міністра в уряді УНР Симона Петлюри і дорадника митрополита УАПЦ Василя Липківського В. Чехівського (1876–1937). На відміну від її чоловіка, до особи якого була прикута увага дослідників, життєписом самої О. Чехівської мало хто цікавився¹, її згадували виключно в контексті життєписів Євфимія і Володимира Сіцінських², їхньої родини³ та В. Чехівського.

---

¹ А. Трембицький, *Олена Чехівська (Сіцінська) і Українська Автокефальна Православна Церква*, Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції “Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне”. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору, Вінниця, 2008, с. 200–213; А. Трембицький, *Історик Української Автокефальної Православної Церкви – Олена Чехівська (Сіцінська)*, Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць, Кам’янець-Подільський (Оіюм), 2010, т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги, с. 228–247.

² А. Трембицький, *До біографії відомого музеєзнавця Євфимія Сіцінського*, Музейний щорічник. 2003 (М-ли науково-практ. конференції “Музей та музейна справа на початку III тисячоліття”. м. Чернівці, 14 травня 2003 р.), вип. 2 (24), Чернівці (Золоті литаври), 2003, с. 35–42; А. Трембицький, *С. Й. Сіцінський: хроніка життєвого і творчого шляхів (1859–1937 рр.)*, Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки, Кам.-Под., 2003, т. 11, с. 312–321; А. Трембицький, *Євфимій Сіцінський і*

Після Другої Світової війни саме в середовищі української церковної еміграції почалася робота зі збирання та видання документальних джерел. УАПЦ (Соборноправна) з 1947 р. під час перебування в таборах для переміщених осіб видавала періодичний часопис під назвою “Бюлетень Благівісництва й Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині”. У “Бюлетенях” за 1956 рік друкувалися витяги з церковних календарів на біжучий місяць, фото діячів УАПЦ 1921–1930 рр., статті та спогади, хроніка подій з життя УАПЦ післявоєнного часу в Німеччині та Західній Європі. Після утворення УАПЦ (Соборноправної) у 1947 р. в Німеччині це видання було продовжене під тією ж назвою прихильниками відродження УАПЦ 1921 р., які проповідували ідеї Першого Собору УАПЦ 1921 р. та митрополита Василя Липківського⁴.

---

*Володимир Січинський – дослідники українського гончарства, кераміки та порцеляни, Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України та української діаспори (До 110-річчя видатного українського вченого). Зб. наук. праць за підсумками Міжнар. наук. симпозіуму, Кам’янець-Подільський (Кам’янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ), 2005, с. 64–72; А. Трембицький, *До історії написання і трактування імені та прізвища Євфимія Січинського (в порядку дискусії)*, Питання історії України: Зб. наук. статей, Чернівці (Зелена Буковина), 2005, т. 8, с. 279–283 та ін.*

³ А. Трембицький, *Родина Січинських-Січинських та Українське історично-філологічне товариство в Празі (1923–1945 рр.)*, Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки, вип. 11 (Національний університет “Острозька академія”, Українське Історичне Товариство, Світова наукова рада при СКУ, Українська американська асоціація університетських професорів), відп. ред.: І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко, Острог (РВВ Національного університету “Острозька академія”), 2008, с. 301–326; А. Трембицький, *До проблеми створення колективної біографії родини Січинських-Чехівських-Січинських-Шандор*, Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вип. 18. Серія: Історія: Зб. наук. праць, за заг. ред. проф. П. С. Григорчука, Вінниця, 2010, с. 247–254; А. Трембицький, “... *Життя твоє яснє в мені...*” *З історії подружжя Чехівських*, Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського: зб. матеріалів Міжнар. науково-красознавчої конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Січинського і 115-річчю з дня народження В. Січинського, Кам’янець-Подільський (Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), 2010, с. 227–243; А. Трембицький, *Родина Чехівських в українському історико-культурному просторі*, Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць, Кам’янець-Подільський (Оіюм), 2010, т. 16: М-ли круглого столу “Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі”, 22 жовтня 2010 р., с. 248–263; А. Трембицький, *Релігійно-освітня діяльність членів родини Січинських-Чехівських-Січинських-Шандорів*, Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): Зб. наук. пр. [ред. кол.: Білий Л. Г. (голова) та ін.], Хмельницький (Вид-во ХІ МАУП), 2013, с. 184–198 та ін.

⁴ Див.: І. Преловська, *Друковані джерела УАПЦ [частина 1]*, Наукові записки. Зб. праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, К., 2001, т. 7, с. 536–549; І. Преловська, *Друковані джерела УАПЦ [частина 2]*, Наукові записки. Зб. праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознав-

І. Преловська, Українські закордонні періодичні видання УАПЦ ...

“Бюлетень Благовісництва й Красвої ради УАПЦ в Західній Німеччині” за січень–березень 1956 р. було присвячено Благовісникові УАПЦ В. Чехівському⁵. На початку умістили його фото без зазначення дати смерті, оскільки в німецьких таборах неможливо було довідатись про розстріл Чехівського на Соловках 3 листопада 1937 р. і поховання в урочищі Сандормох. Далі було надруковано біографію⁶. У “Бюлетені” друкувались епістолярні документи, зокрема було надруковано 2 листи: 1) “Суд над В. М. Чехівським і ув’язнення” – витяг з листа О. Чехівської до п. Миколи Мухи від 18 червня 1950 р., де вона переповідає свої спогади про процес “СВУ” і обставини заарештування та ув’язнення Чехівського⁷, та 2) “С. В. Петлюра про УАПЦ Соборноправну”, де зазначено, що редакція подає текст листа С. Петлюри з Парижа до Є. Бачинського в Женеві від 6 червня 1925 року⁸.

Наприкінці 1940-х рр., коли представники УАПЦ (Соборноправної) поступово переїхали і організували парафії в США та Канаді, там знову постало питання вірності засадам УАПЦ 1921 р. і митрополита Василя Липківського. У 1953 р. у м. Форт Вейн відбулися Великі Покрівські Збори, на яких було висунуто кандидатуру Є. Бачинського на висвяту в єпископи УАПЦ. На Соборі в м. Чикаго у 1954 р. частина соборян на чолі з о. Петром Маєвським черговий раз наголосила на вірності засадам УАПЦ 1921 р., що призвело до конфлікту⁹.

У 1957 р. у м. Форт Вейн зібралася нарада учасників Собору в Чикаго 1954 р., яка прийняла ухвалу організувати Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, яке почало

ства ім. М. С. Грушевського НАН України, К.; Хмельницький, 2002, т. 8, ч. 2, с. 123–150; І. Преловська, *Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939): монографія*, К. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського), 2013, 696 с.

⁵ *Бюлетень Благовісництва й Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині. УАПЦ (Соборноправна)*, ред. Благовісник і Голова Красвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині прот. Митрофан Явдась, № 1(11) (Інгольштадт, 1956), 32 с.

⁶ *Ibid.*, с. 2–8.

⁷ *Ibid.*, с. 8–10 або *Мартирологія Українських Церков*: у 4 т., т. І: *Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України*, Балтимор; Торонто (Укр. Вид. “Смолоскип” ім. В. Симоненка), 1987, с. 529–535.

⁸ *Бюлетень Благовісництва й Красвої Ради УАПЦ...*, № 1(11) (1956) 11–14.

⁹ Ф. Бульбенко, *Лист до о. Олександра Биковця*, Церква й Життя, № 3/102, рік XVIII (1974, за травень–червень) 19.

видавати часопис “Церква й Життя”¹⁰. Цей часопис виходив друком у 1950–1970-х рр., але у 1980-х рр. діяльність цього Братства занепала і відповідно припинилося видання часопису. Текст резолюції та ухвал наради духовництва і вірних УАПЦ від 5–6 липня 1957 р. під головуванням Федора Бульбенка було опубліковано у 1976 році¹¹.

Друк часопису “Церква й Життя”, як видання Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського в США, було розпочато у 1957 р. згідно пункту № 3 ухвал наради духовництва і вірних УАПЦ (Соборноправної) 5–6 липня 1957 року¹². Видавці намагалися якомога ближче бути до оригіналу, який виходив у Харкові в 1927–1928 рр. як друкований орган УАПЦ в УСРР і максимально дотриматися зовнішнього вигляду обкладинки, структури журналу і головне – духу видання. Єдиною відмінною є збільшений формат часопису. Наприкінці кожного числа редакція часопису “Церква й Життя” уміщувала умови передплати¹³. Річна передплата для США складала 2 долари, для Канади – 2 американських долари, для Англії – 15 шилінги, для Австралії та Нової Зеландії – 2 австралійських долари і т. д. Адресу редакції також було вказано: “Church and Life 1239 No. Artesian Ave., Chicago, Ill. 60622. USA”. Перелік адрес закордонних представництв часопису друкувався в кожному числі на 28-й сторінці.

Журнал тривалий час у 1960–1970-х рр. регулярно виходив як дво-місячне видання у США, про що зазначалося на обкладинці. У середині 1970-х рр. почалися проблеми з виходом кожного числа, значно погіршився зовнішній вигляд і якість друку, зникають розлогі полемічні статті, фотографії та публікації спогадів і документів УАПЦ 1921 р. та їх ідейних продовжувачів. До того ж сам вихід часопису став нерегулярним, замість 6-ти випусків стали виходити 3–4 на рік. Саме в цьому часописі друкувалися повідомлення про останні роки життя в США О. Чехівської.

Поки що не існує спеціального дослідження життєпису О. Чехівської. Втім, вивчення життєпису В. Чехівського дозволяє відновити

¹⁰ Ф. Бульбенко, *Лист до о. Олександра Биковця*, с. 19.

¹¹ *Резолюції наради духовництва і вірних УАПЦ, відродженої в св. Софії в Києві в 1921 році, що відбулася у Форт-Вейн, Індіана, Америка, 5–6-го липня Року Божого 1957-го, Церква й Життя*, № 4/115, рік XX (1976 за жовтень–грудень) 22–23.

¹² *Ibid.*, с. 23–25.

¹³ *Умови передплати “Церква й Життя” на 1968 р.*, Церква й Життя, № 4/67, рік XII (1968 за липень–серпень) 28.

І. Преловська, Українські закордонні періодичні видання УАПЦ ...

загальну канву біографії і його дружини, яка, очевидно, переїздила разом з ним. Після одруження, родина Чехівських переїхала до Києва, де Володимир Мусійович займався партійною роботою та репетиторством, у 1908–1917 рр. працював та мешкав в Одесі, де викладав у духовній семінарії, чоловічій та жіночій гімназіях, комерційному та технічному училищах, редагував часопис “Українське слово”¹⁴. З 1917 р. він зробив стрімку політичну кар’єру, працював у Одесі, Кам’янці-Подільському, Вінниці та інших містах. У 1921 р. повернувся до Києва.

17 серпня 1922 р. В. Чехівський був заарештований Київським губвідділом ДПУ УСРР, обвинувачений у “антирадянській діяльності” (ст. 57 КК РСФРР) та отримав вказівку виїхати з УСРР¹⁵. 25 серпня 1922 р. він дав підписку, що зобов’язується до 1 вересня 1922 р. виїхати за кордон. Одночасно (25 серпня 1922 р.) подав заяву, в якій просив відмінити постанову про вислання та дозволити залишитися в Україні, проте отримав відмову. Кілька разів просив перенести термін виїзду через відсутність грошей та необхідних документів, звільнився з роботи у Київському медичному інституті та політехнікумі. У жовтні 1922 р. підготував документи на виїзд разом з дружиною Оленою Володимирівною та дочкою Любою до Німеччини, але 15 грудня 1922 р. постановою ПП ДПУ на Правобережній Україні вислання В. Чехівського було відмінено та дозволено йому проживання в м. Києві¹⁶.

Із 1921 р. життя родини Чехівських зосереджується навколо УАПЦ. В. Чехівський брав активну участь у підготовці до Першого Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. Тоді ж він став Благовісником УАПЦ, дорадником митрополита УАПЦ Василя Липківського, членом президії Всеукраїнської православної церковної ради, очолював Ідеологічну комісію УАПЦ, написав і оприлюднив низку богословських та церковно-публіцистичних праць.

Як голова Старокіївської парафіяльної ради Софійського собору м. Києва, В. Чехівський брав активну участь у парафіяльному житті, з

---

¹⁴ І. В. Бухарєва, В. М. Даниленко, В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська, *Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник*, К. (Смолоскип), 2011, с. 105.

¹⁵ *Ibid.*, с. 106.

¹⁶ У конверті вкладень справи 52735-фп ГДА СБ України є посвідчення Чехівського В. М. 1921–1922 рр., фотокартки дружини Олени та доньки Любові. У справі також є кілька заяв, власноручно написаних В. Чехівським, зокрема заяви на отримання посвідчень для від’їзду за кордон з анкетними відомостями про членів родини Чехівських. Опубліковано: І. В. Бухарєва, В. М. Даниленко, В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська, *Op. cit.*, с. 167–168.

його ініціативи на початку 1922 р. організовано “хор робітників слова” (читців та проповідників)¹⁷. 17–30 жовтня 1927 р. він бере участь у діяльності Другого Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ. Серед документів Собору, окрім переліку делегатів, є “Реєстр гостей Собору”, де під № 61 значиться “Чехівська Єлена Володимирівна, 42 роки”, та під № 62 “Сецінський Микола Володимирович, 45 років, священник з Вінницької округи УАПЦ”¹⁸.

17 липня 1929 р. В. Чехівський був заарештований Київським губернським відділом ДПУ УСРР. На час арешту мешкав у Києві на вул. І. Франка, 17, кв. 18. Звинувачений у причетності до контрреволюційної організації “Спілка визволення України”¹⁹. 19 квітня 1930 р. постановою Верховного суду УСРР засуджений за ст. ст. 54-2, 54-3, 54-4, 54-8 та 54-11 КК УСРР до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років. За ст. 29, п. п. “а”, “б” та “в” КК УСРР позбавлений активного та пасивного виборчого права, права обіймати державні посади, а також виборні посади у громадських організаціях. Відбував покарання на Соловках. 9 жовтня 1937 р. постановою особливої трійки УНКВС Ленінградської області засуджений до розстрілу. Вирок виконано 3 листопада 1937 р. під Медвеж’єгорськом. 11 серпня 1989 р. реабілітований²⁰.

Важко сказати, як жилося О. Чехівській у 1929–1937 рр., коли її чоловіка було оголошено “ворогом народу”. Втім, очевидно, що після його ув’язнення і подальшого заслання на Соловки у 1933–1937 рр., вона писала чоловікові і відправляла йому посилки до табору. Невелика кількість листів митрополита УАПЦ Василя Липківського і В. Чехівського та уривки спогадів самої О. Чехівської, опублікованих у діаспорних документальних збірниках, почасти дають можливість відслідкувати цей процес²¹.

¹⁷ І. В. Бухарева, В. М. Даниленко, В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська, *Op. cit.*, с. 107.

¹⁸ *Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали*, Упорядники С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко, К. (Оранта), 2007. – [Серія “Джерела з історії Церкви в Україні”, кн. 2], с. 580.

¹⁹ І. В. Бухарева, В. М. Даниленко, В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська, *Op. cit.*, с. 108.

²⁰ Див. про нього: *Мартирологія Українських Церков...*, т. I, с. 985–986; *Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. 17–30 жовтня 1927 р...*, с. 649–650. *Матеріали архівно-кримінальної справи В. М. Чехівського опубліковано: Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України*, 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ, Упорядники: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов, К., 2006, № 1/2 (26/27), ч. 2, с. 13–115.

²¹ *Мартирологія Українських Церков: у 4 т.*, т. I, с. 485–528; 529–535.

І. Преловська, Українські закордонні періодичні видання УАПЦ ...

Із листів митрополита УАПЦ Василя Липківського до о. Петра Маєвського відомо, що він знав про те, що О. Чехівська мешкає у Києві на вул. Нестерівській, 17, пересилає листи і посилки на Соловки своєму чоловікові і митрополиту УАПЦ Миколі Борецькому²². О. Петро Маєвський надіслав їй допомогу і митрополит УАПЦ Василь Липківський у листі від 03.04.1935 р. написав про це так: “Одержав відомості, що Олена Володимирівна [Чехівська] допомогу одержала, але була нею дуже збентежена, довго навіть не хотіла брати. Надто боязкий став люд: опарився на молоці та й на воду дмухає”²³.

Частину листів, які О. Чехівська отримала від чоловіка з Соловків, вона вивезла з собою в еміграцію і передала на збереження відомому діячеві УАПЦ Федорові Бульбенку. Після його смерті ці листи були передані до архіву УВАН у Нью-Йорку, США. З цих листів стає відомо, що вона не тільки писала на Соловки і відправляла посилки, але й якимось чином мала можливість бачитися там з чоловіком. У посилках вона пересилала йому постільну і натільну білизну, книжки, фотографії, з продуктів – сухофрукти, масло, сало, цукор, макарони, крупу, цукерки, цибулю, часник тощо²⁴. Багато місця у листах займають спогади В. Чехівського про минуле життя, про доньку Любу, сум за втраченим щастям життя з рідними і на волі, роздуми щодо прочитаного.

Поки що не вдалося з’ясувати обставини виїзду з України, перебування в таборах для біженців і еміграцію до США О. Чехівської, яка проживала після виїзду до США у м. Філадельфії. Інформація про неї з’являється вже у вигляді блоку публікацій у часописі “Церква й Життя” за 1969 р. Священик УАПЦ Петро Маєвський отримував від неї листи, у яких вона ділилася своїми переживаннями та споминами про чоловіка та доньку Любу. Щоправда ці тексти коротенькі і мають скоріше особистий характер²⁵. Привітальну статтю було опубліковано о. Петром Маєвським з нагоди дня Янгола Олени Чехівської з уміщенням її фотографії та адреси, на яку можна було надіслати їй привітання

---

²² Лист від 10.01.1935 р., *Мартирологія Українських Церков*: у 4 т., т. I, с. 498.

²³ *Ibid.*, с. 499.

²⁴ *Ibid.*, с. 503–528.

²⁵ “Світлина моїх хвилинних переживань”, *Церква й Життя*, № 2/71, рік XIII (1969 за березень–квітень) 21–22.

(Mrs. Olena Chechiwska, 1204 W. Rockland Street, Philadelphia, Pa. 19141)²⁶.

Під час святкування 80-ліття О. Чехівської, яке відзначалось у парафії св. Андрія Первозванного у Філадельфії 8 червня 1969 р., було сказано про те, що вона залишилась єдиним живим свідком УАПЦ 1921 р. як голова сестрицтва при парафії св. Софії в Києві, було висловлено побажання видрукувати спогади О. Чехівської та листи її чоловіка з Соловків²⁷. Згодом було надруковано і некролог²⁸. Повідомлялось, що панахиду відслужив о. Олександр Биковець. Тіло небіжчиці було доправлено до Саут Бавнд Бруку і там поховане на цвинтарі українських діячів у США.

Петро Маєвський у своїх публікаціях зазначав, що О. Чехівською опікувався Федір Бульбенко, з яким вона листувалась. Після її смерті Ф. Бульбенко опублікував її життєпис, до якого редакція часопису “Церква й Життя” знову подала фото О. Чехівської, яке друкувалось і в попередніх числах²⁹. У цьому життєписі дуже мало фактичного матеріалу з життя В. Чехівського та й самої О. Чехівської, немає ніяких документів з особистого архіву. Натомість, там більше йдеться про її переживання та роздуми з приводу тяжких обставин життя. Авторка спогадів висловлювала жаль з приводу того, що змушена була залишити Київ після окупації, київських знайомих та друзів, могилу доньки Люби, яку вона сама перенесла на Лук’янівський цвинтар. У цілому опубліковані матеріали мають неісторичний характер і містять мало подробиць про обставини її життя, але поки що це є єдиним джерелом про дружину одного з видатних діячів Української Революції 1917–1921 рр., який був причетний до головних політичних і церковних подій в Україні у 1920–1930-х рр. і загинув під час політичних репресій. Тому на часі є пошук і вивчення джерел, які дозволять розширити наші уявлення про штучно вилучених з української історії діячів.

²⁶ О. Петро Маєвський, *З нагоди дня Янгола Олени Володимирівни Чехівської*, Церква й Життя, № 4/73, рік XIII (1969 за липень–серпень) 8–9.

²⁷ З. Дончук, *Шанобливе 80-ліття пані Олени Чехівської*, Церква й Життя. № 5/74, рік XIII (1969 за вересень–жовтень) 26.

²⁸ О. Петро Маєвський, *Упокоїлась Олена Володимирівна Чехівська*, Церква й Життя, № 1/76, рік XIV (1970 за січень–лютий) 25–26.

²⁹ Ф. Бульбенко, *Олена Володимирівна Чехівська (26 лютого 1882 – 10 листопада 1969)*, Церква й Життя, № 3/78, рік XIV (1970 за травень–червень) 25–26; № 4/79, рік XIV (1970 за липень–серпень) 18–20, 27; № 5/80, рік XIV (1970 за вересень–жовтень) 23–26.

УКРАЇНКИ В ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРІ КАНАДИ: ЖУРНАЛ “ЖІНОЧИЙ СВІТ” ЯК ДжЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ

Українська еміграція після Другої світової війни була предметом дослідження багатьох авторів і розглядалася також як загальна складова проблеми біженців із СРСР та їхньої долі¹. Як відомо, емігрант нашо́вхується на складність налаштування людської комунікації. “Нова країна – це, як правило, закрите суспільство, доступ до якого утруднений”⁴. На батьківщині, яка живе в пам’яті, свідомості і підсвідомості, одержувані від суспільства духовні форми спадщини, разом із мовою та культурою, існують природним чином, у своєму натуральному середовищі, а “емігрант зобов’язаний сам себе створювати, однак це завдання в країні проживання набагато складніше, ніж у рідній країні”⁵.

Упродовж 1943–1944 рр. майже 250 тисяч українців втекли від більшовицького наступу під час Другої світової війни. Цих біженців, так само як і насильно забраних на роботи, було тимчасово поміщено у табори для переміщених осіб у Німеччині. У 1947–1955 рр. ці люди, а також українські інтелектуали, які мешкали у Польщі та Чехо-Словаччині й виїхали з тих країн, борці українського антикомуністичного підпілля та солдати українських підрозділів німецької армії стали осно-

---

¹ В. Ю. Макар, *Висвітлення проблеми вживання українських поселенців у канадське суспільство в працях науковців Канади*, Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовт. 2001 р., Кам’янець-Подільський (Оіюм), 2001, с. 112–119; С. Я. Рудик, *Історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження історії української еміграції до США та Канади після Другої світової війни*, Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки та знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць, випуск 11, К., 2002, с. 275–283; С. Я. Рудик, *Переселення українських біженців і переміщених осіб до США і Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.)*, автореф. дис. ... канд. іст. н., К., 2003, 26 с.; Л. Н. Фурсова, *Иммиграция в Канаду после Второй мировой войны (1945–1965)*, Национальные проблемы Канады, Москва, 1972, с. 212–236; I. Stebelsky, *Ukrainian Population Migration after World War II*, The Refugee Experience. Ukrainian Displaced Persons after World War II, s. 1., s. a., p. 23–66; O. Subtelny, *Ukrainian Political Refugees: An Historical Overview*, The Refugee Experience. Ukrainian Displaced Persons after World War II, s. 1., s. a., p. 9–15; L. Luciuk, *A Troubled Venture: Ukrainian-Canadian Refugee Relief Efforts, 1945–1951*, The Refugee Experience. Ukrainian Displaced Persons after World War II, S. 1., s. a., p. 435–457.

⁴ Н. О. Шупленков, *Когнитивно-дискурсивний підхід к описанию терминов Русского Зарубежья (1920–1930-х гг.)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://e-notabene.ru/ca/article_12030.html. – Загол. з екрану.

⁵ *Ibid.*

вою українських іммігрантів до Північної Америки після Другої світової війни. Вони приєдналися до українського життя на цьому континенті й принесли із собою принципово нові риси, пожвавивши інтелектуальну діяльність, формуючи українські політичні організації та здійснюючи тиск на американських і канадських урядовців з метою зробити їх чутливішими до ситуації в Україні.

Хвиля української еміграції після Другої світової війни – час, коли наші колишні співвітчизники починають усвідомлювати, що Канада буде місцем їх постійного проживання і починають сприймати її як другу батьківщину.

Для емігрантів, як сукупності людей єдиного етнічного походження, які живуть в іноетнічному оточенні поза межами своєї історичної батьківщини, особливе і надзвичайно велике значення відіграє преса: щорічники, журнали, газети тощо, що не тільки дають можливість долати дискомфортне відчуття виокремленості в чужій країні, а й відчувати зв'язок з іншими членами своєї етнічної спільноти. Преса дає можливість долати ці перепони і швидше пройти довгі та важкі дистанції у спілкуванні. Вона відбиває цінності, всотані на батьківщині, і штучно набуті цінності, що накопичуються і до яких емігрант привизначається в чужій країні⁶.

Роль української жінки в розвитку науки і культури Канади – надзвичайно складна, багатоплоскостна проблема, об'єктивному дослідженню якої сприяє вивчення та аналіз матеріалів преси, зокрема і журналу “Жіночий світ”. Він є ґрунтовною базою дослідження ролі жінки в культурному і науковому процесі країн постійного проживання емігрантів.

Серед дослідників преси українського зарубіжжя виділимо праці таких науковців, як: О. Бочковський, А. Животко, П. Кравчук, Б. Кравців, В. Дорошенко, О. Фединський, М. Боровик, М. Марунчак, Л. Винар, С. Наріжний, В. Губарець, О. Ясь та ін.

Преса накладає відповідальність на її організаторів, видання яких стає центром емігрантського життя, дає можливість членам діаспори бути в курсі всіх подій і в країні, і в світі. Таку позицію займав і журнал “Жіночий світ”, що є друкованим органом Організації Українсь-

⁶ D. Mostwin, *The Transplanted Family. A Study of Social Adjustment of the Polish Immigrant Family to the United States after the Second World War*, New York (Arno Press), 1980; D. Mostwin, *Trzecia wartość. O formowaniu się nowej tożsamości polskiego emigranta w Ameryce (praca naukowa)*, Lublin (Wydawnictwo KUL) 1985–1995.

Н. Солонська, Українки в історії і культурі Канади...

ких Жінок Канади імені Ольги Басарабової (далі – ОУЖ). Її було створено в 1934 р. на Краєвому з'їзді в Саскатуні, куди увійшли жіночі товариства із різних міст і містечок країни.

Перший номер журналу вийшов у 1950 р. у Внніпезі. Видання відбиває насамперед діяльність ОУЖ, ідеологічну спрямованість цієї організації, мету, взагалі динаміку та алгоритм жіночого руху українок у Канаді. Біля його джерел стояли Н. Синявська та К. Кандиба-Лазор. У 1950 р. вийшло 12 чисел. З 1951 р. редактор видання – С. Бубнюк (1951–1973). Після перенесення Управи ОУЖ до Торонто 15 років журнал редагувала *Ярослава Зорич*; з поверненням Крайової управи до Вінніпегу – А. Вах. Нині журнал виходить знову в Торонто. У складі його редакційної колегії: Я. Зорич, Г. Мазуренко, Л. Панько та Л. Гринда⁸. Місячник “Жіночий світ” починав свою ходу зі сторінки в “Новому шляху”. Концепцію журналу викладено в “Передмові” у статті від редколегії. Фундатори видання бачили своє завдання у створенні ширшої преси, де б друкувалися статті, присвячені питанням педагогіки, медичні, мистецькі нариси про українську історію і культуру⁹.

Редколегія журналу, використовуючи кожен статтю та інформацію для пропаганди української справи, поступово “підводить” свого читача до тем, де характеризується участь українських жінок у суспільно-політичному і культурному житті Канади.

“Метою «Жіночого світу» є обслуговування українських жінок, які хочуть виховувати нове покоління українців у дусі національної свідомості, які хочуть спільно двигати вперед українську культуру” і “щоб відповідна частка української культури ввійшла до канадської збірної мозаїки” (ЖС, №1, с. 4).

“«Жіночий світ» поставив собі за ціль, – наголошує С. Бубнюк, – національне виховання й громадянське освіднення українського жіноцтва, а в дальшу чергу – інформацію з усіх ділянок, що можуть цікавити українську жінку”¹⁰. Ця концепція визначила тематику статей: виховного спрямування, культурно-освітнього, пізнавального, економічного, а також – художніх творів.

---

⁸ “Жіночий світ”. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁹ С. Бубнюк, “*Жіночий світ*” – орган ОУЖ, На службі рідного народу: ювілейний збірник Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955), Вінніпег, s. a., с. 158–166.

¹⁰ *Ibid.*, с. 161.

“Жіночий світ” – видання, як, між іншим, й переважна більшість журналів і газет, що випускаються українською діаспорою різних країн, й досі маловідоме і малодоступне широкому загалу в Україні.

Навряд чи етнічна преса українського зарубіжжя стане доступною широкому загалу в нашій країні найближчим часом, хоча заборонені за радянських часів фонди цілком відкриті для користувача. Головна причина недоступності в тому, що журнали українського зарубіжжя, як правило, потрапляли в Україну в одному примірнику, в основному, як дари для бібліотек від приватних осіб, зокрема для Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Тому їх пропаганда, ознайомлення з ними, зі змістом публікацій, розкриття рідкісних фондів бібліотек, актуальна і важлива вже сама по собі.

Підкреслимо, науково-бібліографічний розпис статей журналу “Жіночий світ” згідно з науковою програмою здійснено співробітниками відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (доробок – м. н. с. В. Березкіної). Це вже найближчим часом дасть можливість користувачам Інтернет-мережі ознайомитися зі змістом цього та інших унікальних видань, які зберігаються у фонді ВЗУ НБУВ.

Позитивним є те, що наше сучасне суспільство стало усвідомлювати, що українська діаспора не просто повертається до нас, як зазначають деякі науковці, вона завжди була і є з нами як невіддільна складова національної культури та історії.

“Жіночий світ” – видання, розраховане на широку аудиторію, українську ментальність, на підтримку і збереження української ідентичності. Ця позиція редколегії визначає і зміст “ЖС”. У першому номері – матеріали, присвячені Новому року, – улюблені колядки, церковні співи річного кола, вірші відомих українських поетів, уривок із повісті, оповідання, “Дитяча сторінка”, замальовки, казочки, медичні поради. Й інформаційний блок, що стане постійним для видання, – повідомлення про діяльність ОУК та його підрозділів. Обсяг видання невеликий – 24 с. Перший номер не має рубрик.

У вступній статті від редакції в №3 “ЖС” зазначено, що за 15 років ОУК, що є членом Об’єднання жінок (National Conneil of Women of Canada) створило та організувало: хори, виставки школи українською мовою, різні курси; допомагає фондам, роботі Канадського Червоного Хреста, дає пожертви на розбудову Українського осередку куль-

Н. Солонська, Українки в історії і культурі Канади...

тури й освіти, видавництво газети “Новий шлях”, видає твори деяких письменниць.

Це – початок діяльності журналу. В ньому виокремлюються перші рубрики. Одна з них – “Наші сучасниці”. У цій рубриці (№3) – нариси про малярку Галину Мазепу, кандидата до складу ради американського м. Детройт, адвоката Марусю Бек. Доктор Є. Вертипорох викладає завдання Наукового товариства ім. Т. Шевченка, доктор Ярослав Рудницький розповідає про “Шевченкознавчі праці Української Вільної Академії Наук”.

У надрукованому уривку з промови голови Централі Комітету Українок Канади Е. Ситник (№5/6) підкреслено, що “жінки повинні використовувати кожну нагоду для пропаганди української справи й оборони” свого “поневоленого народу”.

60 років тому, в журналі “Жіночий світ” (1956, ч. 11) було надруковано статтю “Від редакції”. Прозорливість написаного вражає: “час, у який живемо, вимагає якнайбільшого об’єднання сил, якнайтіснішої співпраці всіх. А як багато може зробити організоване українське жіноцтво і в умовах звичайної, буденної роботи і в моменти найбільших визвольних зривів – ми знаємо з багатьох прикладів нашої героїчної минувщини. Події на міжнародному обрії можуть розгорнутися фатально скоро й питання «бути чи не бути» нам, як вільній нації, стане цілком реальним”.

Проблема, винесена в назву статті, є вельми *актуальною* проблемою міграційних процесів, оскільки відбиває не тільки спробу визначити внесок українських жінок у розвиток історії, культури, науки Канади, а й інші проблеми: дослідження української діаспори, історії її поселень, особливостей хвиль еміграційних процесів, становище жінки у канадському суспільстві; теми – українська жінка і канадський гендерний стереотип, становище жінки-професіонала в періоди різних хвиль української еміграції тощо. У поле дослідження потрапляє діяльність таких потужних наукових установ, як Світова Наукова Рада при Світовому Конгресі Українців, Канадський Інститут Українських Студій, Українська Вільна Академія Наук у Канаді, Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, навчальних і культурних закладів та ін.⁷

---

⁷ *Українці в американському та канадському суспільствах: соціол. зб.*, зредагував: В. В. Ісаїв, Джерзі Сіті (Коць), 1976, 360 с. – (Праці Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Укр. соціол. ін-т ІНК; т. 1).

У редакційній статті “Визвольні змагання і жінка на еміграції” (1951, ч. 11–12) наголошено на завданнях українського жіноцтва на еміграції, як то: “збереження української культури, тих духовних цінностей, без яких ми, як нація, не можемо існувати; як гідна репрезентація українського імені перед чужинцями, пропагування української визвольної справи кожночасно, при кожній нагоді серед впливових кругів інших народів; моральна й матеріальна підтримка своїх інституцій, видань, визвольних секцій <...>. Та найважливішим із них є збереження душі української, виховання для свого народу молодого, родженого поза межами України покоління”.

Актуальність дослідження ролі українок в історії і культурі Канади через призму журналу “Жіночий світ” полягає і в тому, що публікації в журналі дають можливість об’єктивного вивчення аспектів входження українства, зокрема жіноцтва, в поліетнічне середовище нової батьківщини після Другої світової війни, що є свідченням дій єдиної, самодостатньої української спільноти.

Концепцію журналу “Жіночий світ” відбито в публікації С. Григорієва “Мати” (1956, ч. 11; рубрика “Вінок на незнаній могилі”):

“У роковини листопадових днів, коли весь український нарід складає доземний поклін тіням своїх героїв, пригадає славні минулі події, даремно будете перегортати сторінки журналів та часописів – шукаючи, за згадкою, що їй було б присвячено матері цих героїв. А як тісно в’яжуться ці роковини з найбільшою трагедією, трагедією скривавленого материнського серця, що скоріше сама віддала б своє життя, ніж посилати свого сина на смерть <...>. Велика, беззастережна жертва синів – була одночасно й найбільшою жертвою матерів. Дарма, що ніхто не палять перед ними кадила, дарма, що не вінчають їх вінцем слави”. Публікація присвячена подіям Української революції і зокрема листопадним дням 1918 року, коли було проголошено Західно-Українську Народну Республіку, і подальшій боротьбі за незалежність.

О. Залізник у статті “Канадійські жінки з високими студіями при праці” (ЖС, 1952, ч. 9, вер.) пояснює потребу в т. зв. “жіночій” пресі: “Інтенсивна і жертвна праця членок (ОУК. – Н. С.) у всіх ділянках життя країни, яка підкреслювала б слухність набутих жінками прав, домагання прав у тих ділянках, де ще їх нема (однакова платня за однакову працю) – це напрямні, в яких має йти дальша діяльність Організації” (ідеться про ОУК).

Публікації із запропонованої проблеми можна поділити за такою системою: матеріали оглядового, загального плану (А); історичні матеріали про життя і діяльність видатних українських жінок (Б); матеріали про життя і діяльність жінок українського зарубіжжя (В). За типологією – це, зазвичай, бібліографічні нариси, замітки, інформації, інколи інтерв'ю, спомини, невеликі за обсягом, оскільки журнал мав обсяг 24 с. Така систематизація дає змогу розглядати жіночий рух у розрізі та з урахуванням історичних реалій.

Попри труднощі поліграфічного обмеження, найбільше пов'язані з фінансовою скрутою, видання є об'єктивною джерельною базою історичних досліджень.

Журнал з пізнавальною метою надає свою площу і для повідомлень про видатних жінок-неукраїнок і тих, хто не проживає в Канаді, але вони є значними особистостями. Так, у 1956 р. (ч. 9, вер.) було надруковано інформацію про доктора Євгенію Кларк, американку (батько – американець, мати – японка), уродженку м. Нью-Йорк, одну з найвідоміших на той час жінок у світі, іхтіолога, дослідниці життя риб у Карибському і Червоному морях; про доктора Богдану Салабан, яку призначено заступником директора державного шпиталю у Бофало; піонерку Союзу Українок Америки Олену Лотоцьку та ін.

У кількох номерах “Жіночого світу” публікується наукова розвідка І. Чорнобривець “Українська і російська жінка в 17 столітті”, яка дає можливість зрозуміти коріння патріотизму, стійкості, незалежності, вміння брати на себе відповідальність за вирішення найскладніших проблем жінок української діаспори, що сягає корінням нашої української ментальності.

В. Вергун-Модрицька у статті “Українське жіноцтво як національно-державний чинник” (ЖС, 1956, Ч. 9, рік 7, вер., с. 2–3) наголошує: “Українське жіноцтво в історії свого народу відіграло і відіграє величезну і, можна сказати, основну роллю. Від найдавніших часів аж до сьогодні українське жіноцтво творило джерело не тільки фізичного життя для майбутніх поколінь. Почавши від нападів кочовиків та східних народів і західних інвазій аж до сьогодні, українське жіноцтво виробляло в собі надзвичайний і фізичний гарт <...>. Українські жінки, починаючи від княжих часів, а кінчаючи на теперішніх – дали доказ найбільшого героїства <...> Українське жіноцтво далі кладе основи під велику духовну силу нації і її будівельну і соборну Україну”. Пригадаємо: велика київська княгиня Ольга, правителька;

Анна Ярославна, княжна Предслава Полоцька (XII ст.); жінки-фундатори монастирів, шкіл для дівчат; Настя Лісовська, знаменита Роксолана; Анна Гойська надала землі Почаївській Лаврі; Настя Ольшанська сприяла здійсненню перекладу на українську мову Пересопницького Євангелія та оплатила його видання; Олена та Софія Чарторийські (її сестри) дарували землі Пересопницькому монастирю і заснували при ньому школи, лікарні; княжна Софія переклала з грецької на українську мову проповіді отців церкви на кожну неділю в році; Гальшка Гулевичівна-Лозинська надала свій двір і великі земельні площі для відбудови кляштора і заклала при монастирі Братську школу (1615), яка перетворилася з часом на Києво-Могилянську Академію; мати гетьмана Мазепи чорниця і член Луцького братства; дружина полковника Семена Палія – “мати-полковниця”, яка керувала обороною Фастівщини (1959, ч. 3); письменниці – Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Леся Українка; професор О. Єфименко, Н. Мірза-Авак'янец, учений і педагог С. Русова та багато ін. Тобто, українська жінка – внутрішньо незалежна за своїм історичним корінням, своєю ментальністю.

Для порівняння: жіноча емансипація почалася наприкінці XVIII ст. з Великої Французької революції; в Німеччині – в першій чверті XIX ст.; в Україні – в 1884 р.; в США – в 1888 р.

Героями публікацій журналу “Жіночий світ” стають неординарні особистості, історичні постаті, діячі культури і науки: княгиня Ольга (1950, ч. 8); символ героїзму української людини – Ольга Басараб (1953, ч. 2; 1959, ч. 1, І. Боднарук, та ін.); героїня Визвольних змагань, по-звірячому замучена комуністами розвідниця УНР Віра Бабенко (1956, ч. 9, Г. Лашенко; 1959, ч. 9, Ю. Шегелівський); письменниці – Олена Пчілка (1950, №5/6 Н. Синявська); Марко Вовчок (1955, ч. 12, І. Книш; 1956, ч. 12, Я. Рудницький); Ольга Кобилянська (1952, ч. 5, Ю. Мулик-Луцик); Наталія Кобринська (1951, ч. 6, весь номер); Олена Теліга (1956, ч. 2, О. Лятуринська; 1962, ч. 2, І. Мандрика); письменниця Константина Малицька (1962, ч. 6, О. Залізняк); педагог, літератор Пелагея Литвинова; Ольга Хоружинська-Франко (Л. Лугова); Софія Русова (1956, ч. 12, Г. Мандрика; 1959, ч. 3, О. Русова-Базилевська); драматург, учений, автор “Букваря” і “Читанки” Людмила Старицька-Черняхівська (1958, ч. 5, Л. Бурачинська); малярки – Анна Бичинська; Софія Зарицька (1958, ч. 6, Л. Вітошинська); Іванна Нижник-Винників (1958, ч. 6); Оксана Лятуринська (ще й скульптор, поет-

Н. Солонська, Українки в історії і культурі Канади...

ка); емалістка Марія Дольницька (1959, ч. 4); Юлія Миколаївська; 1959, ч. 4, Л. Бачинський); актриса Марія Заньковецька (1955, ч. 12, О. Олесь); організатор перших українських театрів Наталя Дорошенко (О. Кисілевська); співачки – Соломія Крушельницька (1953, ч. 6, Л. Бачинський); Ірена Туркевич-Мартинець (Є. Турянська); Леся Зюбрак (1955, ч. 4), Євгенія Зарицька (1958, ч. 6); керівник режисерського відділу музично-драматичної школи ім. Миколи Лисенка в Києві; Марія Старицька (1956, ч. 11, А. Дзюбенківна); танцівниця Олена Гердан-Заклинська (1950, №7); піаністка Вірляна Кисілевська; історик, професор Української Вільної Академії Наук та Богословської Академії Української Автокефальної Православної Церкви в Мюнхені, дійсний член Наукового Товариства Шевченка Наталія Полонська-Василенко (1954, №4); професор Катерина Антонович (1960, ч. 11–12) та ін.

Представниці суспільно-політичної сфери діяльності: адвокат Маруся Бек, кандидат до складу ради американського м. Детройт, США (1950, №3); адвокат Марія Вавриків (найзначніша жінка у Вінніпезі в 1955 році) (1955, ч. 2, С. Б.); професор Ольга Горачук, яку декретом паранського уряду (Бразилія) призначено бібліотекарем доестадуальної бібліотеки (1955, ч. 12); Люба Вал, колишня голова Ліги Українських Католицьких Жінок Канади, дружина новоіменованого урядом Канади сенатора Василя Вала; письменниця, журналістка, голова Світової Федерації Українських Жіночих Організацій Олена Кисілевська (1956, ч. 4); учасниця жіночого руху Олеся Бажанська-Озаркевич (1956, ч. 12, І. Книш); голова Домініальної управи Комітету Українок Канади Ольга Войценко (1959, ч. 4, [С. Б.]); письменниця Уляна Кравченко (1959, ч. 5, І. Боднарук); голова Відділу Комітету українок Канади в Торонто, Онтаріо Софія Проців (1959, ч. 4); голова Краєвого Союзу Українок Мілена Рудницька (1956, ч. 11, К. Антонович); голова Центральної Управи ОУК Анна Тарновецька (1956, ч.11, А. Вах); керівник Відділу ОУК у Торонто Ольга Заєць та ін.

Отже, судячи навіть із цих публікацій, українська жінка відіграє непересічну роль у розвитку світового жіночого руху¹¹.

Однак, навіть не вдаючися до статистики очевидно, що публікацій про жінок, які займаються наукою, небагато. По-перше, наука – це особлива ділянка інтелектуальної праці, особливого таланту та необ-

---

¹¹ Г. Лашенко, *Українська жінка і її роль в світовому розвитку жіночого руху*, Жіночий світ, ч. 4, рік 10 (1959, квіт.) 4.

хідності такої самореалізації. Сьогодні, мабуть, за жодними джерелами не можна точно визначити кількість жінок, робота яких була пов'язана з науковими інтересами, виїхала з СРСР після Другої світової війни. У принципі ця цифра вже й не так важлива, щоб зрозуміти загальну картину.

Відомо лише, що упродовж 1947–1952 рр. Канада прийняла близько 160 тис. біженців і переміщених осіб з Європи, у тому числі 17% українців.

Українські жінки-науковці, як і більшість їх колег, а також письменників, художників, інших діячів культури, взагалі інтелігенції, розділили важку долю українських емігрантів. Свіжа маса людей була потрібна Канаді для виконання низькокваліфікованої, важкої фізичної, низькооплачуваної роботи, за яку не бралися місцеві жителі. Цю дорогу через плантації буряків на преріях, онтарійські копальні, залізничні шляхи пройшло багато науковців вищої категорії – археолог Ярослав Пастернак, етнограф Степан Килимник, географ Іван Тесля, сотні жінок з вищою освітою, професорів, – через миття посуду і підлоги, прибирання брудних приміщень тощо – “не всі прибулі могли вrostи в нові обставини за своїми професіями”. Перепоною для влаштування на роботу було насамперед незнання англійської мови. Більше пощастило українцям і славістам, яких допустили на роботу в канадські університети¹².

Однак, як випливає зі звіту Української Вільної Академії Наук з нагоди 30-ліття УВАН: “в осідках нового поселення наші науковці створили високі наукові установи, згуртувались біля них і розпочали інтенсивну працю. Наукові досліди, виклади, засідання, сесії, видавництва, свої наукові з'їзди для скоординування праці й участь в міжнародних наукових з'їздах в Римі, Празі, Лондоні, Парижі і в інших осередках для маніфестації, – були проречистим доказом, що українська наука стоїть на найвищому рівні <...>”¹³. Українські вчені зарубіжжя були й активними авторами чужомовних наукових журналів. Серед українських науковців були й жінки-вчені.

У публікації називаються й прізвища жінок: наймолодшої сестри Лесі Українки – п. Дністрянської; доктора Лідії Шульгіної, професора

---

¹² Б. Стебельський, *НТШ у Канаді – пляни і праця*, Збірник наукових праць Канадського НТШ, Торонто, 1993, с. 7, 8.

¹³ Е. Стахова, *Українська наука на еміграції та ювілей Української Вільної Академії Наук*, Жіночий світ, ч. 2 (1952, лют.).

Н. Солонська, *Українки в історії і культурі Канади...*

історика Наталії Полонської-Василенко, геолога Ганни Закревської, п. Мірчук, почесного докторанта УВУ Ольги Кобилянської та ін.

Утім, попри всі складнощі пристосування до нового життя, продуктивність українських письменниць і “робітниць пера в діяспорі з працею українок на Батьківщині”, “еміграційна продукція на літературному полі і якісно і кількісно перевищує продукцію в Україні”¹⁴. Я. Рудницький наголошує, що “велика кількість українських письменниць виявлялася не раз у виставках українського друкованого слова, з яких найцікавіша була в 1959 р. в часі світового конгресу СФУЖО в Нью-Йорку”¹⁵.

Журнал “Жіночий світ”, як впливає зі змісту поданих матеріалів, пропагує інтелектуальну, творчу, суспільну діяльність жінок; повагу до жінки як особистості, повноправного члена суспільства, категорично відкидає її дискримінацію та інші негативні прояви щодо цього явища.

Порівнюємо наповнення радянських журналів з теми становища жінки в суспільстві у журналах: “Радянська жінка”, “Соціалістична культура”, в газетах “Правда України”, “Молодь України”, “Колгоспне село” тощо. Як досягнення радянської влади, як свідчення рівноправного становища жінки в суспільстві розглядається праця жінок на важких і шкідливих роботах, які завдають шкоди (про це, звичайно, не пишеться) народженню дітей, продукуванню здорового покоління; скорочують життя самих представниць “прекрасної” статі. Сторінки радянської преси наполегливо ілюструють “рівноправ’я” жінок і “переваги” радянського способу життя: численні фотографії жінок, які працюють машиністами на шахтах (відкидають вугілля); мулярами на будівництві високоповерхових споруд; жінки на рівні з чоловіками возять каміння, цеглу, піднімають мішки з піском, риють вручну котловани (норми для підняття вантажів, зокрема, і в бібліотеках, й досі вражають, оскільки мало відрізняються від варварських); підноситься “на щит” праця доярок, які повинні зробити до 90–140 одноманітних рухів за одну хвилину в розрахунку 10–12 корів за зміну; праця свиначок, птичниць, які ніколи не чули про механізацію роботи і щасливі тільки від того, що перевиконують норми праці. Інколи на сторінки радян-

---

¹⁴ Я. Рудницький, *Українська жінка як збережниця української традиції й культури*, Жіночий світ, ч. 10, рік 11 (1959, жовт.).

¹⁵ *Ibid.*

ської преси потрапляє інформація про лікарів, учителів, артисток. Жінки-науковці – виняток.

Канадський журнал “Жіночий світ”, на противагу, відбиває становище жінки в демократичному, цивілізованому світі, роль етнічних організацій (у даному разі – Організації Українських Жінок Канади) в інтегративних процесах, є джерельною базою для вивчення адаптації українців, у тому числі жінок, у нове поліетнічне середовище, в якому українці стали достойними громадянами, а українське жіноцтво досягло значних успіхів у всіх сферах суспільного і культурного життя.

На сьогодні маємо значний обсяг не систематизованої, не концентрованої інформації щодо ролі українського жіноцтва в адаптаційних процесах кількох хвиль еміграції; мозаїку, що не об’єднана в струнку наукову картину. Тому праця над пропонованою статтею проєктує ідею щодо систематизації інформації у вигляді бібліографічного покажчика, створення бази даних, яка поповнюватиметься у міру виявлення нового матеріалу.

Отже, вивчення одного з аспектів проблематики журналу “Жіночий світ” є внеском у таку науку, як емігрантологія, у канадознавство; стимулює продовження досліджень із таких проблем, як: суспільно-політична діяльність жіночих організацій, педагогіка, виховання підростаючого покоління, формування стосунків у сім’ї, відстоювання і збереження національної ідентичності на території Канади, де, за останніми даними, проживає понад мільйон українців.

Потреба в т. зв. “жіночій” пресі існує й сьогодні. Нагальною є й необхідність динамічного поширення “жіночої” преси української діаспори, зокрема, канадської, в нашому суспільстві, оскільки вона дає можливість сучасному поколінню вивчати справжню історію України, дізнаватися про замовчувані радянською владою факти, відверту брехню, її трагічні сторінки.

ДО ПИТАННЯ ГЕНДЕРУ В УКРАЇНСЬКІЙ ДИПЛОМАТІЇ

Із року у рік сучасне суспільство все більше усвідомлює необхідність паритету в правах між чоловіками та жінками. Проте досягнення гендерної рівності відбувається досить повільно та продовжує гальмуватися стереотипними підходами та оцінками щодо ролі, місця та можливостей “слабкої статі”.

Демонструючи інтелектуальні здібності, займаючи керівні посади, показуючи приклад успішних бізнес-леді, забезпечуючи привабливий імідж тієї чи іншої країни в світі, жіноцтво демонструє приклади посправжньому сильних вчинків. Але, як свідчать українські реалії, досягнення гендерної рівності в законодавстві, політиці, соціальних програмах, дипломатії, родині продовжує бути актуальним питанням. Українська дипломатія також позбавлена пропорційного гендерного складу та презентована лише поодинокими випадками присутності жінок на високих керівних посадах.

Метою статті є аналіз гендерних особливостей в українській дипломатії на сучасному етапі. З цією метою були проаналізовані положення Пекінської декларації¹, адже саме вона стала магістральною лінією досягнення гендерної рівності в Україні, а також відповідні нормативні документи, що законодавчо обґрунтовують домінуючі принципи гендерної рівності².

Теоретичною основою даної статті стали праці з історії української дипломатії³ та гендерної рівності⁴. Використані інтерв'ю україн-

---

¹ Пекінська декларація: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_507

² Гендерна політика та інституційні механізми її реалізації в Україні. Національний огляд виконання Україною Пекінської декларації та Платформи дій і заключних документів Двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН.

³ Жінки у дипломатії: історичні аспекти та тенденції сучасності: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/zhinki-u-diplomatiji-istorichni-aspekti-ta-tendenciji-such/#sthash.5e3mAkPL.dpuf>; Жінки на дипломатичних теренах: поступ і зрушення: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://povaha.org.ua/zhinky-na-dyplomatychnyh-terenah-postup-i-zrushennya/>; Політика: Old boys' club?: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/politika-old-boys-club-_html; Мадлен Олбрайт, Бути жінкою і дипломатом: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://50vidsotkiv.org.ua/madlen-olbrajt-buti-zhinkoyu-i-diplomatom/>

⁴ О. Г. Івашенко, Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики, Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 6 (1998) 78–91; О. В. Івашенко, О. М. Лободинська, Гендерна сегрегація чи гендерна асиметрія на ринку праці: теоретичні засади та емпіричні прояви при

ських жінок-послів, відомих дипломатів та окремих політиків надали можливість виокремити характерні особливості перебування жінок на дипломатичній службі⁵.

Слід нагадати, що перший факт очолювання посольства жінкою належить до історії Вірменії, адже саме Діана Абгарян – вірменська письменниця, дипломатка, меценатка у 1920-му році, будучи дипломатичним представником і генеральним консулом Вірменії, стала першою в світі жінкою-послом Вірменії в Японії⁶. Тим самим, саме Вірменія була першою країною, яка заявила світу, що жінка може бути долучена до такої сфери діяльності, як дипломатія.

Поряд з тим, можна згадати доволі колоритний приклад “жіночого обличчя”, наприклад, радянської дипломатії, пов’язаний з діяльністю другої жінки-посла О. Коллонтай, яка упродовж 1923–1926 рр. та 1927–1930 рр. очолювала посольство СРСР в Норвегії, згодом деякий час була послом у Мексиці тощо⁷.

Для порівняння, перша жінка-посол з’явилася в історії Франції в 1930 р., в історії США – в 1949 р., в історії Великобританії – в 1976 р.⁸

Подібний гендерний підхід у дипломатії віддзеркалював суспільні настрої, традиційне та сформоване бачення щодо дипломатії та її виключно чоловічого обличчя. Історично, дипломатія завжди асоціювалася з чоловіком. Відомі античні, середньовічні філософи, мислителі Нового часу асоціювали організаторів відносин між державами лише з чоловіками та чоловічими характеристиками. Роль жінок зводилася до класичної функції ведення домогосподарства та народження дітей.

Із плином часу положення жінки у соціумі змінювалося, її соціальні ролі розширювалися, суспільство потроху звикало до активізації жіноцтва у відстоюванні своїх прав.

Початком самостійної української дипломатії вважається 22 грудня 1917 р., коли за наказом уряду Української Народної Республіки був сформований Генеральний секретаріат міжнародних справ. За цей,

працевлаштуванні в Україні: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/1_2013/43-62.pdf

⁵ *В’єтнам – randevu світу*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/vjetnam-randevu-svitu/>; Мадлен Олбрайт, *Op. cit.*

⁶ *Первая в мире женщина-посол*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://barev.today/news/abgar>

⁷ Т. Зонова, *Гендерный фактор в политике и дипломатии*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/twenty/009.htm>

⁸ *Жінки у дипломатії: історичні аспекти та тенденції сучасності*.

С. Телуха, До питання гендеру в українській дипломатії

майже столітній період, кількість жінок, які очолювали українські дипломатичні представництва за кордоном, є мізерною.

Відправною точкою досягнення гендерної рівності в незалежній Україні стала Пекінська декларація⁹, прийнята на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок 15 вересня 1995 р. “Визнаємо, що за останнє десятиліття становище жінок в основному істотно поліпшилося, але такий прогрес був нерівномірним, і нерівність між чоловіками та жінками існує як і раніше, й основні перешкоди зберігаються, що серйозно відбивається на добробуті всіх людей”, зазначено в декларації¹⁰. Нажаль, й через 24 роки незалежного розвитку, зазначена тенденція продовжує бути актуальною в Україні. При цьому зауважимо, що одним із основних досягнень є створення нормативно-правової бази з питань гендерної рівності, зокрема ухвалення Закону України “Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків”¹¹. 2012 р. слід вважати досить прогресивним в українському законотворенні, адже було ухвалено низку законів, спрямованих на подолання гендерної нерівності в суспільстві, зокрема Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”¹² та Закон України “Про зайнятість населення”¹³, який передбачає рівні можливості всіх громадян (у т. ч. незалежно від статі) на вільний вибір виду діяльності. Крім того, було внесено зміни до Сімейного кодексу України, згідно яких шлюбний вік жінок підвищився до 18 років і зрівнявся зі шлюбним віком чоловіків¹⁴. Однак законодавча база не є повним гарантом забезпечення статевої рівності в країні, подолання гендерної дискримінації та стереотипів щодо жінок.

Зміни в питанні гендеру поволі прослідковуються в українській дипломатії. За час незалежного розвитку, в нашій державі спостерігається розширення дипломатичного представництва України саме жінками. На сьогодні, у складі Міністерства закордонних справ України працює 600 осіб, з яких – 215 жінок, причому 38 з них займають

---

⁹ Пекінська декларація.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Закон України “Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків”: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

¹² Закон України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>

¹³ Гендерна політика та інституційні механізми її реалізації в Україні...

¹⁴ *Ibid.*

керівні посади¹⁵. Ситуація з жінками-послами станом на лютий 2016 р. така: посади надзвичайних і повноважених послів займають 3 жінки – Інна Василівна Огнівець – у Португалії, Тетяна Іванівна Іжевська – у Ватикані та Наталія Миколаївна Галібаренко – у Великобританії¹⁶.

Слід зазначити, що наведені дані складають лише третину від загальної кількості українських жінок-послів за весь період незалежності. З 1991 р. до сьогодні, окрім вже зазначених прізвищ, необхідно згадати ще 5: Н. Ковальська – Надзвичайний і Повноважний Посол України у Швейцарській Конфедерації (1998–2000 рр.), Надзвичайний і Повноважний Посол України в Князівстві Ліхтенштейн за сумісництвом, а також Надзвичайний і Повноважний Посол України у Ватикані за сумісництвом (1998–2003 рр.); С. Станік – Постійний Представник України при Раді Європи (2001–2004 рр.) та Надзвичайний і Повноважний Посол України у Швейцарській Конфедерації; Н. Зарудна – Надзвичайний та Повноважний Посол України в Королівстві Данія (2004–2008 рр.), а також Надзвичайний та Повноважний Посол України у Федеративній Республіці Німеччина (2008–2011 рр.), з 2012 р. – керівник програм ОБСЄ в Астані; О. Слюсаренко – Надзвичайний і Повноважний Посол України у Чорногорії протягом 2008–2014 рр.; Т. Саєнко – Надзвичайний і Повноважний Посол України у Республіці Куба (2009–2013 рр.), Надзвичайний і Повноважний Посол України у Домініканській Республіці (2010–2013 рр.)¹⁷. Для порівняння, загальна кількість жінок у ранзі надзвичайний і Повноважний посол з часу незалежності Російської Федерації дорівнює 6 особам: В. Матвієнко (Надзвичайний і Повноважний Посол у Республіці Мальта в 1991–1994 рр. та Посол в Греції в 1997–1998 рр.), З. Новожилова (Надзвичайний і Повноважний Посол у Швейцарській Конфедерації в 1991–1992 рр., з 1987 по 1991 рр. – Посол СРСР у Швейцарії), В. Калмик (Надзвичайний і Повноважний Посол у Коста Ріці в 1991–1996 рр.), О. Іванова (Надзвичайний і Повноважний Посол РФ у Республіці Маврикій у 2004–2011 рр.), Л. Воробйова (Надзвичайний і Повноважний Посол у Малайзії в 2010–2015 рр.)¹⁸, Е. Митро-

¹⁵ Жінки на дипломатичних теренах: поступ і зрушення.

¹⁶ Міністерство Закордонних справ України. Офіційний сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua>

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Список послов Российской Федерации*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_послов_Российской_Федерации.

С. Телуха, До питання гендеру в українській дипломатії

фанова (постійний представник РФ при ЮНЕСКО в ранзі Надзвичайний і Повноважний посол, з 09.02.2010 р.)¹⁹.

Показники участі жінок у дипломатії інших європейських держав набагато вищі. Наприклад, у Фінляндії, Норвегії, Швеції жінки складають 30 % від загальної чисельності дипломатичних представників²⁰. У Великобританії з-поміж більше 100 посольств, жінки очолюють 38²¹. Ситуація у Франції також має стійку прогресивну динаміку: станом на січень 2013 р. жінки становили 53 % усіх державних службовців у Міністерстві іноземних справ, при цьому постійно здійснюються заходи щодо забезпечення професійної рівності між чоловіками і жінками. Так, у січні 2013 р. 25 зі 180 послів Франції за кордоном становили саме жінки, тобто порівняно з 2006 р., кількість французьких жінок-послів зросла з 10 % до 14 %²². У вересні 2015 р. посольство Французької Республіки в Україні очолила жінка-посол Ізабель Дюмон. Це стало знаковою подією в історії французько-української дипломатії.

Імпонують сучасні заходи щодо гендерної рівності, ініційовані керівництвом нашої держави. Так, у липні 2014 р. Президент України П. Порошенко надав розпорядження міністру закордонних справ П. Клімкіну збільшити кількість жінок-дипломатів, які очоляють українські дипломатичні установи в країнах Євросоюзу²³.

Враховуючи динаміку зростання кількості жінок в українській дипломатії, постає питання: чому так мало представниць жіночої статі презентують Україну у світі? Чим чоловічі дипломатичні якості відрізняються від жіночих? Чи впливає наявність жінок в українській дипломатії на рівень демократичності країни? Що думають самі українські дипломатки про гендерну ситуацію у своїй професії?

Шукаючи відповіді на ці питання, необхідно виявити певні перешкоди та труднощі, що мають місце в жіночій дипломатії. У науковій літературі чітко сформульовані причини того, чому жінки не займають

---

¹⁹ *Министерство иностранных дел Российской Федерации*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.mid.ru/bdomp/personnel-matters.nsf/info/06.015.01>

²⁰ *Жінки на дипломатичних теренах: поступ і зрушення*.

²¹ *Політика: Old boys' club?*; Мадлен Олбрайт, *Op. cit.*

²² *Gender equality at the French Foreign Ministry*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/>

²³ *Порошенко доручив МЗС збільшити кількість українських жінок-дипломатів в країнах ЄС*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/943188-poroshenko-doruchiv-mzs-zbilshiti-kilkist-ukrajinskih-jinok-diplomativ-v-krajinah-es.html>

високі керівні посади. По-перше, провідну роль грають вже згадані стереотипи ставлення до жінки взагалі та реальний статус жінки в нашому суспільстві, який продовжує бути вкрай незадовільним. По-друге, низький рівень самосвідомості самого жіноцтва, що й досі знаходиться під пресингом патріархальних традицій та сприймає чоловіків як єдиних гарантів своїх прав та захисту. По-третє, не останню роль грає слабка жіноча організованість. По-четверте, в Україні все ще недостатньо ініціативних, творчо мислячих, самостійних у своїх думках та вчинках жінок-лідерів. По-п'яте, наше суспільство продовжує цінувати та акумулювати паритет, який склався між “мужніми чоловіками” та “жіночними жінками”, розділяючи при цьому суспільні ролі на “сильні” та “слабкі”²⁴.

Проте, навіть ті нечисельні кількісні показники збільшення жінок у лавах української дипломатії у ранзі надзвичайних і повноважених послів, є свідченням зламу стереотипів та прикладом того, що цілеспрямованим, впевненим, організованим, розумним та професійним жінкам вдається побудувати свою кар'єру, досягти високих звань та рангів. Заслужують уваги думки Надзвичайного і Повноважного посла України в Ватикані Т. Іжевської:

“Пригадую, готувала доповідь на тему «Жінки, які займають керівні посади». Зокрема, вивчала питання щодо жінок у дипломатії. Це було досить цікаво. У нас, звичайно, тоді була ситуація набагато гірша. Я на власному прикладі можу сказати, що було достатньо важко досягти якогось рівня у МЗС. Навіть деякі молоді дипломати-жінки дивилися і казали: «Ви знаєте, це скільки вимагає зусиль, досвіду і знань, що у нас зникає бажання». Але я їм надавала побільше оптимізму, що все ж таки якщо є ціль, якщо є бажання, якщо є впевненість, що ти зможеш, то треба йти цим шляхом і всього можна досягти. Жінки того варті. Зараз набагато легше в плані того, як сприймають чоловіки жінку-посла або жінку-дипломата. Зараз ситуація набагато краща. Тобто, можна говорити по позитивну динаміку. Є ще, звичайно, над чим працювати, але однозначно впродовж останніх років спостерігаються позитивні зрушення»²⁵.

²⁴ С. Сулімова, *Вікно в Європу відчиняється гендерним ключем*, Жінки в політиці, (2007) 197.

²⁵ *Жінки на дипломатичних теренах: поступ і зрушення*.

С. Телуха, *До питання гендеру в українській дипломатії*

Отже, жінкам дійсно важко долати вкорінені стереотипи щодо своєї ролі та місця в суспільстві. Не всі жінки витримують конкуренцію з чоловіками та полишають цю кар'єрну гонитву. Але багато й тих, які невпинно долають вкорінені стереотипи щодо їхньої кваліфікації, професіоналізму, інтелектуальних здібностей, фізичних можливостей, руйнують перешкоди на шляху досягнення гендерної рівності. Депутатка парламенту Косова Вйоса Османі згадувала: “Коли ми впроваджували квоти для жінок, чоловіки запитували, чи вдосталь у нас для цієї діяльності кваліфікованих жінок. Ми у відповідь поцікавилися: чи вдосталь у нас кваліфікованих чоловіків..?”²⁶. Т. Іжевська, виходячи з власного світобачення та солідного досвіду, стверджувала: “Можна багато говорити про склад розуму жінки та чоловіка – аналітичний, неаналітичний, математичний... Але жінка звикла, що якщо вона має щось зробити, то вона це зробить”²⁷.

Безумовно, бути жінкою-дипломатом дуже непросто. Крім причин відсутності пропорційності між чоловіками та жінками в українській зовнішній політиці, існує безліч додаткових труднощів.

Насамперед, це довготермінові відрядження, які в більшості випадків не сприяють сімейному життю. У силу тих самих стереотипів, чоловіки не бажають слідувати за дружинами, кидаючи своє місце роботи та звичну сферу власних інтересів. До речі, дискримінація щодо жінок-дипломаток прослідковується навіть у понятті “дипломатичний корпус”. Як відомо, до нього відносять і членів родин дипломатичних агентів. У переліку, зокрема, згадуються батьки дипломатів, останні, їхні неповнолітні діти, дорослі, але незаміжні доньки, а також дружини (але не чоловіки!)²⁸. Тобто дипломатичних агентів сприймають виключно як представників чоловічої статі, їх дружинам відводиться роль супроводжуючих дипломата-чоловіка, разом з дітьми чи батьками. Про те, що членом дипкорпусу може вважатися чоловік жінки-посла, не йдеться взагалі.

Труднощі полягають і в стереотипах щодо гендерного фактору в суспільстві, які йдуть від самих жінок. Адже вони продовжують наголошувати та підкреслювати одвічні асоціації з собою, як з символом миру, любові, доброти. Звичайно, багато людей погодяться з таким

---

²⁶ Політика: *Old boys' club?*

²⁷ Жінки на дипломатичних теренах: поступ і зрушення.

²⁸ Дипломатичний корпус: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kimo.univ.kiev.ua/DKS/18>

сприйняттям жінки, але в такому випадку, вони не зможуть до кінця стати нарівні з чоловіками та залишаться одвічними берегинями сімейного вогнища з голубом миру в руці. Сучасна ж жінка здатна досягти більшого. Американська дипломатка Мадлен Олбрайт впевнено стверджує: "... я вірю, що держави, в яких жінки мають політичну та економічну владу, живуть краще, цінності передаються з покоління в покоління, ситуація зі здоров'ям краща, освіта краща, економічне процвітання сильніше. Я вважаю, що, коли жінок більше, тон бесіди змінюється, як змінюються і цілі розмови..."²⁹. Подібну думку розділяє вископоставлена жінка-дипломат – Надзвичайний і Повноважний Посол Соціалістичної Республіки В'єтнам в Україні та Республіці Молдова Хо Дак Мінь Нгует (призначена на посаду з 25 листопада 2009 р.). В одному зі своїх виступів вона зазначила: "...тенденція «жіночої дипломатії» свідчить про зростаючу роль жінок у політичному житті В'єтнаму й України..."³⁰. "Дипломат – важка професія, і можливо жінки-дипломати й особливо жінки-посли роблять її трошки легшою!"³¹

Нарешті, труднощі полягають у пристосуванні до умов життя в іншій країні, зміні традиційного способу життя, інтеграції в іншу культуру, виклики нових реалій (проте, ці труднощі стосуються кожного як чоловіка-дипломата, так і жінки-дипломата).

Таким чином, сучасна українська дипломатія залишається сферою, переважно, чоловічої діяльності. Проте, сьгоднішні невеликі кроки в збільшенні жінок на дипломатичній службі є позитивними, адже це створює перспективні можливості для їх кар'єрного підвищення в майбутньому. Гальмуванням цього процесу можна вважати відсутність паритету між чоловіками та жінками в українському суспільстві, відсутність реформ у дипломатичній сфері, труднощі поєднання кар'єри рангової дипломатки та сімейного життя тощо.

---

²⁹ Мадлен Олбрайт, *Op. cit.*

³⁰ В'єтнам – рандеву світу.

³¹ *Ibid.*

ЛИСТУВАННЯ СОФІЇ РУСОВОЇ З ГАННОЮ ЧИКАЛЕНКО-КЕЛЛЕР: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Доленосні події української історії 1917–1921 рр. виштовхнули за межі батьківщини тисячі відомих українців: одні виїхали за кордон у складі дипломатичних місій, інші – з урядовими структурами, які під натиском більшовицької навали відкочувались на захід, а згодом були змушені залишити територію власної держави та опинитись на чужині. Частина українців перейшла кордон і самостійно у пошуках пристановища та безпечного життя у чужих світах. Кожен український емігрант пройшов там свою стежку, зустрів свої життєві обставини, знайшов своє поле діяльності та самореалізації.

Згодом у чужих світах відомі українці продовжуватимуть служити українській ідеї, братимуть участь у міжнародних організаціях та подіях, аби відстояти національні здобутки революційної доби, захистити українців від свавілля нової комуністичної влади. Вони візьмуть на себе широку інформаційну місію: розповісти світові про трагічну ситуацію, в якій опинилось населення України у 1920–1930-ті рр.: про фізичне та духовне винищення національної інтелігенції, церковних діячів, українського селянства, про трагедію голодних 1932–1933 рр. у хліборобській державі, про колоніальне становище України у складі СРСР. Окрім широкої інформаційної роботи, українці повсюдно практикують звернення від своїх національних організацій до організацій світового рівня, урядів іноземних держав із проханнями матеріальної допомоги для різних верств українського населення, організують пересилку продовольчих товарів в Україну. Вони опікуються і становищем тих жінок, дітей та хворих, які опинились за межами батьківщини, наприклад, у таборах для інтернованих вояків, усіляко підтримують і українських емігрантів, що зустріли на чужині складні матеріальні обставини.

До таких самовідданих працівників на українській емігрантській ниві належали й дві відомі українські жінки, які по велінню долі опинились серед першої потужної хвилі української еміграції в Європу. Це – Софія Русова (1856–1940), відомий педагог і державно-громадська діячка, та Ганна Чикаленко-Келлер (1885–1964), дочка українського мецената й громадсько-культурного діяча Є. Чикаленка, перекла-

дача, публіцистка й державно-громадська діячка. Ганна виїхала з України до Берна ще в 1918 р. у складі української дипломатичної місії. У 1920 р. зі Швейцарії її перевели до Берліна, на посаду секретаря української дипломатичної місії і перекладача посольства. С. Русова опинилась на чужині в 1922 р.

На роки еміграції припав найактивніший період громадської діяльності обох жінок на ниві українського національного та міжнародного жіночого руху. Саме ця сфера діяльності й познайомила обох знаних українок. Вони не склали рук у нових життєвих обставинах, не шукали собі вільного й розважливого життя, а стали служительками української справи, наполегливими представницями українства на арені міжнародного жіночого руху, презентантами проблем свого народу на світових заходах.

Ще у 1920 р. обидві жінки стали засновницями в Кам'янці-Подільському Української національної жіночої ради, яку С. Русова й очолила, обидві причетні й до народження ще однієї поважної жіночої організації – “Союзу українок”. Відомі українки стали учасницями міжнародних жіночих конгресів, засідань, обговорень. Їхні імена стають відомими у широких колах міжнародного жіноцтва¹.

Так, Г. Чикаленко-Келлер була делегована урядом УНР та галицьким “Союзом українок” на Міжнародний жіночий конгрес, що проходив у Женеві 6–12 червня 1920 р. Провідними питаннями, які розглядалися на тому міжнародному заході, стали: 1) діяльність Союзу жіночої рівноправності та його перспективи; 2) ставлення жіночих організацій до Ліги Націй, пошуки співпраці з нею; 3) захист жіночої праці та опіка над материнством.

Женевський жіночий конгрес прийняв радикальні постанови, спрямовані на утвердження жіночих прав та статусу жінки у світових міжнародних організаціях: продовжити діяльність Союзу жіночої рівноправності, підтримати Лігу Націй жіночим представництвом, проголосити рівність політичних прав жінки та чоловіка, ліквідувати жіноче рабство та ін. Г. Чикаленко-Келлер активно презентувала на конгресі інтереси українського жіноцтва: вона виступила на двох його засіданнях: пленарному та представниць держав. У своїх змістовних доповідях українська делегатка розповіла світові про трагічне становище

---

¹ М. Богачевська-Хомяк, *Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939*, К. (Либідь), 1995, с. 68, 154, 171, 179, 185, 199, 221, 223, 249, 258, 296, 300, 303, 314–318.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

жінки в Україні, про її обмежену участь у державному житті та цілковиту безправність.

На початку 1920-х рр. Ганна стала учасницею ще одного відомого заходу: конференції Міжнародної жіночої ради, що проходила 8–13 вересня 1920 р. у Християнії (частково незалежному місті Данії). Напередодні вона вживала чимало заходів, аби влити щойно створену Українську національну жіночу раду до Міжнародної жіночої ради й досягла мети. У результаті вступу українок до міжнародної організації вони отримали 12 делегатських місць на конференцію у Християнії. У ході її роботи делегати розглядали глобальні економічні та індустріальні питання післявоєнного світу, представництво жіноцтва у складі Ліги Націй, виховання суспільної моралі тощо.

Участь у діяльності українських та міжнародних жіночих організацій звала Г. Чикаленко-Келлер із С. Русовою, яка також вважається однією з провідних діячок жіночого руху на чужині, фундаторкою та керівницею найвідоміших національних жіночих організацій в Європі. Про взаємини відомих українських жінок, їхню змістовну громадську співпрацю, спільні вболівання за долю поневоленої батьківщини, участь у конкретних заходах свідчить їхнє коротке листування. Його фрагмент за 1923–1924 рр. нам вдалось виявити в архіві Української вільної академії наук у Нью-Йорку, в особовому фонді Г. Чикаленко-Келлер. Епістолярний масив виглядає так: він включає автографи листів та листівок С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер та машинописні копії відповідей Г. Чикаленко-Келлер на окремі кореспонденції С. Русової. Автографи С. Русової написані чорним чорнилом та становлять 14 одиниць (9 листів і 5 листівок). Машинописні копії Г. Чикаленко-Келлер становлять 5 одиниць, тобто маємо відповідей Ганни лише на третину листів С. Русової.

Особливістю кореспонденцій С. Русової є їхня недатованість: авторка в окремих випадках зазначала число та місяць. Лише один лист С. Русової із усього масиву датований. В окремих випадках рік вдавалось встановити за штемпелями на листівках, або за відповідями Ганни на конкретні кореспонденції, яка датувала свої машинописні копії на листи С. Русової. Наприклад: на одному з недатованих листів С. Русової стоїть позначка Ганни: “Відп[овіла] 18/7”. Вона дає підстави стверджувати, що лист написаний у липні. Одна з листівок С. Русової на титулі має фотографію краєвидів Подебрадів з підписом: “Lázně Poděbrady. Jezírko Na Zámosti”.

Як видно з адрес С. Русової на листівках, у 1923–1924 рр. вона мешкала у Чехословаччині (у Празі та Подебрадах), і, окрім педагогічної роботи в Українському високому педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова, вела активне громадське життя. Жінка цікавилась світовим жіночим рухом, його організаціями, представницями, основними заходами та подіями. Як голова Української Національної жіночої ради, С. Русова уважно стежить за проведенням міжнародних жіночих заходів, бажає взяти участь у них, аби висловити українські вимоги, оголосити потреби українства, відстояти його національні права, отримати міжнародну допомогу на невідкладні вимоги.

Подібну активну позицію зацікавленості та небайдужості до потреб українства та його жіноцтва займає і Г. Чикаленко-Келлер, що мешкає у Берліні. Вона веде активну комунікацію з українським жіноцтвом в еміграції та в Галичині – Н. Лівичкою-Холодною, О. Левчанівською, В. Завадською, О. Залізняк, М. Липовецькою, М. Донцовою, К. Малицькою, З. Мірною, Н. Онацькою, М. Грушевською, Ю. Зеленевською², спілкується з жінками світового рівня, з якими познайомилась у Женеві та Християнії у 1920 р., та посвячує їх в українські справи.

Отже, поле спільної громадської діяльності, спроби об'єднати українських жінок в еміграції, влити національний жіночий рух у русло міжнародного руху, скоординувати спільні заходи й зблизили двох діяльних українок. А активний, хоч і короткий епістолярний діалог між С. Русовою та Г. Чикаленко-Келлер викликали конкретні події: звістки про майбутні міжнародні конгреси світового жіноцтва. Як свідчить листування, потребу у спілкуванні між Г. Чикаленко-Келлер та С. Русовою викликала інформація про IX Міжнародний конгрес “Інтернаціонального Союзу за виборче право жінки” у Римі, який збирався 12–20 травня 1923 р. Перша згадка про нього зустрічається у копії листа Г. Чикаленко-Келлер до С. Русової за березень 1923 р. У ньому авторка обговорює можливих делегаток на конгрес від українського жіноцтва: пропонує поїхати до Риму С. Русовій та Олені Левчанівській, представниці українського жіночого руху Галичини, членові Сенату Другої Речі Посполитої, в якому вона входила до комісії закордонних справ. Також ця відома жінка була членом Українського парламентського клубу, співзасновницею Міжнародної жіночої ліги за мир і свободу.

---

² Листи до цих жінок збереглися в особовому фонді Г. Чикаленко-Келлер Української вільної академії наук у США.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

У своєму листі Ганна принагідно згадує про власну участь у роботі подібного конгресу суфражисток, що проходив у 1920 р. у Женеві та описує свої заходи на ньому. Стає відомо, що на ньому вона познайомила голову Міжнародного комітету жінок-парламентаріїв, пані А. Фурулейм (фінку за походженням) з українськими жінками, які взяли участь у національному державотворенні 1917–1921 рр., були членами державних органів та структур – Центральної Ради, Генерального Секретаріату, українських урядів, дипломатичних місій тощо. Ганна підкреслила, що своєю інформацією вона зацікавила світове жіноцтво українськими жінками та його найяскравішими представницями.

У листі Ганна зазначила ще один цікавий факт: широку інформацію про конгрес 1920 р. і про свою розмову з А. Фурулейм вона описала у спільному листі С. Русовій і Л. Старицькій-Черняхівській. Цей лист відправила після закінчення конгресу у м. Кам'янець-Подільський, де в той час мешкали адресатки. Проте у вирі бурхливих подій він не дійшов до місця призначення, загубившись на невідомих поштових маршрутах.

Проте в архіві Г. Чикаленко-Келлер збереглась копія того цінного листа, який засвідчує її участь у Міжнародному конгресі суфражисток, конкретні заходи та досягнення. Цей лист свідчить про ініціативність цієї української жінки, яка поїхала на конгрес самостійно, без будь-яких повноважень, аби використати шанс і заявити світові про існування українського жіноцтва, захистити його статус в умовах суспільних трансформацій в Україні, об'єднати українські вимоги з міжнародними. У своєму листі до засновниць Української національної жіночої ради Г. Чикаленко-Келлер подавала своєрідний звіт про конгрес, не упускаючи в ньому жодної важливої деталі. Ганна описала програму конгресу, подала коротку копію своєї доповіді на ньому, надіслала фотографію зали проведення засідань.

З листа стає відомо, що українки у 1920 р., з відомих причин (відсутність коштів, непевні життєві обставини, переїзди), не мали можливості активно відреагувати на Міжнародний жіночий конгрес у Женеві. На той час вони не мали ще достатньої організації та координації зусиль у спільних справах і виборі пріоритетів. Ганна зауважувала, що жодна українська організація не прислала на з'їзд матеріалів та інформацій, а тому їй довелось самостійно скласти короткий інформаційний листочок про Україну та поширити його поміж делегатками. Ганна повідомляла, що вона, як єдина українська делегатка на кон-

гресі, поширила інформацію про конгрес у галицькому часописі “Наша мета”³, описавши програму заходу та зміст його роботи.

Г. Чикаленко-Келлер інформувала С. Русову та Л. Старицьку-Черняхівську про міжнародні жіночі організації, які стали їй ширше відомі на конгресі, та підкреслювала необхідність участі в них представників українського жіноцтва. Зокрема, писала про Інтернаціональний комітет жінок-парламентаріїв (до нього входили жінки – члени парламентів європейських держав) та про необхідність вступу до нього українок: “На мій погляд се дуже важно, щоби наші жінки парламентарії були в зв’язку з іншими в виду можливости інтерпеляцій таким шляхом в інших парламентах”⁴. На її думку, діяльність зазначеного інтернаціонального комітету мала розгортатись таким чином: президентка комітету (А. Фурулейм) “має дістати від кожної країни адресу уповноваженої особи, яка має творити зв’язок між Президією комітету і жінками, членами парламентів в окремім краї; це зроблено з практичних міркувань: не всі володіють мовами, не скрізь можливі регулярні поштові зносини”⁵.

Ганна турбувалась і обов’язковим членством української жіночої організації у Міжнародному Жіночому Союзі за громадянські права жінки (Суффраж), або федерації жіночих організацій. Вона була заснована в 1904 р. для відстоювання жінками свого виборчого права. У міжвоєнний період об’єднувала понад 50 національних жіночих організацій. З цією пропозицією Ганна зверталась до “Союзу українок” у Львові і навела з ним контакти. Члени організації прислали їй свій статут, але у ньому не було пункту про виборче право жінок, який був обов’язковою умовою членства в Інтернаціональній раді союзу. Ганна міркувала: “Для нас, Українок, не так важні чисто феміністичні завдання, як те, що ми можемо зробити для нашого краю через порозуміння з жінками парламентаріями в інших краях: в міжнародній політиці, в напрямі допомоги дітям, санітарної помочи і т. д.”⁶. У листі Г. Чикаленко-Келлер просила у С. Русової поради і настанови щодо вступу української жіночої організації до міжнародного “Союзу за громадянські права жінки”. Пропонувала допомогу літературою та зв’язками з іншими жіночими організаціями.

³ Міжнародній жіночий конгрес в Женеві, Наша мета, ч. 8 (Л., 1920, 1 липня) 4

⁴ Копія листа Г. Чикаленко-Келлер до С. Русової, УВАН, фонд Г. Чикаленко.

⁵ Лист Ганни Чикаленко-Келлер до С. Русової та Л. Старицької-Черняхівської, УВАН, фонд Ганни Чикаленко-Келлер.

⁶ *Ibid.*

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

Ганна ініціювала і вступ українських жіночих організацій до Міжнародної жіночої ради напередодні скликання її конгресу у Христинії. Цей союз об'єднував просвітні та економічні національні жіночі організації, не маючи у статуті обмежувальних умов, подібних до умов статуту “Союзу за громадянські права жінки”. Г. Чикаленко-Келлер щиро вітала вступ українського жіночого гуртка у Швейцарії на правах окремої секції до Міжнародної жіночої Ліги за мир і свободу. Взагалі діячка вважала, що українки мали увійти в усі міжнародні жіночі організації для утвердження українства та поширення його потреб у всесвітньому масштабі.

У 1923 р. прогресивне світове жіноцтво збирало черговий конгрес Міжнародного Жіночого Союзу за громадянські права жінки у Римі. Проте цього разу, через матеріальні обставини, Ганна не могла стати його делегаткою і переймалась тим, аби відправити до Риму достойних представниць від українського жіноцтва. З її листа до С. Русової стає відомо, що напередодні вона листувалась із головою організації: написала їй про українських жінок та пропонувала конкретних кандидаток. Нею розглядались: державна діячка Галичини Олена Левчанівська (з Галичини), Ніна Онацька та Млада Липовецька (від українського жіноцтва в еміграції).

Зазначимо, що С. Русова вже була делегаткою Міжнародного жіночого конгресу в Гаазі в 1922 р., на якому презентувала українське жіноцтво⁷. У ході того конгресу вона виступила з палкою промовою, якою познайомила провідників світового жіночого руху з Україною та її проблемами, зійшлася із провідниками Міжнародної жіночої ради. С. Русова працювала в комітеті освіти та виступила з інформаційною промовою про організацію українських національних шкіл. С. Русова взяла участь і в засіданнях виконавчого комітету МЖР як голова Української національної жіночої ради та використовувала будь-яку можливість, аби розповісти представникам світового жіноцтва про Україну та її проблеми.

Згодом стає відомо, що делегаткою на Міжнародний конгрес “Інтернаціонального Союзу за виборче право жінки” у Римі погодилась стати і С. Русова, яка очолила українську делегацію. Її наміром Г. Чикаленко-Келлер була задоволена і радо поділилась із Софією Федорів-

---

⁷ З Відня до Гаги. (Вражіння з поїздки на Всесвітній жіночий Конгрес), Нова Україна, Прага, 1922, ч. 6, с. 25–28; ч. 7, с. 14–18.

ною важливою інформацією: надіслала їй оголошення про конгрес і стала координувати заходи із формування української делегації. З листа Г. Чикаленко-Келлер стає відомо, що українки офіційно не належали до Міжнародного Союзу за виборче право жінки, а тому мали на конгресі статус братніх делегаток. Він надавав їм право виступати на засіданнях, проте не брати участь у голосуваннях.

З першої листівки С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер, написаної, на нашу думку, у кінці березня – на початку квітня 1923 р., довідуємось про згоду С. Русової поїхати на конгрес до Риму. Вона просила Г. Чикаленко-Келлер, аби та допомогла їй через інших жінок (зокрема, Н. Онацьку, що мешкала в Італії) отримати візу до Італії, бо мала сильне бажання побувати на міжнародному заході, який мав розглядати, з-поміж інших питань, і близькі їй, як педагогу, питання про родинне виховання дітей.

Ця перша листівка С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер адресована нею на Берлін на ім'я З. Мірної, приятельки Г. Чикаленко-Келлер, яка також була членом національних українських жіночих організацій та учасницею важливих заходів. На її маргінесі С. Русова пояснила, що адресувала листівку таким чином, бо не знайшла адреси Ганни. Ця примітка свідчить, що до 1923 р. у спілкуванні відомих жінок була певна перерва, зумовлена життєвими обставинами, проте спільні інтереси знову зблизили їх і зумовили необхідність інформаційного обміну.

Із наступної листівки С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер за 9 квітня 1923 р. стає відомо, що фінансова ситуація С. Русової, пов'язана з її поїздкою до Риму, почала прояснюватись: матеріальну допомогу їй, як викладачці Українського Високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, пообіцяв Український Громадський Комітет у Празі. Після цього С. Русова турбується вчасним отриманням візи, просить Ганну вислати їй мандат та нову брошуру, підготовлену українським жіноцтвом у Берліні.

У цій листівці вперше прозвучала інформація і про інтернаціональну літню школу (щорічні кількатижневі курси), яку організувала Міжнародна жіноча Ліга за мир і свободу. Того року місцем їх проведення стали курортні Подебради. Попередні подібні курси організація проводила в Австрії, Німеччині та Швейцарії. Їх метою була пропаганда мирних ідей, національне зближення представників різних держав та соціальних верств суспільства, формування національної терпимості. Як показали попередні роки, такі курси були багатолюд-

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

ними і збирали по кілька сот представників різних держав. Основною формою їх роботи були виступи, дискусії та обговорення актуальних питань, що хвилювали світову спільноту. С. Русова запрошувала і Г. Чикаленко-Келлер приїхати в Подєбради, бо після закінчення літніх курсів там планувалась ще конференція “Комісії для Сходу Європи”, на якій мали обговорюватись питання становища національних меншин у Центральній та Східній Європі, яке було актуальним для українок.

Із листа С. Русової за 11 квітня 1923 р. довідуємось, що саме тоді вона мешкала у Подєбрадах за адресою: вул. Premyslova, 65. Основною темою листа залишається жіночий конгрес у Римі. Авторка переймається присутністю на ньому українських жінок, щоб не втратити можливості розповісти світові про Україну та її проблеми, а тому просила взяти участь у ньому й Г. Чикаленко-Келлер та З. Мірну. У цьому листі С. Русова повідомляла й тривожну новину: її поїздка до Риму була поставлена під сумнів через фінансову невизначеність. Вона писала, що коштів, виділених їй Українським Громадським Комітетом (500 чеських корон) було замало: їх не вистачило б навіть на проїзд, не кажучи вже про інші нагальні витрати. Ця обставина послабила бажання С. Русової їхати до Риму. Друга обставина, яка стримувала й заспокоювала жінку: це проведення влітку у Подєбрадах Міжнародною жіночою Лігою за мир і свободу згаданих вище щорічних курсів та конференції Комісії для Сходу Європи. Ці заходи були доступнішими для С. Русової, бо не потребували ніяких формальних процедур, пов'язаних із отриманням візових документів. Українські жінки заходи у Подєбрадах заздалегідь планували використати для відстоювання своїх національних прав та демонстрації невідкладних проблем, які їх переслідували як в Україні, так і на чужині.

Із машинописної копії листа Г. Чикаленко-Келлер до С. Русової від 13 квітня 1923 р., що став відповіддю на дві вищезазначені кореспонденції С. Русової, довідуємось, що Ганна відгукнулась на її прохання щодо отримання візи до Італії. З цього ж листа стає відомо, що зазначений конгрес був запланований на 12–20 травня 1923 р. і С. Русова делегувалась на нього українськими жінками як уповноважена Української національної жіночої ради.

Г. Чикаленко-Келлер описала С. Русовій підготовку українського жіноцтва в еміграції до конгресу у Римі. Так, вона повідомляла, що жінки-українки, які мешкали в Берліні, готували на конгрес брошуру, в якій ставили завдання відтворити здобутки українського жіноцтва,

досягнуті в умовах української державності 1917–1918 рр., та провести паралелі між становищем українського жіноцтва в умовах власної державності та під радянською окупацією. Українське жіноцтво еміграції скеровувало С. Русову на те, аби вона і свою промову на конгресі побудувала на такому порівняльному матеріалі, який би продемонстрував втрату українством своїх національних прав за умов нового режиму.

Із листа Ганни стає відомо й про інших делегаток на конгрес: з Галичини жінки відправляли до Риму державну й громадську діячку Галичини, члена Сенату Другої Речі Посполитої О. Левчанівську, та з Німеччини громадську діячку Ю. Зеленівську. Саме останню українки наділили повноваженням привезти на конгрес вищезазначену брошуру для її поширення серед світового жіноцтва. Делегатками ще мали стати Н. Онацька й М. Липовецька. Ганна у листі коротко характеризувала всіх делегаток, яких знала особисто або через епістолярну комунікацію, проте зазначала, що саме С. Русова була визначена українськими жінками найвідповіднішою для головування в їхній делегації та для презентації на конгресі українського питання.

Із наступної копії листа Ганни за 12 травня 1923 р. довідуємось про зміни у складі жіночої української делегації, які стались напередодні самої поїздки до Риму. Через родинні обставини (хворобу дитини) не могла відправитись до Риму О. Левчанівська, делегатка від галицького “Союзу українок”, яка й готувала основну доповідь на конгрес. У тій ситуації Ганна покладається на С. Русову, яка в минулому була членом Української Центральної Ради і мала усі дані, аби достойно представити українське жіноцтво на міжнародному конгресі. Відчувається, що Ганна була схвильована цими останніми обставинами, бо вважала, що українки мали достатньо питань, аби їх заявити на міжнародному жіночому заході. Вона інформувала С. Русову і про присутність на конгресі її британської приятельки Преслей-Сміт, представниці жіночої організації, висловлювала бажання аби українські жінки познайомились з нею і перейняли від неї певний організаційний досвід.

Кілька виявлених кореспонденцій С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер свідчать про її настрій та переживання напередодні поїздки до Риму. Видно, що одного бажання С. Русової поїхати до Італії було замало і кілька тижнів напередодні конгресу були наповнені сумнівами та невизначеністю. Основною перешкодою до здійснення наміру

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

стали матеріальні труднощі, обмежене фінансування на далеку подорож. Стає відомо, що УГА збільшив С. Русовій суму коштів на поїздку з 500 до 1500 ч. к., проте у жінки з'явилися нові сумніви: а як бути з таким обмеженим фінансуванням на випадок додаткових благодійних зборів, що практикувались на подібних міжнародних заходах. Ще однією перешкодою до участі у конгресі стала присутність на ньому представників польського жіноцтва. С. Русова у своїй доповіді збиралась порушити питання про становище українських козаків-старшин у таборах для інтернованих вояків на території Польщі та про жорстоке ставлення поляків до них (розформування таборів). Аби покращити їх становище та працевлаштувати тисячі українців делегатка мала намір просити притулку для знедолених українців в інших країнах, зокрема в Австралії та Норвегії. Вона радилась щодо вирішення цього питання і з Г. Чикаленко-Келлер та З. Мірною. Проте, незважаючи на численні сумніви та перешкоди, відчувається, що у С. Русової переважало бажання побувати на міжнародному конгресі у Римі, аби донести світовому жіноцтву проблеми українок та солідаризуватись з ним у шляхах їх вирішення.

Із листівки С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер, датованої за штемпелем 3 червнем 1923 р., стає відомо, що вона таки відвідала Міжнародний жіночий конгрес у Римі та привезла з нього найкращі враження. Авторка писала про свій виступ на конгресі⁸, про створення українським жіноцтвом на конгресі національного комітету, складання звернення до жіночих організацій Австралії та Нової Зеландії із проханням допомоги для тих безправних українських жінок, що перебували у Каліші та Гарнові і дуже там бідували.

Із копії листа Г. Чикаленко-Келлер до С. Русової за 8 червня 1923 р. стає відомо, що українське жіноцтво було задоволене діяльністю української делегації на конгресі у Римі. Ганна вітала С. Русову як делегатку конгресу та дякувала їй за чудову промову. Повідомляла і про свою широку інформаційну роботу: звіт про конгрес вона відправила до Англії, подала інформації про нього і до редакцій відомих періодичних видань. Г. Чикаленко просила С. Русову спростувати замітку у польській пресі про українську делегацію на конгресі. У ній поляки згадували О. Левчанівську, яка насправді не поїхала на конгрес. Ця інформація могла зашкодити політичній кар'єрі галицької діячки.

---

⁸ *Нова Україна*, ч. 6 (Прага, 1923) 176–177.

А тому українські жінки вирішили спростувати неправдиву інформацію у періодичних виданнях, що виходили у Польщі та Чехії. Г. Чикаленко просила зробити це С. Русову, надіславши їй кілька адрес (О. Саліковського, редактора тижневика “Українська трибуна”, що виходил у Варшаві, Ф. Пламінкової у Чехії, тощо), на які вона мала б подати спростування, заявивши про особисту участь у роботі конгресу суфражисток.

С. Русова в одному з листів до Г. Чикаленко-Келлер пише, що свою подорож до Риму та участь у конгресі вона детально описала у місячнику “Нова Україна” (Прага). Її статтю “До Риму на два конгреси”⁹ відносимо до жанру матеріалів з подорожніми враженнями та мемуарного характеру. У ньому авторка живо й емоційно описувала свою поїздку з Праги до Риму, відзначаючи найяскравіші моменти побаченого та почутого в дорозі та на самому конгресі. Згадала про його керівниць, учасниць, зміст роботи. Цей матеріал доповнює матеріали листів С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер і дає можливість побачити цілісну картину: безпосередню участь С. Русової у роботі конгресу, її знайомства, спілкування, виступи, реакцію на них тощо. Наприклад, стає відомо, що для учасниць конгресу були організовані змістовні екскурсії в історичні місця старовинного Риму. С. Русова мала можливість захоплюватись величчю та вишуканістю соборів святих Петра і Павла, бачити Папу римського, кардинала Белярміна, слухати його проповідь, відвідати й інші визначні місця, які залишили у неї найкращі враження. Бо у листах зустрічаємо лише інформацію, яка стосувалась підготовчих заходів до конгресу та загальних вражень від нього.

Стає відомо, що Міжнародний жіночий конгрес у Римі складався із двох частин: у першій частині жінки розглядали педагогічні питання. Зокрема, С. Русова зазначила програму цієї першої частини: “1. Важне соціальне значення родинного виховання. 2. Батьки й усі виховники дітей, їх підготовлення. 3. Виховання особи дитини. 4. Значіння доквілля, прикладу і звички. 5. Фізичне виховання як основа характеру. 6. Як викликати любов до правди і культ краси. 7. Як виховати любов і жалість до рослин, звірів та всього живого. 8. Виховання полове й коєдукація. 9. Виховання національної свідомості. 10. Виховання релігійного почуття. 11. Співробітництво межи школою й роди-

---

⁹ *Нова Україна*, ч. 7–8 (Прага, 1923) 229–241.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...
ною. 12. Як поширити принципи й методи родинного виховання”¹⁰. Стає відомо, що С. Русова, заслухавши основні доповіді, запропонувала й свою промову. У ній вона заявила про солідарність української школи із прогресивними методами навчання та виховання, які практикувались в освіті Італії, зокрема із принципами виховання Монтесорі. С. Русова зазначила формування українцями у роки державної незалежності 1917–1920 рр. своєї національної школи та її здобутки. Цінним додатком до теоретичних розмов на конгресі став цикл екскурсій, організований делегаткам до римських шкіл різного типу та педагогічних закладів.

Другою частиною роботи Міжнародного жіночого конгресу у Римі стали засідання Міжнародного “Союзу за виборче право жінок”. Вони розпочались 12 травня. У їх роботі взяли участь 4 українські жінки: Ю. Зеленівська, М. Липовецька (з Берліна), Н. Онацька (з Рима) та С. Русова. Значним здобутком українських жінок став згаданий вище виступ С. Русової на засіданні комітету жінок – учасниць парламентів. Як зазначалось вище, С. Русова замінила своїм виступом О. Левчанівську, яка не змогла приїхати на конгрес. Її виступ був першим на засіданні. У ньому С. Русова акцентувала увагу на трагічному становищі української жінки під радянською окупацією та у Галичині – під польською окупацією і просила світове жіноцтво допомогти українським жінкам вирішити першочергові проблеми: захистити їх соціальні й економічні права. С. Русова також взяла участь у дискусії про моральне виховання жінки.

У виступі на конгресі С. Русова представила себе як члена українського парламенту – Української Центральної Ради, діяльність якої, за її словами, була перервана більшовицькою окупацією України. Вона звернула увагу на демократичність державного устрою України, участь у ньому жінок, зазначивши, що до складу УЦР входило 9 жінок. С. Русова писала про ідейність, освіченість та прогресивні погляди українських жінок, їх активну участь у національному рухові та державотворенні 1917–1921 рр. Але вона звернула увагу й на стражденне становище української жінки в умовах окупаційних режимів, встановлених у Наддніпрянщині та Галичині, супутником яких стало фізичне й духовне рабство української жінки, її політична безправність.

---

¹⁰ *Нова Україна*, ч. 7–8 (Прага, 1923) 234.

Українська делегатка завершила промову такими зворушливими словами: “Я почуваю себе щасливою, що можу передати жінкам усіх країв і народів, об’єднаних у цій прекрасній Італії, якою ми всі очаровані, привітання від наших нещасних жінок, мучениць, вірних національній ідеї, й я сподіваюся, що італійські жінки, дочки прекрасної Італії, де лунали пісні Мадзіні, де здійснилася прекрасна акція Гарібальді, Італії, що відновилася до життя, – сподіваюся, що ви всі привітаєте з симпатією наші змагання до волі й освіти!”¹¹

Підсумовуючи важливість конгресу для самоствердження українського жіноцтва у ту непросту добу, С. Русова зазначала, що через цей міжнародний захід українки здобули можливість звернутись до однієї із визнаних міжнародних організацій світового жіноцтва – “Союзу за виборче право жінок”. Вони поінформували її про безправне й трагічне становище української жінки, що давало підстави просити моральної та матеріальної допомоги. С. Русова також зазначала, що українські жінки на конгресі прийняли рішення створити комітет охорони українського жіноцтва, яке перебувало під окупацією і потребувало охорони. У результаті знайомств та розмов із представницями окремих товариств та міністерства народної освіти Італії, українські делегатки отримали згоду на кілька стипендій українській молоді. Також С. Русова, отримавши лист від жінок Каліша, подала меморіал президії Союзу суфражисток про злиденне становище українських жінок у Каліші, просячи для них матеріальної допомоги та працевлаштування.

Отже, як свідчить матеріал С. Русової про її поїздку на конгрес, він мав велике значення для українського жіноцтва 1920-х рр. Бо на заході міжнародного рівня прозвучали назви: Україна, Українська Центральна Рада, українська національна школа, українська жінка, а це багато значило для популяризації національної ідеї та для відстоювання українським жіноцвом своїх прав. Втративши власну державність, українські жінки не змирились із колоніальним становищем батьківщини. Вони вірили, що Україна окупована більшовиками тимчасово і вживали усіх можливих заходів, аби підтримати жінок, які опинились у біді по різні боки кордонів і потребували захисту людських прав та свобод. Саме такі завдання ставили перед своїми делегатами на Конгрес українські жінки в еміграції та Галичині.

---

¹¹ *Нова Україна*, ч. 7–8 (Прага, 1923) 177.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

Із кількох взаємних кореспонденцій С. Русової та Г. Чикаленко-Келлер стає відомо і про участь українських жінок у двох заходах, що проходили у Подєбрадах влітку 1923 р.: в інтернаціональній літній школі, організованій Міжнародною жіночою Лігою за мир і свободу та конференції Комісії для Сходу Європи. Так, в одному з листів С. Русова підкреслила необхідність участі українських жінок у двох важливих заходах і запрошувала Ганну до Подєбрадів. Учасницями міжнародних заходів мали стати українські жінки зі Львова та Відня. На думку С. Русової, вони мали поставити на обговорення міжнародної спільноти питання організації допомоги та підтримки українським емігрантам в умовах відмови окремих міжнародних організацій надавати матеріальну та продовольчу допомогу. Наприклад, С. Русова була стурбована відмовою американської організації ІМКА допомагати українцям і пропонувала в такій ситуації звернутись до інших країн – Австралії й Нової Зеландії у пошуках підтримки українським жінкам та дітям. Як стає відомо з матеріалів української періодики, у подєбрадських заходах взяли участь лише три українські жінки: С. Русова, О. Левчанівська та О. Залізняк¹². Інші жінки не змогли приїхати до Подєбрадів через проблеми з отриманням віз.

На заходах зі змістовним рефератом виступила О. Левчанівська¹³, у своєму виступі вона змалювала безправне становище українських земель, які фактично опинились під окупацією і зазнавали випробувань: голодом, репресіями, різними формами насильства.

С. Русова інформувала і про задум українського жіноцтва у Чехословаччині заснувати притулок для українських дітей у Чехії, або в Карпатах, бажала отримати згоду від З. Мірної, покладаючись на неї у цій справі. З матеріалів української періодики стає відомо, що С. Русова досягла своєї мети і 1 вересня 1924 р. офіційно заснувала український дитячий притулок у Чехословаччині¹⁴. Його метою була підтримка українських батьків (дати можливість їм отримати освіту та працевлаштуватись) та національне виховання їхніх дітей в умовах життя на чужині. Стає відомо, що С. Русова, як голова Української національної

---

¹² Діло, (Л., 29 вересня 1923) 4

¹³ Участь Українців в Інтернаціональній літній школі в Подєбрадах. Подєбради у вересні 1923, Діло, (Л., 29 вересня 1923) 4

¹⁴ Про український дитячий притулок в Чехословаччині (на основі звіту п. Софії Русової з діяльності цієї установи за час п'ятиліття її існування від І. ІХ. 1924 до ІХ. 1929), Нова хата, ч. 2 (Л., 1930) 3; Український дитячий притулок у Подєбрадах, Нова хата, ч. 7 (Л., 1935) 3.

жіночої ради, подавала клопотання про матеріальну підтримку її задуму до міністерства закордонних справ Чехословаччини і воно задовольнило його, виділивши 3 тисячі чеських корон щомісячно на організацію притулку для українських дітей. Працювали з дітьми студенти українських вишів, практикуючи у вихованні нові педагогічні методи та віддаючи перевагу національному вихованню малих українців.

У листі С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер зустрічається й цінна інформація про реорганізації в українських жіночих організаціях. Наприклад, С. Русова писала, що у 1923 р. український комітет суфражисток вирішили об'єднати із “Союзом українок в Галичині”, а комітет Запомоговий, організований Ю. Зеленецькою, залишити у Берліні і уповноважити його виконувати координаційну місію: збирати прохання від українських організацій та передавати їх у міжнародні організації. С. Русова повідомляла і про ще одну форму їхньої діяльності в Чехії: письмові звернення до міжнародних організацій Європи та США із проханнями надання стипендій українським студентам вишів та навчальних місць в університетах.

В одній із копій Г. Чикаленко-Келлер згадується ще одна українська національна організація, до якої мали причетність відомі українські жінки: М. Донцова, О. Храпко, Н. Суровцова та й сама Г. Чикаленко – Ліга (секція) українських жінок. Стає відомо, що вона була заснована Г. Чикаленко та М. Донцовою у 1919 р. у Швейцарії. Згодом Ганна відійшла від організації, переключившись у 1921 р. на справи Української національної жіночої ради. За роки її відсутності у секції, за її ж словами, Лігою стали займатись непевні жінки, звівши її діяльність із початкового стратегічного маршруту. Якийсь час організацію очолювала М. Донцова (дружина Д. Донцова), яку Ганна характеризувала як людину енергійну та щиру, урівноважену в національних поглядах, на відміну від О. Храпко та Н. Суровцової. Ганну насторожили інтернаціональні позиції зазначених діячок, їхнє спілкування на конгресі в Гаазі з більшовиками. Врятувати організацію від сумнівного проводу Ганна пропонувала С. Русовій. Останній рада познайомилась з її чеською приятелькою Ф. Пламенковою, яка володіла інформацією про Лігу українських жінок та мала необхідну літературу для забезпечення організаційних заходів.

У листуванні розгортаються сюжети і про участь обох українок у роботі ще одного Міжнародного жіночого конгресу у Копенгагені, що відбувся у 1924 р. У листі від 4 червня 1924 р. С. Русова писала про

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

сильне бажання поїхати на конгрес, отримавши офіційне запрошення на нього від лідера світового жіночого руху – Л. Абердін. Стає відомо, що цього разу Софія Федорівна збиралась їхати на власні кошти і шукала собі напарницю для поїздки, бо зізнавалась, що самотужки не могла справитись на такому відповідальному заході: упускала окремі деталі, швидко стомлювалась, а тому бажала товариської підтримки. Запропонувала Г. Чикаленко-Келлер поїхати з нею у Копенгаген. С. Русова писала, що клопоталась отриманням віз. У цьому ж листі повідомляла і про трагічну загибель у Львові О. Басараб.

З архівних та газетних матеріалів¹⁵ стає відомо, що С. Русова і Г. Чикаленко-Келлер поїхали на конгрес у Копенгаген. Їх делегувала Українська національна жіноча рада, а профінансували поїздку Український громадський комітет у Празі та дипломат М. Василько. У звіті про конгрес С. Русова писала про відповідальність за участь у подібних заходах світового рівня: “Ще одна подорож по Європі, ще одна зустріч з жінками усіх країн світа, ще одна «товариська» виміна думок. Скільки досвіду дає така зустріч, як дуже збільшує вона свідомість щодо правдивого становища нашого на соціально-політичному терені все-світа, викликає свідомість обов’язкової праці для вияснення наших власних політичних потреб, бо ще не маємо сил сказати вимог. Питання про українську державність є настільки складне, незрозуміле для всіх цих державно незалежних країн Європи і Америки, що треба для всякого інтернаціонального конгресу добре підготуватися й приїхати з добре обміркованим матеріялом на всі культурно-політичні питання, які на конгресах піднімаються і які нам відомі з різних попередніх резолюцій”¹⁶.

Українське жіноцтво напередодні конгресу було стурбоване трагічною подією у Львові: загадковою смертю відомої українки О. Басараб, замордованої у польській тюрмі. Перебуваючи під враженням цієї події, воно уповноважило своїх делегаток поставити на обговорення міжнародного конгресу питання про мученицьку смерть О. Басараб у Львові та внести резолюцію щодо прав національних меншин. Українське питання на конгресі було захмарене спробою С. Русової поширити брошуру про О. Басараб, яка була оцінена як пропагандистська діяльність. Далі на конгресі стався ще один конфлікт: С. Русова та Г. Чика-

---

¹⁵ Лист з Копенгаги. З’їзд жіночих інтернаціональних рад, Діло, ч. 163 (Л., 1924) 1–2.

¹⁶ *Ibid.*, с. 1.

ленко-Келлер, виконуючи волю українського жіноцтва, вирішили поставити обговорення питання про смерть О. Басараб на одному із засідань проводу Міжнародної жіночої ради, яке працювало на конгресі. На це засідання прийшли і польські жінки. С. Русова, в знак протесту проти поведінки поляків в Галичині, відмовилась подати у знак примирення руку голові польської жіночої організації – Й. Шебеко¹⁷. У результаті обговорення українського питання, провід МЖР прийняв рішення передати справу О. Басараб одній із комісій організації, яка мала письмово зв'язатись з польським урядом та в'яснити суть питання. Ця комісія провела листування із представниками польського уряду, проте якихось реальних наслідків цей захід не дав.

С. Русова писала, що жінки винесли від міжнародного конгресу невиразне розуміння ситуації світом українського питання, що наклало на них нові й відповідальні завдання, які вона окреслила так: “Треба обов’язково в’яснити становище Великої України, Галичини та Буковини, бо на всіх жіночих конгресах його цілком не розуміють, але потроху починають придивлятися до тих відносин між Польщею і Галичиною, які паралізують для останньої всяку культурну працю, а якій на всьому світі міжнародня Жіноча Рада силкується сприяти”¹⁸.

На конгресі у Копенгагені засідало кілька комісій. С. Русова у своєму звіті про конгрес описала результати роботи двох комісій, в яких працювали українки: захисту дітей та виховання молоді та комісії миру та третейського суду. Зокрема, вона писала: “В освітній комісії проведено резолюції, щоб звернути увагу на становище дітей чужинців у різних країнах і щоб зрівняти їх у правах на освіту з дітьми корінного населення; щоб у місцевостях, де живуть дві нації, особливо на прикордонних лініях, освітні потреби обох націй задовольнялися справедливо; що дуже бажано для утворення знайомства між різними народами обмінюватися учнями і професорами до середньої і вищої школи (але не розглядали питання про матеріальний бік цієї справи). Висловлено бажання, щоби скрізь звернено увагу на талановитих дітей, щоб їм полекшено вступ до вищих шкіл. Одним з головних вирішень цієї комісії було з’єднання своєї діяльності з діяльністю комісії допомоги дітям, яка працює у всіх тих справах, що й комісія Жіночої Ради, але має більше авторитету перед урядами різних держав і сама має

¹⁷ Люба Абрамюк Волинець, *Українська жінка на міжнародному форумі в минулому*, Наше життя, (Нью-Йорк, березень 1979) 6.

¹⁸ *Діло*, ч. 163 (Л., 1924) 2.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

постійну резиденцію в Женеві. Так само і комісія Миру почала працювати в повній злагоді з Лігою Націй і доручила усім окремим національним радам жінок до наступного з'їзду Інтернаціональної Жіночої Ради виготовити меморандуми і взагалі обміркувати такі питання: 1) реконструкцію таких країн: Австрії, Греції, Угорщини, Альбанії (а ми, українки, мусимо подати за реконструкцію України і подати відповідний плян незалежного державного існування України); 2) з'ясувати питання за вільну національну освіту усіх народів; 3) зайнятися становищем меншостей у різних державах (для нас обов'язково вивчити правдивий стан Галичини та Буковини); 4) усіма силами виховання й освіти сприяти загальному мирові, впливати на уряди і рішеннячі верстви в напрямку загального обеззброєння"¹⁹.

У ході конгресу у Копенгагені пройшло 3 мітинги. На одному з них у залі університету виступила С. Русова. Вона проголосила промову про потребу миру для людства, яке щойно пройшло тяжкі випробування Першої світової війни й ще не поправилося від людських жертв та економічних криз. Українські делегатки конгресу дали інтерв'ю трьом газетам. У них сповістили про національні справи та про становище українських організацій. Г. Чикаленко-Келлер дала інтерв'ю редакторові данського тижневика, присвяченого жіночим справам, та віце-президентові данської секції Міжнародної жіночої ліги за мир і свободу. У своїх виступах жінка наполягала на тому, щоб українські делегатки добилися через Лігу відправлення до Галичини міжнародної комісії для вивчення українського питання. В Україні збереглися звіти обох делегаток конгресу у Копенгагені²⁰.

Останній з виявлених листів С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер, написаний нею після конгресу у Копенгагені. Він свідчить про погіршення приятельських взаємин обох жінок. С. Русова була незадоволена своєю участю у роботі Міжнародного конгресу і звинуватила Ганну у сильному впливі на неї. За її словами, сама ж Ганна потрапила під вплив делегатки з Польщі Йозефи Шебеко. Ці обставини зумовили те, що українські жінки не проявили достатньої самостійності та ініціативи і не вирішили нагальних питань, зокрема питання, пов'язаного із мученицькою смертю О. Басараб. Ця обставина не давала спокою С. Русовій і вона просила Ганну переслати їй адресу, на яку збиралась писати у справі відправки міжнародної комісії до Львова. Просила

---

¹⁹ Діло, ч. 163 (Л., 1924) 1.

²⁰ ЦДАВО, ф. 3963, оп. 1, стр. 7, арк. 136–139; 144–145.

Ганну надіслати їй і резолюцію меншостей, прийняту на Міжнародному конгресі у Копенгагені. Про незадоволення подіями на конгресі свідчать такі рядки С. Русової: “На жаль, у Копенгазі представниці Української Жіночої Ради дали себе одурити Польці і втратили можливість якнайкраще освітлити ці відносини. А саме: на деннім порядку поставлено справу про смерть Ольги Басарабової, але полька звернулась до секретарки Української Жіночої Ради з улесливим проханням відкласти розгляд цієї справи на кілька днів, щоби дати їй змогу телеграфічно одержати необхідні матеріали до цієї справи. Це були хитрощі, але українки дали себе намовити (представницями інших слав’янських націй та й президії з’їзду) і згодились відкласти розгляд справи. Це був великий злочин перед громадянством з боку українок, бо і з’їзд закrywся, і ніякі документи не прийшли, бо й не могло їх прийти”²¹.

Проте С. Русова була задоволена широкими знайомствами українок, інформаційною роботою, проведеною нею у широких європейських колах. Про це свідчать такі рядки її звіту: “А взагалі на конгресі ставилися до нас дуже приязно, ми нав’язали приязні товариські взаємини з австрійцями, англійцями, американами. Дуже цікавилася нами преса, прохала наші портрети (?!), вислухала від нас чимало відомостей про Україну для своїх часописів, надруковано мою промову на першому публичному вітанні. Нас вітали і в чудовому домі Городської Управи, і в Жіночому Дамському Союзі, возили в літню резиденцію короля, де нас теж ушанували «чаєм» (гарним, чисто яванським, запашним), робили нам сніданки на березі моря, показували нам чудові музеї, шпиталі, де кожен жебрак має коло себе царське піклування; особливо цікаво було оглядати їх школи, середні, початкові, народні університети. Скрізь роздавали всі проспекти, програми, але мене душила зависть (погане почування, але ...), що маленька Данія має таку багатвікову, широку культуру, такі чудові школи для всіх верств народу. От би нам попovчитися у цих спокійних, добрих, самовпевнених данців, так бачите, фру Банг сміє сказати «зась», питає, хто ви, емігранти!!! звідкіля, з України так, тепер з Праги?! Прага, Україна, еміграція, Чехія це все не вміщується в урівноваженій голові європейця і складається якесь тяжке непорозуміння...”²².

Один із листів С. Русової свідчить, що українське жіноцтво у той час злилось зі світовим жіноцтвом, бо подавало у міжнародні органі-

---

²¹ *Діло*, ч. 163 (Л., 1924) 2.

²² *Ibid.*

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

зації свої звіти, ілюстративні матеріали. Так, у 1924 р. вона писала Г. Чикаленко-Келлер та З. Мірній, що відома діячка міжнародного жіночого руху п. Бекер написала їй листа, в якому просила до березня 1924 р. надіслати звіт про діяльність українського жіноцтва. Це прохання спонукало С. Русову звернутись до Ганни, аби та розіслала в жіночі організації листи до Відня та Львова з проханням подачі звітів. Вона також просила звернутись до Ю. Зеленівської з проханням написати звіт про Міжнародний конгрес у Римі, використавши у ньому і її матеріал з “Нової України”. Сама С. Русова переслала Ганні звіт про використані кошти на подорож та просила надрукувати його в “Новій Україні”.

У листах С. Русова повідомляла Г. Чикаленко-Келлер й про власні акції: подання до Тулузького університету прохання про студентські курси для українок, до жіночого комітету в Бельгії про прийом дітей 10–12 років з таборів у Польщі до їхніх шкіл.

Серед ділової інформації С. Русової зустрічаються й окремі деталі з її особистого життя. В одному з листів за 1923 р. вона писала про приїзд до Праги дочки з трьома онуками, про обрання сина Юрія доцентом і завідувачем кафедри зоології Української господарської академії у Подєбрадах. Мати дуже раділа успіхам сина і відзначила, що він, як лектор, нагадував їй чоловіка – О. Русова.

Отже, виявлений масив листування С. Русової з Г. Чикаленко-Келлер є цінним джерелом до історії українського жіночого руху 1920-х рр. та до відтворення ділових взаємин двох відомих українок. Їхні листи демонструють спроби українського жіноцтва в умовах емігрантського життя зберегти свою національну ідентичність, солідаризуватись із прогресивними вимогами світового жіноцтва, відображають участь представниць українських жіночих організацій у визначних міжнародних подіях. Епістолярій свідчить, яку поважну роль серед українського жіноцтва відігравали С. Русова та Г. Чикаленко-Келлер: вони стали фундаторами Української національної жіночої ради, учасницями міжнародних жіночих конгресів та з’їздів, на яких піднімали українське питання: розповідали світові про трагічне становище української жінки в умовах окупаційних режимів СРСР та Польщі, клопотались матеріальною та продовольчою допомогою для України, становищем українських емігрантів, намагались знайти місця та стипендії українським студентам у європейських вишах, переймались долею

українців, які опинились на чужині у тяжких життєвих обставинах (наприклад, у Польщі).

Українські жінки намагались солідаризуватись з прогресивними тенденціями світового жіночого руху. Як свідчать листи Г. Чикаленко-Келлер та С. Русової, вони мали епістолярні зв'язки із провідниками світового жіноцтва, стежили за подіями жіночого руху і намагались, попри труднощі, не пропустити участі в них. Як свідчать листи, С. Русова стала учасницею Міжнародного жіночого конгресу у Римі (1923) та Копенгагені (1924). На останній поїхала у товаристві з Г. Чикаленко-Келлер. Ці важливі міжнародні події продемонстрували незнання світовою спільнотою України та її спроб у 1917–1921 рр. збудувати власну державність. Вони сформуливали перед українськими жінками відповідальні завдання: донести світові українське питання, підкреслити його геополітичну важливість та звернути увагу прогресивного жіноцтва на проблеми безправності української жінки. Ці завдання, сформовані ще на початку 1920-х рр., С. Русова та Г. Чикаленко-Келлер пронесли через наступні десятиліття сумлінної й відповідальної праці на ниві національного та світового жіночого руху, взявши активну участь у наступних міжнародних конгресах, зібраннях та конференціях.

**ДРУЖИНА ІСТОРИКА.
Листи Миколи Миколайовича Аркаса-Молодшого
до Наталії Михайлівни Дорошенко**

Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951), вчений-дослідник великої ерудиції, науковий доробок якого налічує понад 1000 праць з історії України, української історіографії, історії церкви, літератури, слов'янознавства, українського визвольного руху та революції 1917–1921 рр., виявив себе і як талановитий організатор українського наукового і культурно-освітнього життя та педагог, що підготував чимало істориків. Професор Українського вільного університету у Відні, Празі та Мюнхені; директор Українського наукового інституту в Берліні; дійсний член Українського наукового інституту у Варшаві; перший президент Української вільної академії наук – такі основні етапи його науково-педагогічної біографії. Поряд з цим, він був не тільки вченим, а і відомим громадським діячем, який ще з студентських років пов'язав своє життя з українським визвольним рухом. Активний працівник українських громадсько-політичних організацій початку ХХ століття, “просвітянин”, журналіст, Д. Дорошенко бере діяльну участь в Українській революції 1917–1921 рр., українському національно-державному будівництві як член Центральної Ради, помічник губернського комісара Києва, губернський комісар Буковини та Галичини, комісар Центральної Ради в Чернігові, міністр закордонних справ Української Держави 1918 року. Пізніше, в еміграції, будучи одним з засновників українського гетьманського руху, він багато зробив для розгортання його діяльності та поширення теоретичних засад українського монархізму.

Наукова, епістолярна та архівно-документальна спадщина Дмитра Івановича Дорошенка зберігається у вітчизняних та закордонних архівних та бібліотечних колекціях: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центральний державний історичний архів України в м. Львові, Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Державна бібліотека Пруської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Архів Університету Гумбольдта (Німеччина, Берлін), Таємний державний архів Пруської культурної спадщини (Німеччина, Берлін), Феде-

ральний архів Німеччини (Німеччина, Берлін), Національна бібліотека та архів Канади (Канада, Оттава), Архів Осередку української культури і освіти (Канада, Вінніпег), Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук (США, Нью-Йорк), Архів Української Вільної Академії Наук (Канада, Вінніпег) та ін.¹

В Архіві-Музеї ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у Сполучених Штатах Америки поряд з Фондом Дмитра Івановича Дорошенка зберігається Фонд його дружини Наталії Михайлівни Дорошенко. В Фонді Наталії Михайлівни Дорошенко міститься достатньо велика колекція епістолярних джерел: листи до Н. Дорошенко доктора М. Аркаса-Молодшого, професора М. Ветухіва, В. Воропай, професора П. Коваліва, професора доктора Г. Коха, професора доктора Б. Крупницького, Д. Левчука, професора В. Міяковського, В. Смереки, професора доктора М. Фасмера та інших кореспондентів.

На сьогодні епістолярна спадщина Д. Дорошенка частково опублікована, однак потребує повного видання і подальшого вивчення. Опубліковані корпуси листів Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського та Марії Грінченко, окремі листи до Євгена Бачинського, Євгена Вирового, Михайла Грушевського, Андрія Жука, Сергія Мельгунова, Олек-

¹ *Архівна україніка в Канаді: довідник*, упорядники: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін.; Держкомархів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, К., 2010, 882 с.; Г. В. Боряк, *Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка*, Архівознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів України, редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін., К., 1998, с. 105–130; Т. Г. Боряк, *Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010)*, Ніжин (Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя), 2011, 544 с.; Д. В. Бурім, О. О. Кураєв, Ю. А. Мицик, Т. М. Себта, *Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини*, Студії з архівної справи та документознавства, К., 2007, том 15, с. 141–147; Любомир Винар, *Наталія Полонська-Василенко: Архівні матеріали*, Український історик, 1–4(124–127), рік XXXII (1995) 315–319. (Ювілейне видання. 1965–1995); І. Б. Матяш, *Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст*, Держкомархів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті, К. (Горобець), 2008, 152 с.: іл.; М. Момрик, *Українські архівні збірки при Національному Архіві Канади*, Архіви України, 1–3 (1995) 79–87; М. Г. Палієнко, *Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)*, К., 2008, 688 с.; Library and Archives of Canada (Ottawa, Ontario). Національна бібліотека та архів Канади (Оттава, Онтаріо). *The Andry Zhuk Collection*, фонд Жук Андрій Іллч. MG 30, С 167, vol. 24. Папка “Листування з Українським науковим інститутом в Берліні. Д. Дорошенко та ін.” “Книжки і проче. Берлін. Український Науковий Інститут. Слов’янський Інститут. Переписка з В. Липинським, Д. Дорошенко. (1925–1930)”; *The Andry Zhuk Collection*, MG 30, С 167, Finding Aid № 1663, Prepared by Myron Momryk, Ottawa, 1986, 262 p. та ін.

Д. Бурім, Дружина історика.

сандра Оглоблина, Льва Окиншевича, Івана Раковського, Миколи Стороженка, Кирила Студинського, до Яна Токаржевського-Карашевича та Оксани Токаржевської-Карашевич, Сергія Шелухина, Дмитра Яворницького, а також листи Вячеслава Липинського та Теодора фон Штейнгеля до Дмитра Дорошенка та ін.²

---

² І. Борщак, *Листи Д. Дорошенка до С. Мельгунова*, Україна, ч. 6 (Париж, 1951) 485–486; Д. В. Бурім, *Два “німецькі” періоди життя і діяльності професора Дмитра Дорошенка у його листуванні з Євгеном Бачинським*, Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. Збірник наукових праць, упорядник В. М. Піскун. Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, К., 2013, с. 285–320; Д. В. Бурім, *Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні (листи Д. Дорошенка та О. Скорописа-Йолтуховського до Голови НТШ у Львові І. Раковського в справі конфлікту в УНІ-Б)*, Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, К., 1997, т. 2, с. 474–490; Д. В. Бурім, *До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського*, Українське архівознавство: історії, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19–20 листопада 1996 року), К., 1997, частина перша, с. 268–279; Д. В. Бурім, *Еволюція ідейно-політичних поглядів Дмитра Дорошенка та його участь в українському гетьманському русі*, Сумський історико-архівний журнал, XIV–XV (2012) 95–113; Д. В. Бурім, *Епістолярні джерела до історії української еміграції у Німеччині: листування Дмитра Дорошенка з Андрієм Жуком (1926–1930)*, Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, К., 2013, том 27, с. 382–448; Д. В. Бурім, *Епістолярні джерела української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка (1925–1928 рр.)*, Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 16/17 (К., 2012) 438–530; Д. В. Бурім, *3 життя української еміграції в Європі: Листи Дмитра Дорошенка до Яна Токаржевського-Карашевича та Оксани Токаржевської-Карашевич*, Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, К., 2011, том 23, с. 333–347; Д. В. Бурім, *Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Сергія Шелухина*, Київська старовина, 2 (2012) 98–113; Любомир Винар, *Два листи Михайла Грушевського до Дмитра Дорошенка з 1923 року*, Український історик, том XLIII–XLIV, № 4 (172)/1–2(173–174), рік XLIII–XLIV (2006–2007) 108–112; Любомир Винар, *“Заповіт” Наталії Дорошенко. Про спадщину Дмитра Дорошенка*, Український історик, 2–4(141–143), рік XXXVI (1999) 267–269; Любомир Винар, Світлана Панькова, *Листи Дмитра Дорошенка до Михайла Грушевського*, Український історик, 1–4 (152–155), рік XXXIX (2002) 507–517; Любомир Винар, *Наталія Полонська-Василенко: Архівні матеріали*, с. 315–319; *Вячеслав Липинський Архів*, том 6. *Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського*, редактор І. Коровицький, Філадельфія, 1973, 452 с.; Вячеслав Липинський, *3 епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина*, К., 1996, 200 с.; *Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського (Невідомий лист Д. Дорошенка. Підготовка до друку, передмова і примітки Григорія Кураса)*, Сіверянський літопис, 4 (2002) 52–54; В. М. Заруба, *Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького*, Архіви України, 4 (1991) 45–50; *3 епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка*.

У цій публікації пропонуємо Вашій увазі листи учня професора Дмитра Івановича Дорошенка Миколи Миколайовича Аркаса-Молодшого до дружини історика Наталії Михайлівни Дорошенко.

Дорошенко Наталія Михайлівна (*в дівоцтві – Васильченко*) народилась 1 серпня 1888 року в місті Ніжині. Актриса, громадська діячка, дружина видатного українського історика Дмитра Івановича Дорошенка (1906). 1909 року закінчила Музично-драматичну школу Миколи Лисенка в Києві. Брала активну участь в організації народних театрів та у діяльності Товариства “Просвіта” на Катеринославщині. У 1917–1918 роках була однією з організаторів і актрисою Державного драматичного театру, членом Театральної ради. 1920 року разом з чоловіком емігрувала до Чехо-Словаччини, Праги. Наталія Михайлівна розділила з Дмитром Івановичем Дорошенком всі тяготи еміграційного життя. Була поряд з професором Д. Дорошенком у Празі (Чехо-Словаччина), Берліні (Німеччина), Варшаві (Польща), Вінніпезі (Канада), Мюнхені (Німеччина), в інших містах і країнах. Активна учасниця українського національно-культурного та громадського життя за кордоном. Брала дієву участь у розбудові українського театрального життя на еміграції, виступала як актриса, декламаторка. Після смерті Дмитра Івановича Дорошенка Наталія Михайлівна проживала в Німеччині, в місті Мюнхені. Померла 16 жовтня 1970 року. Похована у Мюнхені³.

Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко 1923–1926 рр., Д. І. Дорошенко. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право, К., 1996, с. 223–255; П. Ісаїв, *Листи Д. Дорошенка до В. Липинського з часу від 6.VII. 7.IX.1918 р.*, Український історик, 1–4 (1968) 146–150; Григорій Курас, *Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко*, Український історик, 1–3(169–171), рік XLIII (2006) 197–210; В. Липинський, *Листування*, редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін., т. 1, К. (Смолоскип), 2003, 960 с.; *Листування Митрополита Іларіона (Огієнка)*, упоряд. Юрій Мицик, К. (Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”), 2006, 566 с.; О. Оглоблин, *З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглоблина*, Український історик, 3–4(7–8) (1965) 84–88; № 1–2(9–10) (1966) 102–106; Р. Я. Пиріг, Д. В. Бурім, *З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка: листи до Євгена Вирового*, Студії з архівної справи та документознавства, К., 1996, том 1, с. 141–152; Томас Приймак, Надія Заворотна, *Листування Дмитра Дорошенка з Доріс Яндою*, Український історик, 1–3(169–171), рік XLIII (2006) 211–227; В. В. Соловійова, *Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д. Дорошенка*, Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія”, вип. 7–8, гол. ред. Ю. І. Терещенко, К., 2003, с. 108–119; *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)*, К., 1993, 768 с.; Я. О. Федорук, *Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка: слідами одного інскрипту В’ячеслава Липинського*, Український археографічний щорічник. Нова серія, К., 2007, вип. 12, с. 271–298 та інші.

³ М. П. Чабан, *Дорошенко Наталія Михайлівна*, Енциклопедія Сучасної України, К., 2008, том 8, с. 341; Д. І. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле*, Мюнхен (“Українське ви-

Д. Бурім, Дружина історика.

Микола Миколайович Аркас-Молодший народився 14 (27) вересня 1898 року в Миколаєві. Філолог-єлініст, історик, знавець античної історії та літератури, доктор філософії (1926 р.). Онук українського історика, композитора, громадського діяча, учасника національно-культурного руху Миколи Миколайовича Аркаса (1852–1909), автора “Історії України-Русі”. Учасник Української революції 1917–1921 років. Брав участь у військових діях, був поранений. 1919 року емігрував до Туреччини, а згодом до Чехо-Словаччини. Мешкав у передмісті Праги Ржевнице. Навчався в Українському вільному університеті в Празі. Вивчав старогрецьку і новогрецьку мови, античну історію та літературу. 1926 року захистив докторську дисертацію. Під час навчання в Українському вільному університеті та подальшої роботи Микола Миколайович Аркас-Молодший зблизився з своїм учителем, а згодом і старшим товаришем, професором Дмитром Івановичем Дорошенком та його родиною.

Пізніше в спогадах про Д. Дорошенка та чехословацький період свого життя Микола Миколайович так описував ті часи і стосунки з учителем:

“З Дмитром Івановичем я познайомився на початку двадцятих років, тоді, коли в Празі було відкрито Український Вільний Університет. Злетілося тоді в цей храм нашої науки, єдиний поза межами батьківщини, чимало визначних українських науковців, котрі ревно та дружньо почали будувати нашу «альма матер» в старій слов’янській Празі”⁴. “Так спізнався я з людиною, котра потім майже тридцять літ була моїм добрим наставником, не спускала мене з ока й потому, як, здавши іспит на доктора філософії, я розлучився з університетом й до останнього сливе дня свого життя цікавилася моєю долею. Взагалі, поруч з професором О. Шульгиним, він був найпопулярнішим й найулюбленішим професором університету й завжди мав рекордну кількість слухачів. Вроджений красномовець, бездоганний знавець української мови, котрою не тільки говорив, але й думав, людина з колосальною ерудицією, – він захоплював слуха-

---

давництво”), 1969, 543 с.; Д. І. Дорошенко, *Мої спомини про давнє-минуле*, Вінніпег (Видавнича Спілка “Тризуб”), 1949, 167 с.; Дипл. інж. проф. С. Нагай, *Хронологічний покажчик важливіших подій з життя Д. І. Дорошенка*, Український Літопис. Журнал Української Державницької Думки, Культури і Науки, Аутсбург (Видавництво “Знання”), 1953, ч. 1, с. 15.

⁴ Др. Філ. Микола Аркас, *Світлій пам’яті незабутнього наставника мого і учителя Дмитра Івановича Дорошенка*, Український Літопис. Журнал Української Державницької Думки, Культури і Науки, Аутсбург (Видавництво “Знання”), 1953, ч. 1, с. 97.

чів своєю розповіддю навіть тоді, коли мова заходила про сухі, малоцікаві історичні деталі, своїми розсяглими й барвистими екскурсами в минуле стушовуючи нудність або не цікавість теми і ми слухали його так, ніби читали захоплюючу своїм змістом книгу. Отже, я став ревним слухачем Дмитра Івановича й з бігом часу опинився в числі його улюбленців”⁵.

Після Другої світової війни, 1949 року, Микола Миколайович Аркас-Молодший з сім’єю переїхав до Франції, до містечка Бессанкур. У 1958 році родина Аркасів переїжджає до Сполучених Штатів Америки, до міста Сі-Кліфф.

М. Аркас-Молодший є автором першого у новітній українській літературі повного перекладу “Іліади” Гомера, підготував іменний та географічний словники до цього перекладу. 1932 року зробив поетичний переклад “Слова о полку Ігоревім”, який було видано 1951 року⁶. 1964 року вийшло з друку оповідання Миколи Аркаса-Молодшого “Наш степ”. 1965 року він завершив велику працю “Історія Північної Чорноморщини з діб прадавніх і до часів козаччини” з окремими екскурсами в історію Литви, Польщі, Росії. 1969 року, у Торонто, було опубліковано першу частину цієї праці. З кінця 1930-х років Микола Миколайович Аркас-Молодший почав складати “Родинну хроніку”, на початку 1960-х років він довів її до останнього покоління⁷. Збереглися також збірки віршів Миколи Аркаса за 1928–1932 роки. Помер Микола Миколайович Аркас-Молодший 27 лютого 1980 року у Нью-Йорку⁸.

⁵ Др. Філ. Микола Аркас, *Світлій пам’яті незабутнього наставника мого і учителя...*, с. 100.

⁶ Д-р філ. Микола Аркас, *Дума про похід на половців Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 році* (Видавництво “Україна”), 1951, 40 с. (На обкладинці цього видання було зазначено: “Слово о полку Ігореві. Переспів М. М. Аркаса”; наприкінці тексту: “13. IV. 1932 року, Ржевниці під Прагою, Чехо-Словаччина”). Див. також: Микола Аркас-Молодший, *Дума про Похід на половців Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 році* [в:] Микола Аркас-Молодший, *3 родинної хроніки. Поезії. Дума про похід на половців Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р.*, упорядкування та загальна підготовка: О. М. Полухіна та В. І. Ульяновський. Передмова: В. І. Ульяновський, Миколаїв, 1993, с. 52–81.

⁷ Микола Аркас-Молодший, *3 родинної хроніки* [в:] Микола Аркас-Молодший, *3 родинної хроніки. Поезії. Дума про похід на половців Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р.*, упорядкування та загальна підготовка: О. М. Полухіна та В. І. Ульяновський. Передмова: В. І. Ульяновський, Миколаїв, 1993, с. 31–38.

⁸ Детально див.: [в:] Микола Аркас-Молодший, *3 родинної хроніки. Поезії. Дума про похід на половців Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р.*, упорядкування та загальна підготовка: О. М. Полухіна та В. І. Ульяновський. Передмова: В. І. Ульяновський, Миколаїв, 1993, 96 с.; В. І. Ульяновський, *Аркас Микола Миколайович*, Енциклопедія Сучас-

Д. Бурім, Дружина історика.

Листи Миколи Аркаса-Молодшого до дружини свого учителя професора Дмитра Дорошенка Наталії Дорошенко зберігаються у фонді Наталії Михайлівни Дорошенко в Архіві-Музеї ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку, Сполучені Штати Америки. Листування подає цінний та багато в чому маловідомий матеріал про життя, наукову та громадську діяльність, а також особисті стосунки кореспондентів. Хронологічно воно охоплює період з 1952 року по 1968 рік. У цей період доктор Микола Аркас з родиною мешкав у Франції, а згодом у Сполучених Штатах Америки. Наталія Дорошенко, після смерті чоловіка, Дмитра Івановича Дорошенка, проживала в Німеччині, в місті Мюнхені.

Листування початку 1950-х років присвячено підготовці до друку та виданню часопису “Український Літопис”, який вийшов 1953-го року на пошану професора Дмитра Івановича Дорошенка⁹. Дружина історика Наталія Михайлівна Дорошенко опікувалася підготовкою до

ної України, К., 2001, том 1, с. 648; В. І. Ульяновський, *Микола Аркас-молодший за листами М. Кауфмана*, Старожитності, ч. 7–8 (1993) 3–5; ч. 9–10 (1993) 10–11; ч. 11–12 (1993) 10–11; ч. 13–14 (1993) 10–12; В. І. Ульяновський, *Микола Аркас-Молодший: образи постаті (за листами до Л. Кауфмана)* [в:] Микола Аркас-Молодший, *З родинної хроніки. Поезії. Дума про похід на половці Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р.*, упорядкування та загальна підготовка: О. М. Полухіна та В. І. Ульяновський. Передмова: В. І. Ульяновський, Миколаїв, 1993, с. 3–30; С. А. Кустовська, *Династія Аркасів в Миколаєві: бібліографічний покажчик* [в:] Микола Аркас-Молодший, *З родинної хроніки. Поезії. Дума про похід на половці Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р.*, упорядкування та загальна підготовка: О. М. Полухіна та В. І. Ульяновський. Передмова: В. І. Ульяновський, Миколаїв, 1993, с. 82–92; Д-р філ. Микола Аркас, *Дума про похід на половці Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 році*, 40 с.; С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, Прага, 1942, ч. 1, 370 с.; С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої)*, К. (Видавництво імені Олени Теліги), 1999, 272 с.; Л. С. Кауфман, *М. М. Аркас: Нарис про життя і творчість*, К. (Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР), 1958, 132 с.; В. П. Шкварець, *Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність*, Миколаїв; О. (Тетра), 2002, 260 с.: іл.; В. П. Шкварець, *Миколаївці: визначні історики і красномовці минулого*: Підручник, 2-ге видання, виправлене, доповнене, Миколаїв (Видавництво МДГУ ім. Петра Могили), 2005, 148 с. та ін.

⁹ “Український Літопис”. Видавництво “Знання”. Аутсбург, Німеччина. 1953 рік. Число 1. Журнал Української Державницької Думки, Культури і Науки. *Присвячується великому українському вченому, славетному історикові, міністру закордонних справ Української Держави, професорові Карлового Університету в Празі, директорові Українського наукового інституту в Берліні, професорові Польського Державного університету в Варшаві, професорові Українських університетів в Празі і Мюнхені, дійсному членові Наукового товариства ім. Шевченка, члену-кореспондентові High School of Slavonic Studies of University of London, Президентові Української вільної академії наук Дмитрові Івановичу Дорошенкові.*

видання цього числа “Українського Літопису”, листувалася з авторами статей та спогадів. У часопису було вміщено спогади учня Дмитра Івановича Дорошенка Миколи Миколайовича Аркаса-Молодшого: Др. Філ. Микола Аркас “Світлій пам’яті незабутнього наставника мого і учителя Дмитра Івановича Дорошенка”¹⁰.

Микола Миколайович Аркас писав зокрема в своїх спогадах:

“Цілком випадково довідався я, що в Німеччині відновлюється видання часопису «Український Літопис» і що перше число його, яке має вийти в найближчому часі, присвячується світлій пам’яті Дмитра Івановича Дорошенка, славного й найсумліннішого борця за волю України. Ця вістка викликала в мене цілий ряд уривчастих спогадів, зв’язаних з тим нашим великим культурним та політичним діячем, й спорушила мене прикласти й свою, хоч і як скромну, лепту на увіковічення Його пам’яті”¹¹.

У цьому числі часопису містяться також статті-спогади інших авторів, які були знайомі з професором Дмитром Дорошенком: Гетьманич Данило “Дмитро Іванович Дорошенко”; Дипл. інж. проф. С. Нагай “Хронологічний показчик важливіших подій з життя Д. І. Дорошенка”; Prof. Dr. Dr. Hans Koch (München) “Dmytro Doroschenko als Kirchenhistoriker”; Проф. Др. Ганс Кох “Дмитро Дорошенко як історик церкви”; Prof. Dr. Max Vasmer “Dmytro Doroschenko zum Gedächtnis”; Проф. Др. Макс Фасмер “На згадку про Д. Дорошенка”; Проф. Др. Н. Полонська-Василенко “Д. І. Дорошенко і його громадсько-політична діяльність”; Проф. О. Шульгин “Дмитро Іванович Дорошенко в час Першої світової війни і на початку революції”; Проф. Др. Б. Крупницький “Д. І. Дорошенко і слов’янський світ”; Проф. О. Оглоблин “Рід і земля Дмитра Дорошенка”; Др. Б. Галиняк “Дмитро Дорошенко – творець новітньої української дипломатії”; С. Ледянський “Людина, якій завдячуватимуть потомки. До 50-ти річного ювілею діяльності Д. І. Дорошенка”; Проф. Др. Н. Полонська-Василенко “Дмитро Дорошенко”; Н. Дорошенко “До редакції «Український Літопис»”; Проф. Др. Б. Крупницький “Д. І. Дорошенко – піонер української історичної науки”; Проф. Др. І. Мірчук “Промова на святочній академії в честь проф. Дмитра Дорошенка в Мюнхені, 19. 3. 1952”; Prof. Dr. Dr. Hans

¹⁰ Др. Філ. Микола Аркас, *Світлій пам’яті незабутнього наставника мого і учителя Дмитра Івановича Дорошенка*, с. 97–103.

¹¹ *Ibid.*, с. 97.

Д. Бурім, Дружина історика.

Koch “Dmytro Doroschenko unter den Nicht-Slaven”; Проф. Др. Ганс Кох “Дмитро Дорошенко поміж не слов’янами”; Б. К. “Титан творчого духу України”; Проф. Др. Н. Полонська-Василенко “Дмитро Іванович Дорошенко – історик-державник”; Дипл. інж. проф. С. Нагай “Спогади про Д. І. Дорошенка”; Кн. Токаржевський-Карашевич “Дмитро Дорошенко (Зустрічі, знайомство, приязнь!)”; Н. Дорошенко “Уривки споминів. На рідній землі”; Студентка Леся Правденко “Промінь...”; Тетяна Криницька “Апостол правди та науки”¹².

Закінчив Микола Миколайович Аркас-Молодший спогади про професора Дмитра Івановича Дорошенка такими словами, в яких концентровано висловив своє ставлення до улюбленого вчителя:

“На цьому я закінчу сторінку свого минулого, котра тісно зв’язана з незабутнім, дорогим моєму серцю Дмитром Івановичем. Не в моєму намірі зупинитися на його особі, на характеристиці його, на оцінці його політичної й наукової діяльності... Не мені його характеризувати, бо таких людей може схарактеризувати й оцінити лише історія. Дозволю собі тільки зазначити кілька призначних рис його духового обліку. Був він найкращим, бездоганним представником нашої інтелігенції й старокорінної шляхти. Був людиною допитливого, тверезого розуму, але, одночасно, й ідеалістом. Велич його духа, височінь, краса й кришталева чистота його ідей, виносилася понад прозаїчну сучасність, кохалася в героїці минулого й хотіла краще з того минулого воскресити на благо народу й батьківщини. Він вірив у Божу правду, в людську честь та порядність, але віра в останнє не раз болісно розвіювалася вривами сумної дійсності. Все своє життя він боровся за волю України, але добре, шляхетне й чесне серце його не було здібне плекати в лоні своєю ненависті, злобу та нехтіть. Звідти його надзвичайна толерантність, гуманність, щирість й правдомовність. Вірив бо він, що всього можна досягнути не насильством, не підступом, а правдою, добрим, тихим словом. Вимагливий до кожного свого слова й вчинку, він сподівався й від інших тої ж сумлінності, але часто його сподівання не оправдувались. Був він знаменитим ерудитом в області історичних наук. Розуміється, нічого казати про його загальну освіченість, котра дає право називати його українським енциклопедистом. Був на рідкість талановитим промовцем і, врешті, коли можна так висловитись,

---

¹² Детально див.: *Український Літопис. Журнал Української Державницької Думки, Культури і Науки*, число 1, (Аугсбург (Видавництво “Знання”), 1953) 160 с.

естетом в області етики й моралі... Таким був незабутній наставник мій, професор Дмитро Іванович Дорошенко. Жив для добра. Вічна ж пам'ять і вічна слава Йому!”¹³

Публікація містить шістнадцять листів Миколи Миколайовича Аркаса-Молодшого до Наталії Михайлівни Дорошенко. Листи подано за оригіналами, зі збереженням мовних і стилістичних особливостей.

Фотокопії документів були надані для друку доктором історичних наук Ярославом Федоруком. За це ми висловлюємо йому щиро подяку.

ДОКУМЕНТИ

1.

Без дати

Христос Воскрес, високошановна й дорога Наталія Михайловно, щиро вітаємо Вас з світлими святами Великодними й так саме щиро бажаємо Вам найкращого в житті, а головне здоровля.

Знаю, що Ви маєте право ремствувати на мене, що так рідко Вам пишу, але вірте мені, що наші американські робочі будні такі нудні й одноманітні, а праця так втомлює мене, що за писання братися мушу себе силувати і яюсь не пишеться, бо ні про що писати: один день, як другий. Дуже часто згадуємо й Вас, й дорогого Дмитра Івановича, часто лину думками у невертане минуле, яке так тісно зв'язане з Вами й благословенними Добржіховицями. Пам'ятаєте, як ми ходили в “Карліцке удолі”, де дзюрчав такий романтичний струмочок, а вколо ліси й ліси? Як згадаєш, що з того часу пройшло вже майже сорок літ майнули, як день і здається, що вчора все те відбувалося.

Дорога Наталія Михайловно, наперед прошу на нас не гніватися за те, про що зараз напишу. Я рішаюся Вас просити зрідка прийняти нашу скромну допомогу у Вашій скруті. Чи не гніватиметеся на нас, як що ми інколи вкладатимемо у лист доллар-два для Вас? Розуміється, це дрібниця, але на більше ми не зможемося, бо й нам не солодко тут живеться, хоч всі ми працюємо.

---

¹³ Др. Філ. Микола Аркас, *Світлій пам'яті незабутнього наставника мого і учителя Дмитра Івановича Дорошенка*, с. 103.

Д. Бурім, Дружина історика.

Валя й Микось служать робітниками на електронічних фабриках, а я по-старому лижу шпитальні підлоги й, коли жив буду й здоров, – лизатиму ще два з половиною роки, доки не вийду у пенсію. Але, й одержавши пенсію, доведеться далі працювати, бо на неї не проживеш.

А як Ви, дорога Наталія Михайловно? Знаю, що мало буде радісного у Вашій відповіді; старість й мене вже гне, помалу сліпну й страчаю сили. Прикро стає коли подумаєш, що доведеться гнити в тутешній землі чужій та холодній.

Міцно й любно Вас обіймаємо

Ваші Аркаси (*підпис*).

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Машинопис. Підпис олівцем. Без дати.

2.

30. IV. 1952 р.

Високошановна й дорога Наталіє Михайловно!

Нарешті я довідався з Вашого листу, котрий тільки що одержав, що Ви живі й здорові та перебуваєте в Баварії. Часто, часто я про Вас згадував (між іншим, якраз в розмові з Є. О. Прокопович¹⁴), але з часу Вашого виїзду з Франції, я загубив Ваш слід; знав лиш, що Ви перебуваєте десь в Німеччині. Радо, з одвертим серцем, відгукуюсь на Вашу милу пропозицію і непрогаймо ж сідаю писати про Дмитра Івановича, але хапливість не дасть мені можливості належно зосередитись, упорядкувати й як слід вичерпати все, що хотів би написати про дорогого Дмитра Івановича, як, рівно ж, відповідно стилізувати написане.

---

¹⁴ Прокопович Єлизавета Олександрівна (уроджена Веселовська, за першим чоловіком Мишківська, Санкт-Петербург – 18.02.1964, Бесанкур, поблизу Парижа, Франція), була медсестрою Армії УНР, після смерті першого чоловіка генерал-хорунжого Армії УНР Євгена Мишковського з 1920 р. перебувала в таборах для інтернованих у Польщі, з 1924 р. у Франції. Була членом Ради Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, а з квітня 1963 – голова Ради Української бібліотеки ім. Симона Петлюри, дружина В'ячеслава Прокоповича, українського державного і громадського діяча. Опікувалася Ольгою Петлюрою, прийнявши її в себе в м. Бесанкур.

Писатиму, як Бог на душу покладе, “не мудрствую лукаво”, експромтом і за це не ахайте мене. Коли зміст з тієї чи іншої причини не годитиметься для друку – той не друкуйте його, я не ображусь, бо й зараз, ще не почавши писати, свідомий того, що мої рядки будуть з всякого погляду слабенькі й малозмістовні.

Ви, дорога Наталія Михайловно, не ремствуйте на мене, будь-ласка, за те, що я, нібито, не реагував на смерть дорогого Дмитра Івановича й нічого Вам не написав, не написав навіть звичайнісіньких рядків свого співчуття. Вірьте, чи не вірьте мені, але довідався я, що Дмитра Івановича вже нема серед живих, приблизно, через два місяці після сумного факту і то випадково.

Після нашого останнього побачення в Парижі, для мене і родини настали лихі часи, про які нам і не снилося. Українців вигнали з “українського” замку в Руассі, де ми мешкали, й ми опинилися буквально на вулиці.

Помешкання найнужденнішого не можна було знайти ніде і ось тамтешній мер прийотив нас в напівзруйнованій хатці, що належала йому, але під умовою, що я працюватиму робітником на його великій фермі. Так два роки мені довелося працювати батраком у француза-поміщика, шляхтича та бувшого кавалерійського офіцера. Оказався він безсердечною й брутальною особою (бив навіть робочих) і на панщині у нього я згубив решту нервів і багато здоровля. Замучив мене окаяний найманою працею. Крім лопати, вил, плуга та сокири, а в вечері – сну, я нічого не бачив. Нічого не читав, нічим не цікавився, одним словом, обернувся в примітива з найпримітивнішими бажаннями. В Парижі я не бував, ні з ким не бачився, крім таких же батраків, як сам. Вашої адреси не мав і, навіть, не знав, де саме в Німеччині помер Дмитро Іванович і де його поховано. Про його смерть я довідався з розмови, випадково. Тому я лиш помолився за його кришталеву душу. Отже, зрозумійте мене, дорога Наталіє Михайловно, повірьте в щирість і правдивість цих моїх слів, не ремствуйте на мене. Про себе й родину нічого не пишу та й писати, властиво, нічого. Живемо нужденно, перебиваючись з хліба на воду, й збираємося рушити в далеку дорогу за океан, бо у Франції нам заріз.

Приютила нас Єлизавета Олександрівна Прокопович, надзвичайно мила й сердечна людина, і під її опікою я трохи очуняв і знову набрався сил.

Д. Бурім, Дружина історика.

Весь тягар лежить на плечах моєї дружини, бо вона одна заробляє нужденну копійку, а я, не маючи права на працю, (крім праці батрацької – а на ту не маю вже сил), обернувся в “домохозяйку”: варю, мию, підмітаю, словом, виконую хатню остогидну роботу. Синок (йому 11 літ) учиться дуже добре і в класі йде першим.

Навіщо Ви мені наслали стільки купонів оплаченої відповіді? Це ж шалені гроші! І без них я, розуміється, негайно не написав би Вам.

Напишіть мені, будь-ласка, скільки часу мені даєте на написання спогадів про Дмитра Івановича і якого порядку вони мають бути. Напишіть також про себе і про останні хвилини дорогого Дмитра Івановича.

Подаю Вам адресу Симона Петровича Наріжного, котрий вирвався з Чехословаччини через рік після мене й зараз опинився аж в Австралії. Я певен, що як і я, він відгукнеться на Ваш заклик і напише своє про Дмитра Івановича. Йому пишiть літунською поштою.

Його адреса: Me S. Narizny, 28 Bix Road
Dee Why N. S. W.
Australia

Сподіваюся, що Ви, дорога Наталія Михайловно, негайно мені відповісте й напишете, про що питаю.

Всі ми щиро вітаємо і обіймаємо Вас, дорога Наталія Михайловно

Ваш Микола Аркас.

Моя адреса Me Nicolas Arkas, Le Grande Rue, 11
Bessancourt (S. eto)
France

*Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії
Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис.*

3.

7. V. 53 p.

Високошановна й дорога Наталіє Михайловно!

Оце тільки що вернувся з лісу з дровами, – аж Ваш лист лежить. Їдучи лісом, я все думав про Вас, нетерпляче ждав Вашого листа, бо сьогодні вранці я скінчив статтю, вірніше уривчасті спогади про дорогого Дмитра Івановича, мого незабутнього учителя й наставника.

Отже, дорога Наталіє Михайловно, справа така:

1) Спогади мої, написані читко на одній сторінці листа умістив я на 43 сторінки, такого формату, як оцей мій лист.

2) Писав я спішно, експромтом, зразу начисто.

3) Завтра вишлю Вам свій “твір”.

4) Дуже щиро Вас прошу, дорога Наталіє Михайловно, перечитайте уважно мої рядки і яко мога скорше напишіть мені щиро, як своєму старому пажеві, яке на Вас вражіння зробила скромна й нужденна моя праця. Щиро від серця. За правду я не ображуся. Візьміть під увагу, що писав я так же, як пишу цей лист, без всякої підготовки, планування і т. д.

5) Вразі, коли та праця Вам подобатиметься (що не думаю), повідомте мене, будь-ласка, чи буде вона надрукована. Коли ні, то або викиньте її, або візьміть від мене собі на пам’ять. Одне тільки прошу, якщо в друк вона не піде, ласкаво переслати її мені на кілька днів, щоб я міг списати з неї копію, бо чорновика у мене, як кажу, нема.

Ставлю (не Вам, розуміється), а видавцям, коректорам і “цензорам” свої рішучі вимоги.

По-перше: Нічого з моєї праці не викидати, мовно її не виправляти, не скорочувати друк і в ніякому разі не викидати кінцевого “Ь” після “р” (лицарь, кобзарь, вірь мені); це перечить кращому правопису (під галичменський діктат), отже, в виносці можуть позначити, що це моя особиста забаганка.

По-друге: Вас, Наталія Михайловна, прошу звернути увагу на слово “Дмитрусь”. На превеликий сором і жаль, я не пам’ятаю, як Ви називали Дмитра Івановича в інтимній хатній обстановці. Коли не “Дмитрусь”, – то виправте, будь-ласка, як треба.

Оце і все. Завтра, значить, вишлю працю і нетерпляче чекатиму на Вашу “рецензію”.

Д. Бурім, Дружина історика.

Що до книжок Д. І.¹⁵ у пані Прокопович – то справа тяжка. Хоч з нею ми в гарних відносинах і я у них свій чоловік, але досі до книг приступу не мав. Якщо удасться – все зроблю. Що до купонів – то вони тут не дійсні і тому я дозволив собі послати їх у Югославію жінчиній мамі, може вона їх використає.

Ще прохання: від моїх листів не викидайте, будьте добренька, поштових марок, а пришліть їх назад у своєму листі. Мій синок (потові) жахливий філателіст.

За Ваше добре слово про мою жінку – земний Вам поклін.

Дійсно, таких людей тепер тяжко знайти.

Відданий всім серцем Вам

Ваш М. Аркас.

P. S. Наші обіймають Вас

P. S. Марки з цього листу, будьте добренькі, виріжте й пришліть мені. Вони дуже рідкі.

/Працю свою залучаю/

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис. Підкреслення в тексті М. М. Аркаса.

4.

12. V. 53 р.

Високошановна й дорога Наталіє Михайловно!

Ви не можете собі уявити, яке сьогодні свято на моїй душі. Ваше посудження про мої скромні рядки порадували мене надзвичайно. Я ж бо був певний, що написане мною про Дмитра Івановича нікуди не годитиметься, тим більше, що писав я без роздумувань зразу ж начисто. Все змінив так, як годиться, але вразило мене Ваше припущення, що я міг закинути Вам “негостинність”. Де ж те видане!? Всі рядки, написані мною, навпаки свідчать про надзвичайну Вашу ласкавість, привітність та гостинність. Ви ж мене приймали завжди, як рідного. Що стосується мене, то покійного Дмитра Івановича я вважаю стоя-

---

¹⁵ Дмитро Іванович Дорошенко.

чим непорівняно вище М. Грушевського і не тільки з морального погляду, але й з наукового. Заслуга Д. І.¹⁶, крім іншого, полягає в тім, що він українську ідею поширив по всьому світу, а про політику нема що й казати. Бездоганна його чистота, чесність та сумлінність у політиків рід також рідка, як бріліант в черноземі, а Д. І.¹⁷ був людиною з всіх поглядів бездоганною. Проф. Д. Антоновича я поважав, але хіба ж можна рівняти його до Д. І.¹⁸?

Я дуже щасливий, що й Ви не маєте в ласці галичменів: сидять вони у мене в печінці, – але все ж таки в рядках я ніде не дозволю собі нечемності відносно них, кепкую тільки добродушно.

За всі Ваші зауваження я тільки вдячний Вам. Що до моїх “галицизмів”, то, розуміється, вони трапляються і я, навіть, свідомо дещо з них уживаю, вважаючи, що і у них є чимало доброго в мові, наприклад, хоч те “лиш”; воно різнобарвить речення, подібно як у росіян “только” и “лишь”. Отже його б я лишив. “Одчайдушний” і “безоглядний” – це не галицизми “Заявився” теж ні, бо “зъявився” має зовсім інший змісл, а саме несподівано, раптом об’явився.

“Поставний” – теж не галицизм, а наше старе слово “станув” – має рацію змінить, б[удь] л[аска], на “став”.

“Обсадження” – слово загальноукраїнське певне літературне.

“Окупування” – слово чуже.

“Сусіда”, “сусід” – у нас вживається і та, і та форма.

“Грець трафе” – має рацію, змінить, б[удь] л[аска], на “грець шарахне” це чудово!

“З пробігом часу” змінить на “з часом”.

“гей же” у мене ніде нема, це Ви помилилися.

В зверненні Дмитра Івановича до Вас, замість “Наталко” поставте, б[удь] л[аска], “Мишка” вийде те дуже любно. Замість “Дмитрусь” поставте “любий”.

Обов’язково, дорога Наталія Михайловно, зверніть увагу перепищика моєї праці, щоб у тій фразі, щоб у тій праці “Капіталь Париж” і т. д. був поставлений наголос (!) над словами. Без наголосу фраза траить всяку юмористичність. За кінцеве “рь” велике Вам спасибі.

Хто робитиме коректуру? Чи не Ви часом? А коли ні, то чи не дозволили б Ви мені її зробити?

¹⁶ Дмитро Іванович Дорошенко.

¹⁷ Дмитро Іванович Дорошенко.

¹⁸ Дмитро Іванович Дорошенко.

Д. Бурім, Дружина історика.

Маю до Вас велике прохання: після виходу в світ “Літопису” з моїми спогадами – три–чотири примірника передати мені. Їхню вартість я заплачу.

Долари, дорога Наталія Михайловно, і не думайте посилати! Ми образимося. Мій обов’язок вшанувати, хоч і як скромно, пам’ять дорогого Д. І. і я щасливий, що можу це зробити. Моя дружина й синок обіймають Вас, а синок ще й дуже, дуже дякує за Вашу милу охоту прислати йому марочки. Він у мене жадливий філателіст (як і я грішний) і має дуже добру збірку марок. Я її потайки вивіз з Чехії. Коли писатимете мені, то (не сердьтеся на мене, будь-ласка!) наліплюйте на конверт марки ювілейні або з разом в 1, 2, 3, 4, 6, 8, 15, 16, 24, 25 пфенігів, так, щоб вийшло докупити 30 пфенігів – вартість закордонного листа.

Вибачте, що пишу такими каракулями, але дуже спішуся скоріше відіслати Вам лист. Почав його писати п’ять хвилин після одержання Вашого милого листа, та примушений був перервати писання – треба було варити обід. Мій синок Микась учить першим в класі і взагалі хлопчина сімпатичний, скромний, непустотливий. Чекаю від Вас негайної ж конкретної відповіді, утверджуючої одержання цього листа. Марку від нього пришліть, б[удь] л[аска], мені.

Між іншим, я вже довго пишу родову хроніку (маю вже написаних більше 2000 сторінок великого формату). Чи не можна б було де-які глави опублікувати в вашому “Літопису” (в слідуючих його числах), капітали, які стосуються мого батька то що?

Чи читали Ви мій “Переспів Слова про похід Ігоря”, що без мого дозволу видало окремою брошуркою видавництво “Україна” і не заплатило мені ні гроша? В тексті допущено, на жаль, силу помилок.

Ну, ось здається, і все. Щиро, щиро вітаю Вас, дорога Наталіє Михайловно, пишіть

Відданий Вам

М. Аркас.

Р. С. Чи не знаєте Ви, де зараз В. М. Щербаківський, Ф. П. Слюсаренко й Шляхтиченки?

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис.

5.

26. V. 53 p.

Високошановна і дорога Наталіє Михайловно!

Як бачите, на цей раз і я спізнився з відповіддю на Ваш милий останній лист. Це запізнення сталося з де-яких буденних причин, а зараз поспішаюся відповісти Вам, щиро подякувати Вам за надіслані Микасі марки й вибачитися перед Вами за мої каракулі. Це вже моя дурна звичка: як сяду писати лист, – завше ганяюсь за думками, а тому й каракулі вивожу. На цей раз що-сили стримую свою неслухняну руку, щоб писати чітко. Радий, що виправлені мною два листи Вам подобалися і дякую за те, що надішлете мені “Літопис”. Прохав би три примірники, коли це можливе.

У нас зараз надто гарячий час: завтра й після завтра у моєї дружини будуть іспити в школі шиття, їх вона не боїться, бо шиє дуже добре і йде в школі першою, але лякає її перспектива майбутнього, бо, з закінченням школи, вона позбудеться єдиної грошової допомоги, котру вона мала як стипендію. Отже, одержить післязавтра в-останнє, а далі треба десь шукати їй праці, котра оплачується тут по її фаху мізерно. Післязавтра теж будуть іспити й у мого Микасі для переходу в середню школу. Надіюсь, що вони закінчатся щасливо, а все ж таки, всі ми хвилюємось. Зараз, після кількадечної страшної спеки, збирається громовиця. А з Вашого листа я зрозумів, що Ви мешкаєте поза Мюнхеном, як і ми грішні поза Парижем.

Хотілося б мені послати Вам на спогад скромну мою працю “Переспів Слова про Похід Ігоря”, що видало без мого дозволу видавництво “Україна” в Німеччині. На превеликий жаль, одначе, у мене є єдиний примірник тої моєї праці, котрий подарував мені один мій добрий знайомий. Видавництво ж не тільки то не заплатило мені ні копійки, але не знайшло, навіть, потрібним вислати кілька примірників праці. Жулики.

Зараз у вільну хвилинку я займаюся писанням дальших розділів родової хроніки й коментарів до Гомерової “Іліади”, котру я переклав віршем уже давно. Уривки мого точного перекладу друкувалися в Америці в українських газетах, видати ж всю “Іліаду” тяжко. Але праця над коментарями прецікава, хоч бракує мені найнеобхідніших підруч-

Д. Бурім, Дружина історика.

ників. Вони в Парижі є, але купити їх не можу, на це треба мати кілька тисяч.

Ці дні у нас тут стояв дим коромислом. В неділю відбулося в Парижі відкриття пам'ятника С. Петлюрі, а з огляду на те, що тут з нами мешкає О. О. Петлюра, його дружина, то й метушні було багато. Кажуть, відкриття було дуже урочисте, але я, грішний, не був на ньому, ухопився за можливість остатися дома сторожем “замку”, бо всі з нього вивтікали на парижський цвинтар до С. Петлюри. Ви питаєте, дорога Наталіє Михайловно, куди ми їдемо? А Бог його знає! Ніби то до Сполучених Держав Америки, але я якось не хочу туди забиратися, тай формальностей ще стільки перед нами, що найменше рік пробудемо тут. Микась дуже, дуже дякує Вам за марочки. Жінка щиро Вас вітає. Коли вийде “Літопис”?

Пишіть, не забувайте
Відданий Вам
Микола Аркас.

*Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії
Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис.*

6.

3. IX. 53 p.

Високошановна й дорога Наталіє Михайловно!

Тільки що одержав Вашого милого листа й спішу на нього одповісти. Перш за все, яке я маю право й які причини ремствувати на Вас?! Я можу бути тільки вдячним Вам, що Ви силкувалися охоронити мої нужденні спогади від вівісекції. Коли ж і не вдалося Вам це здійснити – нема ніякого лиха. З Вашого сьогоднішнього листа я зрозумів, що мої спогади про Дмитра Дорошенка взагалі не друкуватимуться. По-перше, вони досить довгі, по-друге, зміст їхній, – як я й думав, – невідходящий, діссонуючий з іншими статтями збірника. Єдине моє прохання до Вас, дорога Наталія Михайловна, це переслати мені на короткий час мій рукопис, бо, хоч і як він слабенький, – для мене він цінний, бо в ньому я писав щиро про Д. І.¹⁹ Коли б Ви бажали мати його у

---

¹⁹ Дмитро Іванович Дорошенко.

себе, то зобов'язуюся, переписавши для себе копію, переслати його назад Вам. Признаюся Вам, що не від пихи чи графоманії мені б хотілося, щоб ті мої спомини були опубліковані в якомусь часопису. То ж прохав би на те Вашої згоди, а крім того, поради, до якого б часопису я мав би звернутися з пропозицією умістити мою статтю. Очевидно, що в увагу прийдуть часописи американські. Я б хотів, щоб моє минуле, зв'язане з дорогим Дмитром Івановичем, не кануло безслідно в Лету, а хтось про нього довідався. Навіть такі дрібнички, про котрі згадую я в своїх рядках, являються маленькою часточкою історії.

Ви пишете про неприємний казус з псом, що стався з Вами. Слава Богу, що обійшлося без затруєння крові, що часто буває в подібних випадках. Як бачу, Ви, як і я з жінкою, сердобольні до звірят. Пожаліти голодного собаку чи кішку, чи іншу яку безсловесну твар – ліпша жертва Богу, у всякому разі, ліпша за поклони та свічки перед іконами. Милосердність й чулість це й є зближення з Богом й слідування Його заповітам. Я теж ще з Руассі (де жив у 49–51 рр.) вожу за собою покинутих кішечок. Кинули їх наші “Микити” руассівському замку. Мав я їх аж шість, а тепер осталося тільки двойка, інші повмирили, а тепер ще трусики (крілики) прибавились. Бабуся, що їх годувала, раптово померла і ось я взявся їх годувати. Двічі на день бігаю в поле за травою й це відбирає багато часу. Трусики належать пані Прокопович. Взагалі я тут і двірник, і плотник, і сторож, і садовник, і що хочете, бо хочу відплатити милій Е. О. Прокопович, що дала нам притулок й платні за мешкання не бере. На нашій піклуванні три старі пані: п. Прокопович, її сестра п. Маслова й п. Петлюра. Високе тиснення крові хоч і неприємне, але звичайне в нашому віці. Хто його не має?! Але лікуватися треба. Вітаю Вас, дорога Н. М. з Вашими іменинами й від щирого серця всі ми бажаємо Вам здоров'я, морального спокою й всіх благ земних. Дружина й синок щиро вітають Вас.

Ваш М. Аркас.

P. S. Вкладаю дві непроштемпельовані німецькі марки. Ужуйте їх.

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис.

30 грудня 1953 року

Високошановна й дорога Наталіє Михайловно!

Всі ми щиро вітаємо Вас з наступаючими Святами Різдва Христового й Нового Року й від всього серця бажаємо Вам здоровля, сил борікатися з злидним життям й душевного спокою. Бажання наше не традиційне; Ви сумуєте за Дмитром Івановичем, але хай Вас посилить й збадьорить усвідомлення, що Ви втратили людину, яка до кінця виконала своє життєве завдання й відійшла у Вічність, лишивши по собі незгладимий слід, світлу пам'ять. Його праця й слово його приєднали його до Безсмертності; він не вмре і не вмре ніколи в душі кожного теперішнього й майбутнього українця, нашого нащадка. Утіштесь цим – Ви ж були його правою рукою й другом, утіштесь тим, що Історія приділить йому належне, почесне місце в своїй нерукотворній скарбниці й сяятиме його пам'ять, як самоцвіт.

Перечитав я оце нашкрябане й здалося воно мені трохи патетичним; вибачте за це й вірьте в цього щирість. Вашу милу листівку одержав сьогодні вранці; якось прискочила, нехтуючи штрафком пошти. У Франції просто шабаш на Лисій Горі. Штрайк за штрафком, повне свавілля й безкарність, а Москва потирає ручки: на її млин вода! У нас – нічого радісного; найшла була дружина працю та проробила всього тижня два і ательє закрили за браком праці. Власник його жид встиг навіть ошахраїти дружину, а до всього ще й я раптом занедужав й три дні пролежав: серце щось забрикалося. Взагалі воно у мене погане. Думає вже Богові душу віддавати, але й на цей раз очуняв, сьогодні встав і, хоч і почуваю себе як муха в жовтні – пишу Вам, як бачите. Не ховаюся від Вас: новина з Літописом надто мене порадувала; тепер чекатиму нетерпляче його присилки. Ви вибачте, дорога Наталія Михайловно, що я довго не писав Вам: не хотів Вам надіждати беззмістовними листами, а крім того, боявся, що Ви можете подумати, що я своїм писанням натякаю на свої спогади.

Тепер тут один з молодих українських письменників, якому чомусь подобається моя писанина, піднімає бучу з виданням моєї “Іліади”. Видання це коштувало б не менше пів-мільйону франків. Отже, він звертається до всесильного кардинала Бучка в Ватікан з прохан-

ням, щоб він крив видатки видання. Не знаю, що з того вийде й чи схоче “правовірний” займатися долею “схизматика”, але не фицаюся, бо хотів би, щоб моя “Іліада” побачила світло Боже. Без допомоги Бучка про видання нічого й мріяти, для нього ж якихось пів мільйони – то для нас 50 франків; адже ж на його утриманні весь тутешній нарід “панів магістрів, професорів, докторів і т. д.” й всі їхні інституції.

Ну, бувайте здоровенькі, дорога Наталія Михайловно, збадьорьтеся, не падайте духом й нас не забувайте, хоч інколи пишіть.

Відданий Вам Микола Аркас.

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис.

8.

11. I. 1954 р.

Високошановна й дорога Наталіє Михайловно!

Перед кількома днями одержав від п. інж. Нагая примірник “Літопису”. Часопис, не в приклад іншим нашим публікаціям, чудово виглядає й змістовністю своєю неабияк вартісний. Ним незабутнього Дмитра Івановича достойно вшановано. Одначе, мій і без скорочень нужденний спогад, після вівісекції “з технічних причин”, цілковито безвартісним вийшов і кволим. Якись беззв’язні, беззмістовні речення – лепет младенця й мені аж соромно стало, коли поряд з іншими статтями, прегарно, цікаво й мистецьки написаними, засірили мої рядки. Все, що було в них цікаве, – викинуте, а полишено сіреньке тло, бліда канва. Я не маю права ні на кого ремствувати чи нарікати, а Вам, дорога Наталія Михайловна, безмежно вдячний за те, що я підписався на тій Хартії – Літопису, що вславляє великого діяча України, чесного борця за її волю. Як мені було приємно глянути на Вашу фотографію. Ось такою Ви гуляли зо мною в Карліс, – пам’ятаєте? Йшли ми тоді над струмком, а потім завернули в гай і там відпочивали. Та фотографія, де Ви й Д. І.²⁰ сидите на лавці – чи не в Добржіховицях то? Де

---

²⁰ Дмитро Іванович Дорошенко.

Д. Бурім, Дружина історика.

знімався Д. І. за столом й стоячи в гаю? Скільки води уплинуло з того часу! Як змінився світ й люди! Як змінилися ми самі! Постаріли, поси-віли, стали кволими старцями. І не віриться в те ніби й недавнє, а справді давнє й неvertань минуле. Скаржитесь й Ви на здоровля, а я вже зовсім погано себе почуваю; особливо останній місяць моє здо-ров'я швидко сходить “на неть”. Так якось відчуваю, що не за горами той час, коли дам дуба; з серцем у мене діється щось погане, а сьо-годні вночі думав вже, що прийшов кінець: страшні болі в серці й артерії, не міг просто дихати. Вмераю, все в порядку річей: Аркаси – мужчини всі померали в мойому віці, то ж і я виключенням бути не могу. Шкода тільки бідну жінку та Микасю й того, що не пощастить мені мабуть довершити ті праці, над котрими зараз тружуся. Радий, що мій довголітній труд над “Іліадою” я довів до кінця й він готовий до друку. Тепер сижу над “Коментатором грецької митології й героїки” й над спогадами. Маю на думці ще написати розвідку: “Теперішній шлях нашого народу, його історії й мови”, але мабуть не вдасться мені все те здійснити. Не встигну.

З Вами мабуть ми вже ніколи не побачимось, а шкода, велика шкода! Так хотілося б згадати з Вами минуле. Ну, та на все воля Божа і не звертайте, будь-ласка, уваги на цю мою плаксивість і не ремст-вуйте на каракулі. Пишу й повітря хапаю, тяжко дихати, а від того і настрої могильний.

Рішаюся Вас, дорога Наталя Михайловно, прохати про одну річ й в дальшій вже ніколи Вам не надоїдату. Вишліть мені, будьте доб-ренькі, повний текст моїх спогадів про Д. І., котрий, як Ви мені писа-ли, зберігається у Вас. Я його перепишу й відішлю Вам назад. За ту Вашу ласку повік буду Вам вдячний. І коли Ви те зробите для свого колишнього пажа, а теперішнього відданого Вам дідка, зробите мене щасливим. Всі вітають Вас щиро. Хорони Вас Боже

Ваш Микола Аркас.

Р. С. Зі Святами ми Вас привітали листом. Чи одержали Ви його? У нас тут діється повний хаос: забастовка за забастовкою, багато пошти пропадає.

*Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії
Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис.*

9.

21. I. 54 p.

Високошановна й дорога Наталія Михайловно!

Сердечно дякую за надісланий мій рукопис. Як тільки його перепису, зараз же поверну його Вам. Зараз я рішив де-що розширений мені спогади про Дмитра Івановича, бо маю час на більш систематичну працю. Властиво, тло остається таким, придаю більш уважно характеристичні риси вдачі Д. І.²¹ та й виправив де-які незграбности. За марки теж велике, велике Вам спасибі від мене й Микасі. Зараз мені де-що покращало, хоч дихаю тяжко, особливо над вечір. І Ви, дорога Наталія Михайловно, мучитесь, а нам сіромахам лікуватися нема як. Мені все кажуть: йдіть до лікаря, а це значить 1000 фр. йому та стільки ж на ліки.

Ваш М. Аркас.

P. S: Всі наші вітають й обіймають Вас.

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис. Поштова картка.

10.

27. VIII. 54 p.

Високошановна й дорога Наталія Михайловна! Як ми зраділи Вашому листу й уявити собі не можете. Слава Богу, у Вас ніяких змін на гірше не сталося і здоровля Ваше, як видко, не в поганому стані. Спасибі Вам за пам'ять, ми так зворушені Вашою уважністю до нас, властиво, нічим не оправданою. Оце пишу зараз Вам, а Валя, дружина моя, пореється коло Микося. Позавчора раптом він занедужав і зараз у нього температура сорок. Хочу вірити, що то ангіна, до якої він схильний. Простудився, мабуть, позапозавчора, коли зо мною рубав дрова в парку замку. Властителька замку прочищувала свій величезний парк

---

²¹ Дмитро Іванович Дорошенко.

Д. Бурім, Дружина історика.

(не сама розуміється!), й дрова дала нам й Є. О. Прокопович. От ми й допалися до дров, а йшов дощ й буря гула, Микось і простудився. Біда вся в тому, що ми не маємо можливості покликати лікаря й купити ліки. Це “удовольствие” коштувало б найменше двох–трьох тисяч, а дружина зараз без праці, бо всі кравецькі ательє на літо закриваються. Вона хоч і має касу хворих, але у Франції дикі закони. Хворий мусить платити й лікаря, й ліки і тільки згодом виморочувати у каси якийсь процент потрачених грошей. Тому лікуємося допотопним способом й досі, дяка Господові, ще ні разу від самого приїзду у Францію не кликали лікаря.

Не писав тому, дорога Наталія Михайловна, що ні про що було писати, а пошта коштує дорого 30 фр. Часто Вас згадували й говорили про Вас й незабутнього Дмитра Івановича. Це добре, що Ви за життя поставили над його могилою пам’ятник і взагалі стараєтеся забезпечити його вічний спочин. На наших Микит годі надіятися, 90 % це шантрапа, а 10 % дбає про власну кишеню та власний добробут. Нема, нема людей! У нас, якась голота аморальна. Я, на жаль, маю змогу читати парижське “Українське Слово” й кожен раз, переглянувши його рядки стає мені гидко й соромно: Брехня, побрехеньки, наклепи, лайка, хамська бундючність і це все. Ні одного розумного слова, ні одної тверезої думки. Тепер десь вже пів року, як граються в солдатиків, носяться з президентом і навіть військових справ міністра вибрали. Сміх один! А попутно лають москалів точнісінько так, як покійний Сергій Павлович.

Інших новин у нас нема ніяких. Поки що все по старому. Про Америку забули вже й думати, бо без хабаря нашим представникам – добродіям й кроку не зробиш. Заможні люди їдуть, саме ті, хто може дати взятку, а такі сіромахи, як ми, не рипаються. А шкода, бо нас кличе до себе сестра братової жінки М. І. Клепачівська, яка дуже добре улаштувалася в Сполучених Державах у Вермонті. Там чоловік її доньки лікарює. Тут же, у Бессанкурі, над нами все грізніше нависає хмара небезпеки, що в найближчому часі ми можемо опинитися на вулиці. Справа в тім, що Є. О. Прокопович дарує свою прекрасну вілу українським престарілим. Вчинок з її боку більш ніж необачний, але з своїми законами в чужий город нема чого соватися. Задумала на своє лихо таку нісенітницю та й годі. У нас з нею дуже, дуже добрі відносини я тут “і швець, і кравець, і в дудочку граю”, інакше кажучи, на мені все тримається, бо я і двірник, і майстер, і садовник, і консь-

ерж, і ще виконую силу інших “функцій”. Але коли у вілі почнуть хазяйнувати французи плюс наші Микити – треба світ за очі тікати.

Ось зараз мушу кінчати, бо треба виносити сміття до воріт, бо вранці в суботу його забирає автомобіль. У вільну хвилину я все ж пишу, головне, продовжую родинну хроніку й коментар до Гомерової “Іліади”, яку я вже давно переклав й приготував до друку. Статейки мої друкуються у якомусь українському часопису в Англії (либонь бандерівському!!!). Назви його не знаю, бо мою писаниною захоплюється молодий український письменник Л. В. Полтава і саме він і пересилає мою писанину до Англії. Обіцяли гонорар, але досі не одержав ні шеляга. Ну, дорога Наталія Михайловно, бувайте здоровенькі й не забувайте, а ми завше думками нашими з Вами, я й синок щиро вітаємо й люблю Вас обіймаємо

Відданий Вам Микола Аркас.

P.S.: І у нас літа нема. Більш місяця гув майже без перерви Оркан, а тепер задощило й холодно, як у листопаді.

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис.

11.

16. IX. 54 р.

Високошановна й дорога Наталія Михайловно!

Тільки що одержали ми Вашого милого листа “со вложением” й не знаємо просто, як Вам дякувати. Нам неприємно, одначе, що Ви для нас витрачаєтеся; Вам самій потрібні гроші тож дуже, дуже просимо Вас ніколи більш не робити для нас таких жертв. Ваша сердечна приязнь й уважність до нас – це Ваш неоцінний дарунок.

Зворушило нас також бажання пані Ползінової допомогти нам; пишу їй одночасово з цим листом.

На превеликий жаль, ми не маємо змоги так далеко від Парижу оселитися. Не зважаючи на всі халепи й злидні, тут ми все ж близько коло центру, який нам потрібний. Дружина через тиждень-два матиме працю у своєму кравецькому ательє, де вона працювала минулого

Д. Бурім, Дружина історика.

року, а це дасть нам можливість так-сяк проіснувати. Крім того, поки ми, з ласки Є. О. Прокопович, мешкаємо у флігелі її віли, – за мешкання нічого не платимо. За це я виконую всю працю по дому. Але головна причина, яка примушує нас триматися Парижу, – це справа переїзду до Сполучених Держав півн[ічної] Америки.

Цю країну я терпіти не можу, але там ми позбудемося тих злиднів, котрі стільки літ нас переслідують тут.

Справа в тім, що в штаті Іллінойс, у містечку Вермонті, улаштувалася досить добре сестра дружини мого покійного брата, пані М. І. Клепачівська; там вона з чоловіком й донькою, чоловік котрої, пан Юрко Чопівський, займає посаду лікаря. Живуть вони в достатку і кличуть нас до себе вже кілька літ. Марію Іванівну тай її чоловіка й доньку я дуже добре знаю. Люди надзвичайно добрі й сердечні й надто турбуються нашою долею. Отже, вибираючись за океан, ми нічим не ризикуємо, бо знайдемо притулок у своїх, а я може й працю якусь знайду, бо тут, у Франції, працювати не маю права і старий. Зараз наша справа з від'їздом починає ніби рухатися. Нашою долею цікавиться також п. о. Білон й п. о. Жилихівський, котрий вислав нам <нрзб.>. Але, при всіх сприятливих обставинах, рушимо в дорогу найраніше через пів року, а то й через рік. При таких перспективах турбувати пані Поліну ніяково.

У нас все по-старому. Наш Микось одужав було, а позавчора знов зненацька захворів, мабуть, на грип. Сьогодні вже встав, бо завтра починається у нього школа. Всі ми, дорога наша Наталіє Михайлівно, обіймаємо Вас і щиро дякуємо за все добро, що Ви робите для нас, а наш Микось ще просе, що коли б Ви випадково знайшли ті марки, котрі десь загубилися, прислати ласкаво йому

Відданий Вам Микола Аркас.

*Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії
Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис.*

12.

Конверт

N. Arkas

154, Prospect ave.

Sea Cliff N. Y.

U. S. A

Штемпель: Sea Cliff Apr. 17 1965

Христос Воскрес!

Високошановна й дорога Наталія Михайловно.

Щиро вітаємо Вас із Святами Великодніми і саме так щиро, бажаємо Вам, люба наша, побільше здоров'я, бадьорості, душевного спокою та сповнення всіх Ваших сподівань. Щастя Вам Боже!

За тиждень-два напишу докладного листа про наше життя-буття, а зараз обмежуся цим коротеньким поздоровленням, бо треба ще сил писати таких привітань. Як Ваше здоров'я? Як себе почуваєте?

Обіймаємо любно

Ваші Аркаси.

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис.

13.

9. V. 1965 р.

Високоповажна й дорога Наталіє Михайлівно!

З серця дякуємо Вам за Ваші щирі побажання й за Ваше, саме так, щире відношення до нас. Я дуже, дуже винуватий перед Вами: скільки вже разів обіцяв послати Вам докладного листа про наше життя-буття, а обіцянка моя так і лишалася обіцянкю. Ця, прикра для мене річ, сталася не з-за лінощів, а тому, що, властиво, ні про що писати. Наше життя таке сіре, таке, по-американському, буденне, безрадісне та одноманітне, що про нього писати не надається. Ось і тепер просто не знаю, про що Вам написати. В цьому чорторию тупоголових, безсердечних й бездумних роботів-примітивів ми ніби серед пісків Сагари, а,

Д. Бурім, Дружина історика.

крім того, страшно пригнічує те, що все тут шкереберть, догори ногами, починаючи з моралі й кінчаючи релігійністю. Все тут базується на піску, скрізь й у всьому фальшивий патос й фальшиве святоштво, самий “патріотизм” нації, яка складається з покидьків європейської суспільності всіх племен і народів Європи, для яких головним стимулом життя, богом, являється нажива та ошукання собі рівного. Історії, пройшлого, над яким можна було б задуматись та зітхнути, тут нема. Все живе сьогоднішнім днем, про минуле й майбутнє не думає, жететься за долларом, як хижак за м'ясом і не розбирається в засобах, як ті доллари накопичити.

Життя Нью-Йорку, до певної міри, відображає загальноамериканське життя. Нью-Йорк – це страшні джунглі, гірші, ніж африканські і поночі люди бояться виходити на вулицю, їздити в метро чи в авті. Розбій, гвалтування жінок в закомірках і в ліфтах навіть, вісімдесятилітніх, щодня відбувається, як і душоубства. Головна зброя – ножі, а поліція – тікає, бо не сміє першою вжити зброю. На вулицях відбуваються справжні баталії, навіть, вдень. Банди підлітків ріжуться на вулицях смертним боєм і тоді нью-йоркці, слідом за поліцією, тікають світ за очі. Вся ця злочинність та безпутство – наслідок диких тутешніх законів. Замість того, щоб повісити пару садистів чи просто душоубців, – їх признають психічно ненормальними, “не відповідаючими за свої вчинки” і ... садять на два–три роки убійника в психіатричну лічницю, де він випасається на казенний кошт, а потім, випущений на волю, знов береться за ніж. Якось перед роком старий рецидивист сексуальних злочинів, випущений з лічниці, задушив, згвалтував і кинув у море дівчинку п'яти літ і його знов посадили на державні хліби. Чого ж більше? А зараз ведеться кампанія про скасування смертної кари! Поведінка з неграми скандальна на весь світ. Їм даровано рівноправність, а фактично, і зараз вони тут “підлюди” і той з білої, вибачте, сволоти, хто його вбиває, лишається на свободі.

Минулого року, наприклад, звірячим способом були замордовані в лісі троє ідеалістів-юнаків, які боролися за права чорних. Двоє з них білі і один хлопець-негр. Убійників знайшли, серед них був і шеріф, арештували, судили і ... випустили на волю. Душоубець шеріф знов став шеріфом, але надзвичайно популярним! Цього року, білий кукулуксклановець убив білу жінку за те, що вона була за рівноправність негрів, убив, коли вона їхала в авті. Вчора його судили, і вже відомо, що випустять на волю з великою славою. Як Ви все це назвете і яку вартість має “нація”, в якій це діється?

Цвинтарі тут мають жахливо неохайний вигляд: безладу застромлені білі кам'яні стовпці, часто без напису, часто повалені або розбиті; ні надмогильного горбка, ні квітів, ні кущика. Всі стовпці, як один. Коли я спитав нашого господаря чому така убогість американських цвинтарів, він пхекнув, розвів руками і сказав: яка ж користь з померлого, жодний бізнес!...

А соціальні умовини: повна сваволя працедавців, хворіти неможна бідній людині, з праці виганяють моментально, без попередження, безробітні гроші може одержати лишень той, кого похвалить “бос”, який начальствував над небораком, коли він працював. І скрізь шахрайство, ошуканство. Та коли б я докладно про це писав – 20 сторінок би не вистачило. Вопіючі до неба випадки тут трапляються, не люди, а акули, скрізь їх роззявлені пащі.

Європа, як блакитний сон. Як важко нам жилося у Франції, їмо тут курей, качок, морозиво, ананаси, круглий рік кавуни, дині й різні овочі, але з якою радістю я б їв європейську бараболю й запивав її водою.

Обоє ми дуже й дуже постаріли. Мордує ревматизм, – тут прокляте підсоння, – подагра, особливо, Валю, я все більше спіпну – наслідок контузії в бою з червоними в році 1919-ім, серце дається в знаки. Тому пишу й пишу, щоб хоч скромну й невибагливу лепту принести нашій Батьківщині, але все задумане написати не встигну. Мій капітальний труд: “Історія Північної Чорноморщини з діб прадавніх і до часів козаччини” – 530 сторінок машинопису, цілий рік провірялася різними “політруками” й бандерівськими “знавцями-цензорами” і ось одержав повідомлення, що все це “панство” визнало труд мій цінним і книга, можливо, вийде з видавництва “Гомону України” в Торонто. З Києвом жваво листуюся. Тамтешні науковці бомбардують мене листами, хочуть видати книгою мій переклад Гомерової “Іліади”. Крім того, закінчив повість “Наш степ широкодолий”, думаю, що теж вийде книгою. В першій скороченій і невиправленій редакції він публікується в торонтських Нових днях і я дістав силу подячних листів і з Європи і з Австралії, навіть, а тепер ця повість розрослася в книгу.

Обіймаємо Вас, дорога наша

Ваш Микола Аркас (підпис).

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Машинопис.

18. I. 1966 р.

Високоповажна й дорога Наталія Михайлівно.

Дякуємо Вам з щирого серця за Ваші поздоровлення й побажання і, з свого боку, ще раз, бажаємо Вам здоров'я, сил фізичних, бадьорості Духа й здійснення всіх Ваших планів та сподівань.

Мені дуже, дуже прикро, що на Ваш ласкавий заклик щось написати про незабутнього Дмитра Івановича, я примушений Вам відповісти, що нічого написати про Нього не можу, бо все, що міг, вже написав чи то в “Літопису”²², чи то в різних наших періодичних виданнях. Скрізь, де тому був привід, я тепло писав про дорогого Дмитра Івановича і коли б зараз знов сів про Нього писати, – вийшло б повторення вже написаного. Я певен, що Ви мене зрозумієте і повірите в мою щирість. У мене, щоправда, є написана “гумореска” – поєдинки Дмитра Івановича з Сергієм Павловичем²³, але такі речі публікувати не годиться; написав те для хроніки своєї. Отож не ображайтесь на мене, дорога Наталія Михайлівно, і вірте в мою щирість. Про нас нічого писати. Син мій Микось оженився 12. XII. 1965 р. з негритянкою, дуже тихою й скромною дівчинкою; їй нема ще сімнадцяти літ. Ми їх благословили, хоч, розуміється, хотіли б, щоб наш Микось побрався з україною. Ну, та не нам, а йому з нею жити. Одружившись, Микось купив собі хатину з просторим двором в шостидесяти мілях від Нью-Йорку й вже перебрався туди. Розуміється, грошей на купівлю нерухомости він не мав, а купив на сплатки: щомісяця, на протязі тридцяти літ, він платитиме по 50.-дол., а це сто разів вигідніше, ніж жити квартирантами в чужому будинкові. Ось ми, наприклад, за сутеренне помешкання платимо місячно, зараховуючи електрику й газ – 60.-дол.

Микось кличе нас жити разом і, мабуть, так воно й буде. Він служить на тій же фабриці, що й Валя, працює, як віл і заробляє непогано. Валя теж працює, має на годину 2.65, що дозволяє нам сплачувати борги. Вона дуже постаріла, як і я. Я багато пишу. Ось, в недалекому часі, має вийти книгою мій переклад Гомерової “Іліади” з грецької на

---

²² *Український Літопис. Журнал Української Державницької Думки, Культури і Науки*, число 1 (Аугсбург (Видавництво “Знання”), 1953) 160 с.

²³ Шелухин Сергій Павлович.

українську мову. Вийде з друку в Німеччині. А в Канаді має вийти книгою моя праця “Історія Північної Чорноморщини”. Ось так і живемо. Міцно й любно Вас обіймаємо й цілуємо

Відданий Вам

Микола Аркас (підпис)

Валя й Микось.

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Машинопис.

15.

2. VI. 1968 р.

Високоповажна й дорога Наталія Михайлівно!

Дуже я винуватий перед Вами, що рідко Вам пишу, обмежуючись звичайно трафаретними поздоровленнями.

Але вірте мені, що життя наше таке буденне й одноманітне, що не варте того, щоб його описувати.

Ми обоє дуже постаріли, а наш Миколка вже три роки, як одружився й має вже двох синів Миколу й Леоніда. Дружина його напівмурилка, напівіндіянка (по батькові), і мої внучки справжні індіанці. Живуть далеченько від нас, а тому й бачимось рідко.

Я вже чотири роки на пенсії, одержую дуже мало – 66 дол., яких вистачає тільки на платню за мешкання “оддувається” дружина і на її заробіток існуємо.

Ви пишете, що маєте нове видання “Історії” мого батька²⁴ і думаете, що видав її я. Та де там! На це я потребував би гроші, а, тим часом, ми в боргах. “Історію” видали якісь Вінніпезькі жулики і, не дивлячись на те, українські організації повідомили їх про те, що наймолодший син автора ще живе, – не відгукнулись, й, навіть, одного примірного мені не прислали.

Що до мене, то я вже дуже погано бачу і то тільки одним оком, повсякчас озивається серце. Одним словом, старість не радість і одна дорога попереду – до могили.

---

²⁴ Йдеться про: М. М. Аркас, *Історія України-Русі*, Вінніпег, 1967, 7+424 с.

Д. Бурім, Дружина історика.

Намагаюся писати чітко, але нічого з того не виходить, вибачте. Надворі льє дощ після страшної бурі, а тепер наближається ще й ураган перший в сезоні.

Ви, розуміється, знаєте, що робиться у нас; без ножаки на вулицю страшно вийти і непокої все зростають з огляду на цілковиту безславність й безголів'я “власть імущих”. Немає людини, яка б утихомирила країну й встановила порядок і законність.

Тут жулик на жулику, погоня за долларом, безсовісне шахрайство, джунглі. Хоч би маленького де-Голя сюди! Шкода п. Євгена Маланюка, талановитий він був надзвичайно. Навідувався до нас разом з Полтавою та Мелешком. Послав мені листа напередодні своєї смерті, так, що лист той дійшов до мене коли Євгена не було вже серед живих. Хай йому чужа земля буде легкою!

Зараз з океану насунув густий туман, як молоко, – це, мабуть, провісник урагану, який сьогодні вдарить на Флориду. Моторошна штука!

Ну, бувайте здорові, дорога Наталія Михайлівно, дай Вам Боже сил перебороти всі життєві ускладнення та недуги.

Обіймаємо й цілуємо Вас міцно

Ваші Аркаси.

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Рукопис

16.

Без дати

Високошановна й дорога Наталіє Михайлівно! Щиро вітаємо Вас з Великодніми Святами й саме так щиро бажаємо Вам найкращого в житті, а головне, здоров'я та сил боротись зі злиднями.

Вибачте ласкаво, що пишу так мало й так рідко, але повірте, я так перевтомлююся на тутешній канальській праці, що нездібне не те що писати, а й думати. Вибачте також за скромний наш подарунок. На більше не спроможемось, бо давлять нас борги. Син мусів купити авто і на те позичати гроші у банку. На виплату боргу й на повсякчасні поправки автомобілю витрачаємо все, а без машини тут не проживеш, на працю доводиться жінці й синові їхати більш 15 міль туди й стільки

ж назад: пішки не дойдеш. А так, нічого й писати так все одноманітне й сумне. Всі ми, себ-то я й дружина, сильно постаріли, особливо я. Тепер би Ви мене не пізнали б з довжезними запорозькими вусами. А до того я швидко мабуть осліпну. Вже тепер не розпізнаю обличчя у двох кроках від себе. Взагалі ж, про Європу згадуємо, як про недосяжний рай, хоч й там жилося нам не солодко. Давить нас тут оточення примітивів й культ доллара й доводиться самім поволі опускатися до рівня тутешніх “культуртрегерів”, інакше загинеш. Тут рай мешуресам й людям підприємним з торговельними здібностями. Такі люди тут не пропадають, а стають багатіями, такі ж “шляпи”, як ми – животіють.

Пишіть, будь-ласка, про себе. Міцно Вас обіймаємо
Ваші *Аркаси*.

*Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії
Наук у США. Фонд Наталії Михайлівни Дорошенко. Машинопис. Підпис.*

**“...СХОТІЛОСЬ, ЯК КОЛИСЬ СТИСНУТИ ВАШУ РУКУ”
(Листи Наталени Королевої до Ілька Борщака)**

В Архіві української еміграції, що зберігається в паризькій Бібліотеці Національного інституту східних мов і цивілізацій – ІНАЛКО (BULAC), виявлено три листи Наталени Королевої до Ілька Борщака: від 15 червня і 7 серпня 1922 р. та від 16 грудня 1923 р.¹ Ініціатором листування була сама Наталена Адріанівна, яка після прочитання низки статей – “цікаві Ваші, і як на мою думку дуже цінні статті про стародавні франц[узько]-україн[ські] відношення” – за підписом І. Борщака, вирішила дізнатися, чи це не колишній її колега в МЗС. Вона “пам’ятає юнака – майже хлопчину”, а тут – їй це дуже приємно, – в його працях “видко хист і повагу справжнього, серйозного вченого”. Точно сказати, які саме публікації Ілька Борщака читала Наталена Королева, звісно, неможливо, адже на момент написання листа в українських газетах було опубліковано до десятка його статей², навряд чи їй у руки потрапив фаховий “Журнал наполеонівських студій” з публікацією “Наполеон і Україна”³.

Однак, очевидно, що письменниця, яка сама чимало працювала в бібліотеках і архівах, належним чином оцінила “муравлину працю” І. Борщака, бо вже в першому листі пропонує дати контакти свого “давнього знайомого, журналіста, що працює в Парижу”, бо він “давній приятель нашого народу”. Не маємо сумніву, що йдеться про Жана Пелісьє, французького журналіста, одного із ініціаторів створення в 1911 році Центрального офісу національностей, пізніше Союзу національностей, який за дорученням Нуленса, французького посла в Петербурзі, двічі – з 16 серпня по 7 вересня 1917 р. та з 7 грудня 1917 по 15 лютого 1918 р. – побував зі спеціальною місією в Києві і був очевидцем напруженого періоду визвольних змагань українського на-

---

¹ BULAC, Archives Borschak, I.7 / AD.П.23.

² Чотири статті в “Українській трибуні”: “Хмельниччина й тодішня французька преса” (1921, № 187, 188), “Данте й Орлик” (1922, 27.1), “Українці в Сорбонні” (1922, № 112), “Невиданий лист Юрка Хмельницького до Людовика XIV” (1922, № 222), а також в інших виданнях: “Гетьман Мазепа й тодішня французька преса” (Громадська думка, 1920, 15. VIII), “Українська справа на міжнародному конгресові двіста років тому назад” (1728) (Українська праця, 1922, № 4), “Маніфест Гетьмана Орлика до європейських урядів” (текст і коментарі) (Українська Справа, 1922, № 4), “Проект збудування Запорізької Січі на Рені” (1735) (Українська праця, 1922, № 7).

³ *Napoléon et l'Ukraine*, Revue des études napoléoniennes, VII–VIII (1922).

роду в 1917–1918 рр. “Цей період життя України неймовірно цікавий для історика, політика й соціолога, бо дає змогу вживу, як у лабораторному досліді, схопити пробудження національної свідомості всього народу, що налічує 40 млн. жителів, процес, внаслідок якого народність стає нацією, – те могутнє зусилля, в якому вона розбиває свої кайдани й займає місце в хорі вільних народів, те внутрішнє кипіння і психологічну кризу, внаслідок яких від несміливого бажання автономії вона переходить до палкого прагнення незалежності, – одним словом, метаморфозу народу, який виходить зі стану личинки й лялечки і стає метеликом”⁴, – так пристрасно, навіть з нотками екзальтації, однак дуже проникливо Жан Пелісьє описує цей складний період в історії становлення української державності.

У Києві Жан Пелісьє намагався зібрати якнайбільше інформації про тенденції українського визвольного руху, уважно стежив за роботою Центральної Ради та настроями серед інтелігенції. Окрім М. Грушевського, зустрічався з В. Винниченком, Ол. Шульгиним, С. Петлюрою, вважав за потрібне бачитися не лише з прихильниками, а й з противниками українського національного руху, як з українцями, так і з росіянами, поляками, євреями, чехами та французами, аби вислухати й проаналізувати їхні аргументи⁵. Очевидно, тоді він і познайомився з Наталеною Королевою, адже французька була для неї рідна.

До речі, першою і либонь єдиною українською публікацією про Жана Пелісьє в Україні є стаття Ілька Борщака “Із франко-українських взаємин останньої війни. З приводу смерти Жана Пелісьє, великого приятеля України (1883–1939)” у львівському “Ділі”⁶.

Ілько Борщак на лист відгукнувся, бо у відповідь письменниця дякує “за милого листа й за добрі згадки”, от тільки його оцінка викликає в неї усмішку – “чи це тільки куртуазія?” – адже вона “звичайна жінка, що там де-яку пару книжок перечитала і чим де іншим цікавилася. Та й тільки! Не маю претензій ані на звання доктор навіть! А у нас-же стільки є жінок, що чого тільки – Господи боже мій – не покінчали!”

⁴ J. Pélissier, *La tragédie ukrainienne*, Paris, 1988, p. 3

⁵ S. de Gasquet, *La France et les mouvements nationaux ukrainiens (1917–1919)*, La France et le problème des Nationalités, Paris (Presses de l'Université de Paris-Sorbonne), 1995, p. 115.

⁶ *Діло*, (10, 11, 12, 13, 15, 16, 17 серпня 1939 р.). Щоправда, в 2004 р. у Львові побачив світ переклад з французької мови дослідження В. Косика, *Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918)*, в якому, звісно, йдеться і про Ж. Пелісьє.

3. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

Так пише про себе іспанська грандеса, одне ім'я якої – Кармен Альфонса Фернанда Естрелья Наталена, а по матері ще й де Кастро Лачерда Медіначеллі Фернандес де Кордова і Фідеро – вкупі з місцем народження – с. Сан-Педро де Карденья коло Бургоса, Північна Іспанія – змушують мріяти про якісь неймовірно фантастичні романтичні пригоди. До переїзду в Чехо-Словаччину її життя справді схоже на калейдоскоп неймовірних життєвих ситуацій, яким годі вміститися у відведені часові рамки. Народження в мавританському селі і втрата мами, пізнання світу у бабусиному маєтку на волинській землі, знову переїзд, дванадцятирічне перебування у французькому монастирі, а після приїзду до Києва у 1904 р. – навчання в Інституті шляхетних дівчат, далі у Петербурзі в археологічному інституті (ступінь доктора археології за праці з литовської старовини, потім єгиптологія) і паралельно в Академії художеств (диплом “вільного художника”, виставки в Петербурзі й Варшаві), театральна кар'єра, лікування, Західна Європа і Близький Схід (заняття мистецтвом й археологією), виступи в оперному театрі (Париж, Венеція), публікації у французьких літературних і наукових журналах, знову Київ, смерть батька, Перша світова війна, праця сестрою милосердя в російській армії (солдатський хрест “За храбрість”, три поранення, тиф, кілька запалень легень), загибель чоловіка, офіцера російської армії й громадянина Ірану, повернення до Києва, де мешкала мачуха.

Наталена перепрошує Ілька Борщака за те, що так “помолодила” його, очевидно, її бурхливе до початку роботи в МЗС життя за відчуттями робило майже тридцятирічну Наталену набагато старшою за 24-річного Ілька Борщака⁷, навіть якщо він уже побував на фронті, зазнав, за його словами, поранення й ув'язнення німцями в Києві.

Про своє життя Наталена Королева пише скупко: “Тепер мешкаю, з чоловіком, на селі в Чехах. Працюємо в городі та по господарству як селяне, що, однак, не перешкоджає нам працювати і пером. Про мої праці, навряд чи доводилося Вам чути, бо переважно перекладаю з латині такі річі, як «Наслідування Христа» Томи Кімлійського, Св. Августина і т. п.”. Вона чомусь не сказала про те, що почала писати українською мовою і вже опублікувала перше оповідання “Гріх

---

⁷ За дату народження, як найбільш достовірну, беремо 1894 рік, вказаний в Атестаті зрілості, виданому Херсонською чоловічою гімназією 8 червня 1913 р., хоча в енциклопедіях і різних дослідженнях подаються інші дати – 1892, 1895. *Держархів Одеської області*, ф. 45, оп. 4, спр. 285, арк. 14–15.

(З пам'ятної книжки)» у віденському українському тижневику “Воля”⁸, а також переклад з латини “Життя Святої Великомучениці Варвари”⁹.

До Праги вона переїхала в 1919 р. Там отримала документи як чеська репатріантка і тимчасову роботу перекладачки в Міністерстві закордонних справ Чеської Республіки, на замовлення Міністерства освіти уклала невеличкий шкільний чесько-український словник, який вийшов під редакцією професора С. Смаль-Стоцького¹⁰. Тут зустрілася з Василем Королівом-Старим, якого знала ще з Києва як письменника, культурно-громадського діяча і видавця, на той час аташе УНР у Чехії, і який умовив її перейти на посаду перекладачки до української дипломатичної місії. Згодом вони одружилися, і власне за порадою чоловіка – ініціатора, першого читача й редактора її творів – у 1919 р. Наталена почала писати українською мовою. З того часу понад двадцять років усі західноукраїнські журнали, а також журнали, що виходили в Чехо-Словаччині, регулярно вміщували її твори.

Після воєнної поразки УНР подружжя Королевих залишилося без роботи. Чоловік пішов викладати у Господарській Академії в Подебрадах, писав, а на прожиття заробляв, малюючи ікони й розмальовуючи церкви на Закарпатті. Дружина писала й допомагала йому, готуючи зразки ікон і оформлюючи орнаменти. Василь Королів-Старий так згадував про цей період: “В тій добі все, що могли ми заробити, ми виплачували за зроблені в Чехах видання товариства «Час» та інші, щоб не осоромити перед чехами українського імені”¹¹.

З мальовничого містечка Бехин, з якого і надіслано перший лист до Ілька Борцака, довелося перебратися до крихітного будинку в Увалах під Прагою. Однак, як бачимо з листа від 16 грудня 1923 р., якийсь час подружжя мешкало у Сміхові, одному з історичних районів Праги, який у 1902–1921 рр. вважався самостійним містом. Поліпшення матеріальних умов у другій половині 20-х років дало змогу придбати будиночок на околиці міста Мельника, де вони прожили до кінця свого життя.

На жаль, подружжя жило дуже замкнуто, зокрема у письменниці не склалися особисті стосунки з українськими митцями: як еміграцій-

---

⁸ 15 січня 1921 р.

⁹ Видав проф. І. Огієнко (Тарнів, 1922, 16 с.).

¹⁰ Наталена Ковалевська-Королева, *Чесько-український словник*, Прага, 1920.

¹¹ В. Королів-Старий, *Згадки про мою смерть: [автобіографічна повість]*, Прага (Укр. вид-во “Пробоем”), 1942, 124 с.

З. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

на, так і західноукраїнська інтелігенція поставилася до Наталени досить вороже: їй не розуміли, їй не вірили. Адже жінки-письменниці, які працювали у тридцять роки в Галичині, Буковині і Закарпатті, писали “правдиві твори з народного життя”, тоді як Наталена обирала “теми спеціально неукраїнські, що вона, бачите, виводить наше письменство, завдяки тематиці своїх творів на європейські обшири”, – пояснювала Ірина Вільде. Хоча обидві бачилися під час приїздів Наталени Королевої до Львова і були лауреатами премії Товариства письменників і журналістів імені Івана Франка у Львові, приятельками вони так і не стали. Втім, зазначивши, що та “справляла враження надто гонорової... і, може, за цей гонор я їй не сприймала”, Ірина Вільде продовжила: “Хоч мушу віддати їй належне: це була насправду високоосвічена жінка, яка достеменно знала те, про що писала, і писала, повинна вам сказати, талановито, оригінально. Крім того, Королева вчинила своєрідний подвиг: вона з роду не була українкою, тільки у зрілі роки посправжньому вивчила українську мову і почала нею писати свої твори”¹².

Життя Наталени після оселення під Прагою різуче відрізнялося від попереднього, про яке нам відомо, власне, з її листування та художніх творів. “Я собі звичайний тільки «книжний щур»! Сижу в своїй кутці, гризу своє та й нікого не зачіпаю! Коли-ж зачеплють, то або, щурячим звичаєм, тікаю або, буває, що-й покусаю. Звичайно, більш зі свого переляку. Бо хто-ж таки щура боїться!” Ота “книжна” самотність, напевно, була б не страшна, якби не необхідність боротися за виживання, вести натуральне господарство.

З листа Короліва-Старого від 13 березня 1930 р. до Кошиця бачимо, що й через сім років, коли твори письменниці почали часто з’являтися на сторінках різних видань, в їхньому житті нічого не змінилося: “Тепер же коротко можу сказати: ми перейшли “на мужиків” – самі все робимо і ремесло і, господарство, без жадних найманих сил. Маємо свою хатину, садочок, курей, голубів, пса (говорить знаменито “по-руски”), кріликів. Не маємо лише здоровля (нема ж чому й дивуватися!), а так само – грошей, що те ж не є жадне диво в нашому становищі...”. Однак, незважаючи на необхідність забезпечити фізичне існування, подружжя живе напруженим творчим життям: “Поза тим, пишемо, малюємо, фантазуємо, багато читаємо (маємо зо 20 часописів) –

---

¹² Роман Федорів, *Королева, що ходила в інші світи...*, Жовтень, 7 (1988).

і взагалі перебуваємо в стані, коли абсолютно день-у-день жадної найменшої хвилинки вільної”¹³.

Дуже цікавий зміст третього листа Наталени, з якого бачимо, що подружжя Королевих шукало “найменшої можливості приложити нашої енергії та скромних здібностей, щоб якимось виробити чесний гріш на прожиття та оплату тих колосальних боргів, що ми мусили були нарабити в інтересах продукції української книжки”. У ньому вона виділяє три основні пропозиції до І. Борщака.

Перша: пошукати в Парижі видавця для її перекладу (замовник відмовився публікувати) оповідань молодого чеського письменника з життя європейців на островах Таїті. Наталена дає коротку, але фахову характеристику, чим вони здатні зацікавити французів: “Цікава, почасти пікантна фабула, своєрідний, суто екзотичний колорит і т. д. – може в деяких місцях можуть вільно конкурувати з П’єром Лоті”¹⁴.

Друга пропозиція свідчить про вдумливість, добре знання книжкового ринку, зрештою, підприємливість Короліва-Старого: послухавши думки приятеля, який довго жив у Франції, про причини незначного приросту населення у Франції через дитячу смертність, він одразу запропонував “написати книжечку, обґрунтовану статистично, з погляду фізіології та санітарії підперту”, припускаючи можливість швидкої реалізації чималого тиражу завдяки актуальності теми. Відповідно він ставить І. Борщаку завдання пошуку статистичних матеріалів про народжуваність за певний період та причини смертності дітей; водночас запитує про можливості публікації та реалізації брошури ним особисто.

Подружжя творчо підійшло до видання дитячих книжок, заготовивши кліше й малюнки, текст додавався вже в залежності від мови замовлення. Отож, третя пропозиція І. Борщаку – пошукати для них видавця в Парижі.

На жаль, ми навряд чи дізнаємося, якою була його відповідь. Дослідниця біографії та творчості письменниці, доктор історичних наук Ірина Тюрменко, яка багато працювала в канадських архівосховищах й архіві м. Мельника і якій наразі не вдалося знайти матеріалів,

---

¹³ Наталена Королева. *Життя і творчість у документах та матеріалах (до 120-річчя з дня народження)*, збірка документів, уклад. та автор передмови І. Тюрменко, К., 2008, с. 31.

¹⁴ П’єр Лоті (1850–1923) – французький письменник, офіцер французького флоту, мандрівки на Далекому і Близькому Сході стали джерелом натхнення для написання художніх творів, словених екзотики та пригод, надзвичайно популярних у Європі, де його багато перекладали (в Україні зокрема) на межі XIX–XX століть.

З. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

що мали б відклатися за 40 років проживання там родини Королевих, підсумовує: “Створюється враження, що письменниця свідомо не залишила по собі «документальних слідів», орієнтуючи майбутніх дослідників її життя на той образ, який намалювала вона сама”¹⁵.

Інтерес до спадщини Н. Королевої останнім часом поживався, захищається низка дисертацій, мета яких визначити значення спадщини Наталени Королевої в українській літературі першої половини ХХ сторіччя, з’ясувати жанрову й сюжетно-композиційну самобутність художньо-автобіографічної прози письменниці¹⁶.

Виглядає, що Наталена Королева навмисне розвивала авторський міф, вибудовуючи власну ідентичність як у рамках художньої літератури, так і в автобіографіях, листуванні, спогадах, розповідях. Під таким кутом зору до її творчості й життя підходить дослідниця Оксана Щур¹⁷.

Тож сумнів, висловлений тодішнім головним редактором журналу “Жовтень” щодо достовірності фактів про життя письменниці, які взяті з “її власних писань та статей прихильних до неї біографів”, – чи це не “плід буйної фантазії талановитого майстра слова”?¹⁸ – досі залишається актуальним.

Власне, якщо подумати, Наталена Королева до кінця дотримала інтригу свого життя, так і залишилася жінкою-загадкою: вже не кажучи про неймовірно-екзотичний період життя до 1919 року, навіть проживши більше сорока років на одному місці, розміреним і, здавалося б, досить замкнутим життям, вона не залишила ніяких документальних свідчень. Принаймні, в архіві м. Мельника їх наразі не виявлено. Сподіваємося, що пропоновані три листи, що зберігаються в

---

¹⁵ І. І. Тюрменко, *Наталена Королева. Стан і перспективи дослідження життя та творчості*, Український історичний журнал, 3 (2010) 206. Всі виявлені документи дослідниця опублікувала у збірнику: “Наталена Королева. Життя і творчість у документах та матеріалах (до 120-річчя з дня народження)”.

¹⁶ І. В. Голубовська, *Творчість Наталени Королевої в контексті розвитку української літератури першої половини ХХ ст.*, К., 2003; К. Буслаєва, *Трансформація античних мотивів і образів у творчості Наталени Королевої*, Запоріжжя, 2005; Т. В. Смушак, *Концепт самотності та відчуження в українській та французькій літературі першої половини ХХ століття (на матеріалі автобіографічної повісті Наталени Королевої “Без коріння” та автобіографічного роману Ірен Неміровської “Вино самотності”)*, Ів-Фр., 2017.

¹⁷ *Аспекти конструювання ідентичності митця в темпоральному вимірі (на матеріалі текстів Наталени Королевої)*, Питання літературознавства. Проблеми літературного критичизму, 89 (2014) 224–234.

¹⁸ Р. Федорів, *Op. cit.*, с. 52–56.

Парижі, додадуть кілька штрихів до образу жінки, яка стала українською письменницею, хоча, якщо вірити офіційній біографії, в Україні вона жила, либонь, не більше десяти років, причому перші п'ять одразу після народження. Думаємо, однак, що Україну вона любила, хоча говорила про це просто, без пафосу: “Що-ж до політики – не цікавлюся. Однаково, як і футболом чи шахматними турнірами. На цьому треба знатися. Аби була Україна! А хто її збудує і як, мені це абсолютно однаково”.

Зазначимо, що завдяки цим листам було встановлено один епізод з біографії Ілька Борщака. Перш ніж бути включеним до складу української місії до Сполучених Штатів, він працював у департаменті чужоземних зносин, ймовірно у команді члена ради Міністерства закордонних справ О. Ейхельмана у другій половині 1918 р., принаймні, починаючи з листопада, адже Наталена передає вітання А. Галіпу, який на початку цього місяця став товаришем (заступником) міністра і “був єдиною особою з «великих» Міністерства, що дивився на нас, дрібних урядовців, як на людей”.

Наталену тішить і лист Борщака, і те, що А. Галіп пам'ятає її. У той бурхливий час, у дні напруженої праці ніхто з них не думав, що мине всього кілька років і їхнє життя зазнає кардинальних змін, доля закине їх на чужину, і такими далекими стануть і та атмосфера, і сам Київ, про що з таким смутком напише сама Наталена.

“Згадалося .... І здалося раптом, що не в Мельніку, котрий – що правда – нагадує дуже Київ в мініатюрі, не на еміграції, а в Києві – між домами з жовто-зеленої, такої надійної й певної цегли, в гуркотінні «дрожок» по буличних бруківках, поміж прегарних Киянок – «курсисток Верочок і Клавочок» – раптом зустріла Вас ... Затрималась на хвилику, посміялись новому анекдоту, що був у Вас на кінчику язика, – і ... розбіглись кожен в своїх справах. От же ... схотілось, як колись стиснути Вашу руку”¹⁹.

---

¹⁹ Наталена Королева. *Життя і творчість у документах та матеріалах (до 120-річчя з дня народження)*..., с. 33: Лист Короліва-Старого та Наталени Королевої до Олександра Кошиця. 9 січня 1931 р.

З. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

Наталена Королева, 1910-ті роки

Ілля Баршак – учень Сергіївського артилерійського училища в Одесі. 1917.
Публікується вперше. Державний архів Одеської області, ф. 45, оп. 4, спр. 285

Документи

1

UFI 101(1)

15/VI.[19]22

Шановний Пане,

Дуже хотіла б знати, чи Ви ж той самий п. Борщак, що в 18 році працював у Києві в Міністерстві закорд[онних] справ (велика саля, останній стіл перед кабінетом проф. Ейхольмана²⁰).

Якщо це так, то кортить мене Вас щиро привітати і повиншувати. Читала цікави Ваші, і як на мою думку, дуже цінні статті про стародавні франц[узько]-україн[ські] відношення, цінні тим більш, як що Ви той самий п. Борщак з Міністерства. Бо ж пригадую собі Вас як юнака – майже хлопчину. В працях же Ваших видко хист і повагу справжнього, серйозного вченого.

Тішуся незмірно що матиме в Вас наш край і народ таку цінну силу, й хочу побажати Вам, сердешно й щиро, витривалости на дальшу – як найдовшу! – працю.

Коли б Вам, пане, було б цікаво, дала б Вам адресу мого давнього знайомого, француз[ького] журналіста, що працює в Парижу. Є це давній приятель нашого народу.

Як що хочете пригадати собі мене, я працювала в тієї ж салі що і Ви, в тому ж Міністерстві, – перший стіл від входу. Була я урядовцем для доручень при Яковлеві²¹, директорі департаменту.

---

²⁰ Ейхельман О. О. (1854–1943) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-правознавець, професор Київського університету. Брав участь в урядах Української Народної Республіки. Автор проекту Конституції УНР, в основу якої поклав драгоманівську ідею про державу, як “спілку громад” та “Програм для складання Зводу законів для звільненої України”. У 1918 р. працював у міністерствах торгівлі і промисловості та закордонних справ. У 1921 р. емігрував до Чехословаччини. Працював в УВУ (Прага, 1921–1943) та в Українській господарській академії (Подебради, 1922–1936). З відкриттям Українського Інституту громадознавства (Прага, 1924) – дійсний член секції соціології, а з 1926 р. Заступник директора.

²¹ Яковлів А. І. (1872–1955) – український учений, історик, правник, громадський і політичний діяч; дійсний член УНТК, НТШ, керівник Правничої Секції УВАН в Нью-Йорку. Один із засновників Музею визвольної боротьби України у Празі. Після повалення царизму член Центральної Ради. Навесні 1918 р. Посол УНР в Австро-Угорщині, а за правління гетьмана Павла Скоропадського – директор департаменту чужоземних зносин МЗС Української Дер-

3. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

Тепер мешкаю, з чоловіком, на селі в Чехах. Працюємо в городі та по господарству як селяне, що, однак, не перешкожає нам працювати і пером.

Про чоловіка мого може чути: є це Др Королів-Старий, автор “Чмелика” й директор Т[оварист]ва “Час” у Києві.

Про мої праці, навряд чи доводилося Вам чути, бо переважно перекладаю з латині такі річі як “Наслідкування Христа” Томи Кімлійського, Св. Августина і т. п.

Ото-ж, як що матимете час і охоту згадати мене – дуже буде мені це приємно. Коли ж – ні, дивуватися, також, не буду.

Хотілося привітати серйозного і багатообіцяючого діяча на письменницькому, чи краще кажучи, вченому полі. Сердечно бажаю успіхів і сил.

Наталя Ковалевська-Королів

Адрес: Āescoslovensko, Bечynĕ u Taboru

2

UFI 101 (1)²²

7/VIII.22

Вельмишановний Пане-товаришу,
пишу й по старій звичці так називаю Вас. Насамперед прошу вибачити, що так Вас “помолоділа”. Але, запевняю Вас, що не маєте чого ображатись на мене за це. Було це зроблено цілком ширю і без якогось заміру.

Дуже Вам дякую за Вашого милого листа й за добрі згадки. Що до оцінки тільки – трохи усміхаюся: чи це тільки куртуазія, чи не переоцінюєте вже Ви мене?

Бо ж я собі от, така звичайна жінка, що там де-яку пару книжок перечитала і чим де іншим цікавилася. Та й тільки! Не маю претензій

жави. З приходом до влади Директорії УНР у січні 1919 року – голова дипломатичної місії УНР у Голландії та Бельгії.

²² Рукопис на подвійному аркуші голубого поштового паперу, чорнило фіолетове; папір і чорнило вицвіли. У правому верхньому кутку помітка І. Борщака простим олівцем “1”. Тут же код і печатка архіву. Слід від іржавого спинача на першій сторінці, на полі відкреслено слова про оцінку статей (2-й абзац). По низу по дві дірки від дироскола.

ані на звання доктор навіть! А у нас-же стільки є жінок, що чого тільки – Господи боже мій – не покінчали!

Я собі звичайний тільки “книжний щур”! Сижу в своєму кутці, гризу своє та й нікого не зачіпаю! Коли-ж зачеплють, то або, щурячим звичаєм, тікаю або, буває, що-й покусаю. Звичайно, більш зі свого переляку. Бо хто-ж таки щура боїться!

Дякую і за № “Укр[аїнської] Праці” з Вашою статтею. Цікава й розроблена, звичайно, як і всі Ваші праці, з “археологічною” увагою²³.

Якби не цей № – ще б і досі Вам не відписала-б. Бо відклала Вашого листа з адресою що-б зберегти його. Звичайно “зберегла” так добре, що ніяк не можу знайти. Мабуть за кілька місяців знайду десь в книжці, між сторінками. Тільки-ж вгадай сьогодні: чи може він бути в творах Анджели з Фоліньо чи в листах Сенеки до Люцилія?

Висловлювали Ви, Пане-товаришу, думку в своєму листі, щось чи не осуджую Вас за щось – чи то діяльність, чи погляди²⁴.

Я, взагалі, нікого і ні за що не сужу, коли людина не робить мені персональної шкоди. То-й тоді не сужу. А тільки стережуся чи уникаю. Що-ж до політики – не цікавлюся. Однаково, як і футболом чи шахматними турнірами. На цьому треба знатися. Аби була Україна! А хто її збудує і як, мені це абсолютно однаково.

Не сужу ще й тому, що хто знає як би я сама робила в тих чи інших обставинах. До того ж – може це Вам видається парадоксом, але мені здається, що люде давно втратили межу між “добром” та “злом” і тільки удають, що її ще бачуть. Та може воно вже не так і важно!

Щось дуже я розбалакалась. Мабуть від доща. Як жаби, що на

---

²³ Напевно, йдеться про статтю “Проект збудування Запорізької Січі на Рені (1735)”, Українська праця, 7 (1922).

²⁴ Очевидно, І. Борщак має на увазі свою діяльність у Comité d’action (Комітеті дії, Дієвому комітеті, як він сам його називав), який виник унаслідок розколу української делегації після підписання Варшавського договору між Петлюрою і Пілсудським. У меморандумі, з яким Комітет звернувся в МЗС Франції та до Конференції у Сан-Ремо, вказувалося, що вторгнення польського війська в Україну є загрозою для миру (див.: Е. Borschak, *Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941)*, Éditions franco-ukrainienne, Paris, 1946, p. 22).

У листопаді 1922 р. Український дієвий комітет звернувся до співвітчизників за кордоном, констатує, що чужоземні інтервенції, німецька і польська зокрема, принесли рідній країні лише руйну і страждання. “Тільки радянська Україна, союзниця радянської Росії, здатна забезпечити цілісність України, відібравши українські землі, захоплені Польщею і Румунією” (*Ibid.*, p. 24).

3. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

дощ галасують! Коли ж Галіп²⁵ пам’ятає мене – дуже вітаю його. Він був єдиною особою з “великих” Міністерства, що дивився на нас, дрібних урядовців, як на людей. І я йому за це вдячна. Хоч і не має властиво, за що. Бо це його в бога бувають люде що вже вродиться “добре вихованим”. Ще раз дякую за добрі про мене думки.

Н. Ковалевська-Королів

3

UFI 101 (2)²⁶

[16 грудня 1923 року]

Вельмишановний Пане!

Даруйте мені, що лише нині зібралась відповісти Вам, власне подякувати за ласкаве надіслання Вашої цікавої книжечки²⁷, цікавої настільки, що в мене її враз вкрали приятелі, а я не записала Вашої адреси й почасти через те не могла вчасно Вас подякувати. Але я не беруся оцінювати Вашої корисної для української історії праці, бо не спеціалістка в тому. Просто тільки приємно дивуюся, що знайшлась така завзята людина, котра так енергійно перетрушує пил століть і витягає на світ божий нові й нові старі факти.

Ото ж і не в тім полягає мета цього листа, щоб говорити про річі, в яких я мало розуміюся.

Надумала ж я вдатися до Вас, з огляду на ту оповістку, що є на Вашій книжечці²⁸. Понеже моє й мого чоловіка матеріяльне становище

---

²⁵ Галіп Артем (1887–?) – адвокат у Чернівцях. У 1918 переїхав до Києва, де працював у МЗС УНР, 30 січня 1919 року як товариш міністра закордонних справ УНР вів переговори в Яссах з представниками Румунії. З 1920 року в еміграції.

²⁶ Рукопис на здвоєному аркуші голубого поштового паперу, чорнило фіолетове; папір і чорнило вишвілі. У лівому верхньому кутку помітка І. Борщака фіолетовим чорнилом: “Діст[ав] 13/VIII.922”, у правому простим олівцем “2”). Тут же печатка Архіву і легенда.

²⁷ Йдеться про брошуру: *Ідея Соборної України в Європі в минулому: по невиданих документах і стародавніх працях*, Льво Брщак, Генеральний Секретар Українського Дієвого Комітету в Парижі, Дійсний Член Ліги Української Культури, Париж (“Український друкар”), 1923, 26 с

²⁸ Інформація на останній сторінці палітурки: “Українське Бібліографічне Бюро в Парижі дає всі науково-бібліографічні інформації і матеріяли з усіх царин знання (література, критика, історія, соц.-політич. науки, право, дипломатична історія і т. і.) на всіх європейських

аж надто прикре, то ми обоє шукаємо найменшої можливості приложити нашої енергії та скромних здібностей, щоб якось виробити чесний гріш на прожиття та оплату тих колосальних боргів, що ми мусили були наробити в інтересах продукції української книжки. Тепер часи скрутні, в середній Європі скрізь сама стагнація, – то ж з кожним днем все тяжче щось виробити, ерго – все тяжче виплачувати борги. То я взялася до перекладів на мову французьку, яку й доси ще не забула, бо ж то таки моя друга рідна мова. Та з огляду на непередбачені обставини вже друга моя більша праця гине марно. Отож і надумала я вдатись до Вас: чи не можете мені пристроїти в Паризьких видавництвах спочатку один томик оповідань молодого й небезталанного чеського письменника? Книжка (розмір звичайного франц[узького] томака – 280–300 стор[інок]) складається з кількох окремих оповідань з життя Європейців на островах Таїті. Цікава, почасти пікантна фабула, своєрідний, суто екзотичний колорит і т. д. – може в деяких місцях можуть вільно конкурувати з Пьером Лоті. Приймаючи на увагу, що Париж завжди мав інтерес до того жанру, а також, що ще живі згадки про Лоті, – можливо, що книжечка могла б мати інтерес. Тут, де взагалі тепер не купують жадних книг, цей томик протягом півроку було видано двічі 5 і 5 тисяч. Ото ж, коли б Ваша згода, я б шукала можливості тую одразу передати Вам, бо мій видавець, з ініціативи якого я ту працю зробила, по слов'янському звичаю її замаринував, а я, – маючи одібрати гонорар по умові, аж по виході книжки та ще %% – і, очевидно дурно витратила півтора місяці упертої праці.

Друга річ така.

Один мій приятель, що довго жив у Франції, дуже докладно розвивав мені свої висновки відносно того, що у Франції нема приростку населення не тому, що там мала кількість дітвори народжується, а тому, що страшна сила вмирає в дитячому віці, особливо в Провансі, Корсиці, Бретані і т. д. Цілий хід його думок настільки цікавий, що мій чоловік, який трохи розуміється на видавництві та книжкових ринках, запропонував йому таку ідею: написати книжечку, обгрунтовану статистично, з погляду фізіології та санітарії підперту, – сторінок на 32 й при Вашій допомозі видати в Парижі. При добрій організації кольпор-

---

мовах, робить розшуки в паризьких та льондонських архівах і дає інформації щодо різних галузів політичного, економічного та культурного життя Франції. Звертатись з прикладенням поштових видатків на адресу: Mr. Ilko Bortchak, Parie I-er, 18 rue J. J. Rousseau”.

3. Борисюк, “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку”...

тажу та відповідній рекламі, з огляду на пекучість для французів цієї теми, можна – як йому здається – пропустити швидко чималий тираж. Приймаючи ж зазначені моменти, можна було б ту брошуру пустити по ціні, вищій звичайних, бо різниця в кілька сантиметрів для покупця сенсації нічого не робитиме, а для підприємця може дати “грубий гріш”, в разі успіху, звичайно.

Ото ж одночасно з припоручення того доктора та мого чоловіка (який просить Вас привітати) й питаюся у Вас: яка на те буде Ваша думка й чи могли б Ви ту комбінацію, як кажуть чехи, “просадити”? В разі Вашої згоди – книжечку буде написано незабаром і Вам послано, але ж – приймаючи на увагу, що Ви також маєте на всім тім заробити – Вас проситься:

1 – здобути статистичні матеріали про народження й смертність дітей у Франції за останні роки (або перед війною, у війні й після).

2 – Відомости про хвороби, від яких переважно мруть там діти.

3 – Чи можете Ви таку книжечку видати власним коштом?

4 – Чи можете організувати її продаж по вулицях?

5 – Яку частку заробітку бажаєте одібрати (також який % з мого гонорару за Таїтські оповідання, коли Вам пощастить найти на них видавця?).

6 – Ще – кількість католицьких ксендзів у Франції.

7 – Кількість кальвіністичних попів і, коли можна, кількість їхніх дітей (кальвіністичних, звичайно).

Справа третя.

Чоловік, побачивши, що я пишу Вам листа, просить Вас запитати ще про таку комбінацію.

Треба Вам знати, що ми тут крeпимось виключно з огляду на те, що чоловікові періодично поведеться видати яесь таке видання в мові чеській чи словацькій, котре зацікавить чехів та словаків, й вони куплять у нього великий наклад відразу. Ото ж ми маємо добрі кліші на гарні дитячі книжки, а також гарні ілюстрації на камнях. Крім того, є кілька видань, що видрукувано в них самі малюнки, а текст додається лише тоді, коли вже книжку замовлено відповідної національності купцем. Так от: чи не взялися б Ви прийняти на себе посередництво по переведенню тієї комбінації з Французами? Чоловік вишле Вам зразки й ціни (які, порівнюючи з валютою, повинні бути дешевими для Франції), а Ви пошукаєте яесь відповідно видавництво (особливо – педагогічне), щоб зацікавити їх в такій мірі, щоби вони замовили 3.000

примірників, або найменше 2.000. Гроші – через банк “проти краму”, локо – Прага, третина суми на завдаток. Але це вже деталі. Спочатку мусить бути Ваша згода, а далі чоловік сам все Вам напише й виеднає, бо мені з його слів переказувати тяжко те, в чому я мало розуміюся. Додам тільки, що тут в цей спосіб нам повелося за цей час продати 40.000 книжок, а позаяк чоловік не гониться за великим заробітком на окремих одиницях, а лише за масовим тиражем, то книжки покушцям вийшли далеко дешевше, ніж вони можуть самі їх продукувати. Тому виграємо подвійно: і маємо якийсь заробіток і лишаються добрі відношення з клієнтурою.

Одно слово, як бачите, ми пропонуємо Вам нав’язати з нами комерційні стосунки, й коли Вам це усміхається, не відмовте з відповідю поспішити, бо між іншим в останній справі чоловік вже почав де з ким переговори.

Прошу прийняти запевнення в моїй пошані.

(підпис)

1923.16/XII

Прага. Чехи. Сміхов, Ніколайка 28/14

Нижче від руки, чорнило синє:

Praha. Smíchov, Nikolajka 28/14 íí

P.S. Чи не можете мені дістати адресу Гасенка²⁹, кажуть що він у Парижі.

BULAC. UFI. 101 (3).³⁰

---

²⁹ Гасенко Юрій (1894–1933) – у 1917 – інженер, особистий ад’ютант генерального секретаря військових справ С. Петлюри. Брав участь у переговорах у Брест-Литовську. За дорученням уряду УНР організував за кордоном діяльність Українського інформаційного бюро, член дипломатичної місії УНР в Румунії.

³⁰ Машинопис на аркуші паперу з обох боків. Підпис чорнилом. Угорі 4 дірки від дироскола, слід від іржавого спинача. Нижній край зім’ятий.

У правому верхньому кутку помітка І. Борщака: 3). Діст[ав] 27/XII.1923. Від[повів] 7/I.1924. Штамп “Архів української еміграції у Франції” та легенда.

УКРАЇНСЬКІ МИСТКИНІ БРАЗИЛІЇ: ВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ У ТВОРЧОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ВІРИ ВОВК)

Українська мисткиня в умовах розвитку свого таланту за кордоном (причому тривалий час свого життя) може розглядатись як багатопланова індивідуальність, і тут важливо обрати стратегію аналізу. Біографічний або історичний аналіз варто розширити залученням культурно-мистецького контексту, тому що без урахування важливих деталей специфіка формування творчого мислення аналізованих персоналій не буде об'єктивно зрозумілою.

Українських жінок у зарубіжному оточенні можна розглядати як *denizens* – тобто натуралізованих іноземок (англ.), а можна і як феномен українок, які не вважають себе відрубними від власної культури, бо вкорінені в неї генетично, але в силу обставин контактно пов'язані з іншою культурою, не відмежовуючись і від неї своєю творчістю. Отже, тут варто стверджувати про збереження національної, культурної та іншої самоідентифікації на іншому ґрунті та про асиміляцію чужокультурних архетипів для оформлення їх у власну систему – передусім творчо-світоглядну.

Приклад цьому являє діяльність Віри Вовк (автонім Віра-Лідія Катерина Селянська, *Wira Selanski*, 1926 р. н.), української поетеси, прозаїка, драматурга, перекладачки, науковця, літературного критика, художниці, композиторки, яка з 1952 р. мешкає в Ріо-де-Жанейро, проте діячка ідентифікує себе не як бразильську, а як українську письменницю в Бразилії. Мова творів В. Вовк завжди українська, є автентичні тексти німецькою і португальською, а також випадки автоперекладу, проте в антологіях (у тому числі власних творів) авторка завжди подає українські оригінали: за свідченням В. Вовк, це принципово. Традиційно цю письменницю відносять до Нью-Йоркської групи, але творчість В. Вовк ширша за одного напрямку. В. Вовк недостатньо згадується у сучасних дослідженнях і навіть навчальній літературі, хоча напрям її творчості неординарний, зокрема поєднанням українських архетипів із магічним реалізмом і неоміфологізмом. Творчість В. Вовк розглядається переважно або у контексті Нью-Йоркської групи (О. Астаф'єв, І. Жодані, Т. Карабович), або вузькоспеціально, в окремому аспекті (символіка – В. Шевчук, юнгіанський аналіз – Л. Залеська-Они-

шкевич, І. Калинець, категорія сакрального в прозі – Ю. Григорчук; міфопоетика в поезії – З. Чирук). Робиться акцент і на непересічній біографії письменниці, культурно-просвітницькій діяльності (що висвітлюється в оглядових статтях, інтерв'ю, замітках тощо). Проте системний підхід до феномену творчої індивідуальності В. Вовк ще формується. З огляду на обсяг статті, основна увага дослідження присвячується особливостям поезії В. Вовк.

Під час Другої Світової війни Віра Селянська, яка ще не мала псевдоніма Віра Вовк, потрапила спочатку до Німеччини, а потім до Бразилії. Були студії германістики, музикології і порівняльного літературознавства в Тюбінгені, Нью-Йорку і Мюнхені. Віра Вовк стала професором німецької літератури в Державному Університеті Ріо-де-Жанейро. Отримала багато нагород і літературних премій, у тому числі – Національну премію імені Т. Шевченка. За кордоном В. Вовк зіткнулася з несприйняттям власної нації (Дрезден), а відтак – і з потребою доведення національної та культурної самоідентифікації, а також власного інтелектуалізму, тобто права на культуру. Це стало одним зі стимулів розвитку української літератури в зарубіжному дискурсі. Застосовуючи методологію іноземних шкіл як науковий обмін, В. Вовк не калькує ці методики (наприклад, компаративістику) відповідно до українського матеріалу (наприклад, фольклорного), а шукає точки дотику, ходи компромісу.

Виступаючи транслятором української літератури за кордоном, В. Вовк, проте, не ідентифікує себе як перекладачку: “Я ніколи не хотіла бути перекладачем. Просто треба було комусь про ту Україну розповісти. Першою була антологія української літератури, видана 1959-го в Ріо-де-Жанейро. У місті Куритиба жила португаломовна поетеса Олена Колодій. Я перекладала дослівно, а вона вже гарною португальською. До кінця праці Олена не дожила, і мені самій довелося опанувати літературну мову”¹. Португальською мовою вийшла поема І. Франка “Мойсей”, також “Камінний хрест” В. Стефаніка, “Камінний господар” Лесі Українки та інші твори, а також поезії сучасних українських авторів (антологія “Лоза – Videira”, 2009, та окремі публікації і рукописи португальською та німецькою мовами 2010–2012 рр.). В. Вовк виступає як антологіст, презентуючи здобутки як Нью-Йоркської групи (пи-

¹ О. Смольницька, *Віра Вовк* [в:] О. Смольницька, *У пошуках коріння. Телесценарії. Статті. Нариси. Рецензії. Огляди*, Сімферополь (КРП “Видавництво «Кримнавчеддержвидав»”), 2010, с. 112.

О. Смольницька, Українські мисткині Бразилії...

тання, досліджене Т. Карабовичем), так і взагалі української літератури, роблячи акцент на сучасну поезію.

Варто зазначити, що сама письменниця не вважає слушним ділити українську літературу на так звану “материкову” і “зарубіжну” чи “діаспорну”, про що неодноразово заявляла, наприклад: “Ми, за кордоном України, такі самі українці як і Ви, і думаю, що не слід підкреслювати різниці. Мені не відомо, щоб поляки називали Міцкевича чи Словацького, чи Шопена «діаспорними поляками», хоч вони жили на чужині. Цікаво, чи римляни вважали Овідія «діаспорним поетом»?”² Виходячи з цих тверджень, індивідуальність В. Вовк можна розглядати і окремо, але без урахування бразильського контексту оригінальність її творчого методу не буде адекватно зрозумілою. Тому в цьому випадку слід окреслити загальні риси латиноамериканського мистецького оточення, в якому формувалось основне творче кредо В. Вовк.

Як зазначає Ю. Покальчук (праця “Сучасна латиноамериканська проза”, 1978), у XIX ст. латиноамериканська література розвивалася під впливом класичного стилю (“іспанізму”)³, тому була значною мірою традиційною. Те ж саме можна казати про бразильську літературу доромантичного періоду: за характером вона була португальською не лише за формою (мовою написання), але й за змістом – тобто іберійською (недарма вирізняють як напрям ібероамериканістику). Проте, за словами Ю. Покальчука, водночас у латиноамериканській літературі вже в ту епоху спостерігався інтерес до фольклору, історичного минулого, образу індіанців (щоправда, як ідеалізованих “природних людей”). Те ж саме можна виокремити взагалі в літературі XIX–XX ст.: потяг до екзотики (у тому числі індіанізму в мистецтві), відкриття первісного світу, оспівування гармонійного “доброго дикуна”. У XX ст. площини змістилися: як зазначає А. Кофман, екзотизм з африканського та ін. змінився на індіаноамериканський (аналогічно – у латиноамериканському авангардизмі), і якщо в XIX ст. це явище скорше було модою, то в XX ст. митець почав сприймати задіяні у витворі елементи екзотизму відсторонено⁴.

---

² В. Вовк, *Мережа*, Л. (БаК), 2011, 152 с.

³ Ю. В. Покальчук, *Сучасна латиноамериканська проза*, К. (Наукова думка), 1978, с. 21.

⁴ А. Ф. Кофман, *Примитивизм*, Художественные ориентиры зарубежной литературы XX века, Москва (ИМЛИ РАН), 2002, с. 119.

Варто відзначити назви тогочасного напрямку тих літератур: “креолізм”, “нативізм”, “регіоналізм”, “американізм” тощо⁵. З одного боку, у перелічених термінах зафіксовано колоніальну залежність і “провінціалізм” латиноамериканських країн. Але з другого, саме креольська література (як і взагалі культура) виявилася потужною завдяки незвичному для європейського реципієнта змісту. Отже, латиноамериканська література у цьому плані схожа з українською, у тому числі спостерігається ідейна подібність до емігрантської творчості (приклад Нью-Йоркської групи). Особливий інтерес становлять магічний реалізм і неоміфологізм, риси яких спостерігаються в творчості В. Вовк.

Кажучи про зв’язок магічних реалістів (А. Карпент’єра) із сюрреалістами, що пояснювалось інтересом до французької культури, Ю. Покальчук називає причину – інтерес до етнографії⁶. (Ті ж самі причини можна виокремити в аналізі романтизму – у тому числі українського, – “хімерної прози”, поетів-сімдесятників тощо). Якщо розвинути цю тезу, то можна згадати живопис Фріди Кало (базований на німецькій та індіанській культурі), хоча ця художниця заперечувала свою приналежність до сюрреалістів. Проте спільною рисою можна назвати яскраво виражене несвідоме, виявлене у фольклорі, сновидіннях, ритуальних предметах (матеріальній культурі). Те ж саме спостерігається в картинах Джорджії О’Кіф (магічний реалізм). Усі названі чинники були відображені в словесному і образотворчому мистецтві. Таким чином, варто стверджувати про синтетичність творчості В. Вовк.

Стиль В. Вовк пов’язаний з авангардизмом, причому німецьким, французьким, латиноамериканським (в якому варто вирізнити окремо бразильський). Авторка виступає і як творець, переосмислюючи первні авангардизму, і як теоретик, знаючись на особливостях стилів і течій (причому джерелами постають і художні, і документальні, і свідчення респондентів). Латиноамериканіст Ю. Грін, характеризуючи авангардизм у цьому регіоні, стверджує, що цей напрям сформувався завдяки типологічним дуплетам – індіанізму (індихенізму) і негрізму. Про останній напрям дослідник зазначає, що латиноамериканський негрізм “був однією з американських відповідей на модерністський космополітизм, вписуючись у мундоновістську (нативістську) лінію”⁷. (Мундоновізм – течія згасання іспаномовного модернізму на початку ХХ ст.,

⁵ Ю. В. Покальчук, *Op. cit.*, с. 21.

⁶ *Ibid.*, с. 24.

⁷ Ю. Гирин, *О десемантизации авангардного текста*, Искусствознание, 1 (2015) 217.

О. Смольницька, Українські мисткині Бразилії...

термін походить від іспанського *mundonovismo*, що побудований на основі *Nuevo Mundo* – “Новий Світ”; інший варіант – “американізм” (*americanismo*) або “латиноамериканізм”⁸). Творчість В. Вовк містить елементи і мундоновізму, і як європейського, так і латиноамериканського авангардизму, проте можна стверджувати про те, що названі дуплети стосуються не лише авангардного мистецтва Латинської Америки, але й взагалі лягли в основу творчого принципу митців у тому регіоні – у тому числі українських. Письменниця більше використовує мотиви і паттерни афробразильської міфології, вважаючи її багатшою, ніж індіанобразильська, проте слід зауважити, що обидва ці шари (індіанський і негритянський) у випадку Бразилії зазнали трансформвань, креолізації та метисації, отже, про “чистоту” впевнено говорити не завжди доводиться. Кажучи про нативізм бразильської літератури, слід зазначити, що певною мірою ця течія притаманна творам В. Вовк (описи персонажів із синкретичною свідомістю – гуцулів і бразильців), проте така тенденція не зводиться до вузького етнографізму чи народництва. Авторка заявляє про право на буття українців за кордоном, проте не пропонує ізоляціонізму. Українці (аналогічно – афробразильці) за кордоном у творах В. Вовк постають не лише як культур-трегери, але і як маргіналізовані, викинуті іншою (зарубіжною) реальністю люди (а одна з причин формування негрізму – це не лише екзотизм, але й соціальна проблематика, змалювання маргіналів⁹). Також у В. Вовк людина може поставати і як міф (гуцули як виразники “природних людей”, згадки про “золотий вік” до початку тоталітарного режиму тощо), проте реальність цікава письменниці не менше. Зіткнення реального та ірреального, створення міфу з постаті спостерігається у В. Вовк постійно – наприклад, у новій казковій поемі “Земля іскриста” (2016) герої – це знахар Остап; украдена вовкулакою (реальним сусідом – Гнатом) молодиця Килина та ін. (персонаж авторки часто візіонер, ясновидець, знахар, пророк і взагалі причетний до сакрального). Інша річ, що оригінальний синтез реальності і фантазії, а також подекуди несподіване вплетення натуралізму не завжди дозволяють чітко провести межу між документалізмом і власне творчим задумом у письменниці. У цьому плані творчість В. Вовк унікальна.

---

⁸ M. Gomes Picón-Salas, *Encyclopedia of the Essay*, edited by Tracy Chevalier, London and Chicago (Fitzroy Dearborn Publishers), 2006, p. 1394.

⁹ Ю. Гирин, *Op. cit.*, с. 217.

Отже, в основі як латиноамериканської, так й української літератур магічного реалізму полягає принцип – спирання на архаїчні, дописемні розповіді. Звичайно, у першому випадку ця база більш викристалізована, оскільки міфи в Америці тривалий час існували ізольовано, без зовнішніх європейських впливів, тобто не зіпсуті адаптацією чи надмірно літературним стилем. Ю. Покальчук зазначав, що такий фольклор “живий, активно діючий, такий, що й зараз ще перебуває в розвитку і формуванні, в той час як в європейських країнах (та й Північній Америці) про розвиток сьогоденного фольклору говорити можна лише з багатьма застереженнями, принаймні, про той його стан, який би міг впливати такою мірою чи служити основою для літературних творів. Європа проминула цей період у XVIII столітті”¹⁰. Таким чином, самостверджуючись в іншому середовищі, пізнаючи іншу ментальність, В. Вовк пізнавала фольклорну стихію, яка творилася фактично тут і зараз: реальний випадок набував ознак сакрального завдяки зміщенню площин і “накладанню” реальної основи на шари забобонів, вірувань тощо. Іншими словами, пісня, казка, легенда містили елемент бувальщини – чим і показовий латиноамериканський світогляд узагалі (цим він як архаїчний близький гуцульському і бойківському, рідним В. Вовк). Не відторгаючи специфіки, унікальності іншої культури, В. Вовк усе ж таки знаходить спільні точки дотику українського і бразильського (а також перського, античного тощо) мистецтва. Із цим пов’язані й численні біблійні алюзії в творах В. Вовк: авторка являє українську версію подій Старого і Нового Завіту – іноді виразно, іноді імпліцитно, тобто несвідомо послуговується методом Лесі Українки. Про спільні риси архаїчних вірувань українців і бразильців (які, у свою чергу, поділяються на нащадків іберійців, власне афробразильців та індіанців, а також численних креолів, нащадків мішаних шлюбів) В. Вовк неодноразово стверджує як у питанні ментальності взагалі, так і конкретніше – на прикладах міфологічних образів. Наприклад, про повість М. Коцюбинського “Тіні забутих предків” (яку сама В. Вовк перекладала португальською і німецькою) сказано: “Містичний світ цього твору близький бразильцям, бо вони, як і гуцули, мають багато всіляких вірувань. У їхньому фольклорі є свої мавки, чугайстри. Натомість німцям більше подобається Валерій Шевчук: герой його опові-

¹⁰ Ю. В. Покальчук, *Op. cit.*, с. 56.

О. Смольницька, Українські мисткині Бразилії...

дання «Хмари» пан Твардовський дуже нагадує Фауста»¹¹. Про свою малу батьківщину В. Вовк відгукується так: “Тут, у Карпатах, де поселились мавки, арідники й Чугайстри – все можливе. В нас якесь особливе мітичне підсоння...”¹². (“Мітичне” означає “міфічне”, а “підсоння” – клімат). Ці слова можна вважати прямим кредо магічного реалізму і неоміфологізму. (Аналогічно – Габріель Гарсія Маркес протестував проти слова “диво”, тому що в творах цього письменника реальне все – точніше, реальність перетікає в ірреальність, і навпаки, тобто відбувається оксюморон “звичайного чуда”, як за Є. Шварцем).

Народне християнство (двовір'я, релігійний дуалізм, у В. Вовк – народний католицизм) як один із чинників магічного реалізму і пошук компромісу між духовними щаблями в іншій реальності (Бразилії та взагалі закордонні) широко представлене в творчості письменниці. Наприклад, у казці “Земля іскриста”, чия дія відбувається в Карпатах на основі гуцульського фольклору відповідно до запитів реальності, стверджується: “Над полонинами повисли згарди зір, / Регоче з доли лютий Черемош, / А Юрій-Змієборець спис гартує / В осінній ватрі на стрімкій горі”¹³. Або – яскравий приклад народної віри, який коріниться в бароко: “...янголи в запасах / Виспівують акафист уночі / Для душ дзвіниць бездзвонних, / Церков, каплиць, хрестів / За волю спопелілих”¹⁴. Господь Бог у В. Вовк у даному разі постає гончарем, Який створив індивідуальність самої письменниці. У цьому плані розуміння мистецької функції Бога як деміурга у В. Вовк збігається з міфологією і навіть світоглядом інших нонконформістських поетів – наприклад, Емілі Дікінсон, в якій Творець (Creator) передусім – часто художник і виконує естетичну роль.

Таким чином, творчість В. Вовк спирається на артефакти і ментефакти, причому авторка сама їх витворює. Артефактом постає як писаний текст (причому письмо і як процес – не лише результат), так і витвір образотворчого мистецтва (книга, картина, ікона, скульптура, амулет тощо), і навіть ритмічного (танець), причому герої (частіше – героїня) прагне прадавнього синтезу мистецтв. Так, метелик (“метеличка”) Морфо, носійка жіночої ідентифікації (а відтак, виразниця фемі-

---

¹¹ О. Смольницька, *Віра Вовк*, с. 112.

¹² В. Вовк, *Паломник*, Ріо-де-Жанейро; Л. (БаК), 2013, с. 99.

¹³ В. Вовк, *Земля іскриста (Казка-поема)*, Ріо-де-Жанейро (Contraste), 2016, с. 3.

¹⁴ *Ibid.*, с. 3.

нінності) у повісті “Спілкування з опалевим метеликом” імпровізує верлібри, одночасно танцюючи, та стверджує, що цими монологами і танцями створює ікону коханого: “Іконописка малює ікону коханого / на канві своєї душі, / але, може, він – ідол, / Може, дорогі йому марива / на стрімких закаблуках / і портрет у галерії”¹⁵. Отже, це дійство – типовий приклад містерії. До ментефакту у В. Вовк належать молитви, пісні, усні оповідки (почуті від членів родини або від знайомих чи друзів, що якимсь чином увійшли в сакральний простір героїні-оповідачки), церковні твори (акафісти тощо). Одна з головних функцій ліричного героя В. Вовк – це творіння, яке виявляється навіть у самому *modus*’і *vivendi*. Творіння виражається і в молитві як акті та результаті. Це і традиційна християнська (або інша – залежно від змальовуваної дійсності) молитва, і містерія, і медитація, і язичницьке моління (у тому числі заклинання, замовляння), і обряд як такий. Ці різні аспекти у героїв В. Вовк часто пов’язані. Творчість і взагалі духовний вияв у ліричного героя (або героїні) синонімічні молитві. Як зазначає М. Маковський при аналізі етимології німецького дієслова *beten* (молитися): “Молитва у давнину покликана була передусім зображати божественне творіння Світобудови засобом розриву Хаосу... молитва в давнину включала і присягу, яка, зокрема, полягала в тому, що людина падала на землю долілиць і заковтувала трохи землі”¹⁶. Цей ритуал був спільним і для українського народу. (Тут наводимо як ілюстрацію саме германський дискурс, бо він один з найбільш архаїчних, до того ж, базова мова освіти у В. Вовк німецька, і це треба враховувати при аналізі її мислення).

Ліричний герой (або героїня) – складна особистість, яка постає в різних іпостасях і може бути або гармонійною, або ж, навпаки, шокувати своєю поведінкою (проте така модель у розумінні героя є нормальною й чимось нагадує юродство). Персонаж і відкритий світові (іншим культурам), і закритий водночас, він має власну архетипну базу і часто виступає як аскет (проте не в інтелектуальному пошуку), не прив’язуючись до матеріального, проте обоюдно прекрасне і витворюючи новий світ на його основі. У цьому він у хорошому

¹⁵ В. Вовк, *Спілкування з опалевим метеликом* [в:] В. Вовк, *Диття*, Ріо-де-Жанейро; Л. (БаК), 2013, с. 29.

¹⁶ М. М. Маковський, *Этимологический словарь современного немецкого языка. Слово в зеркале культуры*, Москва (Азбуковник), 2004, с. 58.

О. Смольницька, Українські мисткині Бразилії...

розумінні постає сповідником кредо єзуїтів: “Ми дали обітницю бідності, проте не духовної”. (З огляду на католицький містицизм і героїв В. Вовк, і самої письменниці таке трактування можливе, проте, звичайно, не вичерпне). Автобіографічність героїв В. Вовк полягає не лише в тому, що це часто емігранти або іммігранти першої хвилі (переважно родом з України), а й у тому, що ці глибокі особистості мають пізнавати інше довкілля, проте для цього осягнення їм треба передусім пізнати наново себе.

Таким чином, унікальність Віри Вовк як української мисткині полягає в таких особливостях:

1) отожднення себе з рідною українською культурою, переконання у важливості об’єднання творчих платформ українців “на материку” і за кордоном: діячка автоматично знімає проблему розгляду власної нації за кордоном як діаспори, що, проте, не заперечує можливості аналізу біографії й творчості В. Вовк у зарубіжному контексті;

2) універсалізм (здіяння мотивів, паттернів, сюжетів, символів, архетипів тощо інших культур – відтак, підсилена роль міфу), відсутність ізоляціонізму, але водночас і відсутність асимілятивної позиції;

3) розширення меж латиноамериканського мистецького методу завдяки залученню українських та західноєвропейських моделей (авторка вважає себе українською, а не бразильською письменницею);

4) глибокий інтелектуалізм, ерудиція, висока загальна культура, відчуття символів на несвідомому рівні;

5) творчість В. Вовк водночас модерна і класична;

6) авторка не відносить себе до конкретного напрямку (школи, платформи, стилю, течії тощо), хоча її донедавна розглядали переважно в контексті Нью-Йоркської групи;

7) синтетичне мислення (візуальне, слухове, вербальне) – відповідно, твори В. Вовк – це водночас артефакти і ментефакти (проте без жодних ознак вузького етнографізму), текст може поставати як зорове чи слухове уявлення, навіть наближаючись до містеріальних або кінематографічних ознак (попри відсутність графічних експериментів);

8) глибока релігійність, виразний християнський світогляд, проте і знання інших культів і толерантне ставлення до всіх релігій.

Робота має перспективу продовження, оскільки корпус текстів В. Вовк постійно поповнюється і має бути дослідженим на поетологічному, історичному, міфологічному та іншому рівнях.

“ПРАЦЮВАТИ НА КОРИСТЬ УКРАЇНИ”:
ДО 130-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ВЧЕНОЇ-ІСТОРИКА НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Надія Миронець

**МАТЕРІАЛИ ДО ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА
НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО В ПУБЛІКАЦІЯХ
ЖУРНАЛУ “УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК”**

На сторінка журналу “Український історик” (далі – УІ), видання якого з самого початку підтримала і багато років була членом його редколегії та активним дописувачем професор Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (1884–1973), вміщено чимало матеріалів, які можуть бути джерелом для створення її просопографічного портрета. Необхідно відзначити, що багато з цих матеріалів уже використані українськими дослідниками: В. Ульяновським у ґрунтовній передмові до двотомника Н. Полонської-Василенко “Історія України”¹ та І. Вербою² у фундаментальному монографічному дослідженні про її життя і творчість. Це дозволило згаданим авторам не обмежуватися сухим викладом біографії та аналізом наукового доробку видатної вченої, а на основі широкої й різноманітної джерельної бази створити багатогранний, живий її людський образ із елементами просопографічного портрета.

Однак, винесена в заголовок тема залишається актуальною, що обумовлено двома основними чинниками: по-перше, зі зрозумілих причин ні В. Ульяновський, ні І. Верба не змогли повністю використати всі матеріали про Н. Полонську-Василенко, що були вміщені в УІ, тим більше, що низка публікацій появилася в журналі вже після виходу в світ їхніх досліджень, і по-друге, зважаючи на активізацію останнім часом істориками просопографічних досліджень, на часі розглянути публікації в УІ про Н. Полонську-Василенко саме під кутом зору наявної в них просопографічної інформації.

Усі матеріали про Н. Полонську-Василенко на сторінках УІ умовно ділимо на три групи. До першої відносимо ті, що вийшли з-під пера

---

¹ В. Ульяновський, *Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета*, [в:] Н. Полонська-Василенко, *Історія України: В 2-х тт.*, К. (Львів), 1992, т. 1, с. V–LVІ.

² І. В. Верба, *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973)*, Ніжин (ТОВ “Видавництво «Аспект-Поліграф”»), 2008, 324 с.; іл.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

самої Наталії Дмитрівни, до другої – написані про неї іншими особами, до третьої – фотоматеріали. На перше місце ставимо наукові дослідження Наталії Дмитрівни³, оскільки в них відображені історичні погляди, світогляд автора, що є важливою складовою просопографічного портрета. Звичайно ж, більш повно історичні погляди Н. Полонської-Василенко виражені в її фундаментальних дослідженнях, які проаналізовані І. Вербою у згаданій монографії. Однак і ті нечисленні кількісно і невеликі за обсягом праці історика, вміщені в журналі, являють певний інтерес, тим більше, що написані вони в останній, еміграційний період її життя, є підсумком пережитого і передуманого, і засвідчують вірність історика державницькій позиції.

Так, у публікації “До історії України XIX століття”⁴ Н. Полонська-Василенко, досліджуючи культурно-політичні взаємовідносини між Україною і Росією, наголошує на тому, що “політика Російської імперії відносно культурних цінностей України була своєрідною формою імперіалізму. Росія намагалася забрати в Україні все, що вона мала цінного, не тільки збіжжя, сало, а пізніше – цукор та руду: забирала вона людські скарби, обезкровлюючи тим українську культуру і ця галузь імперіалізму виявилася найнебезпечнішою”⁵. Вона вважала трагедією XIX ст. те, що, на відміну від XVIII ст., у XIX ст. почали вважати за росіян (“русских”) усіх, хто працював у російських установах, розмовляв російською мовою, друкував твори в російських часописах і т. д. “Усі вони потопали в російському морі”, – констатує дослідниця і разом з тим наголошує, що “не все втратила Україна. Залишилося те, чого не можна було знищити. Залишилися спогади про волю, про Державу”⁶.

---

³ Н. Полонська-Василенко, [Рец. на:] Любомир Винар. Андрій Войнаровський. Мюнхен: “Дніпрова хвиля”, 1962, Український історик (далі – УІ), ч. 1 (1963) 18–19; Н. Полонська-Василенко, *До історії України XIX століття*, УІ, ч. 4 (1964) 9–13; ч. 1–2 (1965) 14–21; Н. Полонська-Василенко, *Архів Запорізької Січі та питання про видання його*, УІ, ч. 1–4 (1968) 134–137; Н. Полонська-Василенко, *До історії архівів Києва*, УІ, ч. 1–4 (1968) 90–91; Н. Полонська-Василенко, *Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність*, УІ, ч. 3–4 (1966) 46–47; Н. Полонська-Василенко, *Редакційна діяльність М. П. Василенка*, УІ, ч. 3–4 (1966) 101–109; Н. Полонська-Василенко, *Бібліографія праць М. П. Василенка*, УІ, ч. 3–4 (1966) 103–109 (підп. Н. П.-В.); Н. Полонська-Василенко, *Пам’яті Домета Оляничина (1891–1970)*, УІ, ч. 4 (1970) 83–89; Н. Полонська-Василенко, *Академік Агатангел Юхимович Кримський*, УІ, ч. 3–4 (1971) 90–98; Н. Полонська-Василенко, *Наукова спадщина А. Ю. Кримського (У справі рукопису “Історія Хозар”)*, УІ, ч. 3–4 (1973) 141–145; Н. Полонська-Василенко, *Проф. Олександр Петрович Оглоблін*, УІ, ч. 1–3 (2000) 149–154.

⁴ Н. Полонська-Василенко, *До історії України XIX століття*.

⁵ *Ibid.*, ч. 4 (1964) 10.

⁶ *Ibid.*, с. 12.

Оповідючи про найвизначніші досягнення української літератури, мистецтва, про роль громад, які об'єднували українську інтелігенцію й провадили велику культурно-національну працю, про університети як осередки української культури, вона з особливим пієтетом пише про Київський університет, наводячи слова професора Д. Багалія про те, що завдяки професорові В. Антоновичеві він став метрополією, з якої, як апостоли на проповідь, йшли молоді історики проповідувати слово істини – історію України⁷.

Підводячи підсумок, дослідниця звертає увагу на те, що впродовж XIX ст. в Україні намічається два головних напрями: з одного боку – русифікаційний опортуністичний, з другого – національний, революційний, що готував борців за волю України. І закінчує таким висновком: “Щоб зрозуміти вибух революції 1917 року та постановя Української Держави, треба врахувати ту величезну підготовчу працю, яку під гнітом окупантів невпинно робила українська громадськість: сільські та робітничі повстання, що характеризували кінець XIX ст., нові політичні партії, ріст національної свідомості, сотні діячів, що гинули на засланні за українську ідею. XIX-те століття, – наголошує вона, – не було «пропащим часом», навпаки: це був час підготовки та гуртування могутніх національних сил”⁸.

У статті “Проф. Олександр Петрович Оглоблин”, яка була вперше опублікована Н. Полонською-Василенко в “Наукових записках УВУ” (1965–66, ч. 8) під заголовком “З приводу ювілею Олександра Петровича Оглоблина” і передрукована в 2000 р. у спеціальному числі “Українського історика”, присвяченому О. Оглоблину з нагоди 100-річчя від дня його народження, дослідниця, високо оцінюючи вклад ювіляра в розвиток української історичної науки, особливу увагу звертає на його багаторічну працю над дослідженням “Історії Русів”. Вона акцентує на тому, що саме ця робота історика показала, наскільки високим був інтелектуальний рівень гуртків, які існували в кінці XVIII – на початку XIX ст. на Новгород-Сіверщині, і з середовища яких, як вважав дослідник, вийшов автор знаменитої пам’ятки. Характерним було те, зауважувала Наталія Дмитрівна, що сам Олександр Петрович не міг зупинитися на тій або іншій особі: О. Лобисевич, Ханенко один, потім Ханенко другий – все це особи, яких він висував, а згодом відмовлявся від них. На цій думці варто наголосити, бо передрук у нинішніх видан-

---

⁷ Н. Полонська-Василенко, *До історії України XIX століття*, ч. 1–2 (1965) 20.

⁸ *Ibid.*, с. 21.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

нях без коментарів окремих праць О. Оглоблина може скласти враження, ніби ним установлена особа автора “Історії Русів”. Так, газета “Літературна Україна” 30 січня 2014 р. подала статтю О. Оглоблина “Опанас Лобисевич (1732–1805)”, яка вперше була опублікована автором у Німеччині в 1948 р. в “Літературно-науковому збірнику” (ч. 3) з підзаголовком “Окремий розділ з нашої праці «Люди Старої України (XVIII ст.)», злагодженої до друку”. У цій статті О. Оглоблин, розповідаючи про останні роки життя О. Лобисевича у своєму хуторі Леньків, пише, що про ці його роки життя мало відомо, “проте, є серйозні підстави думати, що «Історія Русов», цей вічний твір української державницької ідеології, була створена цією людиною, саме в цей час, на цьому тихому Новгород-Сіверському хуторі...”⁹.

Н. Полонська-Василенко вважала, що відкриття О. Оглоблина щодо цієї історичної пам’ятки настільки великі й епохальні, що тимчасово навіть втрачає своє значення ім’я її автора. “Досліди Олександра Петровича «збагатили» історію України, – підкреслює Наталія Дмитрівна, – вони відкрили очі людям на значення XVIII–XIX століть для історії України; вони дали ґрунт для дальших досліджень видатних явищ в історії України: масонських лож, таємних політичних гуртків XIX ст., декабристів в Україні, Кирило-Методіївців, національних рухів XIX ст.; все це й дало той ґрунт, якого вони були позбавлені до цього часу, і протягувало нитку від автономістів XVIII ст. до Української Держави XX-го століття”¹⁰.

Про значення для історії України дослідження О. Оглоблиним цієї визначної пам’ятки йдеться й у статті-спогаді Н. Полонської-Василенко “Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці”¹¹. Але ця стаття важлива ще й тим, що в ній відображені людські стосунки двох визначних українських істориків, а це для просопографічного дослідження має особливо велике значення. Вона пригадувала, що спочатку їхнє знайомство, якому на час написання статті минуло півстоліття, було тільки “зовнішнім”, вони просто віталися при зустрічах. А з того часу, як у 1927 чи 1926 році обоє стали співробітниками Української Академії Наук, у них почалися тісні наукові зв’язки, які незабаром перетворилися в дружбу. Наталія Дмитрівна пригадує цікаву деталь: оскільки в тому людському гармидері, який панував завжди в Академії Наук,

---

⁹ Літературна Україна, № 5 (5534) (2014, 30 січня) 14.

¹⁰ Н. Полонська-Василенко, *Проф. Олександр Петрович Оглоблин*, с. 151.

¹¹ Н. Полонська-Василенко, *Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці*, УІ, ч. 1–3 (1970) 33–37.

було не до розмов на наукові теми, то вони широко користувалися телефоном. Вона наводить слова академіка Д. Багалія, який писав до неї з Харкова, що “коли він згадає Київ – йому спадає на думку довгий, довгий телефонний дріт, а на кінцях його висять – на одному – Олександр Петрович, а на другому – Наталія Дмитрівна”¹².

Зустрічаємо в цих спогадах і деталі напівголодного побуту вчених у часи воєнного лихоліття 1942 р., коли Олександр Петрович щонеділі пішки приходив з Подолу на Тарасівську вулицю, де мешкала Наталія Дмитрівна зі своїм чоловіком, і читав їм свою розвідку про “Історію Русів”. Вона справила на слухачів величезне враження як змістом відкриття вченого, так і “мікроаналітичною” методикою його дослідження.

Слід відзначити, що й деякі інші публікації Н. Полонської-Василенко, присвячені окремим постатям чи інституціям, носять і дослідницький і мемуарний характер. Це стосується зокрема публікацій про М. Василенка¹³, Д. Оляччина¹⁴, А. Кримського¹⁵, про Український Вільний Університет. Для просопографічного дослідження найбільшу вартість має саме мемуарний сегмент, адже те, що пише людина про іншу, на чому акцентує увагу, характеризує й самого автора, його ставлення до об’єкта дослідження чи спогаду.

Так, у статті про життя й наукову діяльність М. Василенка Наталія Дмитрівна розповідала про те, через які перешкоди довелося йому пройти на шляху до наукової кар’єри, звертала увагу на його постійну роботу в архівах, на діяльність у справі організації в Україні великих центральних архівів, на підготовлені ним публікації архівних джерел¹⁶. Вона писала: “Якщо треба було б зазначити наукову галузь, в якій дав Василенко найбільше, то треба визнати, що то була археографія”¹⁷.

Цінним мемуарним сюжетом цієї статті є згадка про методу праці Миколи Прокоповича: “Він мав виключну пам’ять, був винятковим

¹² Н. Полонська-Василенко, *Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці*, с. 34.

¹³ Н. Полонська-Василенко, *Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність*, с. 41–51; Н. Полонська-Василенко, *Редакційна діяльність М. П. Василенка*, с. 101–109; Н. П.-В., *Бібліографія праць М. П. Василенка*, с. 103–109.

¹⁴ Н. Полонська-Василенко, *Пам’яті Домета Оляччина (1891–1970)*, 83–89.

¹⁵ Н. Полонська-Василенко, *Академік Агатангел Юхмлович Кримський*, с. 90–98; Н. Полонська-Василенко, *Наукова спадщина А. Ю. Кримського (У справі рукопису “Історія Хозар”)*, с. 141–145.

¹⁶ Н. Полонська-Василенко, *Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність*, с. 42.

¹⁷ *Ibid.*, с. 46.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

ерудитом, але виписок, нотаток з прочитаної літератури майже не робив. Не писав він також «чернеток». Найбільші свої праці писав він відразу, без поправок, без змін. Писав він на машинці й навіть не завжди з копіями. Копії ці він нищив після того, як працю було надруковано. Він довгий час підготовляв працю, у всіх деталях обмірковував її, і після того сідав за машинку і здебільшого дуже швидко писав статтю¹⁸. Саме це, вважала Наталія Дмитрівна, було причиною того, що науковий архів Миколи Прокоповича був дуже малий, зате його особистий архів мав багато документальних матеріалів, зокрема величезну збірку листів до нього, адже він вів велике листування. Вона згадує, що після смерті її чоловіка кілька сотень його листів до батька за 1890–1917 рр. передала їй Катерина Грушевська. В особистому архіві М. Василенка зберігалися також сотні листів від академіків Д. Петрушевського, В. Вернадського та інших діячів. Усі вони були передані до Української Академії Наук.

Зі статей про А. Кримського бачимо, з якою повагою й захопленням ставилася Наталія Дмитрівна до цього визначного вченого, організатора науки і доброї, благородної людини, яка вміла відкликатися на чуже нещастя. Адже він проявив велику наполегливість, щоб визволити з-під арешту її чоловіка академіка М. Василенка, заарештованого в 1923 р. у ході політичного процесу “Центру дій” і засудженого до 10 років ув’язнення, допомагав і їй самій влаштуватися на роботу після звільнення з посади як дружини злочинця.

У статті про Домета Оляччина, історика України, професора УВУ, дійсного члена УВАН та НТШ, якого Наталія Полонська-Василенко добре знала особисто, листувалася з ним, вона звертає увагу на його велику наполегливість, що дозволила синові незаможного селянина з Поділля самотужки підготуватися й скласти екстерном іспити за повітову двокласну школу в Брацлаві, а потім і далі продовжити освіту, незважаючи на величезні матеріальні труднощі¹⁹. Дослідниця підкреслює захоплення Д. Оляччина пошуками в архівах навіть у тих умовах, коли основна робота в УВУ не залишала для цього часу і він виїжджав в архіви під час студентських канікул. Вона наголошувала, що “архівні розшуки дали йому зміст життя, хвилювання й радість успіхів. Він

---

¹⁸ Н. Полонська-Василенко, *Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність*, с. 51.

¹⁹ Н. Полонська-Василенко, *Пам’яті Домета Оляччина (1891–1970)*, с. 83.

щоденно працював в архівах”²⁰. Очевидно, що в таких рисах характеру Домета Герасимовича, як наполегливість у досягненні мети, любов до роботи в архівах Наталія Дмитрівна вбачала споріднену собі душу.

Якщо перша публікація Н. Полонської-Василенко про Український Вільний Університет, опублікована в 1965 р. під заголовком “Сторінки спогадів”²¹, відповідає цьому жанру, то присвячена 50-літньому ювілеєві УВУ стаття “Український Вільний Університет (1921–1971)”²² носить дослідницький характер, хоч не позбавлена і мемуарного в тих частинах, де йдеться про періоди, коли авторка в ньому працювала (кінець розділу “Празька доба”, розділ “Мюнхенська доба історії УВУ”).

Двома невеликими статтями – “До історії архівів Києва”²³ і “Архів Запорізької Січі та питання про видання його”²⁴ Наталія Дмитрівна засвідчила, що й перебуваючи далеко від України, вона не залишалася байдужою до збереженості її архівних скарбів. У першій з них вона повідомила про військовий архів II армії, що була розташована в 1810–1840-х роках на території України. Цей архів колись виявив у будівлі старого арсеналу на Печерську та опрацював ще до Першої світової війни її батько – залюблений в історію збирач архівних документів і предметів старовини полковник Д. Меньшов. Він кілька років у вільний від роботи час, у вихідні дні, на свята й під час відпусток самотужки розбирав і упорядковував архів, який нараховував кілька тисяч справ. У більшості своїй вони стосувалися військових питань, хоч були й такі, у яких йшлося про стосунки військового начальства з цивільним населенням, про долю офіцерів армії – декабристів. На основі документів цього архіву Д. Меньшов написав і опублікував кілька статей. Роботу перервав початок Першої світової війни, батько Наталії Дмитрівни змушений був виїхати на фронт, а в 1917 р. був убитий у Житомирі під час більшовизації фронту.

У 1918 р. вона звернулася у справі цього архіву до В. Модзалевського, який очолював новозасноване архівне управління, але він інтересу не проявив. “Долі архіву за советських часів я не знаю”, – з сумом констатувала Наталія Дмитрівна.

²⁰ Н. Полонська-Василенко, *Пам'яті Домета Оляничина (1891–1970)*, с. 84.

²¹ Н. Полонська-Василенко, *Сторінки спогадів. Український Вільний Університет*, УІ, ч. 3–4 (1965) 39–47.

²² Н. Полонська-Василенко, *Український Вільний Університет (1921–1971)*, УІ, ч. 1–2 (1971) 17–27.

²³ Н. Полонська-Василенко, *До історії архівів Києва*, с. 90–91.

²⁴ Н. Полонська-Василенко, *Архів Запорізької Січі та питання про видання його*, с. 134–137.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

Турботою про долю українських архівів продиктована й друга стаття, до написання якої її спонукала поява в радянській і в зарубіжній пресі інформації про те, що готується до видання Архів Запорізької Січі. Н. Полонська-Василенко, яка дуже добре знала “історію питання” про підготовку до видання цього корпусу документів в Україні в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., не могла залишитися байдужою. У своїй статті вона розповіла про вивчення цього архіву визначними істориками А. Скальковським і М. Слабченком. Вона наголосила, що написані на матеріалах цього архіву праці А. Скальковського “Хронологическое обозрение Новороссийского края” та “История новой Запорожской Сечи” “протягом майже 100 літ були головним джерелом історії Південної України, і не втратили свого значення до наших часів”²⁵. Акцентувала вона й на ролі М. Слабченка і як дослідника архіву, і як ініціатора його публікації.

Розповіла дослідниця також про непросту долю Запорозького архіву, який у зв’язку з підготовкою його видання було перевезено з Одеси до Києва й “приміщено до Архіву Давніх Актів” у будинку університету. “Під час евакуації Києва в 1941 році, – свідчила Наталія Дмитрівна, – архів було вивезено з Києва, але дальша його доля була невідома”. Ходили навіть чутки, що архів везли баржами й він затонув. Понад 20 років про архів не було відомостей, пише вона, і тільки з 1967 р. стали доходити вістки, що архів не загинув, а з 1968 р. стало відомо, що його буде видано.

“Проте радість, що буде видано один з цінніших скарбів України, – читаємо далі, – затьмарює тривога – як саме буде видано його? Чи буде видання стояти на висоті? Чи буде воно відповідати важливості історичного джерела?”²⁶

Стаття написана в гострополемічному, а часом навіть в іронічно-саркастичному тоні, що свідчить як про принциповість, безкомпромісність і емоційність Н. Полонської-Василенко, так і про глибину її стурбованості за долю важливої історичної пам’ятки й історичної науки загалом.

Найбільше просопографічної інформації міститься в спогадах і в листуванні. Спогади Н. Полонська-Василенко почала писати, як інформувала у “Вступі” до них, у липні–серпні 1945 р. у німецькому селі

---

²⁵ Н. Полонська-Василенко, *Архів Запорізької Січі та питання про видання його*, с. 135.

²⁶ *Ibid.*, с. 136.

Трасфельдені, в районі Пассау, в “гастгаузу” фрау Марії Вагнер, куди доля занесла групу українських професорів УВУ після евакуації з Праги. Спочатку їх було 17 душ, а коли приєдналася група українських кооператорів, стало 32. Всі жили в одному, мало пристосованому до життя приміщенні, де плакала мала дитина і помирала від раку старша жінка. Та діяльна натура Наталії Дмитрівни не дозволяла їй сидіти без діла, і вона приступила до написання спогадів. Їй тоді виповнився 61 рік.

Описуючи прекрасні красвиди Трасфельдена, які виринали після того, коли розсіювався густий туман, вона писала: “Так хочеться вірити – розвіється туман і нашого життя, і після випадкового перебування в Трасфельдені, може знову, хоч на короткий час, засяє для мене те сонце, яке світило мені в житті – сонце наукової роботи...”²⁷.

Продовжувала вона працювати над спогадами й пізніше і, як писала наприкінці життя в одному з листів до Л. Винара, вони становили понад 1000 сторінок²⁸. Звичайно, такий великий об’єм “Український історик” опублікувати не міг, та й не було у розпорядженні редактора всього рукопису (про драматичну долю рукопису йдеться у вступній статті В. Шевчука²⁹ до видання “Спогадів”, здійсненого в Україні в 2011 р.), але окремі їх частини і уривки в журналі публікувалися. Крім уже названих, що побачили світ за життя вченої, пізніше було вміщено ще 9 публікацій її спогадів³⁰. Вони дають багатий матеріал про життєвий і творчий шлях ученої від самого раннього дитинства, про походження родини, про те інтелектуальне середовище, в якому вона зростала і в якому формувалася її науковий і суспільний світогляд, гартувався характер.

Безперечно, що великий вплив на формування особистості має родинне оточення, подружнє життя. Багато теплих слів присвячено в

²⁷ Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, УІ, ч. 120–123 (1994) 243.

²⁸ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко. II. Листи проф. Наталії Полонської-Василенко до проф. Любомира Винара*, УІ, ч. 2–4 (1983) 72.

²⁹ В. Шевчук, *Про “Спогади” Наталії Полонської-Василенко* [в:] Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, К. (Вид. дім “Києво-Могилянська академія”), 2011, с. 5–20.

³⁰ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (війна, 1913–1916) (уривок із спогадів)*, УІ, ч. 2–4 (1983) 38–50; *Революція 1917: Спогади*, УІ, ч. 1–4 (1988) 119–128; ч. 1–3 (1989) 106–113; *Спогади: Дитинство (1884–1896)*, УІ, ч. 1–4 (1994) 243–252; ч. 1–4 (1995) 274–285; *Спогади. Україна. I. Харків*, УІ, ч. 1–5 (2003) 386–397; *Спогади (закінчення)*, УІ, ч. 1–2 (2004) 202–222; *Уривок зі спогадів про М. Грушевського*, ч. 2–4 (2005) 145–149; *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, УІ, ч. 1–4/1–4 (2010–2011) 309–345.

²⁴ І. В. Верба, *Op. cit.*, с. 45–83.

Н. Миронець, *Матеріали до просопографічного портрета...*

спогадах батькам авторки, яких вона ніжно любила і разом з тим відзначала деякі нюанси у взаємовідносинах у родині.

“Я дуже любила маму, – читаємо в спогадах, – але вона була для мене якоюсь вищою істотою, ніж я: вона могла покарати мене, поставити в кут – найвища кара, яка вживалася; могла зробити мені догану, від якої я плакала; могла – і це було найгірше – припинити розмовляти зо мною. Батько був щось зовсім інше: він був мій найближчий друг, якому я відкривала свою душу, якому могла скаржитись на маму... І мені часто здавалося, що мій батько, не засуджуючи мами, співчуває мені. І мій тісний дружній зв'язок з ним робився ще міцнішим. Мати почувала це, іноді сміялася, іноді «ревнувала»; часто, коли ми сиділи утрюх за столом, вона, жартуючи, казала, що дві пари сіро-зелених очей завжди однаково дивляться на неї і завжди у згоді між собою...”³¹.

Очевидно, що ця близькість до батька, який захоплювався історією, визначила майбутній фах Наталії Дмитрівни.

Зі спогадів дізнаємося також про стосунки їхньої авторки із чоловіками, які залишили помітний слід у її житті, це: перший чоловік – прапорщик Сергій Гаврилович Полонський, з яким офіційно перебувала у шлюбі в 1906–1914 рр., хоч родинне життя з самого початку не склалося, переросло в тривалу драму, яка забрала багато сил і здоров'я; вчитель – професор Митрофан Вікторович Довнар-Запольський, під керівництвом якого вона формувалася як науковець і педагог, стосунки з яким на певному етапі переросли рамки вчитель-учениця; другий чоловік – академік Микола Прокопович Василенко, з яким її впродовж 1923–1935 років пов'язувало глибоке кохання, незважаючи на 16-річну різницю у віці й великі випробування, які довелося пережити (арешт чоловіка, звинуваченого у керівництві таємною контрреволюційною організацією “Київський обласний центр дій”, боротьба за його визволення, його тривала тяжка хвороба); і останнє кохання – відомий економіст, історик кооперативного руху Олександр Михайлович Моргун, з яким одружилася в 1939 р. і прожила до його смерті в 1961 р.

Кожному з них у спогадах відведено певне місце, хоч і не рівноцінне: найменше написано про Полонського, найбільше – про Василенка. Оскільки спогади доведені до 1924 р., то про О. Моргуна у них спеціально не йдеться, натомість про їхні подружні стосунки дізнає-

---

³¹ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (війна, 1913–1916)*..., с. 38–50.

мося з його статті, присвяченої Наталії Дмитрівні, в якій він писав, що “виявилася вона найкращою з усіх жінок на цілому світі”³².

Коли читаєш спогади Н. Полонської-Василенко, то вражає те, яку феноменальну пам’ять мала ця жінка, що могла більш ніж через півстоліття пригадати таку величезну кількість фактів із найдрібнішими деталями. Деякі з них – унікальні, їх не зустрінеш у жодному іншому джерелі, і в цьому їх особлива цінність для створення просопографічного портрета авторки, для уточнення і розширення уявлень про відомі біографічні факти. Наприклад, про початки наукової діяльності ще юної Наталії Полонської відомо з перших її публікацій, детально проаналізованих у згаданій монографії І. Верби. Але звідки, як не з її спогадів “Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913”³³, дізнаємося про ту атмосферу, в якій проходив у Новгороді в 1911 р. XV Археологічний з’їзд, на якому Н. Полонська виступила з двома рефератами, і про пригоду, яка сталася там з нею. Напередодні відкриття з’їзду вона з групою учасників поїхала на екскурсію до церкви Спаса на Нередиці. Там, збігаючи по крутих сходах, вона зачепилася за східці каблуком, впала і покотилася вниз. Ударилася так сильно, що 6 годин була без свідомості. Викликали лікаря, все обійшлося. Прокоментувала цю пригоду Наталія Дмитрівна чисто по-жіночому: “Найгірше було те, – писала вона, – що під оком у мене був синяк: довелося придбати темну вуаль, щоб не було помітно плями. На другий день моя пригода була відома вже на з’їзді, і професор І. О. Шляпкін жартував, що мені найбільше пощастило: прославилась перша за всіх членів з’їзду”³⁴. Ми ж розуміємо, який характер і силу волі повинна була мати молода жінка, щоб після всього пережитого зібратися й успішно виступити з науковими доповідями перед авторитетними вченими.

З цим з’їздом пов’язаний ще один спомин Наталії Дмитрівни, який допомагає зрозуміти, наскільки непростим був у ті часи шлях жінки в науку. У загальних рисах відомо упереджене ставлення тогочасного суспільства до вчених жінок, але не всі знають про такий нюанс, як “жіноча ревність” тих, що вже мали певний авторитет у науці, до своїх

³² О. Моргун, *До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко-Моргун*, УІ, ч. 2–4 (1983) 52.

³³ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 309–345. До речі, ця частина “Споминів” не увійшла у здійснене видання в Україні. Упорядник видання і автор вступної статті В. Шевчук вважав, що “авторка в описі пропустила 1912 рік” (В. Шевчук, *Op. cit.*, с. 11, 17).

³⁴ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 315.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

молодших “суперниць”. Н. Полонська під час роботи з’їзду помітила холодне ставлення з боку графині П. Уварової, голови Московського археологічного товариства, і не могла зрозуміти причини. Вона виявилася, коли, закриваючи з’їзд, графиня відзначила, що в роботі з’їзду брало участь багато жінок, дехто виступав з доповідями, “проте, це було явище негативне: нічого корисного вони для науки не внесли, і взагалі, мовляв, наука не жіночого розуму справа”. Цю ситуацію Наталія Дмитрівна прокоментувала так: “Незважаючи на свій вік, великий, безперечно, розум, великий науковий авторитет графиня хотіла панувати на з’їзді, як одинока жінка, і присутність молодих, гарних жінок її дратувала”³⁵.

Цей приклад був не поодиноким. Коли в 1911 чи на початку 1912 р. Н. Полонську було запропоновано на члена Товариства Нестора Літописця, то її мало не провалили на виборах, і найбільше агітувала проти вдова В. Антоновича Катерина Миколаївна Мельник-Антонович, головним аргументом було: не можна вибирати до Товариства жінок, це позбавляє Товариство поважності. Н. Полонську обрали перевагою в 2–3 голоси завдяки підтримці її вчителя М. Довнар-Запольського³⁶.

Саме в цьому розділі споминів, який не увійшов у згадане вище здійснене в Україні видання (і тим ще збільшується вартість публікації в УІ), мемуаристка детально розповідає про свою напружену, самовіддану роботу над складанням “культурно-історичного атласу для шкіл”, ідею якого їй, за словами мемуаристки, “подарував” Довнар-Запольський, про викладацьку роботу в гімназії, а потім і на посаді асистента по кафедрі російської історії та методики викладання Вищих Жіночих Курсів. Про викладацьку роботу не без задоволення писала: “Мої лекції йшли добре, учениці мене любили, і я спочатку дуже захоплювалася педагогічною роботою. Я ретельно підготовлялася до кожної лекції, багато читала, приносила до класу багато малюнків, часом сама читала ученицям в класі, роздавала їм книжки для читання”³⁷.

У цьому ж розділі Н. Полонська-Василенко згадує про своє знайомство з М. Грушевським, яке сталося у зв’язку з її роботою над атласом, до якого вона хотіла включити якомога більше оригінальних фотографій історичних пам’яток, а не передруків із книг. При сприянні М. Василенка вона зустрілася з Михайлом Сергійовичем і просила

---

³⁵ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 322–323.

³⁶ *Ibid.*, с. 332–333.

³⁷ *Ibid.*, с. 327–328.

дозволу використати фотографії, з яких робилося кліше для “Ілюстрованої історії України”, обіцяючи зазначити, що взято з його книги. “Всі мої доводи були марні. М. С. Грушевський обмежився дозволом робити перезнімки з його книг”, – пригадувала вона³⁸.

Зі спогадів бачимо, що вже з молодих років притаманні їй були такі риси характеру, як цілеспрямованість, працелюбність, принциповість, наполегливість у досягненні поставленої мети, у захисті своєї позиції. Це проявилось, зокрема, у боротьбі за найбільшу її працю довоєнного періоду “Культурно-исторический атлас. Пособие к русской истории” (К., 1913–1914. Вип. 1–3). Атлас включав 120 таблиць, близько 1000 зніmkів пам’яток старовини від палеоліту до середини ХІХ ст. і 200 сторінок пояснювального тексту, що належав Н. Полонській. Спочатку перший випуск атласу був зустрінутий схвально, але незабаром появилася розгромна рецензія відомого археолога А. Спіцина з висновком, що атлас не може бути рекомендований для шкіл. Незабаром ця рецензія була опублікована в “Журнале Министерства народного просвещения”. Н. Полонська написала дві відповіді на цю статтю, які також були опубліковані в цьому журналі та окремою брошурою. На ці публікації схвально відгукнулися голова Московського археологічного товариства графиня П. Уварова та відомий археолог В. Городцов. “Таким чином, моя «честь» автора і археолога була реабілітована”, – згадувала Наталія Дмитрівна³⁹.

Підводячи підсумок цього періоду свого життя, вона писала: “Я вийшла переможцем з низки складних перешкод, які стояли перед мною, не лише як людиною, але й як перед жінкою, і вийшла на широкий шлях, де могла по-новому будувати моє життя, не зв’язана з традиціями. Я вже мала хоч не велике, але наукове ім’я. На столі комісії вже лежав I том мого атласу, лежали відбитки інших друкованих праць”⁴⁰.

У цих словах – виразний штрих до просопографічного “автопортрета” Н. Полонської-Василенко.

Важливою складовою просопографічного портрета особистості є стан її здоров’я, йому в спогадах Н. Полонської-Василенко відведено чимало місця. Згадуючи про свої перші кроки на науковому шляху в 1911–1913 рр., вона писала: “Всю зиму 1912–1913 я шалено працю-

³⁸ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 341–342.

³⁹ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (війна, 1913–1916)*, с. 40.

⁴⁰ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 345.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

вала. Крім двох гімназій та асистентури, я дописувала текст для атлясу, правила коректу, а головним чином готувалась до іспитів в Державній Комісії. Мені треба було підготувати коло 30 іспитів <...>. Іноді мені здавалося, що я не витримаю, мене охоплювала така втома, що я боялася за свої сили”⁴¹. Почалися якісь неприємні перебої серця, і Наталія Дмитрівна звернулася до відомого лікаря І. Фаворського, який знайшов початок базедової хвороби, а головне – деякі симптоми небезпеки з легенями⁴². Лікар радив їй покинути науку і вирушити на деякий час “туди, де ростуть помаранчі”. “Йому було добре казати про «помаранчі», – писала вона в іншому місці, – коли мені треба було складати іспити, писати атлас, тримати коректи тощо. Повертаючись від нього, я ховала від батьків рецепти тіюкола і крадькома його ковтала”⁴³.

Хвороба легень (сухоти) супроводжувала Наталю Дмитрівну усе життя, а на схилі віку додалися й інші, про що дізнаємося з листів до Л. Винара. Так, у листах від 9 березня і 11 квітня 1972 р. повідомляла йому, що почуває себе дуже зле, бо перехворіла грипом, який проходив мляво, без температури, але дав тяжкі наслідки: слабкість і падіння діяльності серця. У такому стані змушена була їхати до Мюнхена на загальні професорські збори. “І несподівано, на початку зборів – сердечний припадок, привезли додому, виявилось «закупорка вен», – тромбофлебіт. Було зле, зараз трохи ліпше”⁴⁴.

Епістолярій Н. Полонської-Василенко на сторінках УІ представлений, в основному, її листуванням з учнем і багатолітнім співробітником Любомиром Винарем⁴⁵, хоч зустрічаємо й поодинокі листи від інших осіб: це копії листів Н. Полонської-Василенко до родини історика Д. Дорошенка та його відповіді, а також копія листа М. Луцького до Н. Полонської-Василенко та її чоловіка О. Моргуна, всі датовані 1945 р., і йдеться у них про труднощі наукової праці українських емігрантів у тогочасних умовах Німеччини⁴⁶; в опублікованій Ю. Мици-

---

⁴¹ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 343.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (війна, 1913–1916)*, с. 38.

⁴⁴ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко...*, с. 69, 71–72.

⁴⁵ Листи проф. Наталії Полонської-Василенко до проф. Любомира Винара в ст.: Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко...*, с. 62–73; 3 листів Наталії Полонської-Василенко до Любомира Винара, УІ, ч. 2–4 (2005) 247–263; 3 листів Любомира Винара до Наталії Полонської-Василенко, УІ, ч. 2–4 (2005) 263–269; 3 листа Наталії Полонської-Василенко до Любомира Винара, УІ, ч. 1–4 (1995) 319.

⁴⁶ *Три листи*, УІ, ч. 1–4 (1995) 316–319.

ком добірці листів до М. Грушевського з фонду 1235 ЦДІАУ в Києві вміщений лист Н. Полонської до М. Грушевського у справі ілюстрацій для задуманого нею “Історико-бытового атласа”⁴⁷; у додатках до рецензійної статті Оксани Юркової “Монографія про Катерину Грушевську” додано: “Лист М. С. Грушевської до Н. Д. Полонської-Василенко від 26 січня 1940 р.” та “Лист М. С. Грушевської до Н. Д. Полонської-Василенко від 26 лютого 1940 р.” з проханням допомогти дізнатися, що сталося з її листом-заявою до Верховної Ради СРСР щодо долі заарештованої її доньки Катерини⁴⁸; у публікації Л. Винара “Матеріали до історії «Спогадів» Н. Полонської-Василенко” подано уривки з двох листів О. Оглоблина до Н. Полонської-Василенко від 29 березня 1973 р. та від 8 червня 1973 р. (цей останній вже не застав її в живих), у яких він пропонував свою допомогу в справі видання її спогадів⁴⁹.

Безумовно, кожний з таких листів містить інформацію, яка додає ті чи інші риси до просопографічного портрета Н. Полонської-Василенко, та найбільше такої інформації – у листуванні з Л. Винарем. Уже в першій зі згаданих публікацій ним подано 14 листів Н. Полонської-Василенко, які охоплюють період з 1962 по 1973 р., а в публікації 2005 р. – 21 лист Н. Полонської-Василенко за 1956–1971 рр. і 6 листів Л. Винара за 1964–1972 рр. Сам Л. Винар так оцінював листи своєї кореспондентки: “Листи Наталії Полонської-Василенко є важливим джерельним матеріалом для дослідження українського академічно-наукового життя на еміграції, в якому вона брала живу участь. Вони також віддзеркалюють погляди Наталії Дмитрівни на різні аспекти діяльності українських наукових установ, поодиноких вчених, а також її настанову до суспільно-громадського і політичного життя української еміграції. Писала вона щиро, безпосередньо без огляду на те, чи її погляди до вподоби відборцям її листів, чи ні. Саме тому являються вони цінним джерелом до вивчення її життя й світогляду”⁵⁰.

У листах чимало інформації про умови, в яких доводилося жити і працювати Н. Полонській-Василенко в різні періоди емігрантського життя. У листі до Д. Дорошенка і його дружини, написаному в серпні 1945 р., вона розповідає про життя в Трасфельдені, де вона з чоловіком опинилася разом з групою українських емігрантів. Жили всі в одній

⁴⁷ 3 листів до Михайла Грушевського, публ. Ю. Мищика, УІ, ч. 1–4 (2002) 504–505.

⁴⁸ УІ, ч. 2–4 (1999) 290–296.

⁴⁹ УІ, ч. 1–4 (1995) 286–287.

⁵⁰ УІ, ч. 2–4 (1983) 57.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

кімнаті. “Під нами коровник, над нами дах, через який видно небо. Протяги жахливі. Але влітку було терпимо. Околиці Трасфельдена чудові – ліси, гори, долини. Багато ягід. Але по все – молоко, яйця, картоплю треба було ходити по селах, через ці ліси і гори, пересічно кілометрів 6–10 на день. Найгірше з картковим постачанням: хліб, картоплю, все, що належало, одержуємо в Тітлінгу. Він лежить на високій горі, 2 кілом. І це дуже важко, зокрема, коли дощ і вітер, а клімат тут гірський, дують міцні вітри, раптом налітають хмари з зливами. Я дуже стомилась, як від цих постійних мандрівок до того ж босою, бо моє взуття розвалилось так само як і в моїх компаньйонках..., бо дороги тут з гострими камнями, багато багнистих місць, зранку – роса. Зараз ми стаємо перед проблемою, якої не можемо розв’язати: що робити на осінь? Знайти кімнату в бауерів неможливо, бо все переповнено втікачами-німцями, кількість яких все зростає. Крім того, з нашим одягом та взуттям ми не зможемо в сніг та дощ мандрувати до Тітлінгу по хліб тощо. Знайти тут працю неможливо навіть для молоді людини, бо у всіх дворах мешкає стільки втікачів-німців, які відбувають панщину на господаря, що в сторонніх робітниках ніхто не має потреби”⁵¹. Вона просить Д. Дорошенка допомогти наблизитися до інших осередків, де є земляки, де можна було б знайти будь-який заробіток і не загубитися в Баварських горах.

З листів Н. Полонської-Василенко дізнаємося й про те, як жилося й працювалося їй уже в поважному віці, коли була на посаді професора УВУ в Мюнхені. У листі до Л. Винара від 26 лютого 1964 р. писала: “Всі ми – Курінний, я, «животіємо» на 50 н[імецьких] м[арок] з УВУ. Курінні мають мізерні пенсії. Я не маю її, бо знищила в дорозі всі документи, а головне тому, що живу в альтерстаймі і по закону уся пенсія іде на оплату утримання”⁵². А в листі від 3 серпня 1968 р. до того самого адресата читаємо: “...Питаєте про УВУ. Між нами – не добре. Змінилося начальство в Бонні: нове – неприємне, придирчive, все щось нюхає, шукає. Понад місяць вся канцелярія писала для нього звіти. Побачимо! Я вірю в пр[офесора] Янова (з квітня 1968 р. – новий ректор УВУ. – Н. М.) – він молодий, енергійний, йому не легко, бо єдина допомога стара жінка, 84 років! Бо в Мюнхені майже не маємо професорів”. І далі знову пише про бюрократичні перепони, які отруювали

---

⁵¹ УІ, ч. 1–4 (1995) 317.

⁵² Листи проф. Наталії Полонської-Василенко до проф. Любомира Винара, УІ, ч. 2–4 (1983) 63.

життя: “Мені оплачують дорогу: треба кожен раз написати – коли вийшла з хати, коли сіла на потяг, коли приїхала – знову коли сіла на потяг, коли приїхала, скільки часу їхала таксі!!!”⁵³

Багато писала про стан здоров’я, яке все погіршувалося. Та особливого душевного болю завдавали проблеми з виданням 2-томної “Історії України”.

Турбувала її й доля власного архіву, цінність якого вона прекрасно розуміла, як і ту загрозу, яка на нього очікувала у випадку її смерті. У листі до Л. Винара 23 листопада 1968 р. вона писала, що радо приймає його пропозицію надсилати йому архів. “Я заповіла тестаментом все УВУ, але це йому як п’ята нога собаці”. Далі пише, що має в своєму архіві штук 100 течок з рукописами, “біля 200 течок кореспонденції” та ін., і цікавиться: “де будете зберігати архів? Це дуже важне... Я як старий архівний шур ставлю ці питання рубом. Папери люблять увагу, дбайливе ставлення до себе. Тому я боюся давати їх УВУ. Досить з нього книжок – понад 1500”⁵⁴.

З написаного про Н. Полонську-Василенко на перший план знову ставимо роботи Л. Винара⁵⁵, який у цілій низці статей розкрив її діяльність як науковця, громадського діяча й талановитого педагога. Зокрема, про останню сферу її діяльності свідчив як слухач її лекцій в УВУ: “Наталія Полонська-Василенко тішилася між студентами великою популярністю як блискучий викладач, а заразом мала репутацію строгої професорки, яка вимагала солідного знання історичних джерел і літератури. Студенти її любили і шанували, і вона була щирою їх опікункою”⁵⁶.

Писали про Н. Полонську-Василенко й інші колеги, які добре знали її по спільній роботі. Петро Курінний дав детальний огляд її наукової й педагогічної діяльності на всіх етапах життєвого і творчого

⁵³ УІ, ч. 2–4 (2005) 258–259.

⁵⁴ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко...*, с. 66–67.

⁵⁵ Л. Винар, *Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство*, УІ, ч. 1–3 (1969) 102–105; *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко*, УІ, ч. 2–4 (1983) 55–61; *На службі історичній науці: “Український Історик”, 1963–1988*. УІ, ч. 1–4 (1988), 5–42; ч. 1–3 (1989) 29–42; *Українське Історичне Товариство і “Український Історик”: архівні матеріали*, УІ, ч. 1–4 (1990) 198–200; Л. Винар, *Наталія Полонська-Василенко: Архівні матеріали. [Листи]*, УІ, ч. 1–4 (1995) 315–319; Л. Винар, *Як було створене Українське Історичне Товариство: замітки засновника*, УІ, ч. 2–4 (2005) 11–49.

⁵⁶ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко...*, с. 58.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

шляху, високо оцінивши її науковий доробок⁵⁷. Зокрема, про дослідження архіву Запорозької Січі, який вона опрацювала з погляду економічно-демографічного, він зазначив, що “цією своєю працею, яку вона виконала як дисертацію, вона відповіла на одне з основних питань української історіографії: кому належали і належать землі Війська Запорозького, так звані «нічийні землі», ніби землі «без населення», «пустині», що їх прикривала Москва від людського ока назвою «Новоросії». На підставі архівів Наталія Дмитрівна, подаючи статистичні дані, прізвища й факти, довела, що «нічийні» землі Запорозької Січі завжди належали українському народові і що вони завжди були відборювані ним від всіх ворогів, що саме ці землі були не раз поневолені сусідами, а востаннє розграбовані царським урядом та роздані службовцям за їх заслуги при грабуванні українського народу”⁵⁸.

Професор Василь Омельченко відзначив, що незважаючи на складні умови, в яких доводилося працювати вченій, вона опублікувала біля 200 наукових праць, які “становлять цінний вклад в українську історичну науку”⁵⁹.

Цінну просопографічну інформацію містить стаття Олександра Моргуна⁶⁰, чоловіка Наталії Дмитрівни, яку він написав до її 70-літнього ювілею, але тоді вона не була опублікована, бо, як зазначалося в “Примітці від редакції”, “написана дуже чуттєво”. І тільки більш ніж через 20 років після смерті автора і понад 10 років після смерті Н. Полонської-Василенко УІ її опублікував, як сказано в тій же “Примітці”, “як оцінку нашого визначного історика людиною, яка її знала дуже інтимно і подала деякі риси до біографії дослідниці, які ми ніде інде не зустрічаємо”⁶¹.

Зі свідчень людини, яка багато років зблизька спостерігала за життям і працею Наталії Дмитрівни, випливає, що найбільшою її пристрастю була робота в архівах. “Вишукувати серед поживклих, напівзотлілих древніх актів історію рідного краю, це найвища її насолода,

---

⁵⁷ П. Курінний, *Н. Д. Полонська-Василенко: науково-дослідні і педагогічні ідеї (З нагоди 75-річчя життя й 50-років науковій праці)*, УІ, ч. 2–4 (2005) 108–113.

⁵⁸ *Ibid.*, с. 112.

⁵⁹ В. Омельченко, *Наталія Полонська-Василенко (З нагоди 85-ї річниці з дня народження і 60-ї річниці науково-педагогічної діяльності)*, УІ, ч. 1–3 (1969) 86–94.

⁶⁰ О. Моргун, *Ор. сіт.*, с. 51–54.

⁶¹ *Ibid.*, с. 51.

велике щастя”⁶². Разом з тим, зауважує автор, не була вона синьою панчохою. “Ні, це справді чарівна людина, і що більше пізнаєте ви її, то ширше і глибше відкриваються привабливі властивості чарівної природи її. Де вона не проживала б, хата її притягає інтелектуальну українську еліту...». Серед її частих гостей він називає А. Кримського, С. Єфремова, Л. Старицьку-Черняхівську, Д. Багалія та інших. “Як молода була, любила танцювати, їздити верхи і назавжди зберегла пристрасть до поезії, мистецтва, музики, але все це не перешкоджало архівній пристрасті”⁶³.

Як “негативну” рису характеру Полонської-Василенко він відзначає “недипломатичну гарячу реакцію її на всяку неправду і підлоту, через що набуває вона, хоч і нечисленних, але запеклих ворогів...”⁶⁴. Була непримиримою до егоїстичної байдужості, обережного міщанства.

До цієї ж групи матеріалів, тобто до написаного про Н. Полонську-Василенко, відносимо й рецензії на її твори, всі вони були позитивними і належали перу Л. Винара⁶⁵. У рецензії на англomовне видання відзначено, що історична наука збагатилася англomовною працею професора Н. Полонської-Василенко, посвяченою зв’язкам України-Русі із Західною Європою в 10–13 ст. На основі багатой історичної літератури авторка майстерно відтворила міжнародні зв’язки Київської і Галицько-Волинської держави із ближніми і дальніми сусідами, зокрема з Німеччиною, Францією, Римом, Англією, Польщею, Угорщиною, Чехією, Австрією і Скандинавськими державами. Рецензент наголосив, що ця цінна праця сприятиме кращому розумінню англomовним читачем ранньої історії України і може матиме вплив на англійську історіографію.

У рецензії на працю “Видатні жінки України” Л. Винар, відзначивши цінність історичних нарисів, присвячених видатним українсь-

⁶² О. Моргун, *Op. cit.*, с. 54.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Л. Винар, [Рец.:] *Polonska-Wasylenko Natalia. Ukraine-Rus and Western Europe in 10th – 13th Centuries*, London: Ukrainian Publishers, Ltd, 1964? 47 p., XIX plates, УІ, ч. 4 (1964) 51; Л. Винар, [Рец.:] *Наталія Полонська-Василенко, Запоріжжя XVIII століття та його спадщина*, Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук в Німеччині, В-во “Дніпрова Хвиля”, 1965, УІ, ч. 1–2 (1966) 111–113; Л. Винар, [Рец.:] *Полонська-Василенко Наталія. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Том II*. – Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук в Німеччині, В-во “Дніпрова Хвиля”, 1967, УІ, ч. 1–3 (1969) 149–150; Л. В., [Рец.:] *Полонська-Василенко Наталія. Видатні жінки України*. – Вінніпег; Мюнхен: Накладом Союзу Українок Канади, 1969. 16 а, УІ, ч. 4 (1969) 123–124.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

ким жінкам, разом з тим зауважив, що твердження шановної авторки, ніби Олена Теліга, яка в 1930-х роках стала “твердо на український ґрунт”, а в “1941 році міцно повірила, що Гітлер несе Україні волю” і повіривши в це “вона одна із перших ринулася на Україну, не знаючи ні місцевих умов ні небезпек, що чекали її там. І стала вона жертвою двосторонньої провокації: її розстріляло гестапо”⁶⁶ вимагає перевірки. Він зауважив, “на основі опублікованих праць і спогадів про Олену Телігу ніяк не можна пов’язати її повернення в Україну в 1941 р. з її вірою в те, що, мовляв, «Гітлер несе волю Україні». Знаємо також, що пізнавши всі ці небезпеки і місцеві умови, Теліга не хотіла вертатися на Захід і осталася в Києві, щоб ділити долю киян і даліше провадити культурно-освітню працю”⁶⁷.

Узагальнену оцінку постаті Н. Полонської-Василенко подано в “Некролозі”⁶⁸ та в публікації з нагоди 10-ліття її смерті⁶⁹. У “Некролозі” повідомлялося, що 8 червня 1973 р. на 90 році життя у Німеччині померла професор, доктор Наталія Полонська-Василенко – член-основник Українського Історичного Товариства, член редакційної колегії “Українського Історика”, заступник голови УІТ, професор і декан УВУ, член багатьох наукових товариств, одна з найвидатніших сучасних українських істориків і визначна організаторка українського наукового життя. У “Впровадженні” також наголошено, що десять літ тому “перервалося трудолюбиве життя одного з найвидатніших сучасних українських істориків, блискучого педагога, видатної організаторки українського наукового життя і людини високої культури”.

Фотографій Н. Полонської-Василенко в УІ опубліковано небагато. Це: 1) фото вченої в похилому віці у робочому кабінеті у статті Василя Омельченка з нагоди її ювілею⁷⁰; 2) фото також у похилому віці у розділі “Пам’яті професора Наталії Полонської-Василенко”⁷¹; 3) фото молодій Н. Полонської 1916 р. з архіву О. Оглоблина – у спогадах Н. Полонської-Василенко про революцію 1917 р.⁷²; 4) у публікації “Фо-

---

⁶⁶ Л. В., [Рец.:] Полонська-Василенко Наталія. Видатні жінки України..., с.123–124.

⁶⁷ *Ibid.*, с. 124.

⁶⁸ УІ, ч. 3–4 (1973) 161–162.

⁶⁹ Пам’яті професора Наталії Полонської-Василенко (1884–1973–1983). Впровадження, УІ, ч. 2–4 (1983) 37.

⁷⁰ В. Омельченко, *Op. cit.*, с. 88.

⁷¹ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко*, с. 37.

⁷² Н. Полонська-Василенко, *Революція 1917: Спогади*, с. 121.

тоархів Українського Історичного Товариства” вміщено її фотографію періоду активної співпраці з цією інституцією.

Незважаючи на невелику кількість іконографічних джерел на сторінках “Українського історика”, вони дають певне уявлення про зовнішній вигляд Н. Полонської-Василенко у молоді роки й у старшому віці.

Отже, з різних джерел, опублікованих у журналі “Український історик”, вимальовується просопографічний портрет Наталії Полонської-Василенко як видатного українського історика державницького напрямку, безмежно відданого історичній науці, талановитого педагога. Вона з юних літ і до останніх днів життя працювала над вивченням історичних джерел і робота в архівах була її найулюбленішим заняттям.

Незважаючи на несприятливі умови для наукової праці, які супроводжували її майже все життя (слабке здоров’я, упереджене ставлення до жінок у науці в дореволюційні часи, неможливість об’єктивно висвітлювати історичні процеси у часи більшовицького й нацистського тоталітарних режимів, відсутність доступу до історичних архівів в умовах вимушеної еміграції тощо), їй вдалося написати сотні наукових розвідок і кілька фундаментальних праць, які збагатили українську історичну науку, а також великі за обсягом і цінні за змістом спогади.

Їй були притаманні такі риси характеру, як надзвичайна працьовитість, наполегливість у досягненні поставленої мети, принциповість, нетерпимість до упередженості й байдужості, і разом з тим – емоційність, безкомпромісність у відстоюванні власної позиції.

Вона була вродливою жінкою, у молоді роки захоплювалася танцями, верховою їздою, любила театр, музику, живопис, була людиною глибокої освіченості й широкої культури.

Постать Наталії Полонської-Василенко як науковця і людини заслуговує на те, щоб був створений її повноцінний просопографічний портрет. Розглянуті публікації в “Українському історичному журналі” засвідчують, що їх детальне вивчення при залученні усіх творів, спогадів та епістолярію вченої, а також інших джерел з вітчизняних і зарубіжних архівів робить таке дослідження цілком реальним. Сподіваємося, що воно на часі.

**“ЩЕ ЙЩЕ ДЯКУЮ ЗА ЩИРІСТЬ
І ДРУЖНЕ СТАВЛЕННЯ ДО МЕНЕ...”**

**Листування між Н. Д. Полонською-Василенко
та Митрополитом Іларіоном (Огієнком)
як джерело до вивчення дискусійних проблем
історії Української Православної Церкви
у 1950–1960-их рр.**

З відновленням державної незалежності України розгорнувся активний процес введення до наукового обігу нових джерел, у тому числі листування українських громадсько-культурних і політичних діячів ХІХ–ХХ століть. Крім численних публікацій у наукових, науково-популярних виданнях і збірниках, запроєктована й реалізується корпусна подача епістолярної спадщини відомих представників названої доби. У зв'язку з цим актуалізувалися дослідження у галузі нових теоретично-методологічних підходів до вивчення епістолярних джерел з метою оптимального використання їх інформаційного потенціалу¹.

Джерелознавці, архівісти та археографи в ході вирішення супровідних дискусійних питань дійшли певних узагальнень і вироблення спільних підходів щодо їх введення до наукового вжитку. Публікація епістолярію значно розширює дослідницьке поле історіографії та джерелознавства в цілому, дозволяє значно детальніше реконструювати просопографічний портрет конкретної особистості, створити колективну біографію кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками, поглибити опис способу життя і занять представників певних соціальних станів².

---

¹ Н. Миронець, *Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело*, Центральна Рада і український державотворчий процес: (До 80-річчя створення Центральної Ради): М-ли наук. конф., 20 берез. 1997 р. В 2 ч., ч. 2, відп. ред. В. Смолій, К., 1997, с. 340–347; І. Старовойтенко, *Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів к. ХІХ – поч. ХХ століть: до методики дослідження*, Українська наука на шляху творчого поступу. Доповіді та повідомлення: В 3 т., Луцьк, 2007, т. 1, с. 309–315; І. Старовойтенко, *Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень*, Українська біографістика. Збірник наукових статей, К., 2008, вип. 4, с. 50–66.

² Н. Миронець, І. Старовойтенко, *Просопографія як спеціальна історична дисципліна*, М-ли ІІ Міжнар. Конгресу українських істориків “Українська наука на шляху творчого поступу”. Доповіді та повідомлення: В 3 т., Луцьк, 2007, т. 1, с. 247–252. Н. Миронець, І. Старовойтенко, *Просопографія*, Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: навч. посібник для студ. вищ.

Якщо в цілому життєписи багатьох відомих українських діячів новітньої доби, які опинилися за межами України в ХХ столітті, вже досліджені, то публікація закордонних джерел, особливо епістолярію та матеріалів спецхранів колишнього СРСР впливають навіть на вже усталені погляди. Саме в листах міститься багато нових відомостей щодо мотивацій дій кореспондентів у складних для пояснення справах, з них видно еволюцію поглядів або впливи сторонніх осіб на прийняття рішень, очевидними є системи зв'язків і джерела інформації у різноманітних подіях, стають відомими причини до того незрозумілих конфліктів.

Серед українських діячів першої половини та середини ХХ століття виділяється особистість, яка залишила значний слід в історії України та української діаспори як під своїм світським ім'ям, так і під церковним – громадсько-політичний діяч, професор Іван Огієнко та архієпископ Холмський і Підляшський Іларіон в юрисдикції Польської автокефальної православної церкви (з 16 березня 1944 р. – митрополит), а потім митрополит Української греко-православної церкви в Канаді.

На початку 1990-их рр. з'явилася ціла низка дослідників, які почали досліджувати життєпис та спадщину забороненого з багатьох причин до вивчення в радянський період українського діяча. Дослідженнями зайнялись Євгенія Сохацька³, Зиновій Тіменик⁴, Микола Тимошик⁵, Володимир Ляхоцький⁶, протопресвітер Тимофій Міненко⁷, Ірина

навч. закладів, Войцехівська І. (керівник авторського колективу), Томозов В., Дмитрієнко М. та ін., К. (Львів), 2008, с. 424–431.

³ Тут і далі поданий перелік не вичерпує історіографії проблеми. Є. Сохацька, *Невтомний працівник українського Ренесансу (Про І. І. Огієнка)*, Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження. Тези доповідей наук.-теорет. конф-ції (До 110-річчя від дня народження), Кам'янець-Подільський, 1992, с. 7–9; Є. Сохацька, *Іван Огієнко про методологію наукової праці*, Виховна робота у вищому навчальному закладі: симбіоз нового і традиційного (Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. Науково-практ. конф-ції (27–28 листопада 2000 р.)), Кам'янець-Подільський, 2001, с. 53–56 та ін.

⁴ З. Тіменик, *Іван Огієнко. (Митрополит Іларіон). 1882–1972. Життєписно-бібліографічний нарис*, відп. ред. О. Купчинський, Л. (Вид. відділ НТШ), 1997, с. 187 та ін.

⁵ М. Тимошик, *Невтомний сівач на українознавчій ниві* [в:] Іван Огієнко, *Історія українського друкарства. Навч. посібник*, К. (Львів), 1994, с. 5–21; М. Тимошик, *Іван Огієнко – журналіст, редактор, видавець*, Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення 2-ї Всеукраїн. наук.-практ. конф., Житомир, 1994, с. 156–160; М. Тимошик, “Смирнений Богомolecь за краю долю українського народу”: Маловідомі сторінки життя і діяльності Івана Огієнка [в:] Іван Огієнко (Митрополит Іларіон), *Історія української літературної мови. Підручник*, К. (Львів), 1995, с. 7–47; М. Тимошик, *Голофа Івана Огієнка: українознавчі проб-*

І. Преловська, “Ще й ще дякую за щирість і дружнє ставлення до мене...”

Тюрменко⁸, певною мірою авторка цієї статті⁹. Незважаючи на численні публікації, поки ще не вся спадщина є дослідженою. Архівні до-

---

леми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності Івана Огієнка: *Монографія*, передмова М. Жулинського, К. (Заповіт), 1997, 232 с., іл., імен. покажч; М. Тимошик, “*Лишуть навіки з чужиною...*” *Митрополит Іларіон (Огієнко) і українське відродження: Наукове видання*, передм. О. Кравченка та В. Скопенка, Вінніпег (Український православний Собор Св. Покрови); К. (Науково-видавничий центр “Наша культура і наука”), 2000, 548 с., іл. вкл, ім. пок. та ін.

⁶ В. Ляхощкий, *Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)*, К., 2000, 528 с.: іл.; В. Ляхощкий, “Тільки книжка принесе волю українському народові...”: *Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона)*, К., 2000, 663 с.: іл.; В. Ляхощкий, *Епістолярна спадщина як джерело вивчення життя та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона)*, Велетень науки: Матеріали науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка, 15–16 січня 1996 р., К. (Четверта хвиля), 1996, с. 39–44 та ін.

⁷ Міненко Тимофій, протопресвітер, *Владика Іларіон: концепція відродження Української Автокефальної Православної Церкви*, Наук. зб-к присвяч. 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Зб. доповідей та матеріалів, упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхощкий, К. (Вид. КПБА УПЦ КП), 2007, с. 147–163.

⁸ І. Тюрменко, *Становище української еміграції у новосній Швейцарії (за документами фонду митрополита Іларіона в Архиві УПЦ в Канаді)*, Пам’ятки: археографічний щорічник, редкол.: Матяш І. (гол. ред.), К., 2007, т. 7, с. 23–40; І. Тюрменко, *До проблеми вивчення творчої спадщини Івана Огієнка*, Проблеми поширення досвіду викладання та вивчення історії України в технічних вищих навч. закладах: Тези доп. Всеукр. наук.-метод. конф. (Одеса, 28–29 травня 1993 р.), К., 1993, с. 76–78; І. Тюрменко, *Іван Огієнко – Митрополит Іларіон*, Український історичний журнал, 2 (1995) 79–90; І. Тюрменко, *Українка в канадських архівах*, Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Перша міжнар. наук. конф. Збірник доповідей 8–10 березня 2006 р., Л. (Сполом), 2006, с. 447–455; І. Тюрменко, *До проблеми наукової етики в працях І. Огієнка – Митрополита Іларіона*, Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості (До 115-річного ювілею видатного вченого). М-ли Всеукр. наук. конф-ції 16–17 січня 1997 р., К. (Вид. Київського Міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка), 1997, с. 96–99; І. Тюрменко, *До проблеми датування деяких листів І. Огієнка до Л. Білецького*, Велетень науки. Наук. зб., К., 1997, вип. 2, с. 95–98 та ін.

⁹ І. М. Преловська, *Ставлення Івана Огієнка (митрополита Іларіона) до т. зв. “літківщини”*, Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук (до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка), м. Київ, 7–8 червня 2007 р. Збірник доповідей, К. (НАУ), 2007, с. 54–58; І. М. Преловська, *Церковне питання в епістолярній спадщині Івана Огієнка*, Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична та філологічна, Кам’янець-Подільський, 2009, вип. VI, с. 160–191; І. М. Преловська, *Епістолярна спадщина митрополита Іларіона (Огієнка) як джерело до вивчення історії Православної Церкви в міжвоєнній Польщі та Генеральній Губернії*, Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мищика, гол. ред. П. Сохань, К., 2009, с. 472–494; І. М. Преловська, *Розбудова Української Греко-Православної Церкви в Канаді за митрополита Іларіона (Івана Огієнка) (1951–1972) (до 130-ї річниці з дня народження митрополита Іларіона)*, Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична та філологічна, вип. IX, Кам’янець-Подільський (Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), 2012, с. 141–153 та ін.

кументи, зокрема виявлений епістолярій, дають можливість відтворити його участь у наукових дискусіях, які відбувалися здебільшого у листуванні через складнощі емігрантського життя¹⁰.

Існує значна лакуна у відомостях про митрополита Іларіона за 1947–1951 рр., яку ще належить заповнити дослідникам. Завдяки науковій розвідці І. Матяш вже почасти досліджено обставини і коло осіб, які були організаторами переїзду І. Огієнка в Канаду на підставі архівних документів, які зберігаються у фондах Національного архіву і бібліотеки Канади (фонд Ольги Войценко), Відділу спеціальних зібрань архіву Бібліотеки Карлтонського університету (колекція Євгена Бачинського), Архіву Української Православної Церкви в Канаді (архівне зібрання митрополита Іларіона), Архіву ВУАН і Військово-історичного музею-архіву у Вінніпезі (папери Володимира Сікевича), Українсько-канадського архіву-музею Альберти (збірка Михайла Лучковича) та ін. Вперше, на підставі дослідження листування митрополита Іларіона (Огієнка) з'ясовано мотиви і чинники його переїзду до Канади¹¹.

Листування митрополита УГПЦ в Канаді Іларіона (Огієнка) з Наталією Полонською-Василенко виявлено з початку 1950-их рр. Це був складний період у житті обох емігрантів з України, зокрема митрополита Іларіона. Не всі листи за цей період віднайдено і тому поки важко встановити, чим керувався православний владика, прибувши до Канади, коли розпочав тут справжню “війну” з “липківщиною”, тобто зі спадщиною архієпископа Івана Теодоровича¹². Можливо, про цей період дослідники нічого б не знали, якби не спогади о. Віталія Сагайдаківського, де він детально описує події саме цих років¹³.

¹⁰ *Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968)*, упоряд. В. Ляхощкий, Н. Московченко, І. Преловська, К. (УДНДІАСД), 2001, т. 2, 477 с. [Серія “Пам’ятки”]; *Листування митрополита Іларіона (Огієнка)*, упорядник о. Юрій Мицик, проф., д. і. н., К. (Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”), 2006, 566 с. (Серія “Джерела з історії української еміграції”); *Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969*, упорядник: І. Преловська та ін., К. (Вид-во імені Олени Теліги), 2011, 744 с.

¹¹ І. Матяш, “Публічно заявляю: до ваших церковних справ мішатися не буду й не хочу, і дозволяю цього листа мого зробити відомим для широкого загалу” (до питання про приїзд Івана Огієнка в Канаду), Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук (до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка). 7–8 червня 2007 р. Збірник доповідей, К. (НАУ), 2007, с. 41–44.

¹² І. М. Преловська, [Передмови, коментарі, іменний покажчик, загальне упорядкування до кн.:] *Іван Теодорович, Архієпископ УАПЦ в Америці й Канаді. Благодатність ієрархії УАПЦ (Української Автокефальної Православної Церкви)*, К. (Архангельський глас), 2010, 200 с.

¹³ В. Сагайдаківський, священник, *Правди не втопити. Спогади з 50-річчя пастирства. 1927–1977*, Торонто, 1977, 362 с.

І. Преловська, “Ще й ще дякую за щирість і дружнє ставлення до мене...”

Митрополит Іларіон, який перед тим прибув до м. Торонто 21 жовтня 1950 р. на запрошення православної громади храму св. Андрія Первозваного, до складу УГПЦ в Канаді не входив. Всеканадійський Надзвичайний Церковний Собор УГПЦ 8–9 серпня 1951 р. (м. Вінніпег, Ман, Роял Александра Готель). Владика Михаїл (Хороший) зачитав заяву, в якій повідомив про обставини запрошення митрополита Іларіона (Огієнка) на місце Первоієрарха УГПЦ в Канаді.

Собор обрав митрополита Холмського і Підляшського Іларіона (Огієнка) правлячим митрополитом всієї Канади з титулом “Митрополит Вінніпегу і всієї Канади”. Інтронізація митрополита Вінніпегу і всієї Канади Іларіона (Огієнка) відбулася 10 серпня 1951 р. “Служити народові – то служити Богові” – під таким гаслом розпочав своє служіння митрополит УГПЦ в Канаді Іларіон. У своїй промові по обранню він виклав основні риси Української Церкви – національний український характер, автокефальність, соборноправність, народність, високоосвіченість і наголосив на необхідності об’єднання всіх православних українців в єдину Православну Церкву.

Під час свого канадійського періоду життя продовжилося листування митрополита Іларіона (Огієнка) з церковними діячами, зокрема єпископом УАПЦ Сильвестром Гаєвським¹⁴, митрополитом УАПЦ в Німеччині Никанором (Абрамовичем). Щодо листування митрополита Іларіона (Огієнка) з представниками української науки та культури, то його найяскравішими прикладами можна вважати листування з М. Битинським¹⁵, Л. Биковським¹⁶ та П. Волиняком.

Листування митрополита УГПЦ в Канаді Іларіона (Огієнка) з Наталією Полонською-Василенко збереглося вкрай нерівномірно. Можна тільки здогадуватись, скільки реально було написано і відіслано листів з Канади до Німеччини і назад. Орієнтовно листування тривало з 1952 р. до 1966 р., принаймні виявлені в ЦДАМЛМ України листи обох респондентів дають можливість встановити досить умовні рамки. Листи від митрополита Іларіона датовані 1960–1965 рр., листи від

---

¹⁴ Листування митрополита Іларіона (Огієнка), с. 449–464.

¹⁵ Ю. С. Горбач, Микола Битинський та його листування з Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном), Збірник доповідей міжнародної науково-практичної конференції “Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук”, К., 2007, с. 11–13.

¹⁶ Ю. С. Горбач, Листування Лева Биковського з митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком), Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка)..., с. 443.

Н. Полонської-Василенко 1952–1966 рр. Не виявлено поки що крайніх листів цього епістолярію, очевидно це потребує додаткових зусиль у пошуках документів.

У своїх листах українські науковці (митрополит Іларіон до кінця життя залишався справжнім науковцем, наскільки це дозволяло його церковне служіння та стан здоров'я) обговорювали поточні проблеми емігрантського побуту і взаємин, вітали один одного з виходом публікацій, сперечалися щодо концептуальних проблем і рецензій, просили допомоги у пошуку потрібних книг або статей. Незважаючи на велику кількість листів, всі вони зовсім невеликі, іноді кілька рядків.

Перший виявлений лист до Н. Полонської-Василенко (у частині листів вказано її прізвище Моргун) від митрополита Іларіона (Огієнка) написано з Вінніпегу 11 серпня 1960 р. до “високодостоїнної пані професора” у м. Дорнштадт.

Звертаючись до високодостоїнної Пані Професора, митрополит Іларіон писав: “Учора одержав Вашу цінну двотомову працю: «Заселення Південної України», і цим листом складаю Вам свою сердечну подяку. Уже вчора, по закінченні праці, зараз таки приступив до студіювання цього заселення. Коротко я це знаю, але тільки коротко. Це важливий розділ в історії України XVIII століття. Проф[есор] Оглоблин випустив «Люди XVIII ст[оліття] в Україні», але жаль, що він не подав хоч малого розділу про заселення, бож не один старшина «подвизався» і на заселенні запорозьких «вольностей». Шукав у Вас хоч маленького розділу: «Походження географічних назв нових осель». Волиняки принесли багато своїх назв, інші робили те саме. Для мене це цікаве. Чому не згадали про твори Григорія Данилевського: «Беглые в Новороссии», «Беглые воротились», «Новые места» і т[ак]е ін[ше]. Правда, я сиджу том I, а до II – про заселення Новоросії – ще не брався. Твори Г. Данилевського дають дуже багато матеріалу з історії заселення й того часу, про який написали Ви. А історія самої Вашої праці – неймовірно тяжка... А скільки тепер таких історій!... Справді, «Nabeant sua fata libelli!»¹⁷. Є і в мене таке, та ще й багато... Згнула велика моя праця про Іоанікія Галятовського... Теж дисертація...”¹⁸.

Далі в листі він сердечно дякував за надіслані книжки і про те, “що не забуваєте і про мене, старого!”¹⁹ Навзаєм митрополит Іларіон

¹⁷ І книги мають свою долю (лат.)

¹⁸ *Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968)*..., с. 363.

¹⁹ *Ibid.*

І. Преловська, “Ще й ще дякую за щирість і дружнє ставлення до мене...”

обіцяв переслати збірку “Вікові наші рани”, книжку “Блескуча Зоря нашої духовної культури” та в скорому часі монографію про Почаївську Лавру, додавши 5 доларів на поштові витрати, знаючи про матеріальні проблеми науковців в еміграції. Такі додатки він посилав і в кожному наступному листі до м. Дорнштадт.

Наступного листа до Н. Полонської-Василенко датовано 7 січня 1961 р. Він містить вітання її та її чоловіка з Різдвом Христовим, побажання всіх гараздів. Про наукові справи в листі говориться дуже коротко: “Про Закриття Інституту я нічого не знав. Справді – жаль! Жаль і за тим, що Ви не встигнули видати своїх «Історичних підвалин У[країнської] А[втокефальної] П[равославної] Ц[еркви]»”²⁰.

Згодом, він напише в листі від 2 листопада 1964 р.: “Одержав Ваші цінні “Історичні підвалини У[країнської] А[втокефальної] П[равославної] Ц[еркви]”, – сердечно Вам дякую, що й мене не забули. Книжки ще не читав, – тільки переглянув, але бачу, що це цінна праця. Сердечне спасибі Вам за неї”²¹.

Сумного листа з описом хвороб і перенесеної операції митрополит Іларіон надіслав 6 листопада 1961 р., жалкуючи, що “Через свою хворобу змушений був перервати і листування з Вами. Перервати тоді, коли Ви дружнього слова потребували найбільше...”²². Так само сповнений сумних зізнань у власних немочах та хворобах його лист від 26 березня 1962 р.

У одному з листів Н. Полонська-Василенко, очевидно, запитувала митрополита Іларіона (Огієнка) про Лесю Українку, бо у листі від 18 жовтня 1963 р. він коротко написав таке: “Якось було воно так, що я мало знав родину Лесі Українки в Києві. Часом на зборах стрічався з її матір’ю, Оленою Пчілкою, – ближче їх я не знав. Про Похорон Лесі в Києві всі говорили, ніби вона завіщання позоставила – ховати «без попів». Говорили про це дуже неспокійно... Але тоді й час був такий «проти клерикальний» (головно в соціалістичній молоді)”²³.

Наступного року митрополит надіслав листа 13 квітня 1964 р., де також мабуть відповідав на запитання щодо становища Церкви: “Тяж-

---

²⁰ *Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968)*..., с. 366. Цю працю було видано: Н. Д. Полонська-Василенко, *Історичні підвалини УАПЦ*, Записки Чину Святого Василя Великого. Секція 1, т. XIX (Рим, 1964) 125 с.; *Те саме*, Мюнхен, 1967, 125 с.

²¹ *Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968)*..., с. 396.

²² *Ibid.*, с. 375.

²³ *Ibid.*, с. 387–388.

кого Вашого листа я одержав. І що я могу писати Вам, коли ця справа зайшла в безвихідний кут? Церква компромітується вже давно... Я все своє життя віддав, щоб творити Українську Православну Церкву. І творив, і творю. Але в нашій Церкві є й руїницькі сили, які її валять... Валять і несвідомо, і свідомо... Та хіба це тільки в Церкві? Не те саме по інших установах? Український народ давно вже розбитий на дві ворожі частини, і односпільної праці не може бути... Ще недавно в православних українців була одна неподільна думка, що мусить бути релігійна єдність, тепер цього нема... А зрада Віри – найбільша зрада, яка тяжко мстить на ідеї державности України, – вона вбиває цю ідею... Папа поза Москвою нічого не бачить, – це було, це й тепер є головним у Ватикані. Україна коли їм потрібна, то тільки як поміст до Росії... Була надія, що Ватикан осудить Москву за руйнування Церкви. Хрущов боявся цього і здержувався. А тепер він переконався, що Ватикан іде з ним, а тому розперезався, і валить Церкву й Віру... Зійшлися й поєдналися дві «вселенські» сили: Кремль і Ватикан... А ми на це все дивимось й – мовчимо. В краю «мовчалива церква» і за кордоном вона ж, і в Ватикані теж... А Митрополит УГКЦ Йосип Сліпий дав приречення комуністам лояльності...»²⁴.

Незважаючи на хвороби, майже повну втрату зору та скарги на втому, митрополит Іларіон (Огієнко) не тільки продовжував випускати українські книжки, але й викладав: «Якраз тепер Литовську добу в житті нашої Церкви я викладаю нашому Богословському Факультеті, 4 години тижнево. Викладаю і в Манітоському Університеті: «Вступ (Пролегомена) до славистики»», – писав він у листі від 2 листопада 1964 р.²⁵. У іншому листі від 8 лютого 1965 р. він вказував, що до нього на лекції приходять 15–16 студентів²⁶.

Листом від 13 січня 1965 р. він дякував Н. Полонській-Василенко за «цінну Вашу нову працю: «Дві концепції історії України і Росії». Сердечно Вам дякую за цінний подарунок! За цією темою я слідкую ще з молодих літ, коли була вийшла праця Михайла Грушевського на цю саму тему²⁷. З того часу ця тема не перестає бути живою, першорядною, і притому росіянами – чи білими чи червоними – неприємливою, бо в них вона міцно пов'язана з імперіалістичною політикою»²⁸.

²⁴ *Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968)*..., с. 393.

²⁵ *Ibid.*, с. 396.

²⁶ *Ibid.*, с. 398.

²⁷ Ймовірно мова йде про «Історію України-Руси» М. Грушевського.

²⁸ *Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968)*..., с. 397.

І. Преловська, “Ще й ще дякую за щирість і дружнє ставлення до мене...”

Останній виявлений лист від митрополита Іларіона (Огієнка) до Н. Полонської-Василенко датовано 2 вересня 1965 р. Цей лист сповнений побажань і співчуття не тільки “пані-професорці”, а й іншим емігрантам-науковцям, про поневіряння і проблеми яких очевидно писала Наталя Дмитрівна²⁹.

Листи від Н. Полонської-Василенко порівняно великі і надзвичайно змістовні, зокрема лист від 26 травня 1952 р., де авторка розказує в деталях про складнощі у справі видання та рецензування публікацій з історії Української Церкви: “Року 1948 мені замовлена була стаття «Іст[орія] Укр[аїнської] Церкви». Рецензентами були 3 православних (Крупн[ицький], Огл[облин] і Коровицький), 3 греко-кат[олики] – Лаба, Чубатий, Ісаїв) і протестант Г[ох]. Вони одноголосно писали про науковість, об’єктивність, тактовність статті. Зокрема хвалили її Коровицький і Ісаїв. Зауваження рецензентів я використала – по можливості всі, хоч це було дуже тяжко, бо вони часто були протилежні; обсяг їх: Ісаїв – 7 ст[орінок], Огл[облин] – 6, Коровицький 5, решта – по 1 ст[орінці]. Це була дуже тяжка праця, але я її проробила. На весні 1951 р[оку] дістаю улесливого листа від Г[оха]. Редактора про те, що редакт[ор] відділу Церкви – М. Чубатий знайшов потрібним зробити доповнення (після рецензій). Я погодилась, але деякі «католицькі» місця, цілі бо – ст[орінок] 6, 8 про їх Хмельницького, далі про XVIII ст. – унія та Гайдамаччина вимагала скреслити. Були і інші зауваження. І зважаючи на мої вимоги – коректи я не дістала. Тепер я довідалась, що не відомі мені католицькі кола вимагали зняти статтю написану православною, і змови Чубатого диктувались йому цими колами. Якби вони мені сказали щиро, в чім справа, я б поставила вимогу зняти мою статтю, або поділити її на дві, як було в попередній Енциклопедії, хоч не було дуже зле. Тепер почалася атака православних – яка в суті своїй не права. Бо повірте я сама можу написати куди вірнішу рецензію на те, що додає Чубатий, ніж пишуть Лисянський і Вишневецький. «Прав[ославний] Віст[ник]» не читала. Цікаво, що перший, хто підняв крик, Лисянський в «Укр[аїнському] Віст[нику]», бив цілком не по автору, а по редакторам! Він був правий”³⁰.

У листі від 21 червня 1952 р. Наталя Дмитрівна зачепила питання щодо обставин обрання очільника УАПЦ в роки Другої Світової війни: “Була зараз у Мюнхені, і несподівано опинилась в товаристві, де

²⁹ Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968)..., с. 400.

³⁰ Листи від громадських діячів..., с. 344.

звичайно, розмова зійшла на статтю, і на особу, яка почулася ображеною. І там мені розповіли таке: в 1942 р[оці] в Харкові загальне бажання було мати митрополитом Вас, Владико. В Києві Нац[іональна] Рада одногосно обрала на митрополита Вас. Але приїхав п[ан] А[...] (я його тепер добре знаю), і заявив, що ця кандидатура не підходить, бо Холмський Владика – людина твердого характеру й волі, ліпше мати митрополитом людину м'яжку, якою буде легко керувати й обертати куди захотять. І указав на Владика Луцького [Полікарпа (Сікорського)], як відповідаючого цим вимогам. Закінчилося його перемогою: Нац[іональна] Рада перемінила рішення і п[ан] А[...] поїхав знов на захід з дорученням обробити справу. За допомогою, звичайно, не української установи було зроблено певну пресію на Діонісія [Валединського] на користь владики Луцького. Чи Ви це знаєте? Чи це правда? Оце я чула вперше. Це – звичайно між нами. Це іде від секретаря Нац[іональної] Ради”³¹.

Про іншу скандальну публікацію в канадійському виданні вона писала у листі від 14 серпня 1952 р.: “Усе літо мені було зіпсовано цькуванням «православних органів» серед яких дійшов вже до краю образ та наклепів Вінніпегський «Вісник». Спочатку все це хвилювало мене, але як раз оцей «Вісник», спасибі авторові, заспокоїв мене. В його статті для мене стало остаточно ясно, що в основі ця «кампанія» є вміло проведена агентурна акція. Мені здавались дуже підозрілими вихватки в Лисянського – але я придивлялась і мовчала. Коли я довідалась про те, що знаєте Ви в справі Малюжинського, про акції пок[ійного] еп[ископа] Платона і нарешті – Полікарпа, стало ясным, що вимога вмістити згадку про нього – є провокація чистої води. ... Але «келих переповнила» стаття невідомого автора в Вінніп[егському] «Віснику» (5.VI) з порадою... читати анонімний пашквіль відомого сов[ітського] агента. «У чийому інтересі», де «опакужено» всю нову еміграцію, мене, Оглобл[ина], Шереха, Бойко, Окіншевича, все НТШ, всю «Е[нциклопедію] Українознавства»”³².

Далі справа отримала розвиток і це болісно вдарило по авторці. У листі від 14 вересня 1952 р. вона писала: “Зараз я приходжу до себе, до спокою, і хочу продовжити наукову працю, яку я припинила більш як протягом півроку. Багато нервів і сил коштувала нам вся ця агентурна

³¹ *Листи від громадських діячів...*, с. 353–354.

³² *Ibid.*, с. 357–358.

І. Преловська, “Ще й ще дякую за щирість і дружнє ставлення до мене...”

справа, з якої, Богу дякувати, все ж переможцем виходжу я. Після «комунікату» НТШ, статей В. Андрієвського та «Укр[аїнської] Думки» серйозних наступів вже не було, оскільки знаю я. Щось там балакали в «Прав[ославному] Укр[аїнському] Слові» та щось десь промовив п[ан Іван] Власовський, але після тої характеристики, яку колись дали йому в «Слові Істини» навіть сліпі люде знають з ким мають справу»³³.

У листі до митрополита Іларіона (Огієнка) від 25 жовтня 1952 р. Н. Полонська-Василенко, окрім інших справ, висловлювала свої думки з приводу проблеми єдності української діаспори, зокрема в церковному питанні: “Ви пишете про наше ставлення до католиків. Ви підходите до цього питання більш, ніж історик, порівнюючи зі мною. Я підхожу не тільки як історик, але й як українська патріотка, що найбільш прагне «об’єднання церков» і єдності, соборної України. Якщо вона не буде соборна – її не буде. Тільки об’єднана, від Карпат і до Кавказу – вона може бути міцна. А для цього треба визнати в ній і православ’я і католицтво. Так – як зараз визнає Гетьм[анський] Рух, Нац[іональна] Рада, всі політичні партії, НТШ, УВАН, УВУ і т. д. Не можна в ХХ стол[ітті] розбухувати релігійні протилежності, бо виграє на тому той, хто намагається однаково знищити всі релігії й Самого Бога. «Залезем ми на небо, разгоним всех святых» – пісня, яку співають всі учні дитсадків. Мій чоловік походить з Гоголівських Вод, Сорочинці і все життя працював на Полтавщині, а останні роки – в Харкові та Києві. Я народилась у Харкові, а все життя до еміграції жила у Києві. Ніде на Лівобережжі не було унії; не було залишків її в формі переживань, як Ви знаєте, і в Києві. Таким чином – мое ставлення до неї було чисто книжним, науковим, чи літературним»³⁴.

Далі в цьому листі вона писала, що тільки з 1918 р. зустрілася з греко-католиками і цей зв’язок збільшився у 1942 р., коли вони з чоловіком залишилися в живих тільки завдяки їх допомозі. Н. Полонська-Василенко писала, що за весь період знайомства з ними не пригадувала жодного випадку, коли б греко-католик виступив проти Православної церкви. Навпаки, там, за кордоном їй були відомі випадки, коли два катехіти – православний і греко-католик заміняли один одного на лекціях в школі.

---

³³ *Листи від громадських діячів...*, с. 360.

³⁴ *Ibid.*, с. 363.

Більше того, вона наводить приклади дійсно непривабливої і нехристиянської поведінки представників УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським) у справі опіки над українськими емігрантами: “В Міттенівальді за весь час не було жодного випадку, щоб католики перетягли православного на свій бік, крім двох мішаних подруж. Мій чоловік був головою громадської емігрантської управи; тоді Ватикан вів акцію сприяння еміграції однаково для українців-католиків та православних, але м[итрополи]т Полікарп вніс протест і почав складати списки православних для еміграції. Я не знаю жодного імени тих, хто виїхав за допомогою П[олікар]па, а по католицькій акції виїхало аж 100 православних. Проте православні зробили злочин проти православної церкви: це штовхання православних в обійми євангеліків. Православні стали звертатися до супер-інтенданта Кузіва-Мюнхен і оцей вовк в овечій шкурі ставив питання рубо: хочете ашуранс – переходь до євангеліків, баптистів, анабаптистів і т. д. Вас вже не було в Європі, коли в Мюнхені розгорнулася ця акція. І серед спокусившихся були такі «діячі», як проф[есор] Розгін – голова параф[іальної] ради Покровської церкви в Мюнхені ... Оці протестанти забезпечили його посадою в США, надсилали пакунку, і я, не знаючи того, в власній хаті почала питати, хто саме допоміг йому, і він примушений був сказати, що євангеліки”³⁵.

Складні стосунки з протестантами також описано на сторінках цього ж листа від 25 жовтня 1952 р.: “І першого дня і по сей день ми, православні, є об’єкти всесторонньої пресії з боку протестантів. Нас закликають на «Готтесдінст», на проповіді, нас пригосають протест[антськими] концертами, нам було заборонено вставати під час молитви перед і після їжи (це робила тільки я), в їдальні нема навіть ікони, в тому льоху, куди ставлять наших покійників тільки лютеранське Розпяття. Цікавий момент спостерігали ми: після великої реклами, приїхав «російський козацький хор» і співав в лютеранській церкві. Пішла. Співав 20 хвилин. А після того 40 хв[илин] промовляв пастор з Ін[ере] міс[сіон] про її діяльність. І збирали гроші не на хор, а на Міс[сію]. Слабодухи ідуть – бо ідуть пани. Правда, наші українці ідуть менше, ніж росіяни – але все ж ідуть”³⁶.

---

³⁵ *Листи від громадських діячів...*, с. 364.

³⁶ *Ibid.*

І. Преловська, “Ще й ще дякую за щирість і дружнє ставлення до мене...”

У листі є й опис храмів: “Наші дві церкви (не УАПЦ), а лютеранська та російська – під кутом, об’єднані спільним притвором, мають одну баню, одні дзвони. Їх пастор запевнив, що пройде короткий час і всі об’єднуються в лютеранській церкві. А поки над дверю до рос[ійської] церкви, в притворі фреска: 12 апостолів в образі тяжких кримінальних злочинців, а поруч з ними – кошунственне зображення голої жінки з якимсь типом з крилами: Благовіщення. А розмови при нагоді от такої: день Ангела одної пані. Сестра – пояснює іншим: дехто має отакі забобони, що вірить в святих. І так ми живемо з дня в день. Щоб зберігати душу – треба весь час бути «на варті», не піддатися цьому вовкові. Якби я писала про все, що чула й бачила за цей рік!”³⁷

Н. Полонська-Василенко ділилася своїми спогадами з митрополитом Іларіоном про вияви толерантності серед вірних різних конфесій: “Я багато чула й читала про становище церкви в Канаді й США. ... Там іде боротьба «за душі» і в Е[вропі] «Е[нциклопедія] У[країнознавства]» не викликала того хвилювання, як там. На ґрунті боротьби засновані обидві церкви, і примирить їх там – тяжко ... Я пригадую Львів: православні ходили до св[ятого] Юра, до Преображення. А католики до православної церкви. Я була на урочистій панахиді по Шевченко в Преобр[аженьській] церкві, де виступав з промовою о. Попов. Церква повна: сидять, стоять і православні, і гр[еко]-католики. В Міттенвальді – ходили ми до них, вони – до нас”³⁸.

Виявлений лист до митрополита Іларіона від 30 грудня 1956 р. окрім вітань з новорічними святами містить опис доробку авторки: “Не зважаючи на те багато працюю: здала II том Іст[орії] Укр[аїнської] Акад[емії] Н[аук], здала статтю «Християнство за княжих часів» до збірника в англ[ійській] мові, написала статтю про милого Крупницького, статтю про Володимира св[ятого] (для Св[ято-]Вол[одимирського] братст[ва] в Торонто), і нарешті – велику статтю про «Іст[орію] Русів», не рахуючи дрібних. З «Іст[орії] Русів» ми з Вами погоджуємось в великому значенні її для виховання національно-свідомих українців, але багато в чому розходимось. Несподіванка для мене повне нерозуміння цього твору тепер, на еміграції! Люди наче забули всі ті

---

³⁷ Листи від громадських діячів..., с. 365.

³⁸ *Ibid.*

умови, за яких її було написано й надруковано! Забули, що то «езопова мова», яку так добре розуміли наші діди та батьки. Як приклад повного нерозуміння твору треба прочитати рецензію О. Наріжного!³⁹

Так само і в іншому листі від 8 серпня 1958 р. Н. Полонська-Василенко пише про доробок у науці, незважаючи на тяжкі умови життя і хвороби: “Якось сталося так, що одночасно довелося працювати над 4 темами: «Історичні підвалини автокефалії укр[аїнської] Церкви», підготовка до друку II тому «Іст[орії] Укр[аїнської] Академії», переробка її для англійського видання – обидва томи; стаття для Е[нциклопедії] Укр[аїнознавства] – в англійській мові: «Княжа доба», і ще стаття про особливості звичаїв укр[аїнської] Церкви в порівнянні з російською”⁴⁰.

Наступний виявлений лист від Н. Полонської-Василенко датований вже 19 березня 1962 р. Зі змісту виходить, що листування не припинялося всі ці роки. У листі вона повідомляє про отримання нового числа «Віри й Культури», навіть з її прізвиськом в сонмі всіх тих, що вітали митрополита Іларіона з 80-літтям⁴¹.

У листі від 4 квітня 1966 р., окрім вітань з великодніми святами, йшлося про підтримку філософського факультету Українського Вільного Університету. Н. Полонська-Василенко писала митрополитові: “Після смерті П. І. Зайцева я декан Філосо[фського] Факультету УВУ. Тяжка праця, бо надто багато перешкод. Головна та, що УВУ не має ґрунту під ногами. Немає української підтримки. Коли ми розпочинали працю, в минулому році, то були переконані, що і окремі особи, головне наші доктори, а ще більше українські установи підтримають УВУ – ніхто ані пфеніга не дав за весь час. Ми живемо тільки на німецькі субсидії, а Ви кажете, який гіркий хліб з чужих рук. А німці знають: як потрібний УВУ українській громаді. Як допомагають українці УВУ? Укр[аїнський] Като[лицький] Ун[іверсите]т, заснований в Ульмі арх[ієпископом Йосипом] Слішим. Він не тільки конкурує тим, що забирає студентів – найбільша небезпека в тому, що на нього ідуть всі пожертви католиків. А православні закидають тим, що УВУ – католицький! Як добре б було, якби Ви в «В[ірі] й К[ультурі]» сказали б кілька слів про УВУ. Його устав, традиції! Хоч би на обгортці, як про «Університет» НТШ”⁴².

³⁹ *Листи від громадських діячів...*, с. 443–444.

⁴⁰ *Ibid.*, с. 482.

⁴¹ *Ibid.*, с. 546.

⁴² *Ibid.*, с. 607.

І. Преловська, *“Ще й ще дякую за щирість і дружнє ставлення до мене...”*

З другої половини 1960-х рр. листування ставало все більш проблематичним через проблеми і хвороби обох авторів. Поступово це листування припинилося, так само як і церковна і наукова діяльність, а потім і життя. Очевидно, що виявлений масив епістолярію не є повним з багатьох причин. Труднощі пошуку переміщених у ХХ столітті масивів документів, величезні матеріальні та інформаційні втрати, численні політичні та церковні протистояння значною мірою ускладнили проблеми пошуку архівних документів та подальших джерелознавчих досліджень. Але, незважаючи на труднощі, постаті обох видатних вихідців з України – Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко та митрополита УГПЦ в Канаді Іларіона (Огієнка) стають для нащадків більш близькими, зрозумілими і від того ще більш величними...

ДОКУМЕНТИ НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНКИ

Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко – одна з відомих представниць державницької школи в українській історіографії, автор майже 200 наукових праць переважно з історії Запоріжжя та Південної України. Її археографічні студії стали одними з джерел розвитку української історичної науки.

Багаторічна наукова діяльність та активна життєва позиція української дослідниці є важливими і заслуговують на всебічне вивчення та висвітлення основних віх її життя. Складність у дослідженні біографії викликана розпорошеністю документів серед різних архівних установ, не лише українських, а й зарубіжних. Власне тому, одним із завдань, яке мало б стояти, на нашу думку, перед дослідниками життя та наукової діяльності Наталії Дмитрівни – це створення єдиного реєстру її документальної спадщини, якщо не фізичного, то хоча б віртуального архіву. Наразі, приклади створення подібних архівів у Європі уже існують (згадаймо хоча б віртуальний архів Анни Ахматової¹).

Враховуючи, що значна частина документальної спадщини Наталії Полонської-Василенко відклалася за кордоном, зокрема у фондах діячів і установ української еміграції, цілком очікуваним мало б бути, що документи видатної діячки виявляться й у фондах єдиної спеціалізованої архівної установи України, що зберігає документи зарубіжного українства – Центрального державного архіву зарубіжної українки (далі – ЦДАЗУ).

Принагідно зазначимо, що ЦДАЗУ був створений у 2007 р. і є не лише єдиною державною установою у світі, покликаною зберігати документи громадських організацій та особові архіви відомих діячів діаспори, які зробили значний внесок у розвиток української та світової науки, освіти, культури тощо, але й координаційним центром з питань роботи з документами архівної українки. Створення архіву є результатом чисельних спроб представників зарубіжного українства створити спеціалізований архів, в якому б зберігалися виключно доку-

---

¹ Див.: *Творческий архив Анны Ахматовой*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.akhmatova-rgali.ru/> (08.02.2014).

Н. Макаренко, Документи Наталії Полонської-Василенко...

менти архівної україніки і діяльність якого була повністю спрямована на забезпечення формування та збереження документів українців у світі.

Документи Наталії Дмитрівни потрапили до ЦДАЗУ у складі особового фонду Аркадія Жуковського у вигляді окремої справи, підписаної як листування Аркадія Жуковського та Наталії Полонської-Василенко. Однак у результаті науково-технічного опрацювання фонду Аркадія Жуковського, проведення належної експертизи документів нами було встановлено, що насправді це є листування Наталії Полонської-Василенко та Ілька Борщака. Зокрема, про це говорить згадка в одному з листів від 30 січня 1949 р. про те, що адресантом була підготовлена праця “Історична легенда України «Історія русів»”², автором якої, як відомо, і є Ілько Борщак. Остаточним підтвердженням, що документи Наталії Полонської-Василенко є листуванням з Ільком Борщакком, а не з Аркадієм Жуковським, став аналіз документів фонду Ілька Борщака, де нами було встановлено, що листи до Наталії Дмитрівни та документи у фонді Ілька Борщака надруковані на одній і тій самій друкарській машинці.

Отже, після науково-технічного опрацювання документи Наталії Полонської-Василенко увійшли до складу фонду особового походження № 48 “Борщак Ілько Костянтинович (Баршак Ілля Львович, 1892–1959), історик, публіцист, літературознавець, дипломат, громадський діяч”, в якому на сьогодні зберігаються 2 справи, пов’язані з діяльністю дослідниці, та 30 документів, з них “Листи Борщака І. до Полонської-Василенко Н.” – 12 документів, “Листи Борщака І. від Полонської-Василенко Н.” – 18 документів³. Хронологічні рамки документів охоплюють період з 1948 р. по 1951 р.

Як відомо, наприкінці травня 1945 р. Наталія Дмитрівна зі своїм чоловіком Олександром Моргуном⁴ виїхали до Баварії, де умови післявоєнного життя були важкі, як і по всій Європі. Особливо складною виглядала можливість подальшої наукової роботи: “З’ясувалася неможливість для мене приїхати на Історичний Конгрес: перш за все пов-

---

² Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), ф. 48 “Борщак Ілько Костянтинович (Баршак Ілля Львович, 1892–1959), історик, публіцист, літературознавець, дипломат, громадський діяч”, оп. 1, спр. 38, арк. 3.

³ Опис фонду № 48 “Борщак Ілько Костянтинович (Баршак Ілля Львович, 1892–1959), історик, публіцист, літературознавець, дипломат, громадський діяч”.

⁴ Олександр Моргун – економіст та історик кооперативного руху, автор книги “Нарис історії промислової кооперації України”.

ний брак коштів! Я ось вже півроку нічого не заробляю, хоч працюю цілими днями”⁵. Довгий час Наталія Дмитрівна мріяла переїхати до Франції, однак переїзд був можливий лише за сприяння Міжнародної організації для втікачів (ІРО), що була заснована у 1947 р. при Організації Об’єднаних Націй (ООН) для допомоги втікачам, політичним емігрантам і так званим “переміщеним особам” з інших країн влаштуватися, репатріюватися чи переселитися в інші країни. Але ІРО спрямовувало емігрантів до монастирів, окремо чоловіків і жінок, що не влаштувало Наталію Дмитрівну⁶.

У 1950 р. Наталія Полонська-Василенко опиняється в Міттенвальді, в будинку для престарілих, що підпорядковувався Союзу Церков. “Матеріально, – писала вона Борщаку, – тут добре, маємо окрему кімнату, нас годують, є певна опіка, турбота за нас. Але моральний стан наш тяжкий”⁷. Неодноразово Ілько Борщак пропонував Наталії Дмитрівні переїхати до Франції: “Французький уряд має тут під самим Парижем будинок для вчених «дипуїстів». Отже церква наша зовсім певна, що вона, коли сюди прийдете, вмістить Вас з своїм чоловіком у цьому французькому будинку, так що Ви не змушені будете роз’єднуватися з Вашим чоловіком, що дійсно є річ неможлива. Я навіть припускаю, що Вам там буде краще, ніж у Сарселі. Це будинок не лише для українських вчених, а взагалі для вчених різних націй... Тут так мало вчених, що думаю, що живучи в будинку, зможете ще дечого заробляти”⁸.

1951 р. Наталію Дмитрівну та ще 40 осіб у поспіху перевозять до будинку престарілих у Дорнштадт. Німецький будинок для престарілих вважався установою для православних людей, але це було не так: “Тяжко те, що ми відчуваємо себе в чужому, чуждому нам світі. Вся адміністрація – німці; ми не маємо хвилини, коли ми не відчуваємо їх; сестри входять в нашу відсутність до кімнати, риються в речах; кожна річ в кімнаті повинна стояти на своєму місці. Я не маю права забити цвяшка в стіну. Не можу мати речей в хаті. Повинна... Боже, чого тільки не повинна! Не можу зогрети чаю в кімнаті. Повинна ходити на «учти» по дзвонку. Слухати там молитви-сидячи!!! Директор і вся

⁵ ЦДАЗУ, ф. 48, оп. 1, спр. 79, арк. 13.

⁶ *Ibid.*, арк. 12.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*, спр. 38, арк. 10.

Н. Макаренко, Документи Наталії Полонської-Василенко...

адміністрація – евангелики. З того виходить відчуженність релігійна, і постійне впливання евангелітичної секти”⁹.

Серед мешканців будинку були росіяни, латиші, українці, всі разом нараховувалось близько 200 осіб: “Тяжке ставлення так званої «української громадськості»: нас коло 40 українців, і ніхто з українських чиновників не цікавиться нами! Нас спихнули на німецьку божедомку і кінець. Ні ЦПУЕ, ні СУН, ні Академія Наук, ні УВУ – розумієте ніхто нікого не спитав, як ми тут живемо”, – з розпачем пише Наталія Полонська-Василенко¹⁰.

Загалом перші повоєнні роки позначилися для Наталії Дмитрівни постійними переїздами. Однак, незважаючи на складні життєві обставини в цей період, вона продовжувала свою наукову та викладацьку діяльність, ставши професором Українського Вільного університету (далі – УВУ) в Мюнхені (з 1946 р.), з 1966 р. деканом філософського факультету УВУ, Української Вільної Академії Наук (з 1948 р.) та Міжнародної Вільної Академії Наук у Парижі (з 1952 р.)¹¹.

Окреме місце серед творів емігрантської доби Наталії Полонської-Василенко займають статті-спогади, присвячені видатним українським діячам, які запропонував написати Ілько Борщак: “Від проф. Оглоблина я довідався, що Ви добре знали небіжчика Левченка та поінформовані краще, ніж хто інший про діяльність Кримського в Академії й про катастрофу, що його спіткала. Чи не хотіли б написати для «Соборної України» статтю про Кримського в Академії та спогади про Левченка?”¹² Наталія Дмитрівна погодилась на написання статей: “З великою охотою напишу для «С. У.» і про А. Кримського, і про М. Левченка й дякую за Вашу ласкаву пропозицію. Мені важко написати стисло, але спробую... Я була дуже тісно зав’язана з Кримським останні 10 р. його життя він, як годинник, акуратно щонеділі приходив до нас, і маю підстави гадати, що з найбільшою щирістю вів розмови про нас. Я добре знала Левченка й він був у нас за два дні до смерті – вже з мотузком на якому повісився”¹³.

У 1950 р. Наталія Полонська-Василенко пише до Ілька Борщака: “Головним чином останній рік, я працювала для Енциклопедії Укра-

---

⁹ ЦДАЗУ, ф. 48, оп. 1, спр. 79, арк. 18.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Н. Полонська-Василенко, *Історія України*, Мюнхен (Українське видавництво), 1972, с. 6.

¹² ЦДАЗУ, ф. 48, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

¹³ *Ibid.*, спр. 79, арк. 1.

їнознавства, але частина не буде надрукована, а більша частина праці – для «Курсу історія України», що редагує Ол. Петр., не відомо коли побачить світ. Лежать у мене й мій власний курс історії України, на 30 аркушах, який видавництво «Прометей» (Паладійчук) відбило у «Вернигори» – і не видрукувало»¹⁴.

Не останнє місце у спілкуванні Наталії Полонської-Василенко з Ільком Борщаком займало обговорення її мемуарів: “Книжку я мрію написати. У мене вже є готово до 1918 р. – просто як мої спогади, послідовно, що пам’ятаю. Там дещо про Харків (де я народилась), а решта – Київ, з 1890 р. по 1918 р. – гімназія, університет, Вищі Жіночі Курси, війна (мій батько був на Південно-Західному фронті), революція 1917 р. Тепер я гадаю краще писати, як сильветки окремих осіб: Грушевський, Ефремов, Мих. Могілянський, Ф. Шмідт, В. Вернадський, Ю. Черкаський, М. Корнилович, родина Матюшенок, М. Левченко – все це загинуло!”¹⁵

Зазначимо, що введення до наукового обігу документів Наталії Полонської-Василенко, що знаходяться у фондах ЦДАЗУ дозволять розкрити окремі невідомі моменти з життя вченої, додасть нових штрихів до розуміння творення та існування української наукової спільноти в повоєнний час.

---

¹⁴ ЦДАЗУ, ф. 48, оп. 1, спр. 79, арк. 11.

¹⁵ *Ibid.*

**ВИКОРИСТАННЯ ДОРОБКУ
НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО
В РОБОТІ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ “ЖІНКИ В НАУЦІ”**

Громадську організацію “Жінки в науці” створено 1996 р. вченими-природничками під впливом рішень Четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок у Пекіні, що відбулася восени 1995 р. Головне завдання, яке ми тоді ставили перед собою, було сформульовано так: на основі наявних у нашому розпорядженні матеріалів новоствореної Вищої Атестаційної Комісії України дослідити ситуацію зі становищем жінки-вченої в сучасній українській науці. Розгортанню ж історичного напрямку роботи організації посприяла саме книга Н. Полонської-Василенко “Видатні жінки України”, з якою вдалося ознайомитися 1998 р. в бібліотеці Українського вільного університету в Мюнхені (зараз є в електронному варіанті за адресою diasporiana.org.ua). Книга містить багатий історичний матеріал про внесок жінок у культурне, громадське і політичне життя на території України, починаючи від X століття, водночас авторка описала шляхи здобуття вищої освіти жінками на переламі XIX–XX століть та охарактеризувала наукові здобутки наших перших жінок-вчених.

Для ширшого інформування і стимулювання таких досліджень в Україні ми передрукували розділ про жінок-вчених з цієї книги в матеріалах нашої першої конференції “Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє”, що відбулася 1999 р.¹ З того часу з інтервалом у три роки проведено загалом п’ять міжнародних конференцій на вказану тему і на кожній із них звучало ім’я Н. Полонської-Василенко, зокрема в доповідях Катерини Кобченко, Марини Палієнко, Лариси Буряк. Загалом же в матеріалах конференцій висвітлено науковий внесок близько шістдесяти вчених – представниць різних наукових галузей, а потужний сплеск історичного напрямку таких досліджень завершився створенням у 2010 р. Української асоціації дослідників жіночої історії.

---

¹ *Жінки-вчені кінця XIX – початку XX ст. (Історична довідка)*, Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє”. 3–4 грудня 1999 р., К., 1999, 288 с.

У 2001 р. інформацію про Н. Полонську-Василенко ми подали в календарі “Жіночі постаті в українській науці”², пізніше передали до Гендерного музею у Харкові (Музею історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху). Її ім’я звучало під час презентації в Київському Національному технічному університеті “Київський політехнічний інститут” книги “Українки в історії”, до формування змісту першого тому якої долучилася наша організація, а також під час презентації книги К. Кобченко “«Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів” на засіданні клубу “Елітарна світлиця” Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при Національній академії наук України. По суті аналогією до книги Н. Полонської-Василенко “Видатні жінки України” є організоване нами у 2003 р. видання книги “Жінки-вчені Києва”, яка містить інформацію про життєвий і творчий шлях 469 сучасних вчених³.

Важливою є популяризація доробку Н. Полонської-Василенко у роботі з учнівською молоддю, при цьому можлива вона у двох аспектах: як приклад успішної наукової кар’єри жінки (жіночого наукового лідерства), так і певною мірою як приклад наукової родини. Останньому питанню, питанню наукових родин, як і взагалі питанню популяризації наукових досліджень, надається у наш час дуже мало уваги, на відміну від усяких конкурсів “міні-міс” тощо. Водночас ми маємо досить багатий матеріал про здобутки українських наукових родин та наукових династій, де успіхів досягли обоє її членів, чи батьки і діти, як, наприклад, у родинах Грушевських, Алчевських, Вернадських, Антоновичів, Еренфеста-Афанасєвої, Кордюмів, Прихотько-Лейпунського та інших.

З нашого досвіду ефективним у цьому плані є організація лекцій у літніх шкільних таборах, а також учнівських наукових конференцій на тему “Славетні вчені України”, на яких учні виступають зі своїми доповідями про вчених, зокрема і про Н. Полонську-Василенко. У процесі підготовки і проведення таких заходів у співпраці з педагогами відповідні знання одержують і вчителі, і учні. Успішно відбулися такі конференції за нашого сприяння, а саме за ініціативи Наталії Вадзюк, в

---

² М. Палієнко, І. Вавілова, М. Влах, І. Дудка, І. Зосимович, Ю. Капітонова, К. Криворучко, Т. Проценко, Н. Таран, С. Руда, В. Троян, *Жіночі постаті в українській науці (календар на 2002 р.)*, Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції “Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє”. 5–6 липня 2002 р., К., 2002, 352 с.

³ *Жінки-вчені Києва*, К., 2003, 312 с.

В. Троян, Н. Таран, Використання доробку Наталії Полонської-Василенко

Українському колежі ім. В. Сухомлинського, спеціалізованій школі № 43, ліцеях № 208 та № 157 м. Києва. В ліцеї №157 конференція супроводжувалася виставкою портретів відомих українок із колекції створеного в Національному університеті “Києво-Могилянська Академія” Інформаційного центру українських жіночих організацій України та діаспори, яким керує Надія Вольницька. Це 26 портретів, серед яких і виконаний художницею Ларисою Івановою коштом родини Івана та Наталії Даниленків портрет Н. Полонської-Василенко. Зараз ця галерея портретів з історичною довідкою про кожну діячку експонується в ліцеї.

Ім'я Н. Полонської-Василенко згадували також під час презентації портретів жінок-вчених від громадського об'єднання “За помісну Україну” у науково-технічній бібліотеці НТУУ “КПІ” для учасників П'ятої міжнародної конференції “Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє” восени 2011 р.

Наведений перелік заходів свідчить, що використання наукового доробку Н. Полонської-Василенко допомагає творити і сучасну історію, особливо в плані підвищення зацікавлення шкільної молоді науковими дослідженнями та піднесення національно-патріотичного виховання, яке ми насправді дуже занедбали. Очевидно, що цю роботу треба розширювати всіма доступними методами, і популяризація історичних знань тут особливо необхідна.

На нашому інтелектуальному Майдані є такі слова Євгена Коновальця: або ми творимо свою історію, або стаємо жертвами її ... Сподіваємося, що шлях ми врешті-решт виберемо саме перший.

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО: СТАНОВЛЕННЯ ВЧЕНОЇ НА ПОЧАТКАХ НАУКОВОЇ ОСВІТИ ЖІНОЦТВА

Життєвий шлях історика Наталії Полонської-Василенко був непростим, він припав на різні історичні епохи, сповнені бурхливих подій, які мали вплив на наукову біографію дослідниці. У статті йтиметься про період студентства Н. Полонської¹, коли відбувалося її становлення як науковця. Це мало місце в той час, коли вища освіта жінок та їхня подальша наукова праця лише здобували свої права і визнання.

Тож Наталія Полонська належала до перших жінок, які будували свою наукову кар'єру, щойно такі можливості відкрилися для них у Російській імперії. Тому не дивно, але навіть символічно, що деякі події наукової біографії вченої-початківця співпадали з важливими віхами визнання за жінками права на інтелектуальну працю, а сама Н. Полонська стала однією з жінок-піонерок у науці в Києві та в Україні загалом. Їхній шлях був нелегким, адже на них лежала особлива відповідальність, до них були прикуті уважні, нерідко критичні, погляди, а від їхнього успіху залежала також доля тих, хто наслідував їхній шлях.

Завдяки публікації спогадів Наталії Полонської-Василенко², з'явилася можливість глибше дослідити період її навчання на Вищих жіночих курсах у Києві та перші кроки в кар'єрі, доповнивши сухі дані офіційних документів її власною оповіддю, яка відображає увесь спектр переживань, відповідних цьому важливому та, значною мірою, вирішальному етапу її життя. Спогади Н. Полонської у частині, присвяченій “курсовому” періоду, охоплюють цілий розділ і дозволяють “закрити” певні прогалини у її біографії студентського періоду та навіть дізнатися нові, раніше невідомі, факти – такі, приміром, як намір Наталії Полонської в 1909–1910 рр. перевестися на Бестужевські ВЖК у Петербурзі, з метою отримання прав.

Отже, більш детальний розгляд студентських років Наталії Полонської та її перших кроків у науці є надзвичайно важливим не лише з точки зору її власної біографії та кращого розуміння того, як відбува-

---

¹ Йдеться про період біографії Н. Полонської-Василенко, коли вона мала лише прізвище Полонська.

² Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, упоряд. Валерій Шевчук, К. (Києво-Могилянська академія), 2011, 592 с.

Наталія Полонська-Василенко

лося становлення вченого-історика. Він є водночас важливим внеском у початкову історію освіти та науки жіноцтва, особливо зважаючи на те, що її спогади є чи не єдиним мемуарним джерелом, залишеним київською курсисткою початку ХХ ст. І хоча, написані ретроспективно, деякі наведені Н. Полонською дані потребують уточнення, вони являють собою надзвичайно цікавий документ з точки зору відтворених нею психологічних портретів курсисток та їхніх викладачів, а також атмосфери, в якій діяли Вищі жіночі курси, жили і спілкувалися їхні слухачки.

Не менш важливим аспектом спогадів Наталії Дмитрівни є картина її власних переживань, її життєвого вибору та професійного шляху. Ці сумніви тогочасної інтелігентної жінки середньої верстви, яка вже мала короткий, але не надто вдалий досвід подружнього життя, проте не відчувала потреби конче заробляти на життя власною працею, можна зрозуміти. Вони були, якщо не типовими, то до певної міри спільними для певної когорти жіноцтва.

Насамперед це був вибір між навчанням і сімейним життям, адже, хоча вища освіта жінок на початку ХХ ст. ставала усе більш поширеним явищем, рішення щодо власного навчання не завжди було однозначним, не в останню чергу на нього впливали родинні традиції чи сімейні обставини³. Звичаї, що панували у родині Меншових, та необхідність Наталії рахуватися із думою батьків засвідчує той факт, що, коли після її вдалої газетної публікації у 1905 р. їй запропонували постійну роботу у газеті, “батьки не дали згоду” на це⁴.

Саме невдалим досвідом подружнього життя і фактичним розлученням майбутня дослідниця пояснювала свій доленосний вибір на користь навчання: “Моє життя у 1906 році пішло таким руслом, що я не думала йти вже на курси. Тепер я вирішила подати заяву про прийняття”⁵. Наступним кроком мав стати вибір майбутньої спеціальності. Не оминула таких роздумів і Наталія Полонська, міркуючи над тим, чи не зайнятися їй популярною, у т. ч. серед жіноцтва, медициною або ж ботанікою. Зрештою інтерес до історії вкупі з сімейною традицією (історичні студії батька) переміг. Спогади Н. Полонської свідчать, що вибір навчального фаху вона здійснила ще не усвідомивши свого май-

---

³ Право жінки на вищу освіту частково регулювалося її родичами-чоловіками: від неповнолітніх для вступу на Вищі жіночі курси вимагався дозвіл батька, від заміжніх – чоловіка.

⁴ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 247.

⁵ *Ibid.*, с. 182.

бутнього покликання: “Я довго вагалась, на який факультет подати прохання: мене найбільше приваблював медичний факультет (тоді він ще не відокремився в Медичний інститут), проте перспектива роботи в анатомці мене лякала. Таким чином, медичний факультет «відпав». Залишилися два: або природничий – зо спеціалізацією в ботаніці... Але все ж таки найбільше мене приваблювала історія і, порадившись із батьком, я подала на історико-філологічний факультет”⁶.

Власне, спершу Н. Полонська вступила на Вищі жіночі курси, відкриті 1905 р. А. Жекуліною (які згодом остаточно оформилися як Вищі вечірні жіночі курси), адже Київські ВЖК, засновані університетськими професорами, відновили роботу лише з наступного, 1906 року. Пізніше, у 1907 р. Н. Полонська, після перерви у навчанні вступила на Київські ВЖК, які на відміну від курсів А. Жекуліної, були орієнтовані не на педагогічну, але, більшою мірою, – на універсальну університетську освіту.

Оскільки, як ішлося вище, початок студентського життя Наталії Дмитрівни співпав із важливим етапом становлення вищої жіночої освіти, ще однією ситуацією вибору, який стояв перед нею, був вибір між навчанням вільною слухачкою в Університеті св. Володимира (така можливість у 1905–1907 рр. для жінок існувала) та вступом на Вищі жіночі курси, які створювалися університетськими професорами спеціально для жінок. Тимчасове зарахування жінок до університету вільними слухачками стало можливим на хвилі лібералізації академічного життя у 1905 р., і, можна гадати, дозвіл навчатися не становив би для Наталії проблеми, зважаючи на її цілковиту “політичну благонадійність” та авторитет батька генерал-лейтенанта. Проте, як пише вона сама, “більше приваблювали курси”⁷.

Авторка спогадів не пояснила, чому вона обрала саме ВЖК, ми можемо лише висловити припущення з цього приводу. Гадаємо, вирішальним аргументом була не якість освіти чи перспективи, які відкривало закінчення певного закладу, адже у цей час питання надання прав як вільнослухачкам, так і курсисткам було однаково невирішеним (хоча ті жінки, що обирали навчання в університеті, сподівалися, що матимуть більше відповідних гарантій). За рівнем організації навчання Київські ВЖК практично не поступалися університету Св. Володи-

---

⁶ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 183.

⁷ *Ibid.*, с. 182.

мира, що добре усвідомлювала і сама Наталія, відзначивши, що курси відкривалися “в формі жіночого університету”⁸. Тож вибір на користь Вищих жіночих курсів Н. Полонська здійснила, вочевидь, заради більш психологічно комфортного навчання у суто жіночому середовищі. Тоді як відвідування університетських лекцій мимоволі накладало на жінок особливу відповідальність у підтвердженні власної компетенції та навіть відтінок “змагальності” із чоловічим студентством, до чого вочевидь були готові не усі. Адже і гімназійну освіту вони отримали окремо, а практики спільного навчання в той час не були поширеними. Це припущення підтверджується свідченням самої Наталії Дмитрівни про її перші кроки у навчанні, її хвилювання та невпевненість у власних знаннях та здібностях.

Те, як Н. Полонська-Василенко описує курсисток, з якими вона навчалася та приятелювала, змальовуючи деталі їхнього особистого життя, приділяючи особливу увагу зовнішності та віддаючи належне їхній красі чи смаку, дає змогу припустити, що і самій Наталії Дмитрівни було далеко не байдуже, як вона виглядає чи як її сприймають оточуючі. Це тим більше важливо, що вона опинилася серед курсисток, більшість яких була учорашніми гімназистками, серед яких Н. Полонська, “одружена 23-річна жінка” почувалася старою⁹. Крім того, молодші за неї курсистки вважали Н. Полонську – дружину військового – представницею реакційних кіл, які негативно сприймалися “прогресивною” молоддю. До цього додалися психологічні проблеми, пов’язані з її невдалим шлюбом. Тож для Н. Полонської було важливо подолати цю ворожнечу та презирство до себе як до “офіцерші” та слабкої студентки, які вона відчувала з боку молодших товаришок. А найбільш ефективним засобом для цього було її успішне навчання, завдяки якому вже через півроку під час іспитів Н. Полонська “мала в цьому відношенні повний реванш”¹⁰.

Наполеглива праця на курсах мала для майбутньої дослідниці велике значення – вона не лише відволікала її від особистих проблем, але й наповнювала її життя новим смислом. А успіхи у навчанні розвіювали попередні сумніви та надавали впевненості у власних силах. Визначальним став для Наталії Дмитрівни вже її перший іспит зі “Вступу до історії філософії” у професора О. Гілярова, на якому вона

⁸ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 182.

⁹ *Ibid.*, с. 206.

¹⁰ *Ibid.*, с. 223–224.

дала “філігранну відповідь”, оцінену екзаменатором на відмінно. Сама майбутня історик вважала, що саме цей момент став відправною точкою її наукової біографії: “цей успіх мав у моєму житті величезне, епохальне значення: він показав мені тоді, що я здатна до наукової праці...”¹¹. Цей факт змінив статус Наталії в очах курсисток, перетворивши її на “окрасу курсу”, об’єкт поваги та навіть заздрощів, а також поставив у один ряд з курсистками-філологами Варварою Адріановою та Софією Щегловою, що вступили на КВЖК на рік раніше й уже встигли здобути визнання як талановиті студентки. Саме з їхніми успіхами Наталія Полонська надалі звиряла й свої власні досягнення та кар’єрні кроки.

Цей початковий студентський досвід Н. Полонської був до певної міри “типово жіночим” і виявився у поєднанні психологічних проблем та сумнівів у власних силах із сумлінною працею – до тих пір, поки її здобутки не знайшли офіційного визнання. Подальша студентська біографія Наталії Полонської багата на успіхи й високі оцінки її праці викладачами різних предметів. Так, інтерес до російської історії (офіційна назва предмета, у рамках якого вивчалася і давньоруська, й українська минушчина) та успіхи у цій царині забезпечили Наталії Дмитрівні “становище, подібне до неофіційного асистента” у викладача археології (старожитностей) В. Данилевича¹².

Проте, визнання з боку викладачів та товаришок по навчанню було лише першою сходинкою; вихід на арену самостійної наукової праці, не обмеженої стінами навчального закладу, приносив нові випробування. Тож випадки подолання невпевненості у власній компетентності Н. Полонська переживатиме ще не раз – під час доповіді у Московському археологічному товаристві взимку 1911 р., коли вона не наважилася розпочати дискусію¹³, у ході підготовки до пробних лекцій, завдяки яким вона мала посісти приват-доцентуру в Університеті св. Володимира у 1916 р.

Під час навчання на курсах Н. Полонська одразу зайняла помірковану позицію, близьку до поглядів “студентів-академістів”: невтручання у політичне життя, зосередженість виключно на заняттях наукою. Вона вочевидь високо цінувала можливість навчатися й перейма-

---

¹¹ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 230.

¹² *Ibid.*, с. 239.

¹³ *Ibid.*, с. 267–268.

лася можливим закриттям курсів. При цьому вона виявила дієву готовність відстоювати цю власну позицію перед загалом “революційно налаштованих” товаришок по навчанню¹⁴.

Отже, після дворічного сумлінного студіювання на Вищих жіночих курсах Наталія Дмитрівна остаточно визначилася зі своїм бажанням займатися науковою працею, саме їй вона відтоді приділяла основну увагу. Важливим чинником стала для неї думка та підтримка викладачів, насамперед професора М. Довнар-Запольського, під орудою якого на курсах та в Історико-етнографічному гуртку, значною мірою, й відбувалося становлення Н. Полонської як науковця.

На питанні підтримки здібних курсисток з боку професорів варто наголосити окремо, адже без неї талановиті жінки практично не могли б розраховувати на успішний початок кар’єри у доти суто “чоловічій” науковій царині. Звичайно, така підтримка стосувалася не лише жінок, вона була вирішальною також для здібних студентів, проте у випадку курсисток вона інколи була визначальною. Цей фактор та роль проф. М. Довнар-Запольського у своїй науковій біографії чудово усвідомлювала сама Н. Полонська. Більше того, вона висвітлює це питання у своїх “Спогадах” на прикладі доль подруг-курсисток, відзначивши сприяння проф. Перетца науковій кар’єрі як Варвари Адріанової, яка незабаром стала його дружиною, так і професійному становленню іншої талановитій його учениці – Софії Щеглової. Значення такої підтримки Н. Полонська ілюструє також на негативному прикладі іншої обдарованої курсистки – Катерини Невірової, учениці А. Лободи, яка, за свідченням Н. Полонської, “разом зі мною була обрана асистенткою при кафедрі Лободи і склала іспити в Державній комісії, збиралась вона скласти магістерський іспит, але Лобода не був подібний до Перетца і не зміг допомогти Невіровій: вона, незважаючи на велике бажання пробитися далі, – не пішла далі за асистентуру”¹⁵.

Попри бажання у майбутньому серйозно займатися наукою, Н. Полонська перший час не мала чітких планів своєї професійної кар’єри: “Звичайно, я ще не мріяла про професуру: непереборною перешкодою стояли передо мною обмеження жінок, які кінчали курси: ми мали лише право викладання в перших клясах жіночих гімназій, але я мріяла про наукову, кабінетну працю й знаходила високу радість у самій нау-

¹⁴ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 226–227.

¹⁵ *Ibid.*, с. 215.

ковій роботі”¹⁶. Проте вона також мусила зважати на перспективи, які забезпечувала освіта: визначившись вже на другому році навчання із власним бажанням професійно займатися історією, Н. Полонська серйозно міркувала про те, щоб перевестися на Бестужевські ВЖК у С.-Петербурзі, які раніше за інші Вищі жіночі курси отримали для своїх випускниць право викладати у старших класах жіночих гімназій¹⁷.

Н. Полонська завершила основний курс навчання на Київських ВЖК навесні 1911 р., проте залишилася на курсах для слухання окремих предметів та підготовки до іспитів у Державній екзаменаційній комісії, яка діяла при університеті. Прикметно, що темою курсової роботи, написаної нею у 1911 р., Н. Полонська обрала “Матриархат в Древней Греции и его отображение в сказаниях об амазонках”¹⁸ – вочевидь майбутню дослідницю приваблювали образи жінок в історії. До початку 1912 р. вона остаточно скінчила навчальний курс на Київських ВЖК¹⁹, прослухавши, крім циклу предметів історичного відділу, ще й деякі дисципліни слов’яно-російського відділу²⁰.

Поодинокі випадки складання жінками державних іспитів мали місце у 1910–1911 рр., це відбувалося щоразу з особистого дозволу міністра народної освіти. Проте успіхи перших жінок, які отримали університетські дипломи, та значна кількість охочих наслідувати їхній приклад призвели до прийняття Закону від 19 грудня 1911 р., який відкривав жінкам можливість продовження наукової праці, дозволивши не лише складати іспити в комісії, але й захищати магістерські та докторські дисертації й посідати відповідні викладацькі посади у вищій школі. Перший час претендентки повинні були складати іспити за повний навчальний курс, розділивши їх на два терміни – курсові та власне комісійні. Серед тих, хто першим пройшов цей непростий шлях, була й Наталія Полонська²¹.

---

¹⁶ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 243.

¹⁷ *Ibid.*, с. 262.

¹⁸ *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*, ф. 3806, оп. 1 спр. 2.

¹⁹ *Державний архів м. Києва (далі – ДАК)*, ф. 244, оп. 1.1, спр. 8, арк. 36; спр. 10, арк. 84.

²⁰ *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ)*, ф. 42, спр. 289, арк. 1.

²¹ 3 березня 1913 р. випускниці Київських ВЖК отримали право складати лише комісійні іспити, а з 1916 р. при Київських ВЖК було створено власні екзаменаційні комісії з правами державних (див.: К. А. Кобченко, “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів, К., 2007, с. 130, 132).

На крок попереду йшла Варвара Адріанова-Перетц, витримавши державні іспити у 1912 р., а навесні 1913 р. складання державних іспитів у історико-філологічній комісії при Університеті св. Володимира успішно завершили майбутні вчені Софія Щеглова та Наталія Полонська, отримавши дипломи I ступеня. Їхні відповіді були настільки блискучими, вирізнялися “науковим змістом, детальністю та точністю”, що Голова екзаменаційної комісії професор Казанського університету Дарій Нагуєвський рекомендував залишити Н. Полонську та С. Щеглову при університеті для подальших наукових занять у зв’язку з їхніми “відмінними знаннями та здібностями”²², підкресливши, що відповіді курсисток “свідчили про безсумнівні обдарування та працелюбність”²³. Завдяки такій рекомендації з початку 1914 р. С. Щеглова стала професорським стипендіатом Університету Св. Володимира, у якому в 1918 р. захистила магістерську дисертацію²⁴. Наталія Полонська обрала дещо інший шлях до університетської кафедри.

Одночасно зі складанням державних іспитів вона розпочала свою самостійну наукову працю на курсах як їхня асистентка. Оскільки курси мали приватний статус, вони залишалися тільки навчальним закладом і не мали права підготовки наукових кадрів – професорських стипендіатів. Водночас посада асистенток забезпечувала підтримку викладачів і давала змогу розпочати власну науково-педагогічну діяльність. Саме тому Н. Полонська називає асистентство на курсах “прихованим стипендіатством”²⁵.

Так, Наталія Дмитрівна з початку 1912 р. була затверджена на посаді асистента по кафедрі російської історії²⁶, яку обіймала до 1915 р. До обов’язків Н. Полонської входила допомога під час практичних занять з російської історії проф. М. Довнар-Запольського, який високо оцінював допомогу Н. Полонської слухачкам, яку вона надавала не лише під час аудиторних занять, а й шляхом консультацій удома²⁷. Також “пані Полонська надавала слухачкам можливість користуватися рідкісними книжками, дістаючи їх в Бібліотеці Університету і передаючи

²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 81, спр. 53, арк. 221зв.

²³ *Ibid.*, арк. 221зв.

²⁴ К. Кобченко, *Софія Щеглова: сторінки наукової біографії*, Українознавчий альманах, вип. 2, (К., 2010) 269–274.

²⁵ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 214.

²⁶ ДАК, ф. 244, оп. 1.1, спр. 8, арк. 39–40.

²⁷ *Ibid.*, арк. 16.

їх на певний час до Семінарію для читання слухачками”²⁸. Як відзначав проф. М. Довнар-Запольський, консультації Н. Полонської як “особи, що стоїть ближче до слухачок”, були для останніх надзвичайно корисними²⁹, тому курсистки “охоче зверталися до неї по допомогу” та “відвідували її постійно”³⁰. Можна бути впевненим, що спілкування із Наталею Дмитрівною як учорашньою курсисткою було для молодшої генерації жінок-студенток важливим з позицій обміну досвідом та близькості спілкування.

Водночас Н. Полонська асистувала проф. П. Ардашеву під час його курсу методики викладання історії³¹. Цю співпрацю вона розглядала як менш вдалу, проте її участь у цій справі теж виявилася корисною. Оскільки проф. П. Ардашев не мав власного досвіду викладання у середній школі, до чого він мав готувати курсисток, “він сам визнавав свою безпорадність і в кінці першого року викладання курсу запросив мене на асистента, і фактично перекинув майже всю справу на мене”³². Така довіра до Н. Полонської була викликана успіхом її реферату “Наглядные пособия по русской истории”, написаного і прочитаного під час навчання і високо оціненого викладачем і курсистками. Цю її розвідку було опубліковано у першому ж випуску видання Київських ВЖК “Мінерва”, призначеного для публікації найкращих робіт курсисток.

Слід відзначити, що у цей же час Н. Полонська розпочала викладання історії у жіночій гімназії Н. Байкової, тобто мала безпосередню справу із питаннями методики викладання. При цьому вона давала уроки безкоштовно (для практики) або за невеличкий гонорар. Символічно також, що вона перебрала ці уроки від Ганни Іконнікової – дружини професора та колишньої київської курсистки, яка закінчила курси у 1882 р.³³ Той факт, що темою свого реферату Н. Полонська обрала наочні матеріали, які були для того часу новими і свого роду “модними”³⁴, свідчить про її вдумливий та критичний підхід до справи шкільного викладання.

---

²⁸ ДАК, ф. 244, оп. 1.1, спр. 8, арк. 6.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*, арк. 16. Див. також: К. А. Кобченко, “Жіночий університет Святої Ольги”..., с. 149.

³¹ ДАК, ф. 244, оп. 1.1., спр. 110, арк. 43; спр. 39, арк. 100; оп. 17, спр. 203, арк. 6.

³² Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 192.

³³ *Ibid.*, с. 263.

³⁴ *Ibid.*, с. 265.

У ході підготовки цього реферату Н. Полонська розглянула практично усі наявні на той час ілюстративні матеріали: “я вивчила ретельно всі серії, зробила докладний огляд кожної картини з погляду історико-побутового та педагогічного”³⁵. Цей аналіз наявних на той час наочних матеріалів для школи дозволив їй дійти висновку, що “...жодне з існуючих видань не може задовольнити навіть і не дуже вимогливого викладача”³⁶. Н. Полонська натомість сформулювала власні чіткі вимоги до видань такого типу: дотримання не лише історичної, а й художньої достовірності, наочність, зручність для демонстрації у класі, а також естетична цінність. На її думку, картини повинні не лише “пробуджувати інтерес до минулого, будити любов до нього, бажання підійти ближче, познайомитись краще, проникнутися духом”, а й “пробудити в учнях почуття краси, розуміння мистецтва”³⁷. Авторка огляду наполягала також на необхідності відмовитися від ілюстрування спірних історичних сюжетів, таких як закликання варягів на князювання; вона висловила власні судження щодо недоцільності використання репродукцій деяких картин при викладанні історії, не погоджуючись у цьому з іншими рецензентами; пред’являла суворі вимоги до поліграфічної якості наочних матеріалів.

Важливим є також зауваження Н. Полонської щодо того, що автори збірок ігнорують регіональну історію, насамперед історію України: “Візьмемо хоча б життя Малоросії: їй присвячені лише по одній, по дві картини, в деяких зібраннях... Таким чином, залишається не показаним життя народу на протязі кількох століть. Між тим це життя являє чимало цікавого, і воно близьким і дорогим має бути не лише малоросам. Не завадило б внести і картини з історії Русько-Литовської держави, котра тепер вводиться вже в загальний курс російської історії”³⁸.

Вочевидь ці невтішні висновки щодо наявної шкільної наочності вкупі з практичними потребами викладання спонукали Наталію Полонську до підготовки незабаром власного видання такого типу – “Історико-культурного атласа по русской истории с объяснительным текстом”³⁹ для середньої школи у кількох випусках, який, своєю чергою,

³⁵ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 265.

³⁶ Н. Д. Полонская, *Наглядные пособия по русской истории*, MINERVA, вып. I (К., 1913) 84.

³⁷ *Ibid.*, с. 30, 78–79.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Н. Д. Полонская, *Историко-Культурный Атлас по русской истории с объяснительным текстом*, К., 1913, вып. 1.

зазнав гострої критики, перш ніж утвердитись як навчальний посібник⁴⁰. Можемо припустити, що підготовка “Атласу” стала частковим наслідком її вищезазначеного огляду, за підсумком якого Н. Полонська дійшла висновку про те, що “жодне з існуючих видань не може задовольнити навіть і не дуже вимогливого викладача”⁴¹.

Іншою роботою, яку Н. Полонська здійснювала як асистентка проф. Ардашева, була підготовка критико-бібліографічного огляду навчальної літератури з історії. Він був підготовлений групою з 29 курсисток під керівництвом Н. Полонської й за редакцією проф. П. Ардашева та вийшов друком двічі – у збірнику “*Minerva*” й окремим виданням⁴². Цей огляд являв собою “систематичне зведення рецензій, що стосуються навчальної історичної літератури та вміщені у головних педагогічних і загальнолітературних журналах за останні два десятки років”, і мав допомогти молодим викладачам у виборі кращих підручників⁴³. Завдання упорядниць полягало у відборі рецензій на певне видання, реферуванні їхнього змісту та узагальненні наведених оцінок. Таким чином, ця робота мала, головним чином, компілятивний характер: упорядники не ставили за мету здійснювати власні огляди підручників. Усього було наведено рецензії на 47 підручників, поділених на дві групи – для молодшого та старшого віку. Така робота тривала й далі, і стосувалася підручників і посібників із всесвітньої історії, проте не була завершена.

Посаду асистентки з названих вище предметів на Київських ВЖК Н. Полонська займала з 1912 по 1915 р. Проте подальше кар’єрне зростання та наукове визнання було можливим тільки в університеті св. Володимира; саме тому вона вирішила складати магістерські іспити, що й зробила під час двох екзаменаційних засідань – у грудні 1914 та у квітні 1915 р.⁴⁴ Цікавими є спогади про це самої Н. Полонської: “Адріанова (Варвара Адріанова – *К. К.*) розпочала складати магістерські

---

⁴⁰ І. В. Верба, *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973)*, Ніжин (Вид-во “Аспект-Поліграф”), 2008, с. 50–52.

⁴¹ *MINERVA*, вып. I (К., 1913) 84.

⁴² *MINERVA*, вып. II (К., 1913) VI–VII; Критико-библиографический обзор учебной литературы по истории на русском языке с 1890 по 1912 г. Учебники по русской истории. Составлен группой слушательниц Историко-филологического отделения Высших Женских Курсов в Киеве, под. ред. проф. П. Н. Ардашева, К., 1913. (Отгиск из сб. “MINERVA”, изд. при Ист.-филол. Семинарии Высших женских курсов в Киеве).

⁴³ П. Ардашев, *Предисловие*, Критико-библиографический обзор..., с. VI, V.

⁴⁴ І. В. Верба, *Op. cit.*, с. 56.

іспити. За законом, можна скласти магістерський іспит не раніш, як за два роки по закінченні університету. Вона зверталась до Міністерства і їй було дозволено скласти іспит раніш, виходячи з закінчення Жіночих курсів, а не університету. Так вирішила зробити і я”⁴⁵. Отже, в окремих випадках “слабкі місця” законодавства можна було обернути на користь жінок.

Успішно склавши іспити, Н. Полонська стала однією з перших жінок-магістранток в університеті св. Володимира, подібно до інших успішних курсисток Варвари Адріанової та Софії Щеглової – професорських стипендіаток університету св. Володимира, які склали магістерські іспити приблизно в один час із Наталією Дмитрівною. Проте якщо останні пішли шляхом підготовки магістерських дисертацій, яку В. Адріанова захистила у 1917 р. у С.-Петербурзькому університеті⁴⁶, а Софія Щеглова – в 1918 р. в університеті св. Володимира⁴⁷, то Наталія Дмитрівна, за підтримки свого вчителя проф. М. Довнар-Запольського вирішила здобути звання приват-доцента університету, на що давали право успішно складені магістерські іспити. Долаючи чергові сумніви і невпевненість, які є цілком природними для жінки, яка вперше претендувала на викладацьку посаду на історико-філологічному факультеті “чоловічого” університету, Н. Полонська успішно прочитала в квітні–травні 1916 р. дві пробні лекції, а її остаточне затвердження на посаді з боку міністерства народної освіти, хоча й не безпроблемне, відбулося в грудні 1916 р.⁴⁸

На думку біографа Н. Полонської Ігоря Верби, однією з причин критичного ставлення до неї під час її спроби стати приват-доцентом була її стаття⁴⁹. І хоча майже всі професори Університету св. Володимира водночас викладали на Київських ВЖК, добре знаючи здібності та науковий доробок Н. Полонської, між визнанням її талановитою студенткою чи асистенткою “жіночого університету” і колегою “чоловічого” імператорського університету – існувала різниця, яку не усі були готові одразу подолати. До цього додавалися непрості стосунки між

⁴⁵ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (Війна, 1913–1916). Уривок із спогадів*, Український історик, т. 20, ч. 2–4 (1983) 41; див. також: Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 278.

⁴⁶ *Варвара Павловна Адріанова-Перетц / АН СССР. Матеріали к Библиографии ученых СССР. Сер. Лит. и языка*, вып. 4, Москва, 1963, с. 3–4.

⁴⁷ *ІР НБУВ*, ф. 141, спр 1, арк. 5. Див. також: К. Кобченко, *Софія Щеглова: сторінки наукової біографії...*, с. 271–272.

⁴⁸ І. В. Верба, *Op. cit.*, с. 59–61.

⁴⁹ *Ibid.*, с. 60.

К. Кобченко, Наталія Полонська-Василенко: становлення вченої...

викладачами-істориками у самому університеті та на курсах. Проте сумлінна праця та компетентність Н. Полонської зіграли свою позитивну роль. А Перша світова війна та мобілізація чоловіків стали одним із чинників, що відкрили для жінок ширші можливості професійної самореалізації. У підсумку, Н. Полонська наприкінці 1916 р. була затверджена приват-доцентом університету св. Володимира. Це призначення Н. Полонської насправді можна вважати однією з “найбільш яскравих сторінок її біографії та кульмінаційних здобутків в педагогічній кар’єрі”⁵⁰. Вона стала однією з перших жінок, які розпочали науковий шлях в університеті св. Володимира – майже водночас із Марією Васюхною – випускницею університету Фрідріха-Вільгельма в Берліні, в якому вона в 1909 р. захистила дисертацію на ступінь доктора філософії⁵¹. Це призначення стало яскравим визнанням здобутків та здібностей Н. Полонської й водночас рубежем, який відділяв колишнього історика-початківця від професійної дослідниці.

У своїх спогадах Н. Полонська робить висновок про те, що систематична робота на Вищих жіночих курсах дала їй дуже багато для її наукового становлення: курси “не тільки дали мені систематичні знання, вони привчили мене до праці”⁵². Звичайно, не самі лише заняття на курсах сприяли становленню майбутнього науковця, але усе широке поле академічної активності, доступ до якого відкривало студентське життя. Водночас сама студентська біографія Наталії Полонської-Василенко є яскравою сторінкою історії як самих курсів, так і вищої жіночої освіти в цілому. Користуючись однією з перших тими можливостями, що відкривалися для жінок у сфері наукової кар’єри, Н. Полонська-Василенко, завдяки своїм науковим успіхам та здобуткам, вписала своє ім’я у когорту перших жінок-науковців, полегшуючи цей шлях тим, хто йшов за нею.

---

⁵⁰ І. В. Верба, *Op. cit.*, с. 62.

⁵¹ *Ibid.*, с. 175.

⁵² Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 273.

ПИТАННЯ ПЕРЕХОДУ ОЛЕКСІЯ ПОКРОВСЬКОГО В УНІВЕРСИТЕТ СВ. ВОЛОДИМИРА В ЙОГО ЛИСТАХ ДО ТИМОФІЯ ФЛОРИНСЬКОГО

Серед числа викладачів Н. Полонської-Василенко на вищих жіночих курсах у Києві був й історик-класик Олексій Іванович Покровський (1868–1928)¹, який, власне, представляв в Україні провідну на той час російську антикознавчу школу Ф. Соколова. Прикметно, що останній саме О. Покровського вважав своїм кращим учнем². Одразу по закінченні Санкт-Петербурзького університету і складанні магістерських іспитів, деякий час (з 1892 р.) О. Покровський займав посаду приват-доцента в рідній alma mater. Однак вже 1894 р. вчений перейшов на посаду в. о. екстраординарного професора Інституту князя Безбородька в Ніжині, в якому, фактично, продовжив традиції Санкт-Петербурзької школи антикознавства, закладені ще учнем М. Куторги П. Люперсольським³.

Однак учню Ф. Соколова в провінційному Ніжині було затісно. Він поспішно їздив у відрядження до Києва, Харкова чи Санкт-Петербурга. В Ніжині ніяк не давалася магістерська дисертація, на яку було затрачено понад 10 років, а тексту так і не було. Саме прагнення максимально зосередитись на написанні дисертації змусило О. Покровського залишити ще в 1898 р. посаду вченого секретаря Інституту князя Безбородька, яку він займав з 1895 р. Навколодисертаційними проблемами пояснюється і прохання історика від 10 березня 1899 р. про надання закордонного відрядження. Тоді з боку Інституту перепон не було, однак чи було задоволено і виконано прохання дослідника наразі не відомо⁴. Таким чином, щоб запобігти творчому краху, Покровському довелося шукати шляхи, щоб вирватись з провінційного болота. Вибір вченого випав на Університет святого Володимира, оче-

---

¹ Див.: Д. Гордієнко, *Μέμνησθαι αλιστεῖν* – наукове кредо професора Олексія Покровського, Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства, вип. 6(9) (2008) 107–118.

² *Ibid.*, с. 108.

³ Див.: Д. Гордієнко, *Ad fontes: до витоків Ніжинської античної школи – професор Петро Люперсольський*, Ніжинська старовина: історико-культурологічний збірник, вип. 3(6) (2007) 99–120; Д. С. Гордієнко, *Професор Петро Люперсольський як історик античності*, Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал, 2 (К. (Міленіум), 2009) 104–109; Д. Гордієнко, *Μέμνησθαι αλιστεῖν...*, с. 108.

⁴ Д. Гордієнко, *Μέμνησθαι αλιστεῖν...*, с. 109.

Д. Гордієнко, Питання переходу Олексія Покровського в університет...

видно з тієї причини, що завдяки своїй близькості і підпорядкуванню Інституту князя Безбородька Київському навчальному округу, з київськими колегами вже були налагодженні певні контакти. Власне, як показують листи Покровського до Флоринського, без активної підтримки факультету і насамперед Флоринського перехід його в Київ міг би і не відбутись. Про безпосередню участь Т. Флоринського в переході О. Покровського в Київський університет чітко промовляє подяка останнього в листі від 5 жовтня 1904 р.: “Щиросердечно дякую Вам за участь, яку Ви – з таким щасливим для мене наслідком – відіграли у моїй долі”⁵.

В історіографії постать О. Покровського загалом висвітлена вкрай не достатньо, що зовсім не відповідає його місцю в розвитку вітчизняного класицизму і взагалі соціогуманітаристики. В сучасній історичній науці є лише один нарис про життя і творчість О. Покровського⁶, та і там увага зосереджена насамперед на аналізі наукового доробку вченого. Натомість у дослідженнях, присвячених як історії Університету св. Володимира, так і Вищим жіночим курсам, постать О. Покровського згадується одинично і принагідно, лише як одного з викладачів⁷. Так само у монографії Т. Щербань, присвяченій Т. Флоринському⁸, О. Покровський взагалі не згадується, як не згадується і колега останнього по Інституту князя Безбородька М. Бережков, за первісною рекомендацією якого, очевидно, й відбулось переведення ніжинського класика в Київ. Подібно лише одна згадка про вченого є в монографії І. Верби, присвяченій Н. Полонській-Василенко⁹, хоча сама Н. Полонська-Василенко залишила досить обширні спогади про О. Покровського як викладача¹⁰, окрім того дослідниця назвала свого вчителя і серед

---

⁵ Таку саму подяку О. Покровський висловлює і в листі від 25 жовтня 1904 р. – Тут і далі переклад з російської мій – Д. Г.

⁶ Д. Гордієнко, *Мемуари алієтеів...*, с. 107–118.

⁷ К. Кобченко, “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів, К. (“МП Леся”), 2007, с. 112; *Історія Київського університету*, К., 1959, с. 193; *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.)*, К. (Прайм-М), 2004, с. 330; *Alma mater*, книга 2: *Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського*, авт.-упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський, К. (Прайм), 2001, с. 177.

⁸ Див.: Т. О. Щербань, *Тимофій Дмитрович Флоринський, 1854–1919*, К. (Ін-т сходовознавства ім. А. Кримського НАН України), 2004, 200 с.

⁹ І. Верба, *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973)*, Ніжин, 2008, с. 59.

¹⁰ Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, упоряд., вст. ст. В. Шевчука, К. (Вид. дім “Києво-Могилянська академія”), 2011. Безпосередньо уривки зі спогадів будуть далі.

київських вчителів іншого видатного українського історика-емігранта – Б. Крупицького¹¹.

Питання переходу О. Покровського з Інституту князя Безбородька в Київський університет окремо в науці не розглядалось¹². Інформація про перипетії, пов'язані з цим переходом, міститься в листах ніжинського вченого до тодішнього декана Історико-філологічного факультету Київського університету Т. Флоринського, що далі публікуються.

Як випливає з листів, перехід в Університет св. Володимира виявився досить проблематичним. Попри те, що, як випливає з листа Покровського до Флоринського від 16 листопада 1904 р., вченому не внялось перейти в Київ і було позитивне рішення Київського факультету, цей процес зайняв більше року.

Власне затримка з переходом О. Покровського в Київський університет сталася завдяки пильності професора руської словесності Університету святого Володимира В. Перетца. О. Покровський претендував на посаду екстраординарного професора, на яку, власне, і був обраний факультетом¹³, однак він не мав ступеня магістра, що унеможливило займання відповідної посади. Про цю ситуацію повідомив колегу Покровського – філолога-класика Інституту князя Безбородька Б. Бурзі Й. Леціус, з проханням, по-можливості, ознайомити з його змістом самого Покровського. У своєму листі Й. Леціус наголосивав, що “Покровський не магістр, і тому von Rechts wegen¹⁴ не може бути у нас навіть виконуючим обов'язки екстраординарного професора, а лише приват-доцентом з 1200 карбованцями”). Відтак рекомендував ніжинському колезі відмовитись від ідеї зайняти посаду екстраординарного професора, а претендувати на приват-доцентуру. О. Покровський був вражений цим листом (“враження ж, яке викликали в мені міркування чи судження проф. Леціуса ... було настільки сильним, що з ним за своєю силою не зрівняється вже враження, яке може на мене викликати негативне рішення моєї справи в Міністер-

¹¹ Н. Полонська-Василенко, *Професор д-р Борис Дмитрович Крупицький, його життя і наукова праця (1894–1956)* [в:] Б. Крупицький, *Українська історична наука під советами (1920–1950)*, вст. слово проф. д-ра Н. Полонської-Василенко, Мюнхен, 1957, с. I.

¹² Є лише згадка в моїй статті з припущенням про сприяння в цьому Т. Флоринського: Д. Гордієнко, *Μέμνησθαι αλιστείν...*, с. 109.

¹³ *IP НБУВ*, ф. 46 “Архів В.С. Иконникова”, № 643 “О назначении приват-доцента Покровского исполняющим должность экстраординарного профессора Университета”, арк. 1.

¹⁴ Нім. – “в силу закону”.

Д. Гордієнко, Питання переходу Олексія Покровського в університет...

стві, якщо таке буде, – так що, пройшовши через це випробування, я вже більше спокійно буду чекати своєї долі”¹⁵) і в розпачі знову звернувся до Т. Флоринського листом від 25 жовтня 1904 р. Вчений не наважувався офіційно звернутись до факультету з проханням про приват-доцентуру, як то радив Й. Леціус.

Покровський покладав великі надії на свій перехід в Університет св. Володимира, а тому в розпачі й писав Флоринському, що в такій ситуації “занадто болісним вже було б для мене – можливо і без особливої потреби – власними руками відрізати для себе (і для сім’ї) можливо назавжди можливість вибратись із Ніжина (і саме в Київ). Я і без того нині не маю майже жодної надії на те, що мій перехід (себто переміщення) відбудеться; з іншого боку я відчуваю, якою сумною була б моя доля в Києві якби, понад всі очікування, мій перехід відбувся”. На щастя Флоринський не був таким песимістом і обнадіював Покровського позитивним вирішенням справи. Останній, зі свого боку, брав зобов’язання якнайшвидше зреалізувати магістерський диспут.

Однак Міністерство дало свій хід розвитку подій і таки не дозволило Покровському переходити в університет на посаду екстраординарно професора, а лише приват-доцента. Останнє Покровського зовсім не влаштовувало, про що він писав Флоринському в листі від 30 січня 1905 р. Вчений лише погоджувався на такий перехід, за умови, що факультет гарантуватиме йому, що по отриманні магістерського ступеня він буде одразу переведений на посаду екстраординарного професора. Очевидно, саме у зв’язку з цим, Покровський змінив тему дисертації, переробивши під таку свою актову промову, яку планував подати на захист у Харківський університет. Таким чином, навіть за позитивної відповіді Історико-філологічного факультету Університету св. Володимира проблема переходу ставилась і в залежність від рішення Харківського університету.

Причина, за якою Покровський категорично відмовлявся зайняти посаду приват-доцента, полягала у сімейному його статусі, про що він прямо писав Флоринському. Як згадувала Н. Полонська-Василенко, Ольга Костянтинівна – дружина Покровського, “була дуже гарна, висока, струнка, з суворими рисами обличчя. Кажуть, що вона вимагала багато коштів на туалети, була завжди гарно одягнена, цікава. Жила вона широко, належала до того гуртка професорських дружин, які

---

¹⁵ З листа до Т. Флоринського від 7 листопада 1904 р.

панували в університетському колі”¹⁶. До того ж разом з подружжям до Києва перебрались тесть з тещею, брат і сестра дружини, інколи жила в них сестра самого професора, а до цього ще й двоє дітей...

На остаточну свою відповідь Покровський просив часу до 20 лютого, однак своє рішення повідомив лише листом від 10 березня 1905 р. Причина затримки полягала у відсутності чіткої відповіді Харківського університету. На той час у країні активно йшли революційні події, в які були втягнені і вищі начальні заклади України. Власне ця непевна ситуація і спричинилася до відсутності певності з захистом магістерської дисертації Покровського в Харківському університеті, який активно був втягнений у всі революційні події. Тут варто відмітити, що захист відбувся лише 24 березня 1906 р., себто через рік після очікуваного терміну. Відтак, відчуваючи провину за недотримання слова, вчений звертається до Флоринського з проханням взяти його на посаду приват-доцента, що він вирішив остаточно, але з окладом у 2000 крб., що було співмірним з окладом професора. Враховуючи, що Покровський ще в Санкт-Петербурзькому університеті склав магістерські іспити, а його дисертація тим часом друкувалася, така пропозиція була цілком прийнятною як для факультету, так і Міністерства.

Власне цей варіант і став остаточним у переході Покровського в Університет св. Володимира, що було підтримано і Міністерством. Відтак у листі від 12 липня вчений вже надіслав Флоринському проект своїх лекцій і семінарських занять в Університеті, де наголос робився на вивченні на той час новознайденого трактату Арістотеля “Політія”¹⁷. Таким чином, “втративши матеріально, О. Покровський виграв як учений – він потрапив у один із провідних вищих начальних закладів імперії, отримав більше дослідницьких можливостей; втрапив у більш жваве й відкрите культурне життя тощо”¹⁸.

Офіційно перехід Покровського в Університет св. Володимира відбувся з 1 липня 1905 р. Однак, попри те, що вчений так прагнув у Київ, реально туди він переїхав лише 25 вересня, а в Університет з’я-

¹⁶ Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 188.

¹⁷ Протягом першого року викладання в Університеті св. Володимира О. Покровський на першому та другому курсах викладав історію Риму (2 год.), а на третьому та четвертому курсах історичного відділення – історію Сходу (2 год.) та вів практичні заняття зі всесвітньої історії; з вибіркових курсів вчений читав історію Греції (4 год.), яку первісно мав читати М. Бубнов: *План преподавания на Историко-филологическом факультете Университета св. Владимира в осеннее полугодие 1905 года*, Університетские известия, 9 (1905) 3, 4, 6, 8, 16.

¹⁸ Д. Гордієнко, *Мέμνησθαί ἀπιστεῖν...*, с. 109.

Д. Гордієнко, Питання переходу Олексія Покровського в університет...

вився ще пізніше. На заваді, як то бувало і в справі просування захисту дисертації, став стан здоров'я вченого. Покровський хворів на сухоти, загострення яких проявлялось досить часто. Ця тема наскрізно проходить через все листування вченого¹⁹.

Своїм переходом в Університет св. Володимира Покровський був загалом задоволений, про що він неодноразово писав другу і колезі М. Бережкову в Ніжин. Наприклад, у листі від 10 листопада 1905 р. вчений відмічав, що “власне Києвом ми дуже задоволені; задоволений я і своїми товаришами, що дійсно по-товариські до мене поставились (незважаючи на відсутність у мене наукового ступеня). Дуже шкодую, що нездоров'я (нервові розлади) не дозволяють мені користуватись всіма перевагами нового мого місця перебування”²⁰. Так само позитивно Покровський оцінював Київ і колег і в листі від 18 березня 1906 р., однак тут же наголошував, що “ми почували б себе тут пречудово, якби не революція і не історія з моїм диспутом”²¹. Високо оцінював вчений і студентів Київського університету, які, на його думку, мали значно вищий рівень підготовки у порівнянні з ніжинськими²².

Однак з часом Покровський дещо розчарувався в колегах: “не наукою і викладанням переймаються вони, а політикою, і політикою найбільш кепського – хамського – сорту; і нахабніють вони все більше і більше”, писав він у листі до М. Бережкова від 13 квітня 1913 р.²³ Однак вчений не був зовсім поза суспільними процесами. Так, Покровський був глибоко обурений, коли 1911 р. за політичні переконання було відраховано з Університету низку студентів²⁴. Болісно пережив Покровський і революцію 1917 р. Як згадувала Н. Полонська-Василенко: “Революцію Покровський пережив важко. Я колись зайшла до них. Вони мешкали в розкішній квартирі на Фундуклеївській, напроти оперного театру. Звичайно, центрального ogrівання не було. Олексій Іванович в хутровій шубі, в шапці сидів біля маленької грубки «буржуйки», яка неймовірно коптіла: Ольга Костевна в старому пальті, у валянках, поралась біля грубки. Олексій Іванович важко кашляв, зади-

---

¹⁹ Наприклад, окрім листів до Т. Флоринського, листи до М. Бережкова: *ІР НБУВ*, ф. XXIII, № 994; ф. III, № 55753, арк. 1; ф. III, № 55754, арк. 1зв.

²⁰ *ІР НБУВ*, ф. III, № 55758, арк. 1зв.

²¹ *Ibid.*, № 55752, арк. 1.

²² *Ibid.*, № 55757, арк. 1–1зв.

²³ *Ibid.*, № 55755, арк. 1–1зв. Також лист від 22 березня 1907 р.: *ІР НБУВ*, ф. III, № 55754, арк. 1зв.

²⁴ *ІР НБУВ*, ф. XXIII, № 993, арк. 1зв.

хався і без перерви курив махорку”²⁵, 1922 р. подружжя Покровських повернулось у Ніжин.

Окрім Університету св. Володимира в Києві Покровський викладав також на Вищих жіночих курсах, одним зі співзасновників яких він був²⁶, про що також інформував свого ніжинського товариша Бережкова²⁷. Серед курсисток, що слухали лекції у Покровського, була і Н. Полонська-Василенко, яка у своїх спогадах і подала на сьогодні єдину характеристику Покровського як викладача:

“Історію Древнього Сходу та Греції читав професор Олексій Іванович Покровський. Маленького росту, з гарним, наче наточеним обличчям, постійно хорий – у нього був туберкульоз, Покровський робив завжди на мене подвійне враження: читав він зле – глухим, надривним голосом, не красномовно, важкими довгими фразами, у яких треба було шукати змісту: «з одного боку»... слідує безкінечний період, «з другого боку»... подається ще більший період, який вщент анулює перший. Слухаєш, слухаєш – з’являється бажання перекреслити все, що записано. Але в той же час, в лекціях Покровського під невдалою формою почувалась велика ерудиція, і кінець кінцем, його лекції давали багато. Я пам’ятаю, як одного разу, коли писала реферат для семінару Покровського, я перебила його оповідання про щось словами: «я була на вашій лекції і звернула увагу на вашу думку з приводу цього» – Покровський здивований подивився на мене і сказав: «Мало хто так розуміє те, що я читаю»... На курсах він не був популярний, але мені дуже подобався своєю ерудицією, видержкою і тактом”²⁸.

Значно цікавішими, за спогадами дослідниці, виглядали у Покровського семінари:

“Дуже інтересний семінар був у професора Покровського, який я відвідувала. Там праця полягала виключно в писанні й захисті рефератів. Найбільше давав сам Покровський, який розгортав глибину своєї ерудиції, а самий характер семінару не вимагав від нього довгого викладу, що було для нього важко, як для хворого на туберкульоз, він задихався, кашляв, це його хвилювало. Тут він міг поволі,

---

²⁵ Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 188.

²⁶ *Центральний державний історичний архів України в м. Києві*, ф. 707, оп. 247, спр. 77, арк. 27зв.

²⁷ *ІР НБУВ*, ф. III, 55752, арк. 1зв.

²⁸ Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 187.

Д. Гордієнко, Питання переходу Олексія Покровського в університет...

не зв'язаний рамками часу, подавати свої коментарі, іноді зупиняючи доповідачку, іноді подаючи резюме. Я писала реферат на тему «Матріярхат у греків»; одержала вищу оцінку»²⁹.

Серед викладачів був і кореспондент Покровського Флоринський, схарактеризований Полонською-Василенко більш стримано:

“Історію слов'янських народів читав професор Тимотей Дмитрович Флоринський. Він був тоді сивий, з сивою маленькою борідкою, сильно сутулий, з молодим рожевим лицем. Йому було років 45–50. Читав він дуже нудно, слухати його було важко, зокрема через те, що він не вимовляв кількох приголосних літер. Флоринський був значним знавцем слов'янських культур, але це не відбилось на його лекціях, які були безбарвні та нудні. Він зі «сльозною» в голосі патетично описував нещастя кашубів, яких поглинули німці, але в той же час не лише не визнавав українців, але вів проти них запеклу війну. Свою наукову діяльність він поєднував з посадою цензора. Треба додати, що як секретар історично-філологічного факультету в університеті та професор на Вищих курсах Флоринський тримався цілком коректно, його відношення із слухачами були добрі, екзаменатор з нього був дуже м'який»³⁰.

Щодо подальших взаємин Покровського і Флоринського, на сьогодні сказати щось певне досить складно. Останній лист, власне вітальна поштівка до Нового року, датується 1 січня 1906 р. Можна лише припустити, що Покровський не увійшов до кола Флоринського, попри те, що їх обох поєднував Бережков. Такий висновок впливає не лише з різного предмета наукових студій – у першого класицизм, у другого – слов'яни, різнилися вчені і в поглядах на українську справу. Як відомо Т. Флоринський не належав до числа українофілів, натомість О. Покровський, як згадувала Н. Полонська-Василенко, “добре володів українською мовою і взагалі вважав себе українцем”³¹. Так у 1920-ті роки вчений писав свої праці українською мовою, серед іншого зробивши внесок і до шевченкознавства³², які підписував “Олекса Покров-

---

²⁹ Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 240.

³⁰ *Ibid.*, с. 199.

³¹ *Ibid.*, с. 188.

³² О. Покровський, *Шевченко і Кабе*, Україна, кн. 3 (1927) 15–16. Аналіз Шевченкознавчого доробку О. Покровського див: Д. Гордієнко, Т. Коростильов, *Тарас Шевченко в житті і творчості вчених-античників Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (проф. І. Турцевич, О. Покровський)*, Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць, вип. 11, К. (КНУ ім. Т. Шевченка), 2009, с. 142–151. Варто зауважити, що Т. Флоринський

ський”. Не збулась і “мрія” вченого попрацювати “під керівництвом” Т. Флоринського³³, який саме 1905 р. склав із себе повноваження декана Історико-філологічного факультету Університету св. Володимира.

Натомість у Києві Олексій Іванович здружився з Йосипом Леціусом, чий лист у свій час був так його знервував. Коли 1913 р., на той час директора Естляндської дворянської гімназії в м. Ревелі, Й. Леціуса призначили директором Інституту князя Безбородька, Покровський писав Бережкову в листі від 13 квітня 1913 р., що “якщо відбудеться це призначення – можна буде привітати Інститут..., кращого директора важко було б винайти (пишу не по дружбі до вищеназваного кандидата, а зі щирого переконання)”³⁴, при цьому називаючи Леціуса своїм “близьким другом”.

Таким чином, формальний перехід О. Покровського з одного вишу в інший зайняв майже два роки і склав окрему сторінку в житті вченого. Прикметно, що два роки – 1893–1894 рр. – тягнувся і перехід О. Покровського з Санкт-Петербурзького університету в Інститут князя Безбородька³⁵. Як і в Київській епопеї, перехід на той час ще не одруженого О. Покровського зі столичного – Санкт-Петербурзького університету в провінційний Інститут князя Безбородька також був пов’язаний з матеріальними вигодами та романтичною подорожжю до коханой – Ольги Костянтинівни Троциної, з якою, цілком ймовірно, він познайомився ще в Санкт-Петербурзі, а одружився в 1896 р. в Ніжині³⁶. Так само не обійшлося й без Т. Флоринського: тоді конкурентом на ніжинську катедру був учень і протеже Флоринського Ясинський, однак Інститут віддав перевагу “петербурзькому Покровському”³⁷.

* * *

також присвятив постаті Шевченка статтю: “Славянофильство Т. Г. Шевченка”. Однак, попри те, що дослідник називає українського генія “выдающийся южнорусский поэт”, у баченні Т. Флоринського, Шевченко визнавав за Росією “первенствующую миссию в освобождении славянских народов, поработанных иноземцами”: Т. Д Флоринский, *Славянофильство Г. Т. Шевченка*, Университетские известия, 8 (1906) 1, 28.

³³ Лист від 24 листопада 1904 р.

³⁴ *IP НБУВ*, ф. III, 55755, арк. 2.

³⁵ Д. Гордієнко, *Меморіалі аполітеї...*, с. 108.

³⁶ *Ibid.*, с. 108–109.

³⁷ *IP НБУВ*, ф. III, од. зб. 19529, арк. 1.

Д. Гордієнко, Питання переходу Олексія Покровського в університет...

Листи О. Покровського до Т. Флоринського зберігаються у фонді листів Інституту рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського, подаються мовою оригіналу за сучасним російським правописом.

О. Покровський – Т. Флоринському
Нижин – Київ, 5 жовтня 1904 р.

Многоуважаемый
Тимофей Дмитриевич.

От всей души благодарю Вас за участие, какое Вы – с таким счастливым для меня успехом – приняли в моей просьбе. Очень был бы счастлив, если бы получил возможность употребить свои силы и старания на то, чтобы оказаться хоть в некоторой мере достойным оказанного мне Факультетом доверия³⁸.

К сожалению, эти дни (четверг, пятница, суббота) у меня лекции в Институте³⁹, но в начале будущей недели надеюсь, если позволите, быть у Вас, чтобы лично поблагодарить Вас и переговорить с Вами о дальнейшем движении моего дела.

Душевно уважающий и благодарный
А. Покровский
5 окт[ября] 1904 г.

ІР НБУВ, ф. III, № 20704, арк. 1, автограф

О. Покровський – Т. Флоринському
Нижин – Київ, 25 жовтня 1904 р.

Многоуважаемый
Тимофей Дмитриевич.

Сердечно благодарю Вас за участие, какое Вы приняли и продолжаете принимать в моем деле и за все Ваши хлопоты по этому делу, в частности за то, что Вы не потяготились сообщить мне о решении Факультета. Бесконечно благодарен Вам и Факультету за оказанное

---

³⁸ Очевидно, мається на увазі обрання О. Покровського на вакантну посаду професора класичної історії історико-філологічним факультетом Університету св. Володимира.

³⁹ Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині (1875–1920).

мне доверие; всеми силами старался бы оправдать это доверие, если бы состоялось мое перемещение в Киев.

Надеюсь побывать у Вас – на тот случай, если я понадобится для каких-либо справок при изготовлении представления и записки обо мне (Николаю Михайловичу⁴⁰ я боюсь теперь и писать, т. е. боюсь вступить с ним в переписку), – в начале будущей недели; пока же письменно свидетельствую свое глубокое почтение Вам и многоуважаемой Вере Ивановне⁴¹.

Душевно уважающий и благодарный

А. Покровский

25 октября 1904 г.

IP НБУВ, ф. III, № 20705, арк. 1–1зв., автограф

О. Покровський – Т. Флоринському

Ніжин – Київ, 16 листопада 1904 р.

Многоуважаемый
Тимофей Дмитриевич.

Позволяю себе опять беспокоить Вас – покорнейшей просьбою, – если Вы имеете или когда Вы получите какие-либо сведения о положении (в частности – о местоположении) моего дела, поделитесь такими со мною. Простите, что я так злоупотребляю и Вашей добротой, и Вашим временем; но очень уж томит меня полнейшая неизвестность. Между прочим, из Петербурга, – из источника, правда, не заслуживающего полного доверия (по осведомленности), – мне⁴² сообщили на днях, будто “в Киев собирается Панченко”; на чем основывается это сообщение, – пока не знаю. Собираюсь в Киев (хотелось бы мне повидаться и с Николаем Михайловичем [Бубновым]); но едва ли удастся мне собраться на этой и на будущей неделе.

---

⁴⁰ Бубнов Микола Михайлович (1858–1943) – історик-медієвіст, з 1903 р. професор історії середніх віків історико-філологічного факультету Університету св. Володимира; у 1905–1919 рр. його декан.

⁴¹ Флоринська (Кремкова) Віра Іванівна – дружина Т. Флоринського.

⁴² Далі закреслене “писали”.

Д. Гордієнко, Питання переходу Олексія Покровського в університет...

Не откажите передать мои поклоны многоуважаемой Вере Ивановне и Вашим детям⁴³.

Душевно уважающий и преданный

А. Покровский

16 ноября 1904.

ІР НБУВ, ф. III, № 20706, арк. 1–1зв., автограф

О. Покровский – Т. Флоринському

Ніжин – Київ, 23 листопада 1904 р.

23 ноября 1904⁴⁴.

Многоуважаемый

Тимофей Дмитриевич.

Опять – зато может быть уже в последний раз – решаюсь беспокоить Вас по моему – очевидно не в добрый час (для меня, и – увы! – кажется, и для Вас) начатому – делу. До последнего времени не имел я по этому делу никаких известий (а равно и сам не предпринимал ничего – кроме письма моего к Вам от 16-го или 17-го ноября). Тем больше поражен я был письмом проф. Лециуса⁴⁵ к нашему профессору

---

⁴³ У Т. Флоринського було троє синів. Старший, Сергій, загинув у Першій світовій (1916). Середній, Дмитро (“Мікочка”) (1889–1938), – закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира (1911), поступив на роботу у Міністерство закордонних справ, аташе Російського посольства у Константинополі; у 1914–1915 – аташе Російської місії у Софії, у 1915–1918 – віце-консул у Нью-Йорку, у 1918–1920 – емігрант, працював при штабі генерал-лейтенанта Є. Міллера (1867–1939), керівника Білого руху на півночі Росії; з кінця 1920-го – у системі НКІС; завідував протокольним відділом та підвідділом Скандинавських країн (1921–1928 – кандидат у члени ВКП(б), виключений під час чистки). У 1934-м репресований у зв’язку з численними гомосексуальними зв’язками, 1938-го розстріляний. Молодший син, Михайло (1895–1981), – вихованець Першої Київської гімназії, студент Університету св. Володимира. У Першу світову – офіцер, нагороджений Георгіївським хрестом; емігрував (Англія, США). Заслужений професор економіки Колумбійського університету, автор праць з історії Росії – від найдавніших часів до весни 1918 р.

⁴⁴ Дата написана олівцем.

⁴⁵ Лециус Йосиф-Ернест Андрійович (1860–?) – філолог-класик. Упродовж 1885–1911 рр. професор класичної філології Університету св. Володимира в Києві, 1890–1899 рр. – голова Київського товариства класичної філології і педагогіки. 1911–1913 рр. – директор Естляндської дворянської гімназії в м. Ревель, 1913–1914 рр. – директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Див.: А. И. Сонни, *Йосиф Андреевич Лециус*, Университетские известия, 12 (1913) 206–207; П. Моцяка, *Йосиф Лециус на чолі Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1913–1914 рр.)*, Сіверянський літопис, 3 (2011) 76–86.

Бурзи⁴⁶ от 19 ноября (хотел это письмо проф. Лециус написать еще несколько недель тому назад). В этом письме, изложив историю дела – до “решения” Факультета вступить со мною в переговоры, проф. Лециус продолжает так: “Профессор русского языка⁴⁷ тотчас представил протест, и его протест пошел в Министерство. Кроме него никто не подписался под этим протестом, и я тоже (не подписался), но целый ряд (eine ganze Reihe⁴⁸) членов Ф[акультета], естественно и я в том числе, согласны с протестом. Магистерской степени мы⁴⁹ до сих пор держались, как минимума требований, и не желаем отступления от этого обычая (выше проф. Лециус писал: “Покр[овский] не магистр, и потому von Rechtswegen⁵⁰ не может быть у нас даже и[сполняющим] д[олжность] э[кстра]-о[рдинарного] пр[офессора], а только прив[ат]-доцентом с 1200 р[ублями]”). Nach meiner Kenntnis der Sachlage⁵¹ – так продолжает пр[офессор] Л[ециус] – hat der Protest alle Rücksicht auf Erfolg⁵² (подчеркнуто автором письма). Я полагаю, что Покр[овский] в своем собственном интересе хорошо сделал бы, если бы отказался от всякой мысли сделаться у нас Extr[aordinarius]⁵³ без магистерской степени. Лучше всего было бы, если бы он сам написал Декану⁵⁴, что он хочет к нам только приват-доцентом, zum aldaergehörthabe, dassineganze Zahlvon Mitgliedern mit demobigen “Beschlüsse” nichteinversandensei. Damitwäredie Sacheausder Weltgeschafftund Pokr[ovskij] hätte von Anfanganeinenormale Stellun⁵⁵. – Не знаю, – пишет далее пр[офессор] Л[ециус], – каковы Ваши (т. е. коллеги Борзи) отношения к нему.

⁴⁶ Бурзі Бернгард Фрідріхович (1863–1912) – філолог-класик. Випускник Юріївського (Дерптського) університету. З 1899 р. – викладач, з 1903 – екстраординарний, а з 1905 р. – ординарний професор Інституту князя Безбородька.

⁴⁷ На той час професором російської мови й літератури був Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – видатний український філолог, дослідник і видавець середньовічних і ранньомодерних українських писемних пам’яток. Випускник С.-Петербурзького університету. Упродовж 1903–1914 рр. – професор Університету св. Володимира. 1907 р. – заснував відомий “Семінарії руської філології”. З 1919 р. – академік Української Академії Наук.

⁴⁸ Нім. – “цілий ряд”.

⁴⁹ Далі закреслене “считали”.

⁵⁰ Нім. – “в силу закону”.

⁵¹ Нім. – “З фактів, що мені відомі”.

⁵² Нім. – “цей протест унеможливило шанси на успіх”.

⁵³ Нім. – “Екстраординарний професором”.

⁵⁴ Деканом на той час був адресат О. Покровського – Т. Флоринський.

⁵⁵ Нім. – “Тим більше, що він чув, що велика кількість членів із зазначеним вище “рішенням” не погодилася. Це дозволило б справі прояснитися і Покровський зайняв би від початку нормальне положення”.

Д. Гордієнко, Питання переходу Олексія Покровського в університет...

Если они это позволяют, я хотел бы просить Вас ознакомить его с содержанием моего письма; может быть это имело бы желанный результат. Если нет – so lassen sie die Sache auf sich beruhen, dann möge der Hase laufen, wie er läuft.”⁵⁶ Я позволил себе ознакомить Вас с письмом проф. Л[ециу]са, потому что счел своим долгом сообщить Вам (в копии) свой⁵⁷ ответ на это письмо, который я (в подлиннике)⁵⁸ препровождаю к пр[офессору] Л[ециусу] одновременно с этим моим письмом к Вам. Из этого моего ответа Вы увидите, многоуважаемый Тимофей Дмитриевич, что я склоняюсь к решению просить об окончательном устранении меня с горизонта Факультета. Но Вы не осудите меня и за некоторые колебания – прежде чем окончательно остановиться мне⁵⁹ на этом именно решении: слишком уж тяжело было бы мне – может быть и без особенной необходимости – собственными руками отрезать для себя (и для семьи) быть может навсегда возможность выбраться из Нежина (и именно в Киев). Я и без того теперь не имею почти никакой надежды на то, что мой переход (т. е. перевод) состоится; с другой стороны, я чувствую, как печально было бы мое положение в Киеве если бы, сверх всяких ожиданий, мой перевод состоялся. С этих точек зрения мой “отказ” рисковал бы слишком уже немногим, чтобы не сказать – почти ничем. Но все же я еще колеблюсь, и к тем мотивам моих колебаний, какие указаны в письме к проф. Л[ециусу], присоединяются еще два мотива: 1) ведь, в сущности, я хорошо (т. е. точно)⁶⁰ не знаю – ни официального, ни не официального – положения моего дела, и 2) не внес ли бы я своим “отказом” только лишнюю путаницу в это – и без того так осложнившееся и, вдобавок, может быть и без того⁶¹ уже близкое к (отрицательному) решению (если уже не решенное в отрицательном смысле) – деле. В этих – невыносимо тяжелых для меня – обстоятельствах и колебаниях я обращаюсь к Вам, многоуважаемый Тимофей Дмитриевич, за советом: прислать ли мне Вам свой форменный отказ, и если прислать, то как удобнее⁶² его мотивировать? Пока же этим письмом я уполномо-

---

⁵⁶ Нім. – “більше не порушуйте це питання, і події будуть складатися своїм ходом”.

⁵⁷ Слова “(в копии) свой” вставлені в рядок.

⁵⁸ Слова “(в подлиннике)” вставлені в рядок.

⁵⁹ Слово “мне” вписано в рядок.

⁶⁰ Слова “(т. е. точно)” вписані в рядок.

⁶¹ Слова “и без того” вписані в рядок.

⁶² Слово “удобнее” вписано в рядок.

мочиваю Вас – если только⁶³ Вы признаёте то нужным⁶⁴ – заявить о моем отказе, не дожидаясь моего письменного отказа. Быть может мой отказ был бы полезен или даже необходим не только в моих интересах, но и в интересах Факультета (т. е. его спокойствия, или успокоения): тем легче, конечно, было бы мне покончить со всеми моими колебаниями, потому что⁶⁵ я имел бы и то утешение, что, устранив себя, я тем оказал бы хоть некоторую услугу и Вам, как представителю Факультета.

Итак, жду Вашего совета, многоуважаемый Тимофей Дмитриевич, а пока всецело⁶⁶ предоставляю Вам⁶⁷, – если усмотрите в том надобность, заявить о моем отказе.

Верьте, что, как бы ни обернулось мое дело, и что бы из него ни вышло, я всегда буду с живейшим чувством благодарности вспоминать, с каким теплым⁶⁸ участием отнеслись Вы ко мне, как много пришлось Вам и хлопотать, и страдать даже, вероятно, если не за меня, то из-за меня.

Простите, что обращаюсь к Вам за советом не лично, а письменно. Но я так расстроен и удручен в настоящее время, что не чувствую в себе сил собраться в путь.

Прошу Вас передать мои поклоны многоуважаемой Вере Ивановне и Вашим детям.

Глубоко уважающий Вас и всегда благодарный

А. Покровский

IP НБУВ, ф. III, № 20707, арк. 1–3, автограф

---

⁶³ Слово “только” вписано в рядок.

⁶⁴ Далі закреслено “немедленно же”.

⁶⁵ Далі закреслено “таким образом”.

⁶⁶ Слово “всецело” вписано в рядок.

⁶⁷ Далі закреслено “в случае”.

⁶⁸ Слово “теплым” вписано в рядок.

О. Покровський – Т. Флоринському
Ніжин – Київ, 27 листопада 1904 р.⁶⁹

Многоуважаемый
Тимофей Дмитриевич.

Позвольте мне от души поблагодарить Вас за все Ваши – кажется, им и конца нет – хлопоты по моему делу и за Ваше любезное письмо. Оно совершенно успокоило меня – по крайней мере на счет *einerganzen Reihe von Mitgliedern*⁷⁰ проф. Лециуса; впечатление же, какое произвели на меня сообщения или суждения проф. Лециуса, – теперь окончательно рассеянное Вашим письмом, – было так сильно, что с ним по силе своей не сравнится уже впечатление, какое может произвести на меня отрицательное решение моего дела в Министерстве, если последует таковое, – так что, пройдя чрез это испытание, я уже более спокойно буду ждать решения своей участи. Те данные, какие заключает в себе Ваше письмо, заставляют меня уже⁷¹ меньше (чем даже до письма пр. Лециуса) сомневаться в возможности исполнения моего желания – поработать вместе с Вами и под Вашим руководством в Университете Св. Владимира.

Само собою разумеется, что я принимаю и приму все меры к тому, чтобы мог состояться возможно скорее (именно в этом учебном году) мой магистерский диспут. Отчасти поэтому – не знаю, когда придется мне побывать у Вас в Киеве.

Сердечно благодарю Вас, многоуважаемый Тимофей Дмитриевич, и горячо желаю всего лучшего Вам, Вашей супруге и детям.

Душевно уважающий Вас

А. Покровский

27 ноября 1904.

IP НБУВ, ф. III, № 20708, арк. 1–1зв., автограф

---

⁶⁹ Конверт: Его Превосходительству Тимофею Дмитриевичу Флоринскому, Бибиковский бульвар, 36. Штамп: Ніжин – 29.11.04, Київ – 29.XI.1904.

⁷⁰ Нім. – “цілого ряду членів”.

⁷¹ Слово “уже” вписано в рядок.

О. Покровський – Т. Флоринському
Ніжин – Київ, 30 січня 1905 р.⁷²

Многоуважаемый
Тимофей Дмитриевич.

Примите глубокую мою благодарность за любезное письмо Ваше и великодушно простите, что отвечаю на него только сегодня. Ответ я могу дать только сложный, а потому я и рассчитывал все дать его устно, но, к сожалению, все еще остается в силе и, по-видимому, не очень скоро потеряет свою силу запрещение мне выходить из дому, а не только ехать в Киев, – так как все не проходит моя инфлуэнца⁷³. При первой возможности, разумеется, явлюсь к Вам, а пока отвечаю Вам письменно.

Если Факультету (или Университету) нужен мой немедленный ответ на запрос Министерства, то – как это ни тяжело для меня – я могу ответить только отказом от перехода в Киев в звании приват-доцента. Но хотя я и понимаю, что Факультет не может не быть заинтересован в скорейшем решении вопроса, хотя я чувствую себя слишком много обязанным Факультету за высокую честь⁷⁴, им мне оказанную, и потому меньше всего хотел бы создавать Факультету какие-либо затруднения, однако все же я просил бы дать мне некоторое время – не на размышление, а на наведение некоторых справок. Дело в том, что я не задумался бы перейти в Киев приват-доцентом, если бы получил полную (т. е. почти полную)⁷⁵ уверенность в том, что моя речь, с приложением к ней, все еще печатающимся, будет принята Харьковским Факультетом в качестве магистерской диссертации; имеющиеся в моем распоряжении данные дают мне в том некоторую (и кажется даже, довольно значительную) уверенность, но для меня необходима была бы⁷⁶ уверенность полная (или почти полная) в том, что “диссертация” моя будет принята; иными словами, я предполагал бы поставить свое решение вопроса о переходе в Киев в зависимость от

---

⁷² Конверт: Заказное № 896, Его Превосходительству Тимофею Дмитриевичу Флоринскому, Бибиковский бульвар, 36. Штампы: Ніжин – 31.01.1905, Київ – 31.01.1905.

⁷³ Гостре інфекційне вірусне захворювання, що характеризується запаленням дихальних шляхів і гарячковим станом. О. Покровський хворів на сухоти.

⁷⁴ Далі закреслено “с своей стороны”.

⁷⁵ Слова в дужках вписані в рядок.

⁷⁶ Слова “была бы” вписані в рядок.

решения (точнее сказать – от предрешения, не от формального решения, которое могло бы, хотя, думаю, и не очень на долго, затянуться) Харьковского Университета, – потому что, если бы я мог рассчитывать на получение степени за эти мои работы (что могло бы иметь место или в конце этого семестра, или, в крайнем случае – напр[имер], в случае закрытия Харьк[овского] Университета на весь этот семестр, – в начале будущего осеннего семестра), то ‘я мог бы рассчитывать и на то, что’⁷⁷ мне пришлось бы лишь очень короткое время состоять в звании прив[ат]-доцента, при чем, вероятно, ни со стороны Университета, ни со стороны Министерства нельзя было бы ожидать препятствий к назначению меня по получении степени и[сполняющим] д[олжность] профессора; в противном же случае получение степени замедлилось бы (м[ежду] пр[очим] и)⁷⁸ самым переходом моим на новое место служения) может быть не на год только, и я т[аким] о[бразом] оставался бы долго в положении пр[иват]-доцента, и вообще не совсем удобном для меня, как человека семейного, на продолжительное время, и вдобавок еще – очень неопределенном (по нынешним особенно временам, когда возможны всякие перемены и в Министерстве, и в университетской жизни). Итак, я решаюсь просить о том, чтобы Факультет дал мне некоторое время на выяснение некоторых моих личных дел или обстоятельств, каковое выяснение сделало бы для меня возможным то или другое решение вопроса о переходе моем в Университет. Именно я просил бы считать этот вопрос открытым – до 20 февраля (не смею просить – до 1 марта)⁷⁹; к тому времени я надеюсь иметь нужные для меня сведения. Если же Факультет не имеет возможности оставить вопрос до того времени открытым, т. е. требует от меня ответа теперь же, то я могу, повторяю, дать теперь ответ – лишь отрицательный. Само собою разумеется, что я ни в каком случае не могу претендовать на то, чтобы Факультет исполнил мою просьбу об отсрочке моего ответа, и что если эта просьба окажется неисполнимой или неудобоисполнимой, я во всяком случае всегда буду помнить с чувством глубокой благодарности о внимании ко мне Факультета и прежде всего о Вашем участии в моем деле.

Позвольте просить Вас, многоуважаемый Тимофей Дмитриевич, не считать этого моего письма официальным: официально я не реши-

---

⁷⁷ Слова вписані в рядок.

⁷⁸ Слова “(м[ежду] пр[очим] и” вписані в рядок.

⁷⁹ Слова в дужках вписані в рядок.

ляся бы заявить о своих предположениях, касающихся Харькова, как и о своем отношении к приват-доцентуре не на самый краткий срок; официально я⁸⁰ просил бы только, чтобы Факультет разрешил мне дать свой отзыв по касающемуся меня предложению Министра не теперь, но и не позже 20 февраля, – так как прежде чем придти к тому или иному решению, я должен выяснить некоторые личные свои обстоятельства.

Итак, опять с просьбой обращаюсь к Вам, многоуважаемый Тимофей Дмитриевич. Как только поправлюсь, буду у Вас; собираюсь (до 20 февр[аля]) и в Харьков.

27-го и наши студенты прекратили занятия, – так что Конференции пришлось объявить занятия в Институте прекратившимися на неопределенное время. Вчера, говорят, на публичной лекции (пр[офессора] Мандеса⁸¹), во время антракта⁸², гимназистами, гимназистками (?) и публикой устроена была “демонстрация” – не знаю точно, в чем состоявшая, но с приличными случаям возгласами.

Кланяюсь многоуважаемой Вере Ивановне и детям. Желаю Вам выздоровления, а если – на что надеюсь – запоздал с этим пожеланием, то здоровья.

Душевно уважающий Вас,

А. Покровский

30 янв[аря] 1905.

IP НБУВ, ф. III, № 20709, арк. 1–3зв., автограф

---

⁸⁰ Далі закреслено “прошу”.

⁸¹ Мандес Михайло Ілліч (1866–1934) – філолог класик. Випускник Новоросійського (Одеського) університету (1891 р.). 1898 р. захистив магістерську дисертацію “Мессенські війни”, а 1903 р. – докторську “Спроба історико-критичного коментаря до грецької історії Діодора. Ставлення Діодора до Геродота і Тукідіда”. З 1894 р. – приват-доцент Одеського університету, з 1901 р. – екстраординарний, а з 1903 р. – ординарний професор Інституту князя Безбородька. 1907 р. – повернувся в Одеський університет.

⁸² Слова “во время антракта,” вписані в рядок.

О. Покровський – Т. Флоринському

Ніжин – Київ, 10 березня 1905 р.

10 марта 1905.

Многоуважаемый
Тимофей Дмитриевич.

Был я у Вас 1-го марта, но, к сожалению, не пришлось Вас видеть; собирался в Киев на этой неделе, но, к сожалению, не пришлось собраться (на этих же днях у меня лекции). Знаю, что Вас интересует вопрос о кафедре др[евней] истории; с другой стороны⁸³ не считаю приличным то, что я пропустил все сроки, мною же назначенные для моего⁸⁴ окончательного ответа; поэтому считаю своим долгом пока письменно сообщить Вам о том, к какому я пришел решению. Именно, я пришел к решению просить Вас принять меня в приват-доценты (с 2000 р.); но к этой просьбе позволяю себе присоединить и другую просьбу: не окажется ли возможным устроить так, чтобы представление о моем перемещении в Киев пошло из Киева лишь после получения мною степени магистра, если оно окажется возможным в этом семестре, или после того, как оно окажется невозможным в этом семестре, т. е. после того как окажется, что в этом семестре невозможны диспуты. Итак, я с своей стороны окончательно решил просить о переводе меня в Киев; но вместе с тем прошу пока не давать движения этому делу – впредь до осуществления возможности или до выяснения невозможности получения мною степени магистра в этом семестре.

Простите, многоуважаемый Тимофей Дмитриевич, мою медлительность, несоблюдение срока или сроков и т. п. Что же касается этой последней моей просьбы, то, мне кажется, от исполнения ее Университет (или Факультет) ничего не потерял бы; решение мое перейти в Киев – окончательное, а за лето⁸⁵ успело бы состояться мое увольнение в отставку и назначение приват-доцентом или перемещение меня в Университет тем же званием, – так что к началу будущего учебного года я был бы уже в распоряжении Факультета.

Мои поклоны многоуважаемой Вере Ивановне и Вашим детям.

---

⁸³ Далі закреслено “чувствую”.

⁸⁴ Слово “моего” вписано в рядок.

⁸⁵ Далі закреслено “состо[ится]”.

Заканчиваю печатание своей работы, – очень устал и от нее, и еще больше от разных впечатлений – в том числе и Институтских (последние лучше всего могут быть⁸⁶ выражены цифрами: изъявили желание приступить к занятиям на I к[урсе] – 5 студ[ентов], на II – 1, на III – 0, на IV, кажется, 10 с чем-то).

Уважающий Вас,

А. Покровский

IP НБУВ, ф. III, № 20710, арк. 1–2, автограф

О. Покровский – Т. Флоринському

Ніжин – Київ, 24 червня 1905 р.

Многоуважаемый
Тимофей Дмитриевич.

По наведенным в министерстве справкам оказывается, что высочайшее разрешение на мое перемещение в Киев испрошено уже давно, и еще 22 мая сообщение о сем послано из министерства попечителю.

Препровождаю при сем предположения свои о занятиях в Университете в будущем уч[ебном] году.

Позвольте мне еще раз выразить Вам мою сердечную, глубокую благодарность за то теплое участие, какое Вы приняли в моем деле, и пожелать Вам и семейству Вашему счастливого лета.

Душевно уважающий Вас,

А. Покровский

24 июня [1905].

IP НБУВ, ф. III, № 20712, арк. 1, автограф

---

⁸⁶ Далі закреслено “определены”.

О. Покровський – Т. Флоринському

Ніжин – Київ, 12 липня 1905 р.

Многоуважаемый
Тимофей Дмитриевич.

Позвольте поблагодарить Вас за любезное сообщение предположений Факультета о моих курсах. Предположения эти как нельзя более соответствуют и моим желанием.

Предметом практических занятий я думаю взять Политику Аристотеля. Названия курсов и список “пособий”, для внесения в Обозрение преподавания, я, на всякий случай, доставлю Вам в непродолжительном времени. В непродолжительном же времени, по словам Камчатова⁸⁷, должно⁸⁸ решиться и дело о моем переходе в Киев.

Желаю Вам от души приятного и полезного (для здоровья) лета.

Мои приветы многоуважаемой Вере Ивановне и детям.

Душевно уважающий Вас,

А. Покровский

12 июля 1905.

IP НБУВ, ф. III, № 20711, арк. 1–1зв., автограф

О. Покровський – Т. Флоринському

Київ – Київ, 7 вересня 1905 р.

Многоуважаемый
Тимофей Дмитриевич.

2-го сентября вечером я (без семьи, которая и еще на несколько дней останется в Нежине) приехал в Киев, на другой день добывал из подольских кладовых Транспортного Общества и принимал на квартире (Мариинско-Благовещенская⁸⁹, 43) свои вещи, а на третий – захворал и болею до сих пор – инфлуенцой, очень, как мне кажется, сильной. Доктор разрешает мне выйти из комнаты, которую я занимаю в

---

⁸⁷ Особу не вдалося встановити.

⁸⁸ Далі закреслено “окончательно”.

⁸⁹ Упродовж 1888–1919 рр. назва сучасної вулиці Саксаганського в Києві.

гостинице Гладынюка⁹⁰, не раньше пятницы, т. е. 9-го. Вот почему я не мог и не могу еще лично засвидетельствовать Вам свое почтение.

Не откажите, многоуважаемый Тимофей Дмитриевич, сообщить мне с подателем или, если он не застанет Вас дома, то по почте (Гостиница Гладынюка, Фундуклеевская), – когда предполагается начало занятий в Университете, и в какой день могла бы быть назначена моя вступительная лекция, а также и – на какие дни недели назначены по расписанию мои лекции; эти сведения мне нужны м[ежду] пр[очим] и для того, чтобы определить день переезда в Киев моей семьи.

Шлю свои приветы многоуважаемой Вере Ивановне и детям Вашим.

Простите за беспокойство.

Искренно уважающий Вас,

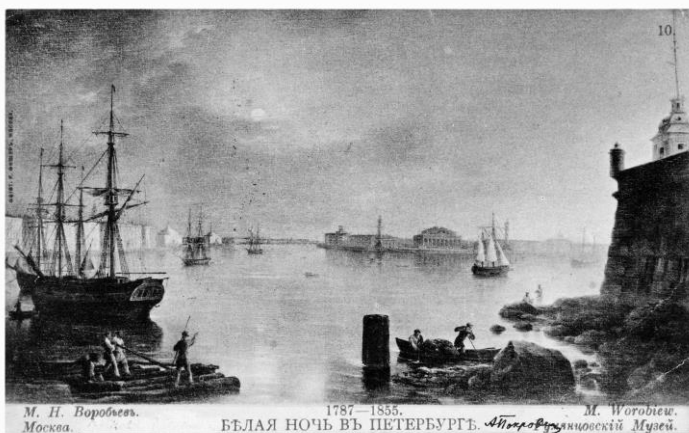
А. Покровский

Среда, 7-го сентября [1905].

IP НБУВ, ф. III, № 20713, арк. 1–1зв., автограф

О. Покровский – Т. Флоринському

Київ – Київ, 1 січня 1906 р.

Поштівка, надіслана О. Покровським Т. Флоринському 1 січня 1906 р.:

⁹⁰ Готель Григорія Гладынюка, розташовувався на вул. Фундуклеївській (нині Богдана Хмельницького), 8, збудований у 1883–1885. На той час один з кращих готелів Києва.

Его превосходительству
Проф. Тимофею Дмитриевичу Флоринскому
Бибиковский бульвар⁹¹, 36

Штамп: 1.І.1906

ІР НБУВ, ф. III, № 20714, арк. 1зв., автограф

Додатки

У фонді В. Іконнікова Інституту рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського зберігся текст, писаний рукою О. Покровського, про його переміщення в Київський університет. Текст насамперед цікавий авторефлексією вченого на ці події. Подається мовою оригіналу за сучасним російським правописом.

О назначении приват-доцента Покровского исполняющим должность экстраординарного профессора Университета

В ноябре 1904 г. Факультетом возбуждено было ходатайство о перемещении и. д. экстраординарного профессора Историко-Филологического Института князя Безбородко Покровского тем же званием в Университет. Г[осподин] Министр Народного Просвещения не признал возможным удовлетворить изъясненное ходатайство, так как Покровский не имел степени магистра; признавая однако весьма желательным привлечение Покровского к преподаванию всеобщей истории в Университете, г. Министр полагал более целесообразным впредь до получения Покровским степени магистра пригласить его для чтения лекций по означенной науке в Университете в качестве приват-доцента с назначением ему, с 1 июля 1905 г., вознаграждения в размере двух тысяч рублей в год, из остатков от содержания личного состава Университета; на приведение сего предположения в исполнение г. Министром было испрошено высочайшее его императорского величества соизволение в 14 день мая 1905 г.

24 марта сего года приват-доцент Покровский Историко-Филологическим Факультетом Харьковского Университета удостоен степени магистра всеобщей истории.

---

⁹¹ Нині бульвар Тараса Шевченка.

Не признаёт-ли Факультет возможным определить: по утверждении приват-доцента Покровского Советом Харьковского университета⁹² в степени магистра всеобщей истории ходатайствовать о назначении его исправляющим должность экстраординарного профессора Университета по кафедре всеобщей истории.

[А. Покровский]

IP НБУВ, ф. 46, № 643, арк. 1–1зв., автограф

Не вдалося виявити заявленого в листах плану викладання, поданого О. Покровським Факультету. Однак, для цілісності публікації, цю прогалину можна заповнити з офіційної частини “Университетских известий” за 1905 рік⁹³:

Приват-доцент А. И. Покровский (6 ч.): I. Римская история, по 2 ч. в нед.; II. История древнего Востока, по 2 ч. в нед.; III. Практические занятия по древней истории: Политика Аристотеля, по 2 ч. в нед.

Пособия:

I) *Низе*, Очерк римской истории и источниковедения, СПб., 1859; *Виллемс*, Римское государственное право, в[ьп.] I, К., 1888; *Моммсен*, Римская история, т. I–III, М., 1887; *Нетушил*, Очерк римских государственных древностей, I, в[ьп.] 1–3, Х., 1894–1902.

II) *Maspéro*, Histoire ancienne des peuples de l’Orient, 6-e éd. 1904 (*Масперо*, Древняя история народов Востока, перев. с IV изд., М., 1895 или 1903); *Meyer*, Geschichte des Alterthums, I–III, 1884–1901; *Maspéro*, Histoire ancienne des peuples de l’Orient classique, I–III, 1895–99; *Hommel*, Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients, I, 1904.

III) *Aristotelis politica*, tertium ed. Susemihl (Bibl. Teubn.); *The Politics of Aristotle*, by Newman, I–IV, 1887–1902; *Aristoteles Politik*, griech. u. deutsch. herausg. v. Susemihl, I–II, 1879; *Oncken*, Die Staatslehre des Aristoteles, I–II, 1870–75; *Rehm*, Geschichte der Staatsrechtswissenschaft, 1896; *Gilbert*, Handbuch der griechischen Staatsaltertümer, I–II, 1893–95.

⁹² Далі закреслено “ходатайствовать о назначении”.

⁹³ *Обозрение преподавания в императорском Университете св. Владимира на 1905–1906 учебный год*, Университетские известия, 9 (1905) 18–19.

Садыкова Бахыт, *“TÜRKİSTAN MILLİ BİRLİĞİ”*, Алматы (Общественный Фонд “Международный Фонд «Ер Жәнібек»”), 2016, 298 с.

У книзі розповідається про національно-визвольний рух у Центральній Азії та про діяльність в еміграції видатного діяча Туркестану Мустафи Чокая у 1920-х – 1930-х роках. Перш ніж аналізувати монографію варто декілька слів зауважити про саму авторку. Садыкова Бахит Ісаіновна – доктор політичних наук, кандидат філологічних наук (романська філологія), доцент, перекладачка, дипломат (другий секретар посольства Республіки Казахстан у Франції в 1993–1996 рр.), журналістка. Останні 20 років присвятила дослідженню біографії видатного діяча Туркестану Мустафи Чокая. Її перу належать такі праці про нього та про туркестанський національно-визвольний рух: *История Туркестанского легиона в документах*, Алматы (Кайнар), 2002; *Мустафа Чокай*, Алматы (Алаш), 2004, *Mustafa Tchokay dans le mouvement prométhéen*, Paris (Г’Harmattan), 2007, *Мустафа Чокай в эмиграции*, Алматы (Мектеп), 2009, авторка сценарію документального фільму “Зар, или Отлучённые от Родины” (1998), нею ж здійснено переклад спогадів Марії Горіної-Чокай “*Я пишу Вам из Ножана...*”, Алматы (Кайнар), 2001.

Отже, книжка про емігрантську діяльність визначного діяча Туркестану, засновника організації *Türkistan Milli Birliđi* Мустафу Чокая є шостою із серії досліджень Бахит Садикової. Всебічний аналіз ролі і місця *Türkistan Milli Birliđi* у складі руху “Прометей”, що розгорнувся в країнах Західної Європи, Азії у 1920-х – 1930-х роках ХХ ст., здійснений на основі історичних документів, опрацьованих авторкою в архівних центрах Польщі, США, Франції, Німеччини, Японії та Росії. Як зазначає Б. Садыкова, дослідження були здійснені на виконання прохання дружини Мустафи Чокая Марії Яківни, яка намагалася донести до тюркського світу правдиву інформацію про його життєвий шлях. Прикметно, що більшість документів, на які посилається авторка, перекладені нею з різних мов на російську, і вперше вводяться в науковий обіг.

Основний зміст монографії викладений у двох розділах, які, в свою чергу, поділені на підрозділи. Окрім того, передує викладу основного матеріалу “Географічна довідка”, що допомагає читачеві окреслити “простір” дослідження. Отже, на початок ХХ століття територія

Туркестану включала Закаспійську, Самаркандську, Ферганську, Сирдар'їнську і Семиріченську області. Після захоплення влади в регіоні більшовиками губернії були ліквідовані, а з утворенням СРСР розпочався процес поділення регіону на нові адміністративні одиниці. Жителі Туркестану (казахи, киргизи, узбеки, туркмени, таджикки), які розмовляли чигатайською та персидською мовами і користувалися арабською графікою, були розділені по союзних і автономних республіках, а арабська графіка письма замінена спочатку латиницею, а згодом кирилицею. У північній частині території було утворено Киргизьку АРСР (у період колонізації жителі цієї території були позбавлені Росією самоназви *казак*), що 26 серпня 1920 року увійшла до складу РСФФР. На вимогу жителів 19 квітня 1925 року на географічній карті з'явилася Казакська АРСР у складі РСФФР, а опісля, 5 грудня 1936 року – Казакська РСР зі зміною написання кореневого слова. Авторка підкреслює, що в дослідженні йдеться про Туркестан як єдину територію, яка існувала до реформ і розмежування на національні території. Після розпаду СРСР термін Середня Азія і Казахстан був замінений використовуваним міжнародною практикою терміном Центральна Азія.

Книгу супроводжує цікава передмова “прихильного читальника”, який і вводить читачів у світ головного героя – Мустафи Чокая, як лідера національно-визвольного руху Туркестану та в загальних рисах окреслює копітку дослідницьку роботу з пошуку та повернення на батьківщину розграбованих та розпорошених джерел. Цим “прихильним читальником” є уродженець міста Туркестан Нурбах Рустемов – нині Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан в Угорщині, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан у Республіці Сербія, Колишній Югославській Республіці Македонія за сумісництвом.

Праця супроводжується ілюстративним матеріалом: фотографіями Мустафи Чокая, інших діячів, студентів, які навчалися в Німеччині; листівками, фотодокументами тощо.

Поштовхом для наукових пошукувань Б. Садикової стало ознайомлення з працями французьких дослідників Александра Беннігсена та Шанталь Лемерсьє-Келькеже – авторами перших досліджень про національні рухи російських мусульман та їх лідерів¹. Особисте ж зна-

---

¹ *Bennigsen Alexandre et Lemercier-Quellejay Ch.* La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920. Ecole Pratique des Hautes Etudes- SORBONNE, Mouton & CO Paris-La Haye, 1964, 386 s.

Рецензії. Огляди

йомство з Шанталь Лемерсьє-Келькеже² послуговувало подальшій співпраці, більше того, остання стала ще й спонсором наукових пошукувань авторки.

Частина I дослідження має назву “*Становлення і діяльність Türkistan Milli Birligi*”. Промовистими є і підрозділи: “Туркестанський національний рух до 1920 року”, “Польща, Німеччина і Росія після Першої світової війни”, “Туркестанський національний рух після 1920 року”, “Генеза польсько-прометейських стосунків”, “Рух Прометей – роль і місце в ньому *Türkistan Milli Birligi*”, “Поява нацистської ідеології та ставлення Сталіна до неї”, “ОДПУ: боротьба з туркестанським націоналізмом”, “Прометей” перед новими політичними викликами”, “Підведення підсумків відряджень прометейських діячів до Берліна”, “Громадянська війна в Іспанії. Перша проба сил Німеччини та СРСР”, “Нові вороги більшовиків: змовники, диверсанти, шкідники”, “Новий етап в діяльності Прометей: реорганізація і нові орієнтири”.

Спираючись на дослідження А. Беннігсена та Ш. Лемерсьє-Келькеже, Бахит Садикова стверджує, що саме преса відіграла основну роль в об’єднанні політичних сил Туркестану як напередодні російської революції, так і в період її розгортання. Так, зародження казахської політичної партії *Alaš-Orda* тісно пов’язане з газетою *Qazaq*, що видавалася з 1912 року. Об’єднавшись навколо газети *Qazaq*, казахська інтелігенція в березні 1917 року проголосила створення партії Алаш. Ядро партії складали Аліхан Букейханов, Ахмет Байтурсунов, Міржакип (Мір-Якуб) Дулатов, Жаханша Досмухаметов, Халел Досмухамедов, Мухамеджан Тинишпаєв, Алімхан Єрмеков, Єлдес Омаров, Абдулхаміт Жундібаєв і Турмухамедов. До жовтня 1917 року партія Алаш була однією з найпотужніших і домінувала над політичним життям Степу, впливала на казахське суспільство через пресу. Сирдар’їнські казахи, які були під більшим впливом ісламу і туркестанського джадидизму, скликали в серпні 1917 року регіональну конференцію в Ташкенті, де виступили з проектом національної автономії. Їхнім друкованим органом була щоденна газета *Birlik Tuuy* (започаткована в червні

---

² До речі, Шанталь Лемерсьє-Келькеже, кавалер ордена Почесного легіону, професор вищої школи соціальних досліджень при Національному центрі наукових досліджень Франції (Париж), член Руанської Академії наук, словесності та мистецтва, вона є також автором низки статей з історії українського козацтва, Криму, цікавої статті про Дмитра Вишневецького.

1917 року), видавцем її був Хайритден Болганбаєв, а головним редактором Мустафа Чокай, уже відомий на той час політик³.

Революція в Росії охопила й територію Туркестану. На IV Загальному мусульманському надзвичайному з'їзді, що проходив у Коканді, було оголошено про створення Туркестанської автономії на чолі з Туркестанською Тимчасовою Радою, яку очолив Мухамеджан Тинишпаєв. Міністерство закордонних справ очолив Мустафа Чокай, але незабаром у зв'язку з відходом Тинишпаєва через внутрішні розбіжності, Чокай став головою уряду. Тобто, на початку грудня 1917 року було проголошено автономії на території Туркестану: Алашська (Казахська), Кокандська⁴ і Закаспійська, які вже до березня 1918 року були захоплені Червоною армією, проте національний рух у цьому регіоні не припинився. Бухарська Народна радянська Республіка (БНРР) існувала з 8 жовтня 1920 року і до 9 вересня 1924 року фактично як суверенна держава. Коли була перетворена в Бухарську Радянську Соціалістичну Республіку (БРСР), яка, в свою чергу, була ліквідована в процесі національно-державного розмежування республік Середньої Азії: частково її територія увійшла до складу Узбекицької, частково до складу Туркменської і Таджикицької РСР.

Використовуючи праці інших дослідників, Б. Садикова констатує:

“Лідери національних рухів визнали, що недооцінили сили більшовиків, що не було єдності між мусульманами і не мусульманами. Коли одна із проголошених автономій відчувала на собі натиск одночасно і червоних, і білих, інші залишалися осторонь. Падіння Кокандської (Туркестанської) Автономії, розгром незалежних республік Кавказу і України відбулися в різні періоди, але ні одна із держав не втрутилася, щоб захистити іншу”.

Авторка детально описує процес національного політичного відродження в Туркестані та майже трирічну боротьбу між національними силами регіону та російськими більшовиками, яким врешті решт вдалося за допомогою регулярної армії упокорити край, використавши при цьому місцеву інтелігенцію. Дослідниця наводить багато доку-

---

³ *Мустафа Чокай* (Шокай, Чокаєв, Чокай огли – різночитання прізвища в певних мовних традиціях) (25 грудня 1890 – 27 грудня 1941), закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, колишній член Держдуми Росії, секретар мусульманської фракції в Держдумі.

⁴ Мустафа Чокай вважав, що проголошення Кокандської Автономії є по суті відновленням Кокандської державності, знищеної в 1865 році царською Росією.

Рецензії. Огляди

ментів, які вражають своїм цинізмом і нелюдським ставленням більшовиків до жителів національних околиць. Наприклад, один із лідерів встановлення більшовицької влади в регіоні Іван Тоболін заявляв про те, що “казахи як економічно слабкий народ з точки зору марксизму, повинен загинути; тому для революції важливіше витратити ресурси не на боротьбу з голодом, а на підтримку фронтів” (с. 22).

Один із лідерів національного руху Туркестану Мустафа Чокай за завданням національних політичних сил відправився спочатку в Грузію, потім у Туреччину, а 1921 році у Францію для інформування світової громадськості про національно-визвольний рух мусульман колишньої Російської імперії⁵. Перебуваючи в Грузії, Мустафа Чокай бере участь в організації спільного друкованого органу “На рубеже” за фінансової підтримки Туркестанського Національного Центру і Української Дипломатичної Місії. Остання взяла на себе більшість витрат. На думку французького дослідника Етьєна Копо, журнал став символом єдності антибільшовицького фронту, прообразом руху “Прометей”, відображаючи хроніку боротьби неруських народів за незалежність.

У процесі опрацювання документів дослідниця дійшла висновку про те, що національний рух, який розгортався на території Туркестану, який опинився під владою більшовиків, був тісно пов’язаний з діяльністю політичних емігрантів, вихідців із Туркестану. Політичними органами зовнішньої гілки туркестанського руху були журнали *Yach Turkestan* и *Yeni Türkistan*, а внутрішній рух орієнтувався на газети “Бостандық туы” (Акмолінская губернія) і “Қазақ тілі” (Семіпалатинская губернія). Авторка вважає, що співпраця представників національного руху Туркестану з більшовиками мала тактичний характер і торкалася двох важливих питань: землевпорядкування і освіти. А перші протиріччя Москви і національної інтелігенції пов’язує з виступом у 1921 р. Султан Галієва. Націонал-комуністи, які підтримали владу більшовиків у регіоні, доволі швидко впевнилися в брехливості більшовицьких гасел. Згодом Сталін знайде відповідні епітети щодо діячів національно-визвольного руху мусульман: пантюркісти, панісламісти, що в застосуванні до самих росіян означало б панросійський (всеросійський). Проте, для мас малоосвіченого люду ці терміни стали своєрідним пугалом і способом дискредитації національної інтелігенції.

---

⁵ Згодом він опише цей рух в своїй праці: *Чокай оглы Мустафа. Туркестан под властью Советов*, Париж, 1935.

Прообразом можливого розв'язання проблеми єдності національних республік і лідерів задля боротьби з новопосталою радянською імперією став, на думку багатьох дослідників, (у тому числі й Б. Садикової), прометеївський рух, який розгорнувся під егідою новоствореної держави Польщі, яка, турбуючись про власну безпеку, підтримувала рух упокорених Москвою народів у 1920-х – 1930-х роках. Відновлення Польщі – одна із найважливіших подій післявоєнної Європи, вивело на політичну арену проблему взаємовідносин Польщі, Німеччини, СРСР. Більше того, важливими стали й моделі розв'язання національного питання в цих країнах. Авторка намагається порівняти ставлення до національних меншин у СРСР і в Польщі, роблячи позитивні висновки на користь останньої.

Аналізуючи прометеївський рух як такий, Б. Садикова констатує (слідом за польським дослідником П. Ліберою) два етапи його розвитку: зародження – початок 1920-х років – перші контакти мусульманських лідерів з польськими і – друга половина 1920-х – 1930 ті роки – розгортання руху і роль у ньому польських владних структур. Туркестанці у складі “Прометею” були представлені організацією *Türkistan Milli Birliđi* (ТМВ). Основний склад організації зосереджувався в Туреччині зі штаб-квартирою у Стамбулі. Туркестанська політична еміграція також перебувала в Персії, Афганістані, Індії, країнах Європи. Представництво в Парижі очолював Мустафа Чокай, він же був редактором щомісячника *Yach Turkestan*. У складі *Türkistan Milli Birliđi* діяв також і Союз Туркестанської Молоді, штаб-квартира якого була у Стамбулі, а представництво в Німеччині, де навчалася туркестанська молодь.

Для українського читача буде цікавим зміст підрозділу “Кадрова політика Юзефа Пілсудського”. На думку Б. Садикової, дві особи із числа прибічників Ю. Пілсудського викликають найбільший інтерес при розгляді прометеївського руху: журналіст Тадеуш Голувко⁶ і полковник Тадеуш Шетцель. Призначення журналіста Тадеуша Голувка, депутата від соціалістів, головою Східного департаменту Міністерства закордонних справ Польщі для всіх стало неочікуваним явищем, що зацікавило і французів. Дослідниця наводить цікавий документ. 13 лютого 1927 року посол Франції в Польщі направив службову записку міністру закордонних справ своєї країни. У ній наголошувалося, що

⁶ Тадеуш Голувко (17 вересня 1889, м. Семипалатинськ, Семипалатинської обл. Степового генерал-губернаторства Росії – 29 серпня 1931 р. м. Трускавець (Україна, а на той час у складі Польщі). Був убитий членами ОУН.

Рецензії. Огляди

представники польської громадськості бачать у цьому призначенні “тенденцію уряду знайти підтримку серед національних меншин, повернення до ідеї федерації”, Голувко “необхідно в першу чергу визначитися в питанні національних меншин на сході з тим, щоб дане питання не було загрозою для Польщі, так як політика колонізації викликала тільки роздратування у східних жителів”, і далі “якщо Голувко застосує цей принцип, ми станемо свідками глибоких змін в політиці стосовно до національних меншин в північно-східному і східному регіонах. Слід враховувати, що така політика викличе спротив правих в парламенті і тих, хто вважає, що люба поступка національним меншинам несе загрозу єдності нації”. Політику лібералізації стосовно національних меншин Т. Голувко за чотири роки так і не вдалося реалізувати. Проте співпраця польських урядовців у рамках прометеївського руху з представниками упокорених Москвою народів набула характерних ознак: фінансова допомога з боку польського уряду як окремим діячам, так і прометеївським виданням, створення інституцій для вивчення “східного” питання, активізація у підривної діяльності на східних теренах.

Аналізуючи національне питання, теоретичні засади понять “патріотизм”, “націоналізм”, “нація”, “пролетарський інтернаціоналізм” Б. Садикова високо цінує праці українського тогочасного дослідника Олександра Шульгина, аналізує його франкомовні статті в часописі *La Revue de Prométhée: consacrée aux problèmes nationalitaires de l'Est européen, de l'Asie centrale et septentrionale* (1938–1940 pp.). До речі, в українській історіографії публікації О. Шульгина в цьому часописі не аналізувалися. Авторка зазначає, що деякі статті, опубліковані у виданні, підписано псевдо і не відомо, хто був дійсним автором публікації. Зокрема, “Andros – псевдонім одного або групи прометеївських авторів” (с. 68). Можемо стверджувати, що псевдо Andros використовував О. Шульгин для публікацій у цьому двомісячнику (Див.: *Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960)*, Праці історично-філософської Секції. За редакцією Володимира Яніва, Париж; Мюнхен, 1968, с. 334).

Конфлікт між Сталіним і мусульманськими комуністами був спричинений також подвійними стандартами радянської влади щодо вирішення національного питання і витіснення місцевої еліти від керівництва республіками. З одного боку, Москва боролася на території Туркестану з пантюркізмом і панісламізмом, а з іншого – сама засновувала центри панісламізму в Європі, Азії, Північній Африці. Авторка

наводить низку переконливих фактів з донесень французьких агентів про ці центри, інформацію про які їй вдалося віднайти у французьких архівах. Оскільки Туркестан був зручною платформою для ведення пропаганди на мусульманський схід, то Москва використовувала цей козир. У свою чергу, Мустафа Чокай намагався розвінчувати підступні дії російських більшовиків, публікуючи свої праці в різних франкомовних і тюркомовних часописах, беручи інформацію від своїх агентів із Туркестану. Загалом прометеїсти намагалися якнайбільше інформації донести до світової громадськості про національно-визвольний рух своїх народів.

За впливи на національній території в СРСР та використання політичних емігрантів розгорілася справжня боротьба між спецслужбами СРСР, Польщі, Великобританії та Німеччини. Причому намагалися використовувати ідеологічні розбіжності й особисті протиріччя серед різних груп представників національних еміграційних центрів. Б. Садикова наводить приклади таких інспірованих і спеціально продукованих спецслужбами (часто за участі радянських агентів, як, наприклад, резидента Г. Агабекова) протиріч у середовищі грузинської, української, туркестанської еміграції. Авторка цитує цікаві звіти про поїздки М. Чокая до Німеччини в 1934 і 1935 роках, де останній дає оцінки в тому числі й українським політичним емігрантам, зокрема М. Поршу, послу УНР в Німеччині. На думку М. Чокая, Порш живе минулим. «Всі події він відраховує від моменту свого прибуття в Німеччину в ранзі посла: «в такому-то році, до прибуття в Німеччину», «впродовж такого-то часу, після мого звільнення з посади посла в Німеччині»» (с. 167).

Особливий інтерес викликають використовувані Б. Садиковою джерела про політику Японії щодо національного питання в СРСР і зв'язки японських дипломатів із діячами прометейського руху та лідерами груп політичних емігрантів. Ось чому зовсім не випадковою була поява в емігрантських колах Європи офіцерів японської армії Танаки в Берліні і Томінагі в Парижі. У своїх звітах М. Чокай описує не лише про свої зустрічі з Танакою, а й про зустрічі останнього з гетьманом П. Скоропадським та грузином Ш. Карумідзе. У свою чергу, японці давали оцінки тих репресивних процесів, які відбувалися в СРСР.

Дослідниця наводить аргументи чому, на її думку, Іспанія стала полігоном, де Німеччина і СРСР випробовували нові види озброєнь. А також аналізує дописи М. Чокая в різних часописах про міжнародну обстановку в 1936–1938 рр.

Рецензії. Огляди

Друга частина дослідження має назву “Взаємовідносини Сталіна і Гітлера в центрі уваги «Прометею»”, де авторка намагається показати двох диктаторів у їхній дружбі та протистоянні, у їхньому своєрідному “змаганні” за першість впливів.

Для аналізу діяльності організації *Türkistan Milli Birliđi* як політичного опонента сталінського режиму доволі цікавою є доповідна записка від Узухіко Усамі, співробітника генерального консульства Японії в Китаї міністру закордонних справ Японії, яку цитує авторка, і копія якої була направлена послам Японії у Франції, Німеччині, СРСР. Автор доповідної записки наводить зміст бесіди з Мустафою Чокаєм, яка відбулася 26 і 27 травня 1938 року під час зустрічі на території Китаю. Темою розмови були репресії, які стосувалися борців за свободу і незалежність Туркестану. Ось що про них пише Узухіко Усамі: “Рискулов був заступником наркому у справах національностей РСФРР, але Совети вважали його агентом Шокая з 1923 року. В жовтні 1937 року Раскулова розстріляли. Файзулла Ходжаєв очолював Бухарську Народну Радянську Республіку (1920–1924), потім був Головою Раднаркому Узбецької СРР, Головою Президії ЦВК СРСР (1925–1937). Він був фігурантом «Процесу Двадцяти одного» і його розстріляли разом з Бухарінім. Ходжаєва звинуватили в націоналізмі, в наданні допомоги [туркестанському] руху за незалежність”. “Третій Московський Процес вцілому – це спроба вождя виправдати власну неспроможність керувати країною, відволікти увагу народу від краху безграмотної національної політики” (с. 200), констатував Андрос, якого цитує авторка.

Виклики, що їх мали європейські країни в другій половині 1930-х років, спонукали Польщу до зміни стратегії і тактики в діях руху “Прометей”, дослідниця наводить низку документів, які засвідчують про зміну акцентів у пропагандистській роботі та розширення кола залучуваних осіб для діяльності. Журнал *Prométhée*, що видавався з листопада 1926 року, змінив назву *La Revue de Prométhée*. Грузина Георгія Гвазаву на посаді головного редактора замінив Олександр Шульгин. Змінилася періодичність журналу: замість двох номерів читачі стали отримувати три на місяць і значно більші обсягом та змістовніші. План реформування журналу був розроблений поляком В. Пельцем та українцем О. Шульгиним. Стратегічно рух мав антирадянську спрямованість і виступав за єдність всіх народів у боротьбі за свої права.

У вересні 1939 року, після підписання радянсько-німецького пакту “Прометей” однозначно стає на бік Польщі, Франції та Англії. Муста-

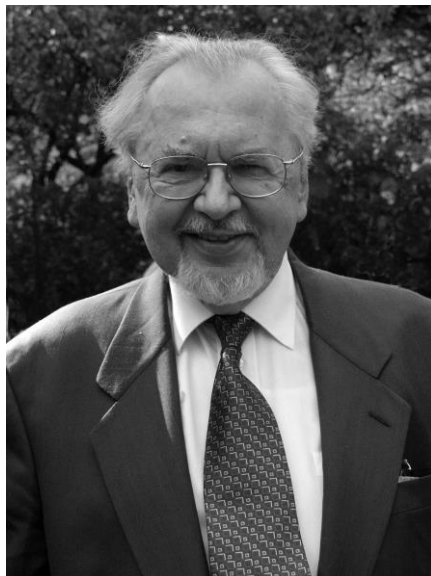
фа Чокай, Олександр Шульгин, Мір Якуб, Ной Жорданія звертаються до своїх співвітчизників об'єднатися перед загрозою німецько-радянської коаліції. Метою *Türkistan Milli Birligi* та інших національних організацій було звільнення від імперського іґа країни колонізатора. М. Чокай Сталіна і Гітлера називає злодіями: “один марксист, а інший – нацист”. Тоді ж Мустафа Чокай, підсумовуючи свій досвід політичної діяльності в “Прометеї” у статті “Түрік бірлігі хақында” писав: “Ярмо національного рабства можна скинути лише за такої єдності, яка виходить за рамки расових і релігійних установок і заснована на принципі справедливості фронт рівних”, тобто має наднаціональний характер.

У Висновках Б. Садикова підсумовує діяльність *Türkistan Milli Birligi* як одного з учасників прометейського руху. Наголошує, що нацистам не вдалося переорієнтувати Мустафу Чокая на свій бік, і підтверджує висновки російського дослідника С. Ісхакова про те, що смерть Мустафи Чокая була вигідна чекістам.

В. Піскун

ЛЮБОМИР-РОМАН ВИНАР
(16.12.1931/2.01.1932 – 16.04.2017)

16 квітня в США на 86 році життя відійшов у вічність визначний український історик, професор Любомир Винар. Понад 60 років свого життя він присвятив історії. У 2000 році колеги підготували збірник праць на пошану Любомира-Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Він мав назву “На службі Клію”. Так, професор Любомир Винар присвятив себе служінню Клію, проте в її іпостасі він служив Україні й українському народові. Любомир Винар – не лише історик-джерелознавець, бібліолог світового рівня, бібліограф, публіцист, вмілий організатор, інституаліст, творець

Українського Історичного Товариства, яке об’єднало українських істориків у еміграції, спрямувало їхню діяльність, він незмінний редактор, започаткованого ним же в 1963 році наукового часопису “Український історик”. Науковий доробок вченого налічує понад 2000 бібліографічних одиниць, включаючи близько 70 книжкових видань, майже 50 книг, виданих за його редакцією, а також різноманітні наукові статті.

Винар Любомир-Роман народився 16 грудня 1931 р. (офіційно зареєстрована дата народження – 2 січня 1932 р.) у м. Львові. Батько його – Іван Винар (1881–1985), директор дівочої гімназії Рідної школи ім. Кокорудзів у Львові, сотник 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького Армії УНР у 1918–1920 рр. Мати – Євфрозина з Дориків Винар (1896–1985), народилася в Розвадові, директорка дівочої школи ім. Б. Грінченка, видатний педагог в Україні та на еміграції. Вони виховали двох синів Любомира і Богдана. У 1944 р. родина Винарів емігрувала до ЧСР, потім до Німеччини, а згодом до США.

Любомир Винар студював у Мюнхенському університеті Максимиліана Людвіга суспільні й політичні науки, а водночас історію, археологію, літературу й філософію – в Українському Вільному Університеті. У 1957 р. здобув докторат, захистивши дисертацію “Українсько-молдавські політичні взаємини в другій половині XVI ст.”; з 1969 р. – професор історії України Українського Вільного Університету (УВУ).

Після переїзду до США Любомир Винар вивчав у Вестерн Резерв Університеті в Клівленді бібліотечні науки й архівознавство. Був професором у Колорадському Університеті, професором-гостем у Денверському Університеті, Бовлінг-Грінському Державному Університеті, а з 1970 по 1990 рр. був професором у Кентському Державному Університеті. За його ініціативою у 1971 р. при цьому ж університеті було створено Центр для вивчення етнічних публікацій та культурних інституцій (Center for the Study of the Ethnic Publications and Cultural Institutions). Унікальність цієї установи полягала в тому, що дослідження етнічних груп проводилось шляхом аналізу величезного масиву етнічної періодики та вивчення діяльності етнічних культурних установ (музеїв, бібліотек, архівів). У 1980 р. при Центрі для вивчення етнічних публікацій та культурних інституцій було засновано і понад 15 років редагуване Л. Винаром періодичне видання “Ethnic Forum” (“Етнічний форум”).

У 1967 р. Л. Винара обирають членом Американської історичної асоціації (АНА) та Американської асоціації для поширення славістичних студій (AAASS), а також запрошують до участі у дослідницькій програмі Інституту дослідження СССР та Східно-європейських студій у Джан Карол університеті на посаду консультанта в галузі радянських та славістичних студій. У 1967–1968 р. він очолює Славістичну східноєвропейську секцію Американської бібліотекарської асоціації (Slavic Holdings Committee (ALA)) та стає президентом Комітету об’єднаних славістичних студій у США та Канаді.

Окрім того, Любомир Винар активно співпрацював в українських зарубіжних наукових інституціях. З 1969 р. він – дійсний член УВАН у США, дійсний член НТШ, а з 1992 р. – заступник голови Історичної секції НТШ. Був також консультантом української програми Гарвардського університету. Упродовж усього життя Любомир Винар поєднував наукову і викладацьку працю з громадською. Очолював Конференцію Центральних Українських Академічних Професійних Товариств, що об’єднувала головні професійні українські установи в Америці,

In Memory

Наукову Раду при Світовому Конгресі Вільних Українців. За його головування Наукова Рада стала академічним координаційним центром українських наукових товариств і українських університетів у діаспорі. Наукова Рада спричинилася до планування англомовного перекладу “Історії України-Руси” М. Грушевського і проведення низки наукових конференцій і з’їздів. Був також президентом Української Асоціації Університетських Професорів та головою Академічної Ради при Уряді Української Народної Республіки в екзилі.

Коло наукових інтересів професора дуже широке, але найбільшу увагу він приділяв вивченню спадщини Михайла Грушевського. У 1960-х – 1980-х роках професор Винар започаткував нову міждисциплінарну галузь гуманітарних знань – грушевськознавство. Почав систематично досліджувати життя й діяльність найбільшого історика і громадсько-політичного діяча України ХХ століття Михайла Грушевського. Особливий піїтет він мав до мемуаристики й спонукування багатьох українських діячів до написання мемуарів, що їх він друкував на сторінках “Українського історика”.

Любомир Винар був українським і американським істориком. І у пам’яті нащадків він залишиться людиною великої сили Духу і надзвичайної наполегливості у досягненні мети.

В. Піскун

ВОЛОДИМИР КОСИК (26.11.1924 – 12.06.2017)

12 червня 2017 року у Парижі (Франція) помер Володимир Косик, український історик, що спеціалізувався на історії України періоду Другої світової війни, історії УПА та історії французько-українських взаємин. Співзасновник і Почесний голова Центру досліджень визвольного руху. Упродовж 1949–1970 років В. Косик працював журналістом (псевдонім – Борис Марченко). Друкувався в українських еміграційних і французьких виданнях, працював у редакціях журналу “Визвольний шлях” (Лондон) і газети “Шлях перемоги” (Мюнхен), що були друкованими органами Закордонних частин ОУН. Заснував франкомовний журнал “L’Est européen” (“Європейський схід”). У 1956–1960 рр. він очолював редакцію українських програм “Радіо Тайбей”.

Народився Володимир Косик 26 листопада 1924 року на Дрогобиччині в с. Вацевичі (нині Залужани) в селянській родині. У дитинстві відвідував “Рідну школу” в Дрогобичі, а в часи Другої світової війни був членом Юнацтва ОУН (з 1939 року). У 1943 році німці вивезли його як остарбайтера до Берліна. Звідти в 1946 році він нелегально перейшов кордон до Західної Німеччини, а з 1948 року жив у Франції.

Освіту здобув навчаючись у Сорбонні, Інституті історії сучасних міжнародних відносин і в Національному інституті східних мов і цивілізацій університету Париж-3 (1949–53, 1976–78). У 1974 р. захистив докторську дисертацію в Українському вільному університеті в Мюнхені, тема: “Політика Туреччини щодо України за часів Мазепи і Орлика”. А у 1981 р. захистив докторську дисертацію в університеті Париж-1 (Пантеон-Сорбонна) на тему “Політика Франції щодо України (березень 1917 – лютий 1918 рр.)”.

Упродовж усього життя брав активну участь у громадському житті українців у Франції. У 1962 р. очолив Об’єднання українців у Франції та провід ОУН у цій країні. З 1972 року – директор Української інформаційної служби у Франції.

Після проголошення незалежності України професор Володимир Косик налагодив тісні зв’язки з Україною, читав лекції з історії України в українських університетах, а з 2000 року обіймав посаду професора Львівського національного університету імені Івана Франка.

Найвідомішою працею В. Косика є “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” (французькою мовою) (1986). У 1992 і 1993 роках її перевидали українською. Книга стала першою в українській історіографії працею, яка на підставі багатьох німецьких джерел аналізувала політику нацистської Німеччини щодо України напередодні та під час Другої світової війни. А також застановив, що українське питання було одним із визначальних у ході війни.

In Memory

За публікації французькою мовою про Україну уряд Франції нагородив Володимира Косика однією з чотирьох найбільших відзнак Франції – Орденом мистецтв, письменства і гуманітарних наук (1998). Крім того, він мав Золоту медаль УВУ (2000), орден “За заслуги” III ступеня, був лауреатом Міжнародної літературної премії ім. Івана Кочелівця (2000), почесним членом Головної бурави Всеукраїнського братства ОУН-УПА (1995).

В. Піскун

ОСИП ЗІНКЕВИЧ (4.01.1925 – 18.09.2017)

18 вересня 2017 року відійшов у вічність Осип Зінкевич, за фахом хімік, за покликанням – український літературознавець, видавець. Голова правління українського незалежного видавництва “Смолоскип”, член Вашингтонського Комітету Гельсінкських Гарантій для України. Член Національної спілки письменників України (1994), член редколегії газети “Літературна Україна”. Організатор і перший голова Музею-архіву українського самвидаву в Україні (1998). Упорядник “Енциклопедії дисидентського руху” (2010). Кавалер орденів “За заслуги” (1997) та князя Ярослава Мудрого V ступеня (2010).

Народився Осип Степанович Зінкевич 4 січня 1925 року в с. Малі Микулинці, нині с. Потічок Снятинського району Івано-Франківської області в селянській родині. Після Другої світової війни потрапив за кордон. Жив у Німеччині, потім у Франції, де у 1954 році закінчив інститут індустріальної хімії. Замолоду брав участь в українському молодіжному русі. У 1956 році переїхав до США.

Працював, зокрема, директором дослідної хімічної лабораторії. Проте продовжував брати активну участь в українському громадському житті. Упродовж 50 років він керував Фондом та Видавництвом “Смолоскип”, видав понад 500 книжок, опікувався пам’яттю забутих та репресованих письменників і відкрив шлях у літературу сотням молодих митців. Видавництво “Смолоскип” опублікувало, серед інших, твори Миколи Хвильового, Олега Теліги, Ліни Костенко, Василя Стуса, Євгена Сверстюка. Після здобуття Україною незалежності Осип Зінкевич переніс діяльність видавництва у Київ, але залишився громадянином США. Упродовж багатьох років свого життя він опікувався молодими письменниками. Від 1993 року “Смолоскип” проводив конкурс для молодих авторів, лауреатами якого в різні роки були Тарас Прохасько, Сергій Жадан і Світлана Пиркало.

Із дружиною Надією, яка завжди була його надійним другом, вони виховали трьох синів.

Подвижницька праця Осипа Зінкевича виявлялася в різних сферах: і літературознавчій, і у видавничій. Він є автором надзвичайно цікавої праці *3 генерації новаторів: Світличний і Дзюба: У джерел модерної української критики*, Балтимор (Смолоскип), 1967, 243 с.; упорядником таких монументальних праць, як *Українська Гельсінкська Група. 1978–1982: Документи і матеріали*, упоряд., передм. Осипа Зінкевича, Торонто; Балтимор (Смолоскип), 1983, 998 с.; *Лесь Курбас: У театральній діяльності, в оцінках сучасників. Документи*, голов. ред., вступн. ст., прим. проф. Валеріяна Ревуцького, упоряд., передм., Осипа Зінкевича, Торонто; Балтимор (Смолоскип), 1989, 1026 с. та інших.

Після здобуття незалежності України родина Зінкевичів повернулася в Україну. У 1992 році до Києва переїхало й видавництво “Смолоскип”. Тут у 1998 році Зінкевич створив при видавництві Музей-архів українського самвидаву в Україні. Його внесок у видання творів українського самвидаву на Заході є неоціненним. В одному інтерв’ю він згадував: “Ми на Заході почали боротьбу за окрему, самостійну участь України в Олімпійських іграх. Ця боротьба була також критиком для отримання самвидаву, який перевозили на Захід спортсмени. Я особисто, як член Міжнародної асоціації спортивної преси з осідком в Італії, без проблем отримував пресову акредитацію. Так я, або наші однодумці мали пресові акредитації на Олімпійських іграх у Мехіко, в Мельбурні, Римі, Монреалі, Мюнхені, Лос-Анджелесі, на універсіадах у Японії, в Едмонтоні, на різних міжнародних спортив-

In Memory

них змаганнях, – це давало нам змогу зустрічатися зі спортсменами і отримували від них самвидав...

Жодна українська публікація і жодна українська справа не здобула у Західному світі, в Америці й Канаді, такого колосального розголосу, як “Лихо з розуму” англійською мовою. У нас є сотні вирізок з преси англійською, французькою, іспанською, німецькою мовами, які писали про Чорновола і про “Лихо з розуму”. І це був важливий внесок у відродження незалежної України.

В. Піскун

ВІКТОР ЧУМАЧЕНКО

(26.04.1956 – 5.12.2017)

5 грудня 2017 року у Краснодарі (Російська Федерація) помер Віктор Кирилович Чумаченко, літературознавець, громадський діяч.

Народився Віктор Чумаченко 26 квітня 1956 року в станиці Ахметовській Краснодарського краю. Закінчив Кубанський державний університет, філологічний факультет за спеціальністю російська мова та література (1978 р.) та аспірантуру в Літературному інституті імені Максима Горького Союзу письменників СРСР за спеціальністю теорія літератури

(1987), захистив кандидатську дисертацію. Працював у різних інституціях свого рідного краю, але найдовше – завідував кафедрою літератури Краснодарського державного університету культури і мистецтв (1993–2013). Був директором Науково-видавничого центру Краснодарського державного університету культури і мистецтв, першим заступником головного редактора регіонального наукового журналу “Культурная жизнь Юга России” (1999–2013); членом редакційних колегій серійних наукових видань “Кубанский сборник”, “Книжное дело на Северном Кавказе: история и современность”, “Кубань – Украина:

проблеми историко-культурного взаємодіяння”; був науковим консультантом “Енциклопедії сучасної України”, “Шевченківської енциклопедії”, членом Наукового товариства імені Шевченка. Останнє місце роботи – старший науковий співробітник відділу експертно-консультативної діяльності і проблем культурної і природної спадщини, провідний науковий співробітник відділу комплексних проблем вивчення культури Південної філії Російського науково-дослідного інституту культурної і природної спадщини ім. Д. С. Ліхачова (2014–2017). Сухі слова з офіційної біографії мало говорять про людський характер, про особливі (хоча часом і приховувані, тяжкі обставини життя, наукові і життєві уподобання).

Незбагнена генетична пам’ять пов’язувала Віктора Чумаченка з українством. Останніми роками він признався друзям, що “у снах я розмовляю українською”, а в роки свого студентства “мав мрію продовжити навчання в Київському університеті, але батьки вже були старі, не зважився їх покинути у самоті”. Значно пізніше йому пощастило продовжити вишкіл на філософському факультеті Українського Вільного Університету в Мюнхені (1995). Все подальше життя Віктор присвятив вивченню і збереженню забороненої й понищеної української складової в культурній традиції Кубанського краю, тісно пов’язаній з Україною походженням і подальшими зв’язками. Він очолював комісію з літератури Фонду культури Кубанського козацтва, був членом громадської ради Літературного музею Кубані (Будинку Якова Кухаренка), вченим секретарем Товариства української культури Кубані. Його надзвичайно шанували дослідники в Україні. Постійно відчуваючи незатишне становище “українофіла”, Віктор Чумаченко намагався якомога більше встигнути зробити те, що без нього навряд чи хто зробить. Справою його життя стало вивчення української літературної традиції на Кубані, що охоплювала життя і творчий доробок близько 150 літераторів, істориків, етнографів і фольклористів. З допомогою численних друзів він збирав розкидані по багатьох архівах і бібліотеках світу відомості про Якова Кухаренка, Миколу Рябовола, Луку Бича, Івана Шаля, Петра Волиняка, Михайла Обідного, Василя Барку, Дмитра Нитченка, Олексу Кирія та багатьох інших пов’язаних з Кубанщиною вчених, митців, діячів Кубанської Народної Республіки і кубанців – вояків Армії УНР. Упродовж багатьох років наполегливо розшукував і пропагував літературний спадок Василя Мови, українсько-кубанського вченого і громадського діяча; історика Кубані, ви-

In Memory

датного діяча української еміграції Федора Щербини, розшукав його забуте поховання у Празі й домігся перепоховання у Краснодарі. Він задумав багатотомне зібрання праць вченого, з допомогою друзів виявляв їх по численних архівах і бібліотеках світу. З першої його серії під назвою “Невидані твори” на 2016 р. вийшли чотири томи з запланованих шести. Так само вчений перейнявся долею розстріляного в Сандормоху діяча українізації на Кубані, історика Сергія Грушевського (1892—1937) – троюрідного небожа Михайла Грушевського.

Він жив Україною і намагався допомогти всім українським науковцям, хто тільки звертався до нього: і філологам, і історикам, і фольклористам. І всі ми відчуваємо невимовний трагізм рано втраченого життя.

Віктор Кирилович був заслуженим працівником культури України (1998); Кубані (2001); Республіки Адигея (2016). Його знали дослідники в різних країнах світу. Він любив людей і вони до нього линули. Багато з них знали його лише листовно і ніколи не зустрічалися з ним, але цінували його знання і вміння допомагати людям. Недаремно він писав: “Всех, кто любил меня в мире огромном и странном, / Жизнь разбросала по странам и меридианам. / Где-то далеко должно быть не плохо им спится. / Спите, друзья! / Пусть любовь моя нынче вам снится”.

Останнім часом він любив спілкуватися з колегами і друзями на Фейсбуці. Писав вірші, коментував статті, вивішував свої фото з юнацьких літ... Остання його присутність у мережі 3 грудня 2017 року, і надзвичайно символічна цитата про життя, яку йому визначив Файсбук: “Щоб побачити веселку, треба пережити дощ”. Скільки тих “дощів” вилилося на його голову і ранило його надзвичайно чутливе серце...

Українці втратили великого й надійного друга. Одним із останніх його віршів був таким.

За чёрным бором – вражий стан,
За стылым тыном – злые гости,
А супротив один Иван
Да кости предков на погосте.
О чём, Россия, ты молчишь?
Молиться Богу надоело?
Зачем вокруг такая тишь,
Когда творится злое дело?

Зажги костры и бей в набат,
Пугай огнями супостата,
И верь: придёт на помощь брат,
Как приходил уже когда-то.

Литературная Россия, № 42 (1 дек. 2017).

В. Піскун

АВТОРИ ЗБІРКИ

- Адамович Наталія – молодший науковий співробітник Національного заповідника “Замки Тернопілля”, м. Тернопіль.
- Антонюк Тетяна – д. іст. н, доцент, завідувач відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, м. Київ.
- Борисюк Зоя – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.
- Бурім Дмитро – к. іст. н., старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.
- Ващук Людмила – провідний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву зарубіжної україніки, м. Київ.
- Горбач Юлія – к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.
- Гордієнко Дмитро – к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.
- Гураль Ольга – к. іст. н., заступник директора з наукової роботи Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького, м. Київ.
- Ківшар Таїсія – д. іст. н., професор Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Канаді, м. Торонто, Канада.
- Кобченко Катерина – к. іст. н., наукова співробітниця Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.
- Ковальчик Рафал – д-р, професор Інституту історії Лодзького університету, м. Лодзь, Республіка Польща.
- Крул Марек – д-р, професор Інституту історії Лодзького університету, м. Блашкі, Республіка Польща.
- Кузьменко Людмила – провідний археограф Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.
- Лазаренко Олеся – к. філол. н., старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ.
- Макаренко Тетяна – провідний архівіст відділу формування НАФ та діловодства Центрального державного архіву зарубіжної україніки, м. Київ.
- Миронець Надія – д. іст. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.

- Петренко Ірина – д. іст. н., професор кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки “Полтавський університет економіки і торгівлі”, м. Полтава.
- Піскун Валентина – д. іст. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.
- Преловська Ірина – д. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.
- Смольницька Ольга – к. філос. н., старший науковий співробітник відділу української філології Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, м. Київ.
- Солонська Наталія – к. іст. н., старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, м. Київ.
- Старовойтенко Інна – к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.
- Супронюк Оксана – к. філол. н., старший науковий співробітник відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, м. Київ.
- Телуха Світлана – к. іст. н., доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, м. Харків.
- Таран Наталія – д. біол. н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.
- Троян Віра – д. біол. н., професор Національного університету “Києво-Могилянська Академія”, м. Київ.
- Черченко Юрій – к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, м. Київ.
- Чорномаз Вячеслав – к. іст. н., доцент кафедри історії, політології та державно-правових дисциплін Морського державного університету ім. адмірала Г. І. Невельського, м. Владивосток, РФ.
- Яковлев Юрій – аспірант кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ.
- Ярно-Ціхош Катаржина – докторантка Інституту мистецтвознавства Лодзького університету, м. Лодзь, Республіка Польща.

CONTEXTS

Ukrainian Woman in Another National Environment: Household and Civil Manifestations

- Valentyna Piskun (Kyiv)*. Family Life of Ukrainian Political Emigrants:
Everyday Life, Relationships (1920s – 1930s) 5

The article reviews everyday life, socio-legal aspects of the Ukrainian political emigrants' stay in the countries of residence in the 1920s – 1930s. The social challenges that women, men, and children had to deal with in emigration have been analyzed.

The peculiarities of their life are viewed on the examples of individual families.

- Nadiya Myronec (Kyiv)*. The Public, Family and Personal Status of the
Ukrainian Woman in the Outlook of Olena Teliha 23

The article analyzes Olena Teliha point of view on the status of the Ukrainian woman in public and private life. The personal civic position of the poetess, which was first manifested in the poem "To Men", is shown. The article investigates Olena Teliha attitude to the works of such Ukrainian writers as L. Mosendz and Y. Malanyuk, which were dedicated to women. The publication shows the attitude of the poetess to the feminist movement and to the woman's magazine "Woman", which was published in Lviv. The author touches the personal relationship of Olena Teliha with her husband M. Teliha and D. Don-tsov.

- Liudmyla Kuz'menko (Kyiv)*. Family Relations Between the Spouses of
Hrinchenko (Based on Their Epistolary with Vasyl Domanytsky
in 1909–1910) 57

In the publication through the prism of the epistolary of the family Hrinchenko to Vasyl Domanitsky considered the final years of Boris Hrinchenko's life, where the role of the "main" in the family was assumed by the wife of the last Maria. The correspondence of the spouses of Hrinchenko and V. Domanytsky allows us to recreate the health of B. Hrinchenko in recent years, especially the life of Hrinchenko with the border and the personal relationship between the spouses.

- Rafal Kowalczyk (Łódź, Poland)*. Women in the War of 1812 66

The article tells about the fate of women in the war of 1812. It attempts to show the realities of the war, which also affected women, who were in the Great Army during the campaign against Russia, first

of all, the victualers, and the women whom this war knocked at the windows of their houses and palaces. It's difficult to imagine the tragedy of the situation for each of the women, because they lost everything in the war – dignity, health, and most often life. The war with Russia and the campaign of the Great Army touched thousands of women – Polish women, Ukrainians, Lithuanians, Belarusians and Russians. Soldiers of the Great Army used women, had sex with them for food, for money, for sense of security which they gave women. The exception was marauders and bandits who joined the groups, attacked their comrades and killed them, and women brutally and repeatedly raped, making from them the sex slaves. The Russian side – Russians, Cossacks, Bashkirs, Kalmykis, Circassians and others, committed so many crimes against women that it's difficult to describe. No one in the Napoleonic Wars killed as many women as the Russians in 1812.

Iryna Petrenko (Poltava). Elizabeth and Grigory Miloradovichey's Correspondence as the Source for Studying of Social and Political Views of the Figure 102

In article there is a speech about correspondence between E. Miloradovich (1832–1890) – the famous social and political figure, the philanthropist, the founder of Literary society of T. Shevchenko in Lviv and the nephew Grigory Miloradovich (1834–1905). It was corresponded during stay E. Miloradovich abroad (Vienna, Halle, Baden) during 1860–1865. Epistoli of E. Miloradovich is a complex of sources which allows to find out evolution of social and political views of the figure, her not indifference to public affairs.

Yurij Yakovlev (Ivano-Frankivsk). Ruthenian-Ukrainian Radical Party's Attitude Towards Women During the 1890s 113

The given publication makes an attempt to analyze and characterize the Ruthenian-Ukrainian Radical Party's (RURP) attitude towards women in Galicia during the 1890s. The party's main activities, the aim of which was to promote and solve the main issues that women were facing in the region, were researched by the author. First and foremost, this applies to the organizational forms of women's movement, women's practical activities as well as the status of women in the political, labor and family spheres. It was also established that the equal status of women in all areas of public life was recognized and recorded in the policy documents of the RURP. Moreover, attention was paid to the party's press materials, dedicated to the women's

Contexts

issues. All of the above enabled the author to determine and research the place and role of women in RURP's activities.

Marek Król (Błaszki, Poland). Image of Błaszki residents life in the Polish Kingdom during the Japanese-Russian War 1904–1905 144

Taisiia Kivshar (Toronto, Kanada). Olga Petliura in the Political and Cultural Movement of the Ukrainian Emigration in Europe in the 20–40-ies Years of the 20th 159

The article deals with Olga Petliura (1884–1959), a well-known Ukrainian public figure, teacher, wife and companion of Simon Petliura. The author, on the basis of archival documents, specifies the biographical information about O. Petliura, outlines her role in the political and cultural movement of the Ukrainian political emigration in Europe at the beginning of the 20th. It is noted that O. Petliura contributed to the establishment of the spiritual invincibility and courage of wives of the Ukrainian political, military and public figures, encouraged them to continue the Ukrainian national liberation movement and to implement the idea of the Ukrainian statehood.

Julia Gorbatsch (Kyiv). Ukrainian Women Painter in Exile Alla Lysyanska: Shine of Talent and Invincible Challenge to Fate ... 190

The article tells about Alla Lysyanska, the Ukrainian woman-painter, illustrator, about her life in exile and her artworks. She lived a short life but she left after her many interesting and talented works.

Olesia Lazarenko (Kyiv). “You Should Leave Ukraine with Ukraine in Your Heart”: Hanna Nakonechna and Her Scholarly Work in Germany 193

The article analyses the scholarly work by Ukrainian diaspora linguist Hanna Nakonechna (1896–1994) who spent her entire life in Germany (first in Berlin and in post-war years in Munich). Her research heritage includes the German-Ukrainian dictionary, a monograph on Ukrainian southern-Carpathian dialects (together with Yaroslav Rudnytsky) and numerous articles.

Olga Gural (Kyiv). The Activities of Liudmyla Starytska-Cherniakhivska in the Ukrainian Society to Help Victims of the War 202

Author discovers the unknown aspects of L. Staritska-Chernyakhivska's activity in the Society for the Victims of War and Work at the Ukrainian Red Cross in 1919. The text of the writer's speech at a meeting of representatives of charitable organizations in November 1919 in Warsaw is published for the first time.

Tatyana Antonyuk (Kyiv). Galyna Mazurenko – Ukrainian Outstanding Artist: Life and Works 213

The article analyzes the life and work of little-known in Ukraine ukrainian artist Galina Mazurenko, who from 1920 lived and worked in exile is analyzed. The creative legacy of talented Ukrainian artist became public in the independent Ukraine. The publication about life and work of the poet, painter, sculptor, teacher kept in the fund of Ucrainica foreign department of the Institute of Book Science Vernadsky National Library of Ukraine.

Oksana Supronyuk (Kyiv). The Activity of Anastasiya Ostapyuk, Chairwomen of the Women’s Union of United Kingdom, as an Example of Preserving Ukrainian Identity in Conditions of Forced Emigration 226

This text is devoted to activities of Anastasia Ostapyuk, an active participant of Ukrainian public movement in the postwar United Kingdom, who over the years of her living abroad carried in heart a steadfast love to homeland and in the whole plentitude surrendered to serve the idea of education of Ukrainian youth in the Association of Ukrainians in Great Britain, to the consolidation of all possible at the time connections of Ukrainians of Great Britain with Ukraine.

Natalia Adamovych (Zbarazh). Arcadia Olenska-Petryshyn – American Painter with Ukrainian Soul 243

This article tells about life and creative search of Arcadia Olenska-Petryshyn – American painter with Ukrainian roots. In 1996 her paintings have been transferred to the collections of the National Conser- vation Area “Castles of Ternopil”, because originally she is from zbarazh region. May 6, 2016 marks the 20th anniversary of her death.

Iurii Cherchenko (Kyiv). Ukrainian Nationalist Movement’s Impact on the Formation and Activities of Ukrainian Women Organizations (1930^s–1950^s) 248

Ukrainian nationalist movement sought to expand its influence in all spheres of Ukrainian society, including the activities of women’s orga- nizations. After the split of the movement intensified competition between different political currents on the impact on women’s organi- zations. Published two documents – the correspondence of OUN chair- man Andrij Melnyk with well known Ukrainian women’s movement activist Irene Pavlykovska.

Contexts

- Vyacheslav Chornomaz (Vladyvostok, The Russian Federation). Ukrainian Women in Ukrainian Public Life in China (the First Half of the 20th Century) 262*

The article deals with the participation of Ukrainian women in the activities of Ukrainian public organizations that existed in China in the first half of the 20th century. In particular, the activities of women's Ukrainian organizations, which arose in the 1920s and 30s in Harbin, are considered. The author gives biographical information about the most active women participating in Ukrainian organizations in Harbin, Shanghai, Tianjin.

- Liudmyla Vashchuk (Kyiv). Human Rights Activities of Ukrainian Women's Organizations Abroad (1960's – 1980's): Source-Study Aspect 286*

The article describes the activities of Ukrainian women's organizations in exile aimed at protecting persecuted Ukrainian dissidents and political prisoners in the Soviet Ukraine. The main attention in this article, based on documents of the Central State Archives of Foreign Archival Ucrainica, is focused on the human rights protection activities of Ukrainian Gold Cross (USA), Ukrainian National Women's League of America, Ukrainian Women's Organization of Canada, World Federation of Ukrainian Women's Organizations.

- Katarzyna Jarno-Cichosz (Lodz, Poland). "Liberum Veto" – the Humourous-Satirical Periodical in Galicia at the Beginning of the 20th Century 297*

- Iryna Prelavska (Kyiv). Ukrainian Foreign Periodicals UAOC (Sobornopravna) in the USA of Last Years Olena Volodymyrivna Chekhivska (February 26, 1882 – November 10, 1969) 308*

Olena Volodymyrivna Chekhivska (February 26, 1882 – November 10, 1969), the widow of Prime Minister in the government of UNR Simon Petlyura and counselor Metropolitan UAOC Vasyl Lypkivskyi Volodymyr Chekhivsky (1876–1937), was born in Volyn, lived with her husband in Odessa and Kyiv before the Second World War. After emigration to the United States lived and reposed in the Philadelphia. In the revealed periodicals UAOC (Sobornopravna) (magazine "Church and Life") are materials related to the last years of her life, reports of repose.

Natalia Solonska (Kyiv). Ukrainian Women in the History and Culture of Canada: “Women’s World” Magazine as a Source of Research ... 316

In the article published in the Canadian Journal “Women’s World”, which is the official publication of the Olga Basarab Ukrainian Canadian Society. The magazine was founded in 1950 in Winnipeg. The chronological scope of the study determined the first ten years of its operations, attributable to the period of Ukrainian emigration after World War II and the subsequent decades of adaptation.

Topics of articles “Women’s World” is designed for Ukrainian mentality, a wide range of public and primarily female audience.

Materials are monthly educational, cultural, educational, cognitive orientation, reflecting the contribution of Ukrainians to the preservation of national identity in exile, to the development of Canadian history and culture. Publications provide an opportunity to draw attention to a number of other important issues: the situation of women in Canadian society, Canadian and Ukrainian female gender stereotype; cut design of a number of scientific and cultural institutions Ukrainian abroad.

Svitlana Teluha (Kharkiv). To the Issue of Gender in Ukrainian Diplomacy 328

In the article on the basis of scientific literature, normative base, an interview from women the gender features of Ukrainian diplomacy are analyzed, marked amount of women-ambassadors in modern foreign-policy service. The reasons of absence of quantitative equality between women and men in a diplomatic sphere are indicated. The look of women-diplomatics to the question of gender equality and place of women in Ukrainian diplomacy are outlined.

Inna Starovoytenko (Kyiv). Correspondence Between Sofiya Rusova and Hanna Chykalenko-Keller: Informational Potential 336

The source potential of correspondence between two well-known Ukrainian women, S. Rusova and H. Chykalenko, is represented in the article. The epistolary was found out in the archives of the *Ukrainian Free Academy* of Sciences (UVAN) in the USA and refers to the period of 1923–1924. The important events of the Ukrainian national and international women’s movement: the activities of the Ukrainian National Women’s Council and of the Union of the Ukrainian Women, the participation of S. Rusova and H. Chykalenko in international women’s congresses, the Ukrainian women’s protection of their national rights, informing of the world community about the disability of

Contexts

a Ukrainian woman under the Soviet and Polish occupation, participation in the international summer school organized by the International Women's League for Peace and Freedom and the conference of the Commission for the East Europe in Podebrady are described in the letters. The letters give information in particular about the activities of S. Rusova at the IX International Congress of the "International Union for the Electoral Law of Women", at the International Women's Congress in Copenhagen in 1924. The Ukrainian women informed the world about the Ukraine and asked to pay attention to the relevance of the Ukrainian question.

Dmytro Burim (Kyiv). The Historian's Wife. Letters from Mykola Mykolayovych Arkas (Younger) to Nataliya Mykhailivna Doroshenko 358

The Fund of Nataliya Doroshenko, the wife of Dmytro Ivanovych Doroshenko, is stored in *Museum-Archive Dmytro Antonovych* of the Ukrainian Free Academy of Sciences in the United States of America along with the archives of her husband. The fund of Nataliya Mykhailivna Doroshenko contains a large collection of epistolary sources: letters to N. M. Doroshenko from M. Arkas (Younger), Professor M. Vetukhiv, V. Voropai, Professor P. Kovaliv, Professor G. Kokh, Professor B. Krupnycky, D. Levchuk, V. Smereka, Professor V. Miyakovsky, Professor M. Fasmer and other correspondents. The article contains the letters from the student of Dmytro Doroshenko Mykola Arkas (Younger) to Nataliya Doroshenko.

Zoia Borysiuk (Kyiv). "...and I Wanted to Shake Your Hand as in the Old Days" (Natalena Koroleva Letters to Ilko Borschak) ... 392

Three presented letters from the Ukrainian Emigration Archives (INALCO, Paris) depict creative activity, life circumstances and feelings of this mysterious Ukrainian writer in Prague.

Olga Smolnytska (Kyiv). Ukrainian Women-Artists: Manifestation of National Self-Identification in the Works (in the Example of Vira Vovk) 408

The phenomenon of Vira Vovk (Vira Lidia Kateryna Selanski, Wira Selanski) in Ukrainian kulturtrager in foreign surroundings is analyzed. The multidimensional activity of V. Vovk is emphasized: writer, scientist, translator, artist, critic, a public character. The main attention is given to the poetry by V. Vovk: the author reveals the variety of styles, which has elements of magical realism, neomythologism, sur-

realism etc. Thesis there is determined the two main stratum of the author's creative method – Ukrainian and Brazilian.

“To Work for the Benefit of Ukraine”: to the 130th Anniversary of Birth of the Ukrainian Historian Nataliia Polonska-Vasylenko

Nadiya Myronec (Kyiv). Materials to the Prosopographical Portrait of Nataliia Polonska-Vasylenko in the Publications of Journal “Ukrainskyi istoryk” 417

The article deals with the cooperation of the famous Ukrainian historian N. Polonska-Vasylenko with the journal “Ukrainskyi istoryk” and the materials of the researcher placed on the pages of this magazine, which can be used as the source for creation of her prosopographical portrait. The author analyzes articles of N. Polonska-Vasylenko and divides them into separate thematic groups. He emphasizes that the most information is contained in the memoirs and correspondence of the scholar, from which we can learn about her scientific work and personal life. Publications of other researchers, including works of L. Vynar, P. Kurinny, O. Morgun and others about N. Polonska-Vasylenko, are analyzed too.

Iryna Prelovska (Kyiv). “Still, Thank You for the Sincerity and Friendly Attitude to Me ...”. Correspondence Between Nataliia Polonska-Vasylenko and Metropolitan Ilarion (Ogienko) as a Source to Study the Debatable Issues of History Ukrainian Orthodox Church in the 1950s – 1960s 438

The article is devoted to the review of the part of the epistolary heritage of two prominent Ukrainian figures of the 20th – Nataliia Polonska-Vasylenko and Metropolitan of the Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada Ilarion (Ogienko), which arose as a result of correspondence in the last period of their life in emigration from the 1950s–1960s. Letters from Metropolitan Ilarion dated 1960–1965, letters from Nataliia Polonska-Vasylenko from 1952–1966. In their letters, they discussed the current issues of the emigrant life and relationships, welcomed each other with the publication of publications, argued about conceptual issues and reviews, asked to help you find the right books or articles.

Contexts

Tetiana Makarenko (Kyiv). Documents of Nataliia Polonska-Vasylenko in the Funds of the Central State Archive of Foreign Ucrainica 453

The article highlights the life and activity of Nataliia Polonska-Vasylenko and it is based on documents from the fonds of the Central State Archives of Foreign Archival Ucrainica.

Vira Troyan, Nataliia Taran (Kyiv). The Using of Nataliia Polonska-Vasylenko' Scientific Works in the Activity of the Public Organization "Women in the Science" 458

The article is about the public organization "Women in the science" that was founded by scientists-naturalists in 1996. The authors tell about the main tasks of this organization and its activities. They emphasizes that the historical direction of the organization activity began to develop due to the book of the Ukrainian historian Nataliia Polonska-Vasylenko "The prominent women of Ukraine". They also emphasizes the need to popularize the scientific works of Nataliia Polonska-Vasylenko among the pupils and students.

Kateryna Kobchenko (Kyiv). Nataliia Polonska-Vasylenko: Formation of Researcher on the Beginning of Woman's Scientific Education ... 461

The subject of analysis is the period of Nataliia Polonska-Vasylenko's study on the Kyiv higher woman's courses (1907–1912) which was the time of her formation as the scholar. The combination of her memories with the official documents let us to look thorough this period of her biography in the context of development of university's education and scientific work of women in which Nataliia Polonska was one of the pioneers.

Dmytro Gordiyenko (Kyiv). The Issue of Olexij Pokrovs'ky's Transition to the St. Volodymyr University in His Letters to Timothy Florinsky 475

The transition of O. Pokrovs'ky from Prince Bezborod'ko Institute of Nizhyn to St. Volodymyr University of Kyiv is investigated in the article on the basis of epistolary sources. There are presented the events of the two-year process of scholar's transition, and his perception of the University of Kyiv, colleagues and students. On the other hand – there is an O. Pokrovs'ky rating as a teacher by N. Polonska-Vasylenko. Archeographic publication of letters by O. Pokrovs'ky to T. Florinsky is added to the article.

Reviews

Valentyna Piskun (Kyiv). [Rev.:] Садыкова Бахыт, “*TÜRKİSTAN MİLLİ BİRLİĞİ*”, Алматы (Общественный Фонд “Международный Фонд «Ер Жәнібек»”), 2016, 298 с. 500

In Memory

Valentyna Piskun (Kyiv). Liubomyr Roman Vynar 510
Valentyna Piskun (Kyiv). Volodymyr Kosyk 512
Valentyna Piskun (Kyiv). Osyp Zinkevych 514
Valentyna Piskun (Kyiv). Viktor Chumachenko 516
List of Authors 520

ЗМІСТ

Українська жінка у іншокультуральному середовищі: побутовий та громадянський вияви

<i>Валентина Піскун (Київ)</i> . Родинне життя українських політичних емігрантів: побут, взаємини (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.)	5
<i>Надія Миронець (Київ)</i> . Громадський, родинний та особистісний статус української жінки в розумінні Олени Теліги	23
<i>Людмила Кузьменко (Київ)</i> . Родинні взаємини подружжя Грінченків (на основі їхнього епістолярію з Василем Доманицьким в 1909–1910 рр.)	57
<i>Рафал Ковальчик (Лодзь, Польща)</i> . Доля жінок у війні 1812 року	66
<i>Ірина Петренко (Полтава)</i> . Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів як джерело для вивчення суспільно-політичних поглядів діячки	102
<i>Юрій Яковлев (Івано-Франківськ)</i> . Жіноче питання в діяльності Русько-Української Радикальної партії (1890-ті рр.)	113
<i>Марек Круль (м. Блашкі, Республіка Польща)</i> . Життя мешканців м. Блашкі в Царстві Польському під час Японсько-російської війни 1904–1905 рр.	144
У статті йдеться про Блашкі, невелике місто в регіоні Каліша, та його мешканців під час Японсько-російської війни 1904–1905 рр. Складна економічна ситуація на початку ХХ століття пришвидшила мобілізацію багатьох чоловіків м. Блашкі у російську армію на Далекому Сході. У статті розповідається про кількість мобілізованих чоловіків та умови мобілізації. Також надається коротка біографія деяких мобілізованих жителів. Описується складне матеріальне становище сімей солдатів, які були мобілізовані на війну. Автор статті вказує також на брак інформації про участь м. Блашкі у Японсько-російській війні.	
<i>Тайсія Ківшар (Торонто, Канада)</i> . Ольга Петлора в політичному і культурному русі української еміграції в Європі (20–40-і роки ХХ ст.)	159
<i>Юлія Горбач (Київ)</i> . Українська мисткиня на еміграції Алла Лисянська: блиск таланту і незборимий виклик долі	190
<i>Олеся Лазаренко (Київ)</i> . “З України треба йти з Україною”: науковий шлях Ганни Наконечної в Німеччині	193

<i>Ольга Гураль (Київ)</i> . Діяльність Людмили Старицької-Черняхівської в Українському товаристві допомоги жертвам війни	202
<i>Тетяна Антонюк (Київ)</i> . Галина Мазуренко – видатна українська мисткиня: життя і творчість	213
<i>Оксана Супрунюк (Київ)</i> . Діяльність Анастасії Остапюк – голови Союзу жінок Великобританії, – як зразок збереження української ідентичності в умовах вимушеної еміграції	226
<i>Наталія Адамович (Київ)</i> . Аркадія Оленська-Петришин – американська художниця з українською душею	243
<i>Юрій Черченко (Київ)</i> . Вплив українського націоналістичного руху на формування та діяльність українських жіночих організацій (1930-і – 1950-і рр.)	248
<i>Вячеслав Черномаз (Владивосток, РФ)</i> . Українське жіноцтво в українському громадському житті в Китаї (перша половина ХХ ст.)	262
<i>Людмила Ващук (Київ)</i> . Правозахисна діяльність українських жіночих організацій за кордоном (1960-і – 1980-і рр.): джерелознавчий аспект	286
<i>Катаржина Ярно-Ціхош</i> . “Liberum Veto” – гумористично-сатиричне періодичне видання в Галичині на початку ХХ століття	297
<p>У статті йдеться про сатиричний часопис “Liberum Veto”, який виходив впродовж 1903–1905 рр. у Львові, а також про гумористично-сатиричну пресу регіону в цілому. Автор аналізує причини появи часопису, серед яких однією з найважливіших називає тогочасну політичну ситуацію в Галичині. Порушується також питання про ідентифікацію авторів, які співпрацювали з “Liberum Veto”, та вказується на складність визначення їх прізвищ лише з допомогою ініціалів та псевдонімів, якими вони підписувалися. Описуються теми, яких торкалися матеріали часопису. Підкреслено значення “Liberum Veto” для вивчення політичного та соціального життя мешканців Галичини початку ХХ ст.</p>	
<i>Ірина Преловська (Київ)</i> . Українські закордонні періодичні видання УАПЦ (Соборноправної) у США про останні роки життя Олени Володимирівни Чехівської	308
<i>Наталія Солонська (Київ)</i> . Українки в історії і культурі Канади: журнал “Жіночий Світ” як джерело дослідження	316

Зміст

<i>Світлана Телуха (Харків)</i> . До питання гендеру в українській дипломатії	328
<i>Інна Старовойтенко (Київ)</i> . Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер: інформаційний потенціал	336
<i>Дмитро Бурім (Київ)</i> . Дружина Історика. Листи Миколи Миколайовича Аркаса-Молодшого до Наталії Михайлівни Дорошенко	358
<i>Зоя Борисюк (Київ)</i> . “...Схотілось, як колись стиснути Вашу руку” (Листи Наталени Королевої до Ілька Борщака)	392
<i>Ольга Смольницька (Київ)</i> . Українські мисткині Бразилії: вияв національної самоідентифікації у творчості (на прикладі Віри Вовк)	408

“Працювати на користь Україні”:

До 130-ліття від дня народження української вченої-історика Наталії Полонської-Василенко

<i>Надія Миронець (Київ)</i> . Матеріали до просопографічного портрета Наталії Полонської-Василенко в публікаціях журналу “Український історик”	417
<i>Ірина Преловська (м. Київ)</i> . “Ще й ще дякую за щирість і дружнє ставлення до мене...” Листування між Н. Д. Полонською- Василенко та митрополитом Іларіоном (Огієнком) як джерело до вивчення дискусійних проблем історії Української Православної Церкви у 1950-1960-их рр.	438
<i>Тетяна Макаренко (Київ)</i> . Документи Наталії Полонської-Василенко у фондах Центрального державного архіву зарубіжної україніки	453
<i>Віра Троян (Київ), Наталія Таран (Київ)</i> . Використання доробку Наталії Полонської-Василенко в роботі громадської організації “Жінки в науці”	458
<i>Катерина Кобченко (Київ)</i> . Наталія Полонська-Василенко: становлення вченої на початках наукової освіти жіноцтва	461
<i>Дмитро Гордієнко (Київ)</i> . Питання переходу Олексія Покровського в Університет св. Володимира в його листах до Тимофії Флоринського	475

Рецензії. Огляди

Валентина Піскун (Київ). Садыкова Бахыт, “*TÜRKİSTAN MİLLİ BİRLİĞİ*”, Алматы (Общественный Фонд “Международный Фонд «Ер Жәнібек»”), 2016, 298 с. 500

In Memory

Валентина Піскун (Київ). Любомир-Роман Винар 510

Валентина Піскун (Київ). Володимир Косик 512

Валентина Піскун (Київ). Осип Зінкевич 514

Валентина Піскун (Київ). Віктор Чумаченко 516

Автори збірки 520

Contexts 522

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

UCRAINA MAGNA

Volumen II

Макетувальник – *Д. Гордієнко*

Редактори – *В. Піскун, Д. Гордієнко*

Коректор – *Д. Гордієнко*

Художник – *А. Кальченко*

Адреса редакції:

Інститут української археології та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України

вул. Трьохсвятительська, 4

м. Київ, 01001

Сайт: <http://archeos.org.ua> e-mail: inst_archeos@ukr.net

Валентина Піскун: baturin@ukr.net

Дмитро Гордієнко: dmytro.gordiyenko@gmail.com

Підписано до друку 23.11.2017 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 25. Обл. вид. арк. 26,5

Наклад 300 примірників.